

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2026 50(2)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Mehmet Ali Yılmaz

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Nilgün Erdem

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin- Celal Oral Özdemir

Alan Editörleri

Diñcer Demirkent- Emel Memiş Parmaksız- Umut Can Adısönmez-

Ünsal Doğan Başkır- Elçin Aktoprak

Türkçe Dil Editörü

Nuray Şahin

İngilizce Dil Editörü

Ekin Değirmenci

Teknik Editör

Ekin Değirmenci

Yazı İşleri Müdürü

Melike Güngör

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.info e-posta: mulkiyedergi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Orhan Ürüncan Yücel

Web Sayfası Sorumlusu

Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Haziran 2026

Yaz 2026 50(2)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği

Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin ile

EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ, Emekli)
Sina Akşin (AÜ, Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ, Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi)
Ahmet Murat Aytaç (Ankara Üniversitesi)
Korkut Boratav (AÜ, Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ, Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi)
Bülent Duru (Ankara Üniversitesi)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ, Emekli)

Bilsay Kuruç (AÜ, Emekli)
Ahmet Makal (AÜ, Emekli)
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Şennur Özdemir (AÜ, Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ, Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari Üniversitesi)
Türkan Sancar (Ankara Üniversitesi)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa Üniversitesi)
Erel Tellal (Ankara Üniversitesi)
Taner Timur (AÜ, Emekli)
Gülray Toksöz (AÜ, Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ, Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ, Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (Ankara Üniversitesi)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi)

YAYIN KURULU

Ahmet Aydın Arı (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Leiden Üniversitesi)
Aydın Selvioğlu (Bağımsız Araştırmacı)
Aykut Çoban (Bağımsız Araştırmacı)
Aziz Çelik (Kocaeli Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Bülent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Denizcan Kutlu (Namık Kemal Üniversitesi)
Dilşad Çiğdem Sever (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)
E. İrem Akı (Ankara Üniversitesi)
Elif Kanca (Onsekiz Mart Üniversitesi)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (ODTÜ)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Fevziye Sayılan (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülal (Marburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)

Hikmet Kuran (Kapadokya Üniversitesi)
İlkay Kara (Ankara Üniversitesi)
M. Hakan Koçak (Bağımsız Araştırmacı)
Meltem Kayıran (AÜ, Emekli)
Murat Sevinç (Ankara Üniversitesi)
Mustafa Erdem Sakıncı (Université Sorbonne Paris Nord)
Nazan Bedirhanoğlu (Xavier University)
Nilgün Toker (Türkiye İnsan Hakları Vakfı)
Nuray Türkmen (Ankara Üniversitesi)
O. İnan Şenses (Ahi Evran Üniversitesi)
Onur Can Taştan (Ankara Üniversitesi)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Şenay Sabah (Ankara Üniversitesi)
Şenol Gündoğdu (Aydın Kocatepe Üniversitesi)
Umut Can Adısönmez (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Ümit Akçay (Berlin School Of Economics and Law)
Ünsal Doğan Başkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda.....VII

Makale

Felsefenin İmkân ve Sınırları: Tarihsel Maddecî Bir Müdahale.....328

Tayfun Yıldırım

Türkiye’de Yeni Siyasal Rejimin İnşasında Büyük Sermayenin 2008 Sonrası Dönüşen Rolü (2010-2013).....362

Hande Beyza Doğdu

Düzenin Hafızası: İşveren Oto/Biyografilerinde 1970’ler.....400

Burcu Saka

Köylülük, Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişim: Yapısal-İlişkisel Bir Yeniden Okuma Girişimi.....426

Mutlu Arslan

Türkiye’de ve Meksika’da Neoliberal Dönüşümün Kadın Yoksulluğunu Etkileme Biçimleri: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme.....460

Gülten Çakmak, Elif Tuğba Doğan

Türkiye’de 2000 Sonrası Feminist Kolektifler: Bağımsızlık, Kurumsallaşma ve Kesişimsellik Üzerinden Politik Dinamikler.....492

İlgi Kahraman, Pelin Dinçer

Manşetlerden ve Ekranlardan Zihinlere: Cerattepe Çevre Hareketine Karşı Komplö Teorilerinin Silah Olarak Kullanımı.....526

Nejdet Özberk

Yılmaz Erdoğan Filmlerinde Öğretmen Figürünün Güncel Politikalara Göre Dönüşümü.....570

Selami İnce

Demokrasi Teorisi ve Ortadoğu: Liberal Teori Çerçevesinde Eleştirel Bir Arap Baharı Okuması.....602

Ahmet Emin Dağ

İran Solunun Radikalleşme Sürecinin Türkiye ile Karşılaştırılması.....636
İlkay Yurdal

Tartışma

DİSK'in Mekânları ve İstanbul-Ankara Sendikacılığı Tartışması (1967-2026).....672
Aziz Çelik

Kitap İncelemesi

Cumhuriyet ve Yeni Nesillerin Okuma Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme.....692
Murat Turan

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları....
.....704

Yeni Sayıda...

Sevgili Okurlar,

Mülkiye Dergisi'nin 2026 yılı Haziran sayısı sizlerle buluşuyor. Sosyal bilimlerin farklı alanlarından makaleler ve kitap eleştirilerinden oluşan sayımız, eleştirel sosyal bilim yazınına katkı sunmaya devam ediyor. Her sayıda olduğu gibi yazılarıyla, görüşleriyle dergiye katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine teşekkür ederiz.

Bu sayı, on araştırma makalesi ile bir kitap eleştirisi ve bir tartışma yazısından oluşuyor. Sayının ilk makalesi olan "Felsefenin İmkân ve Sınırları: Tarihsel Maddecî Bir Müdahale" başlığını taşıyan yazı, Tayfun Yıldırım tarafından kaleme alınmıştır. Makale, felsefenin imkân ve sınırlarını, felsefi tarafsızlık mitinin nasıl kurulduğu ve hangi ideolojik işlevleri yerine getirdiğini dikkate alarak tarihsel maddecî bir perspektiften tartışmaktadır. Yazıda, Marksizmin düşünceyi tarih dışı bir tarafsızlık iddiasından kurtararak felsefeyi toplumsal antagonizmaların kavramsal ifadesine ve tarihsel dönüşümün kurucu bir aracına dönüştürdüğü belirtilmekte ve felsefeyi düzenin ideolojik yeniden üretimine eklenen tarafsız bir hakemlik konumundan çıkarmanın önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Hande Beyza Doğdu "Türkiye'de Yeni Siyasal Rejimin İnşasında Büyük Sermayenin 2008 Sonrası Dönüşen Rolü (2010-2013)" başlıklı çalışmada, büyük sermaye ve siyasal iktidar arasındaki ilişkinin düğümlerini kavrayabilmek için özellikle 2008 krizi ve sonrasına odaklanarak sermaye için avantajlar içerdiği yadsınamayacak olan bir siyasal rejime karşı büyük sermaye tarafından örülecek mesafenin arkasındaki sınıfsallığı, ağırlıklı olarak TÜSİAD'a ait raporlara, dergilere ve vurgulanan dönemleri içeren gazete arşivine başvurarak incelemeye çalışmaktadır.

Burcu Saka "Düzenin Hafızası: İşveren Oto/Biyografilerinde 1970'ler" başlıklı makalesinde, iş insanlarının biyografi ve otobiyografilerinde 1970'li yıllarda Türkiye'de yaşanan işyeri çatışmalarının nasıl temsil edildiğini; Kale Kilit'in sahibi Sadık Özgür'ün biyografisi ile Profilo'nun kurucu ortaklarından Jak Kamhi'nin otobiyografisine odaklanarak nitel içerik analizi yöntemiyle incelemeyi amaçlamaktadır. Makalede, söz konusu metinlerin bireysel yaşam öyküleri olarak değil, geçmişin ideolojik olarak yeniden kurgulandığı

ve neoliberal dönemde sermaye sınıfının meşruiyetini kuran bellek metinleri olarak işlev gördüğü belirtilmektedir.

“Köylülük, Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişim: Yapısal-İlişkisel Bir Yeniden Okuma Girişimi” başlıklı sayının dördüncü yazısı, Mutlu Arslan tarafından kaleme alınmıştır. Makale, bir köylülük teorisi olarak Anderson’ın mutlakiyetçilik analizini kullanarak, Fransa örneği üzerinden aynı yapısal konumdaki köylülüğün farklı tarihsel konjonktürlerde (1789 ve 1848) nasıl zıt siyasal davranışlar sergilediğini göstererek bunların aynı yapısal-ilişkisel diyalektiğin farklı koşullar altındaki farklı tezahürleri olduğunu ileri sürmekte ve dinamik-ilişkisel perspektifi güncel köylüsüzleşme/yeniden-köylüleşme tartışmasına taşımaya çalışmaktadır.

Gülten Çakmak ve Elif Tuğba Doğan, “Türkiye’de ve Meksika’da Neoliberal Dönüşümün Kadın Yoksulluğunu Etkileme Biçimleri: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme” başlıklı yazılarında, geç kapitalistleşen güney ekonomilerinin iki örneği olarak Türkiye ve Meksika’da uygulanan neoliberal politikaların, kadın yoksulluğunu nasıl etkileyip, dönüştürdüğünü tarihsel-karşılaştırmalı yöntem çerçevesinde analiz etmektedirler. Makalede, iki ülkede yaşanan kadın yoksulluğuna dair benzerlik ve farklılıklar ayrıntılı bir şekilde incelediği gibi sosyal politika uygulamalarının da bütüncül ve dönüştürücü politikalar olarak inşa edilemediği belirtilmektedir.

“Türkiye’de 2000 Sonrası Feminist Kolektifler: Bağımsızlık, Kurumsallaşma ve Kesişimsellik Üzerinden Politik Dinamikler” başlıklı altıncı yazı, Pelin Dinçer ve İlgi Kahraman tarafından kaleme alınmıştır. Bu makale, Türkiye’deki feminist örgütlenme deneyimlerini kolektif ve entegre örgütlenmeler olarak yeniden kavramsallaştırmakta ve feminist kolektif örgütlenmelere dair çerçeveyi özerklik tartışmaları ve kesişimsel siyasal hatlar çerçevesinde ele alarak 2000 sonrası dönemde feminist kolektiflerin yeniden görünür hale gelişini kuramsal bir perspektiften incelemeyi ve Türkiye feminist hareketinin kolektif örgütsel dinamiklerine ilişkin güncel bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Nejdet Özberk “Manşetlerden ve Ekranlardan Zihinlere: Cerattepe Çevre Hareketine Karşı Komplex Teorilerinin Silah Olarak Kullanımı” başlıklı çalışmasında, Artvin’de Cerattepe çevre hareketine karşı icra edilen hükümet ve şirket destekli medya pratiklerini ve söylemlerini, popülist ve komplocu anlatılar bağlamında incelemektedir. Makalede, Eirikur Bergmann’ın “uç aşamalı komplocu popülizm modeli” ve performatif söylem analizi yöntemi

ile, hükümet yanlısı medya haberleri (Star, aHaber, Sabah, Yeni Akit, Güneş, Akşam, Takvim) ve sosyal medya anlatıları ile karşılaştırmalı olarak muhalif medya haberleri (Birgün, Diken, Sözcü, Evrensel) ve Yeşil Artvin Derneği gibi sivil toplum aktörlerinden gelen açıklamalar analiz edilmektedir. Özberk, Cerattepe örneğinin, komplo teorilerinin otoriter-popülist yönetim bağlamında krizlerin, iktidarı konsolide etmek ve muhalefeti bastırmak için nasıl performatif bir şekilde inşa edildiğini göstermeye çalışmaktadır.

“Yılmaz Erdoğan Filmlerinde Öğretmen Figürünün Güncel Politikalara Göre Dönüşümü” başlıklı makalesinde Selami İnce, yönetmen Erdoğan’ın Türkiye’nin yakın dönem kültürel ve siyasal dönüşümünü filmlerindeki öğretmen temsili üzerinden nasıl analiz ettiğini incelemeyi amaçlamaktadır. İnce, Erdoğan sinemasının, öğretmen figürü üzerinden sadece bireysel değil, kolektif ve yapısal bir dönüşümün izini sürdüğünü iddia etmekte ve Erdoğan filmlerinde öğretmenin dönüşümünün hem toplumsal ideolojilerin seyrini anlamaya hem de yönetmenin kısa zamanda yaşadığı ideolojik değişimlere yönelik bir gösterge olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir.

Ahmet Emin Dağ “Demokrasi Teorisi ve Ortadoğu: Liberal Teori Çerçevesinde Eleştirel Bir Arap Baharı Okuması” başlıklı makalesinde, 2010 sonrası Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan demokratikleşme girişimlerinin neden sürdürülebilir liberal demokrasilere dönüşemediğini incelemektedir. Dağ, Tunus, Mısır ve Suriye örnekleri üzerinden ve liberal uluslararası ilişkiler teorisinin demokratikleşmeyi teknik bir “kurum inşası” süreci olarak okumasının, bölgenin kendine has siyasal ontolojisini anlamada metodolojik bir körlüğe yol açtığını belirterek bu durumun bölgedeki otoriter direnç mekanizmalarının ve tarihsel yapısal kısıtların göz ardı edilmesine neden olduğunu vurgulamaktadır.

“İran Solunun Radikalleşme Sürecinin Türkiye ile Karşılaştırılması” başlıklı makalesinde İlkay Yurdal, modernleşme sonrası İran solunun radikalleşme sürecini, Türkiye ile karşılaştırmalı olarak analiz etmeye çalışmaktadır. Yurdal, 1968 yılında dünyayı etkisi altına alan devrimci dönemin gelişmiş kapitalist dünya, sosyalist blok ve az gelişmiş ülkelerdeki yansımalarını inceleyerek İran ve Türkiye’de ‘68 Hareketi’nin etkisiyle kurulan radikal sol örgütlerin teorik metinleri üzerinden kendi ülkelerini ve dünyayı nasıl algıladıkları sorusuna yanıt arayarak İran ve Türkiye solunun radikalleşme sürecindeki benzerlikleri ve farklılıkları açığa çıkarmaya çalışmaktadır.

Aziz Çelik “DİSK’in Mekânları ve İstanbul-Ankara Sendikacılığı Tartışması (1967-2026)” başlıklı tartışma yazısında, DİSK genel merkezinin kuruluşundan

yaklaşık 60 yıl sonra 2026 yılında Ankara'ya taşınmasının, salt lojistik ve teknik bir sorun olmadığını belirterek sendikal bir politika meselesi olarak incelenmesi gerektiğine vurgu yapmakta ve kendisi de DİSK-AR'da uzun yıllar koordinatörlük yapmış bir sosyal bilimci olarak kurumsal belgelere ve kişisel deneyimi ve tanıklıklarına dayalı değerlendirmeler yapmaktadır.

Son yazı, Murat Turan tarafından kaleme alınan "Cumhuriyet ve Yeni Nesillerin Okuma Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı kitapeleştirisidir ve bu yazı, Necati Tonga'nın 2024 yılında yayımlanan *Ne Okuyacağız? Yeni Nesillere Ne Okutacağız?* adlı eserini incelemektedir. Turan *bu eserin*, erken Cumhuriyet döneminin okuma kültürüne dair tartışmaları görünür kılan, basın ile edebiyat dünyası arasındaki etkileşimi belgeleyen ve Harf İnkılâbı'nın kültürel sonuçlarını somut örnekler üzerinden değerlendiren bir çalışma olduğunu belirtmektedir.

Yeni sayıda buluşmak dileğiyle...

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Nilgün Erdem, Ekin Değirmenci, Gülçin Özge Tan, Nuray Şahin ve Celal Oral Özdemir

Felsefenin İmkân ve Sınırları: Tarihsel Maddeci Bir Müdahale

Tayfun Yıldırım, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

ORCID: 0000-0001-9046-8915

E-Posta: tayfunyldrm13@gmail.com

Öz

Bu çalışma, felsefenin imkân ve sınırlarını tarihsel maddeci bir perspektiften tartışmaktadır. Felsefi etkinliğin imkânı, her tarihsel momentte kafa-kol emeği ayrımının aldığı özgül biçimler üzerinden belirlenir. Düşünce, toplumsal iş bölümünün örgütlenişi, üretim tarzlarının yapısı ve sınıf mücadeleleri aracılığıyla şekillenir. Ancak felsefe tarihinde bu maddi temel çoğu kez görünmez kılınmış; filozof ise tarafsız bir hakem olarak konumlandırılmıştır. Bu tarafsızlık iddiası, sınıflı toplumların kurucu çelişkilerini ve eşitsizliklerini örten ideolojik bir işlevi yerine getirmiştir. Böylece felsefe, kendi imkânını sağlayan zemini gizlediği ölçüde kendi sınırına ulaşmış ve kapalı devre işleyen bir söylem haline gelmiştir.

Çalışmada, felsefe tarihindeki hâkim olan bu paradigma eleştirel bir perspektiften irdelenmektedir, felsefi tarafsızlık mitinin nasıl kurulduğu ve hangi ideolojik işlevleri yerine getirdiği tartışılmaktadır. Tarihsel maddeciliğin felsefenin imkân ve sınırlarını belirlemede taşıdığı önem, düşüncenin kökenini aşkın bir akılda değil, maddi koşullarında ve sınıf mücadelelerinin dinamiklerinde aramasında açığa çıkar. Düşünceyi kendi içine kapanmış soyut aklın devriminden kurtarıp felsefeyi üretim ilişkileri, sınıf mücadeleleri ve toplumsal pratiklerin maddi bağlamına yerleştiren Marksizmin, felsefede köklü bir devrim gerçekleştirdiği iddia edilmektedir.

Marksizmin, felsefede gerçekleştirdiği devrim aracılığıyla düşünceyi tarih dışı bir tarafsızlık iddiasından kurtararak felsefeyi toplumsal antagonizmaların kavramsal ifadesine ve tarihsel dönüşümün kurucu bir aracına dönüştürdüğü öne sürülmektedir. Bu müdahalenin, felsefeyi düzenin ideolojik yeniden üretimine eklenilen tarafsız bir hakemlik konumundan çıkararak devrimci bir silaha dönüştürdüğü tezi ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Devrim, Felsefe, Kafa-Kol Emeği, Marksizm, Tarihsel Maddecilik.

The Conditions and Limits of Philosophy: A Historical Materialist Intervention

Abstract

This study interrogates the conditions and limits of philosophy through a historical materialist lens. The conditions that render philosophical activity possible are historically constituted by the shifting configurations of the division between manual and intellectual labor. Although thought is formed within the organization of the social division of labor, the architecture of modes of production and the antagonisms of class struggle, the history of philosophy has systematically effaced this material infrastructure and has installed the philosopher as a supposedly neutral arbiter situated above social conflict. This claim to neutrality performs an ideological operation that obscures the constitutive contradictions of class societies and converts philosophy into a self-referential discourse detached from the very conditions of its emergence.

Against this dominant paradigm, the study examines how the myth of philosophical neutrality is constructed and what ideological functions it sustains. The significance of historical materialism emerges from its insistence that the genesis of thought is located not in a transcendent rationality but in determinate material conditions and class struggle. Marxism, by rupturing the self-sufficiency of abstract reason and reinscribing philosophy within the terrain of production, conflict and social practice, is argued to have initiated a profound philosophical revolution that reconfigures philosophy as a conceptual articulation of social antagonisms and as a historically immanent instrument of transformative practice.

It is argued that through the revolution it effected in philosophy, Marxism liberated thought from a claim to ahistorical neutrality and transformed philosophy into both the conceptual expression of social antagonisms and a constitutive instrument of historical transformation. This intervention is advanced as the thesis that philosophy, rather than occupying the position of a neutral arbitration integrated into the ideological reproduction of order, is transformed into a revolutionary weapon.

Keywords: Revolution, Philosophy, Mental-Manual Labor, Marxism, Historical Materialism.

Giriş

Filozofların düşünsel yönelimlerini temsil eden kanonik eserlerin, belirli bir kronolojik düzen uyarınca tasnif edilmesi ve bu eserlerde dile getirilen benzer felsefi tezlerin, 'materyalizm', 'idealizm', 'ampirizm' gibi başlıklar altında toplanarak ekolleştirilmesi, hâkim felsefe tarihçiliği anlayışında

felsefeye anlamını veren asli ve kurucu unsur olarak temayüz etmektedir. Bu yaklaşımın perspektifinden felsefe, kendine özgü içsel mantığın sürekliliği içinde belirli ardışıklıkla konumlanan filozoflar ve onların eserlerinden müteşekkil kapalı bir külliyat, bir tür 'kanonlaştırılmış metinler dizgesi' olarak telakki edilir. Böyle bir tasavvurda, felsefe tarihi, kendi içine kapanarak dışarıyla olan bağı koparmış bir düşünceler sisteminin sınırları içine hapsolur, fikirlerin sürekliliği, kopuşları, yönelimsel dönüşümleri üzerinden anlamlandırılır ve böylece tarihsel ilerleyiş, bu fikirler arasındaki iç ilişkilerin seyri üzerinden inşa/yeniden inşa edilir. Felsefenin bu tarzda bir 'bibliyografya' olarak sunumu, tarafsız bir tasnif ve dönemlendirme işlemi gibi görünse dahi belirli bir entelektüel kapanmayı da beraberinde getirir. Çünkü bu yöntem, düşüncelerin tarihsel oluşum koşullarını, onları mümkün kılan toplumsal, siyasal ve maddi bağlamlardan sistematik olarak soyutlayarak, fikirler arasındaki bağıntılara indirger. Bu nedenle, felsefe tarihindeki antik, modern ve çağdaş felsefe gibi klasik dönemselleştirmeler yalnızca pedagojik veya kronolojik sınıflandırmalar olmayıp aynı zamanda felsefenin kendi kendisini, tarihsel ve toplumsal belirlenimlerden özerk, 'tarih dışı' bir etkinlik olarak kurgulamasının da ifadesidir.

Bu bağlamda Louis Althusser'in de işaret ettiği üzere, felsefe kendisini 'bir tarih olarak sunan, fakat özünde tarih dışı' bir etkinlik biçimidir (aktaran Read, 2022: 55). Felsefe, tarih olarak sunulduğunda dahi aslında tarih dışıdır; çünkü felsefenin tarihsel anlatısı, düşüncelerin belirli toplumsal formasyonlar, siyasal çatışmalar ve maddi yaşam koşulları içindeki üretim ve dolaşım süreçlerini hesaba katmak yerine, kavramların kendi içsel ardışıklığına ve metinler arasındaki teorik ilişkilerin zincirine indirgenir. Bu indirgeme, felsefeyi mümkün kılan toplumsal ve maddi bağlamı sistematik olarak mistifiye ederek düşüncüyü kendi kendisinin nedeniyymiş gibi takdim eder. Böyle bir yönelim, felsefenin dışarısında olduğu varsayılan sınıf mücadeleleri, üretim tarzı, toplumsal iş bölümü ve bilimsel devrimler gibi unsurlara referansla açıklamayı akamete uğratar ve felsefeyi kapalı bir dizgeye dönüştürür. Felsefe tarihi, görünürde ardışık dönemlerden ve büyük filozoflardan oluşan bir kronoloji gibi işlese dahi, gerçekte toplumsal tarihin çelişkilerini ve antagonizmalarını dışlayarak, kendisini 'zaman/mekân üstü bir hakikat arayışı' olarak kurar. Felsefe 'tarih-dışı bir tarih'tir, çünkü görünürde tarihsel süreklilik ve kopuşları konu edinir, fakat özünde bu süreklilik ve kopuşları tarihsel süreçlere bağlamak yerine düşüncenin kendi iç mantığına kapatır; böylece hem tarihselliği ideolojik olarak örter hem de felsefenin özerk ve ayrıcalıklı konumunu meşrulaştırır. Bu biçimde inşa edilen felsefe tarihi, dışsal koşullardan arındırılmış saf bir kavramlar zinciri gibi işleyerek,

düşüncenin maddi temellerini ve toplumsal mücadelelerin etkisini mistifiye eder. Bu mistifikasyon süreci, akademik bir metodolojik tercih olmanın ötesinde, felsefeyi 'kendi kendinden türeyen' bir hakikat arayışı olarak sunan kapalı devre bir ideoloji biçimidir. Başka bir deyişle, felsefe tarihinin bu şekilde inşa edilişi, yalnızca epistemolojiye ilişkin bir özerklik iddiası değil, aynı zamanda felsefenin ayrıcalıklı konumunu pekiştiren ve kendi özerklik iddiasını tarih-dışı bir meşruiyet zemini üzerinde yeniden üreten ideolojik bir konumlanıştır.

Pierre Bourdieu'nun (2016: 11-12) entelektüel alan analizlerinde merkezi bir yere sahip olan *skhole*¹ mefhumu, düşünsel faaliyetin görünürde aşkın olan özerkliğinin altında yatan, acil gereksinimlerden ve gündelik zorunluluklardan yapısal olarak muaf tutulmuş bir zaman/mekân rejimini imler. Bu 'boş zaman' yalnızca bireysel bir tercih ya da kültürel bir normun ürünü olmayıp, tarihsel olarak toplumsal iş bölümünün kurucu eşitsizliğine, yani kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayrışmaya içkin bir formdur. Geniş toplumsal tabakaların maddi üretim alanındaki emek pratikleri, azınlık bir kesimin düşünsel üretime yoğunlaşabilmesinin tarihsel, toplumsal ve zamansal koşullarını tesis eder; bu bağlamda felsefi etkinliği icra etme olanağına kavuşan filozof, kendi varoluşunun zorunlu altyapısını, halk kitlelerinin üretim sürecine doğrudan katılımı aracılığıyla elde eder. Dolayısıyla felsefenin görünürde özerk ve içkin olarak türeyen etkinliği, aslında toplumsal iş bölümünün tarihsel formuna, kol emeği ile düşünsel emek arasındaki asimetric ayrışmaya ve bu ayrışmayı mümkün kılan sınıfsal konumlanışlara dayalıdır. Filozof, düşüncenin saflığını ve aşkınlığını temsil ettiği ölçüde, bu saflığın maddi ön koşullarını başkalarının emeğinin ürettiği fazlalıktan devralır; yani onun teorik pratiği, kendi özerkliği içinde değil, üretim alanının artığının siyasal-ekonomik organizasyonu sayesinde sürdürülebilir hale gelir. Böylelikle felsefi söylem, kendisini maddi koşullardan bağımsız bir hakikat arayışı olarak sunsa dahi, kendi tarihsel imkânını tam da bu koşulların varlığına borçludur. Ne var ki bu tarihsel-maddi ön koşul, felsefe tarihi içerisinde nadiren, hatta neredeyse hiçbir zaman kendi sınıfsal belirlenimleri içinde kavramsallaştırılmaz. *Skhole*, toplumsal üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak değil, evrensel geçerliliğe sahip doğal bir düşünme koşulu olarak kodlanır. Bu kodlama, düşünceyi kendi kendisini temellendiren, içkin bir kaynaktan türeyen ve hiçbir dışsal unsurla ilişkili olmayan saf bir pratik olarak kurgulamak suretiyle, filozofu toplumsal ilişkiler ağının dışına taşımış ve tarihsel sürecin/toplumsal alanın üstünde konumlanmış özerk bir özne haline getirmiştir. Bu nedenle maddi altyapı, felsefenin epistemolojik özerklik iddiasının hem kurucu zemini hem de aynı anda sistematik biçimde bastırılan arka planı olarak işlev

görür. Maddi temelin bu bastırılması, düşüncenin kendi varlık koşullarından yapısal olarak koparılmış, yalnızca kendi kendisine gönderimde bulunarak işleyen, kendi kendisine yeterli ve dolayısıyla herhangi bir dışsal belirlenime tabi olmayan bir alan olduğu yanlışlamasını kurumsallaştırır; bu yanlışlama, düşünceyi toplumsal iş bölümünün ve üretim ilişkilerinin tarihsel koşullarından soyutlayarak, felsefi söylemi aşkın, kendine içkin yasalarıyla işleyen bir 'hakikat rejimi'nin ayrıcalıklı taşıyıcısı olarak meşrulaştırır. Böylece epistemolojik özerklik iddiası, yalnızca bilgi üretiminin kendi içkin koşullarına dayandığı savını güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda felsefeyi, toplumsal ve sınıfsal antagonizmaların bağlamından kopararak, bu antagonizmaların üzerini örten ve kendisini tarih dışı bir konumda sunan ideolojik bir formasyona dönüştürür.

Böylelikle, toplumsal ve tarihsel süreçlerin asli dinamiğinin maddi üretim ilişkilerinde değil, özerk ve kendi iç yasalarıyla işleyen 'fikirler dünyası'nda bulunduğu yönünde bir yanlışlama üretilir. Bu yanlışlama, fikirlerin kendi başlarına -yani maddi koşullardan bağımsız olarak- dünyanın dönüşümünü mümkün kılabileceği inancına zemin hazırlar. Sonuç olarak, felsefe hem kendi tarihsel imkânını sağlayan toplumsal iş bölümü eşitsizliğini mistifiye eder hem de bu eşitsizliğin yeniden üretimine ideolojik düzeyde katkıda bulunur.

En somut örneğini idealist felsefede bulan bu eğilim, 'insan doğası', 'töz', 'idea' veya 'kendinde şey' gibi dışarıya kapalı kavramlar aracılığıyla dünyayı anlamlandırılır; toplumsal ve siyasal dönüşümler, bu aşkın kategorilerin mantığına tabi kılınır. Böylece filozof, toplumsal ilişkilerden bağımsız, kendi başına var olan hakikatlerin sözcüsü konumuna yerleşir. Ancak düşünceyi bu şekilde aşkınlaştırmak, onu toplumsal iş bölümünden ve maddi üretimden koparmak anlamına gelir ki, bu kopuş felsefenin tarih dışı bir söylem olarak örgütlenmesinin asli koşuludur. Bu noktada felsefenin ideolojik işlevi belirginleşir. 'Tarih dışı bir tarih' olarak felsefe, bir yandan toplumsal/ekonomik/siyasal süreçlerin düşünce üzerindeki belirleyiciliğini silerek, fikirler tarihini kendi iç mantığına indirger; diğer yandan, düşüncenin ayrıcalıklı konumunu tahkim ederek, kafa-kol emeği ayrımını ve bu ayrımı üreten sınıflı toplumun yeniden üretimine katkı sunar. Dolayısıyla felsefenin özerkliğini koruması, paradoksal biçimde, onun maddi koşullarını inkâr etmesine bağlıdır. Bu inkâr, yalnızca düşüncenin epistemolojik statüsünü değil, aynı zamanda toplumsal düzen içindeki konumunu da güvence altına alır.

Bu çalışmada, felsefenin tarihsel ve toplumsal varoluş koşullarının sistematik olarak bastırılmasının, epistemolojik özerklik iddiasıyla nasıl eklemlendiği ve bu eklemlenmenin hangi ideolojik sonuçları doğurduğu, tarihsel maddeci bir perspektiften irdelenecektir. Bir yandan, felsefi etkinliğin imkânını oluşturan kafa-kol emeği ayrımının toplumsal iş bölümü içinde nasıl kurulduğu ve tarih boyunca hangi biçimlerde yeniden üretildiği; diğer yandan, bu imkânın sınırını oluşturan, düşüncenin kendi içine kapanarak maddi dünyadan kopma eğilimi tartışmaya açılacaktır. Böyle bir teorik yönelimden hareketle, düşüncenin maddi temelinin idrakine varmanın, maddi üretim, siyasal mücadele ve toplumsal dönüşüm alanlarının etkin bir bileşeni olarak felsefeyi yeniden konumlandırmanın/tanımlamanın imkânını verdiği söylenebilir. Böylece, felsefeyi, mevcut iktidar ilişkilerinin meşruiyetini pekiştiren ideolojik işlevinin ötesine taşıyarak; eleştirel bilincin örgütlenmesinde, hegemonik söylemlerin teşhirinde ve kolektif eylemin yönlendirilmesinde etkili olabilecek bir 'devrim silahı'na dönüştürmek olanaklı hale gelir.

Felsefenin İmkânı: Kafa-Kol Emeği Ayrımı ve Düşüncenin Maddi Temeli

Felsefenin imkânı üzerine düşünmek, düşüncenin kendisini her türlü tarihsel dolayımından azade, kendi içsel yetkinliğiyle beliren özerk bir hakikat alanı olarak kavrayan idealist tasavvurları askıya almayı, onun ortaya çıkış koşullarını insan pratiğinin en temel ayrımlarından biri olan kafa-kol emeği bölünmesiyle ilişkilendirmeyi gerektirir; zira düşünce, salt zihinsel yetilerin içsel üretkenliğinden kaynaklanan bağımsız bir uğrak olmayıp maddi üretim süreçlerinde işleyen iş bölümünün ve bu iş bölümünün toplumsal ilişkilerde kazandığı kurumsal biçimlerin doğrudan bir sonucudur. Maddi hayatın üretimi ve bunun gerekli kıldığı toplumsal iş bölümü, düşünsel üretim de dâhil olmak üzere tüm beşerî faaliyetlerin örgütlenişini ve toplumsal ilişkilerin biçimlenişini belirleyen temel zemindir (Marx ve Engels, 2011: 31). Kafa-kol emeği ayrımı, yalnızca teknik bir işlevsel farklılığa indirgenemez; toplumsal formasyonların en derin çelişkilerini ve hiyerarşilerini kristalize eden yapısal bir karşıtlığa tekabül eder. Bu karşıtlık, bir yandan maddi ihtiyaçların karşılanması güvence altına alırken, öte yandan belirli bir toplumsal kesime düşünsel etkinlik, siyasal katılım ve kültürel üretim için gerekli boş zamanı bahşeder.

Felsefenin imkânı, tam da bu ayrımın tarihsel olarak kurduğu özgül zemin üzerinde açığa çıkar; çünkü düşünce, hiçbir tarihsel momentte emeğin bölünmesinden ve bu bölünmenin yarattığı eşitsizliklerden bağımsız bir etkinlik olamamış, emeğin bölünmesinin yarattığı antagonizmaların ya

doğrudan ifadesi ya da dolaylı meşrulaştırıcısı olarak işlev görmüştür. Kafa emeği ile kol emeği arasındaki bu asimetrik dağılım, felsefeyi 'özgür düşünce'nin alanı olarak kodlarken, bu özgürlüğün maddi temelini -yani alt sınıfların emek gücü sayesinde açığa çıktığı gerçeğini- mistifiye eder; dolayısıyla felsefenin imkânını sorgulamak, hakikatin evrensel bir açılımını aramaktan çok, düşüncenin kendi maddi ve toplumsal temellerini, yani kafa-kol emeği ayrımının ürettiği yapısal bağımlılıkları açığa çıkarmak anlamına gelir. Felsefenin imkânı ve sınırları üzerine düşünmek, modern akademik geleneğin çoğu kez varsaydığı gibi, kendi özerkliğini zamansız bir hakikat alanı olarak ilan eden bir disiplinin içsel problemleriyle sınırlı bir mesele değildir. Düşünce tarihine eşlik eden bütün uğraklar göstermektedir ki felsefe, ne kendi başına saf bir aklın ürünü ne de evrensel bir logosun açılımıdır, belirli tarihsel-toplumsal konfigürasyonların dolayımından geçerek siyasal çatışmaların ve toplumsal antagonizmaların oluşturduğu gerilimli zeminde ortaya çıkmaktadır.

Antik Yunan toplumunun siyasal ve kültürel parlaklığını yalnızca özgür yurttaşların kamusal alandaki faaliyetleri ya da entelektüel üretimleri üzerinden açıklamak, bu toplumsal düzenin en temel maddi koşullarını ve o koşulların yarattığı gerilimleri göz ardı etmek anlamına gelir; çünkü antik dünyanın iktisadi ve siyasal örgütlenmesi, üretim araçları üzerindeki denetimden doğan çıkar çatışmalarıyla şekillenmiş, bu çatışmaların süreklileşmiş biçimi olan sınıf mücadeleleri toplumsal antagonizmaları derinleştirmiş ve tam da bu antagonizmaların yarattığı yarıklarda felsefi düşünce kendini görünür kılabilmiştir (de Ste. Croix, 1981: 35-76; 611-703). Bu mücadele, yalnızca ekonomik çıkarların çıplak karşıtlığı biçiminde tezahür etmemiş, aynı zamanda yurttaşlık statüsünün belirlenişinde, toplumsal hiyerarşilerin kurumsallaşmasında ve kültürel normların meşrulaştırılmasında cisimleşmiş, dolayısıyla düşüncenin imkânı doğrudan bu yapısal gerilimlere bağlı hale gelmiştir. Modern kapitalist ekonominin özerk bir alan olarak işlediğini varsayan bakış açısının aksine, antik toplumlarda üretim ve mübadele süreçleri başlı başına bağımsız bir ekonomik mantıktan ziyade, toplumsal statüye, siyasal iktidara ve kültürel prestij ilişkilerine sıkı sıkıya bağlı olarak örgütlenmiştir. Bu nedenle maddi faaliyetler kâr maksimizasyonu ya da soyut rasyonalite ilkeleriyle değil, onur, şeref ve yurttaşlık gibi toplumsal değerlerle düzenlenmiş, bu durum da ekonomik davranışın toplumsal ve siyasal bağlamdan kopuk olarak kavranmasını imkânsız kılmıştır (Finley, 1973: 20-33; 105-130). Felsefi etkinlik de aynı mantığın izlerini taşıyarak, evrensel hakikatin tarihsellikten bağımsız bir açılımı olmaktan çok, toplumsal ilişkilerin özgül kodlarıyla

biçimlenen bir etkinlik olarak ortaya çıkmış; düşünce, maddi pratiklerden yalıtılmış olmayıp bu pratiklerle örölü bir bağlamın içinde varlık kazanmıştır.²

Roma İmparatorluğu'nun ölçeğı büyüüp fetihlerin yarattığı köle emeğı artışı toplumsal yapıyı dönüştürdükçe, aristokrat sınıfın siyasal, kültürel ve entelektüel etkinliklerini sürdürmesini sağlayan geniş bir boş zaman ortaya çıkmış, böylelikle düşünsel üretim imparatorluğun askeri ve ekonomik genişlemesiyle doğrudan bağlantılı bir nitelik kazanmıştır (Hopkins, 1978: 99-143). Köle emeğinin tarımsal üretimde ve ev içi hizmetlerde yoğunlaşması, yurttaşların maddi yüklerden muaf tutulmasını sağlamış, bu muafiyet 'özgür zaman' olarak kavramsallaştırılmış, felsefenin ve hukuk düşüncesinin temel koşulu haline gelmiştir. Bu bağlamda, yurttaşlığın en yüce ifadesi olarak idealleştirilen teorik yaşam, gerçekte köle emeğı tarafından üretilen boş zamanın felsefi düzlemde dönüştürölmüş biçiminden ibarettir. Boş zaman, sömürü ilişkilerinin doğrudan ürünü olan tarihsel bir ayrıcalık olarak var olurken, felsefi söylem bu ayrıcalığı evrensel bir değer gibi sunarak, düşüncenin imkânını sınıf ilişkilerinin ayrılmaz bir türevi haline getirir (Moss, 2011: 78-112). İmparatorluk döneminde ekonomi, siyaset ve kültür arasındaki bütünsel eklemlenme, yurttaşlık ile kölelik arasındaki karşıtlığı toplumsal düzenin temel ilkesi haline getirmiş, felsefi etkinlik bireysel aklın özgürlüğünden ziyade, bu bütünsel düzenin yapısal belirlenimleri sayesinde mümkün olmuştur; toplumsal pratiklerin ekonomik sömürü, siyasal ayrıcalık ve kültürel meşruiyet arasındaki karşılıklı bağlarla örölmüş olması, felsefenin imkânını da bu bağların içinde açığa çıkarmış, düşünce, kendi evrensellik iddiasını ancak bu tarihsellikten devraldığı belirlenimler aracılığıyla tesis edebilmiştir (Garnsey ve Saller, 1987: 73-110; 156-185).

Antik dünyada kafa-kol emeğı ayrımı, köle emeğı ile yurttaşın boş zamanı arasındaki bağıntı üzerinden işlerken, Orta Çağ toplumunda bu ayrım, feodal düzenin özgül iş bölümleri ve bilginin kurumsal tekeli çerçevesinde yeniden biçimlenmiştir; zira çalışan sınıfın üretim faaliyetleriyle toplumsal yeniden üretimi sağladığı, savaşıan sınıfın askeri güç aracılığıyla siyasal iktidarı temsil ettiği ve ruhban sınıfının dinsel otorite üzerinden hem kültürel hem de entelektüel üretimi tekelleştirdiğı üçlü iş bölümü, feodal toplumun en temel kurucu ilkesi olarak işlev görmüştür (Bloch, 1961: 71-104). Bu yapı yalnızca üretim ilişkilerini değil, zamanın toplumsal kullanımını ve düşüncenin örgütlenişini de belirlemiş, felsefenin imkânını ruhban sınıfının teolojik otoritesine ve entelektüel ayrıcalığına dayalı hale getirmiştir. Jacques Le Goff'un (1980: 29-65; 150-189) ayrıntılı olarak gösterdiği üzere, Orta Çağ'da zaman anlayışı kapitalist modernitede olduğu gibi homojen, ölçülebilir ve

sürekli ilerleyen bir nicelik değildir, kutsal ritimlerle ve dinsel takvimle örülü nitel bir deneyimdir. Çalışma, ibadet ve bayram günleri arasındaki ayrımlar Tanrı'nın düzenini yansıtan kültürel kodlarla kurulduğu için, boş zaman da siyasal-ideolojik bir işlev kazanmış, ilahi takvimin sürekliliği içinde toplumsal hiyerarşilerin yeniden üretimini mümkün kılmıştır. Böylelikle felsefenin imkânı, köle emeğinin sağladığı boş zamandan farklı olarak, teolojik zamanın içinde, skolastik düşüncenin hem sınırları hem de açılımları aracılığıyla belirlemiştir. Öte yandan Georges Duby'nin (1980: 115-160) feodal toplum çözümlemesi, bu üçlü iş bölümünün yalnızca statik bir işlevsel düzenleme değil, sınıfsal çelişkilerin ve siyasal mücadelelerin kurumsallaşmış bir formu olduğunu gösterir; çalışan, savaşılan ve ibadet edenler arasındaki ilişkiler, görünürde birbirini tamamlayan ama aslında karşılıklı bağımlılıklar ve gerilimler üreten bir toplumsal bütünlüğü temsil eder. Bu gerilimli bütünlük, felsefi etkinliği hem sınırlandırmış hem de mümkün kılmıştır; çünkü düşünce, skolastik çerçevenin teolojik sınırlarını aşamadığı ölçüde kilisenin meşruiyetini yeniden üretmiş, ama aynı zamanda bu sınırların içinde Aristotelesçi mantığın yeniden yorumlanması ya da Thomas Aquinas'ın teolojik-felsefi sentezi gibi örneklerde görüldüğü üzere, yeni kavramsal imkanlar yaratabilmiştir. Dolayısıyla Orta Çağ, felsefenin imkânının artık yalnızca boş zamanın maddi koşullarına değil, bilginin kurumsal tekeline ve zamanın kutsal düzenlenişine bağlı hale geldiği bir tarihsel uğrağı temsil eder; çalışanların emeği, savaşılanların iktidarı ve ruhban sınıfının entelektüel otoritesi arasındaki üçlü bölünme, düşüncenin toplumsal temelini oluşturmuş, felsefe bir yandan bu yapının sınırlarını yeniden üretmiş, öte yandan onun içsel çelişkilerinde kendi imkânını bulmuştur.

Erken modern dönemde felsefenin imkânını belirleyen koşullar, Antik ve Orta Çağ'daki köle emeği ya da feodal üçlü iş bölümünden farklı olarak, bilgi üretiminin toplumsal kökenlerindeki dönüşüm ve bu bilginin kurumsal örgütlenişindeki yenilikler etrafında şekillenmiştir. Modern bilim toplumsal kökenini, zanaatkarların pratik bilgisi ile entelektüellerin teorik bilgisi arasındaki etkileşimde bulmuştur ve bu durum yeni bir bilgi tarzının doğuşuna yol açmıştır. Erken modern bilim, kurumsal bilgi geleneklerinin yanı sıra maden ocakları, tersaneler gibi doğrudan üretim süreçlerden edinilen deneysel bilginin de entelektüel şemalarla birleşmesinden neşet etmiştir (Zilsel, 2000: 7-32). Bu çerçevede modern bilimin doğuşu, bilgi üretiminde kafa-kol emeği ayrımının mutlaklaşmasından ziyade, belirli ölçüde geçirgen hale gelmesine tekabül eder; pratik beceriler, gözlem ve deneyim, teorik kavramlarla birleşmiş ve bu birleşme, bilgiye yepyeni bir toplumsal statü kazandırmıştır. Bu dönüşümün kalıcı hale gelmesi, bilgi üretiminin kurumsal

örgütlenişyle mümkün olmuştur. On altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında Avrupa'da bilim akademilerinin, üniversitelerin ve yeni iletişim ağlarının kurulması, bilginin hem toplumsal denetime açılmasına hem de kurumsal bir otoriteye kavuşmasına neden olmuştur (Burke, 2000: 55-89). Bilgi, bu dönemde ilk kez geniş ölçekli bir kurumsal habitus içinde dolaşıma girmiş, akademiler, kraliyet himayeleri ve üniversiteler aracılığıyla hem otorite kazanmış hem de siyasal iktidarlara sıkı bağlar kurarak toplumsal meşruiyetin parçası olmuştur. Böylelikle felsefenin imkânı bilgi üretiminin toplumsal örgütlenmesinden ve entelektüel ile teknik emeğin birleşiminden türeyen yeni bir zeminden doğmuştur. Ancak bu yeni bilgi rejimi, kısa sürede sermaye birikimi süreçleriyle eklemlenmiş ve moderniteye özgü rasyonalite tarafından içerilerek biçimlendirilmiştir. Sanayi kapitalizminin yükselişyle birlikte, zamanın toplumsal düzenleniş köklü bir dönüşüm geçirmiş, üretim ve çalışma disiplininin merkezine alınmıştır. E. P. Thompson'ın (1967: 60-87) dikkat çektiği üzere, sanayi kapitalizmi zamanın akışını homojen, ölçülebilir ve disipline edilebilir bir kaynak olarak kurgulamış, iş gücünün denetimini 'zaman disiplini' üzerinden kurmuş, böylelikle boş zaman da iktidar tarafından düzenlenen bir kategoriye dönüşmüştür. Mekanik zamanın ölçülebilir ritimleri, üretim temposunun yanı sıra gündelik hayatın bütünsel düzenini de belirler hale gelmiş; özgür düşünce için gerekli boş zaman, sermayenin disipline edici iktidar teknikleri tarafından kuşatılmıştır. Sanayi kapitalizminin bilgiyle kurduğu ilişki, yalnızca zamanı disipline etmekle kalmamış, aynı zamanda iş bölümünü de yeniden yapılandırmıştır. Kapitalist iş bölümünün rasyonalizasyonu kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı daha da keskinleştirmiş, entelektüel bilgi üretimi ile bedensel üretim arasındaki mesafe açılmıştır. Bu ayrım, modern üretimin verimlilik ilkesi doğrultusunda derinleşmiş, işçiler üretim sürecinde yalnızca mekanik işlevlere indirgenirken, bilgiye dayalı kontrol sermaye sınıfının elinde yoğunlaşmıştır. Böylelikle felsefenin imkânı, emeğin bölünmesinin yarattığı eşitsizliğin üzerine inşa edilmiş, bilgi sermayenin denetimi altında örgütlendiği ölçüde felsefi etkinlik de bu denetimden bağımsız düşünülemez hale gelmiştir.

Bu tarihsel gelişmeler bilgi üretiminin toplumsal temelini değiştirdiği ölçüde, felsefenin sınırlarını da yeniden tanımlamıştır. Bilimsel devrim, felsefeyi skolastik geleneklerden kurtararak yeni bir özgürleşim imkânı açarken, sanayi kapitalizmi bu özgürlüğü zaman disiplini ve iş bölümü üzerinden yeniden sınırlandırmıştır (Braverman, 1974: 57-94). Modern felsefe, bu nedenle, bir yandan bilgi ile deneyim arasındaki etkileşimden doğan yeni kavramları üretmiş, öte yandan emeğin bölünmesi ve sermaye birikiminin mantığı tarafından çizilen sınırları aşma çabası içinde olmuştur. Bu çelişkili

süreç, felsefenin imkânını da sınırını da modernitenin tarihsel pratiklerinde temellendirmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitalizmin geçirdiği yapısal dönüşüm, zihinsel emek ile fiziksel emek arasındaki ayrımı sabit bir karşıtlık olmaktan çıkararak, yeni üretim biçimlerinin zemininde yeniden tanımlamıştır. Daniel Bell'in (1974) geliştirdiği 'post-endüstriyel toplum' kuramının da işaret ettiği üzere, bilgi üretimi kapitalist üretimin merkezine yerleşmiş; toplumsal üretkenliğin aslı kaynağı artık yalnızca bedensel emek olmaktan çıkmış ve bilimsel bilgi, teknik uzmanlık ve enformasyon işleme kapasitesi üretkenliğin temel unsurları haline gelmiştir. Böylece geçmişte boş zamanın ve sınıfsal ayrıcalığın ürünü olan düşünsel etkinlik, modern kapitalizmde doğrudan üretici güç niteliği kazanmış ve ekonomik gelişmenin yapısal bir unsuru haline gelmiştir. Bu dönüşümü, Marx'ın (1979a: 654) 'genel zekâ' (*general intellect*) mefhumu aracılığıyla anlamlandırmak mümkündür. Antonio Negri'nin de (2006) belirttiği üzere, 'genel zekâ', toplumsal üretimin giderek kolektif bilgiye, bilimsel-teknolojik yaratıcılığa ve iş birliğine bağımlı hale gelmesini ifade eder.³ Üretim süreci artık fabrikanın kapalı mekânıyla sınırlı kalmayıp toplumsal hayatın bütün alanlarına yayıldığında ve kültürel ile toplumsal varoluşun her boyutunu kuşattığında, kapitalist rasyonalite toplumu bütünüyle bir piyasa olarak tasavvur eder; böylece piyasa mantığı, toplumsal ilişkilerin başat açıklayıcı ilkesi haline gelir (Hardt ve Negri, 1994: 226-230). Bu bağlamda felsefenin imkânı, artık ayrıcalıklı yurttaşların boş zamanına dayanmamakta; tersine, kapitalist üretim sürecinin doğrudan içine eklemlenmiş, metalaşmış ve disipline edilmiş bir zihinsel üretim alanı üzerinden açığa çıkmaktadır. Yani felsefe, artık dışsal bir özgürlük alanı olmaktan ziyade, kapitalist üretici güçlerin bir ögesi haline gelmiştir.

Bu gelişme, kafa-kol emeği ayrımının çözülmeye başladığı izlenimini yaratabilir. Nitekim bilgi teknolojilerinin, dijital emeğin ve otomasyon süreçlerinin yaygınlaşması, düşünsel üretimi kitlesel düzeyde erişilebilir kılmakta, entelektüel emeğin toplumsal tabanını genişletmektedir. Ancak kapitalizmin özgül zamansal formu emeğin değer üretimindeki merkezi rolünü sürekli yeniden üretir; bilgi ekonomisi üretici bir güç olarak temayüz etse dahi, bu durum zihinsel emeğin özerkleşmesi/özgürleşmesi anlamına gelmemekte, kapitalist toplumsal ilişkiler içinde daha derin bir bağımlılık kazanmasına işaret etmektedir (Postone, 1993: 289-324). Böylece geç kapitalizmde felsefenin imkânı, 'özgürleşmiş entelektüel yaratıcılık'tan ziyade, bilgi emeğinin kapitalist metalaşma sürecinde örgütlenişinden doğar. Başka bir ifadeyle geç kapitalizmde felsefenin imkânı, düşünsel üretimin toplumsal üretici güçlerin ayrılmaz bir parçası haline gelmesinde belirir;

fakat bu imkânın sınırı, zihinsel emeğin kapitalist üretim ilişkilerinin değer mantığına tabi kılınmasında ortaya çıkar. Böylece felsefe, artık yalnızca boş zamanın değil, sermaye birikim süreçlerinin doğrudan ürünü ve ideolojik taşıyıcısı haline gelir; yani imkânı da sınırı da aynı tarihsel-toplumsal determinizmin içinde temellenir.

Dijital çağda felsefenin imkânı, artık yalnızca sanayi kapitalizminin klasik işbölümü modelinin dönüşümü ya da geç kapitalizmin bilgi merkezli üretim biçimleriyle açıklanamaz; çünkü 21. yüzyılda bilgi üretimi, dijital platformların altyapısı, algoritmik yönetim biçimleri ve veri ekonomisinin disipline edici mekanizmaları aracılığıyla doğrudan sermaye birikiminin temel eksenine yerleşmiş, böylece zihinsel emek ve toplumsal yaratıcılık bizzat sermayenin gözetiminde ve kontrolünde işleyen bir üretici güç haline gelmiştir. Shoshana Zuboff'un (2019: 93-127) 'gözetim kapitalizmi' kuramıyla işaret ettiği üzere, kullanıcıların gündelik faaliyetleri, tercihleri ve toplumsal etkileşimleri devasa veri kümeleri aracılığıyla metalaştırılmakta, böylece yaşam dünyasının en mahrem boyutları dahi sermaye birikiminin hammaddesi haline gelmektedir. Bu bağlamda felsefenin imkânı, özgür düşüncenin özerkliği üzerinden değil, düşünsel üretimin algoritmik rasyonalite tarafından sürekli ölçülüp yeniden kodlandığı bir veri rejiminde açığa çıkmaktadır. Nick Srnicek'in (2017: 45-68) 'platform kapitalizmi'ne ilişkin çözümlemeleri, bu dönüşümün yalnızca bilgi üretiminin değil, bütün toplumsal dolaşımın altyapısal kontrolüne dayandığına işaret eder; Amazon, Google, Meta gibi platformlar bilgi akışının temel koşullarını belirlemekte, böylece felsefi etkinliğin kendisi dahi algoritmik görünürlük mantığına tabi kılınmaktadır. Bu bağlamda düşünce, dijital mecraların metrikleri ve erişim ekonomisi üzerinden dolaşıma girmekte, felsefenin imkânı da bu görünürlük rejiminin sınırları içinde belirmektedir. Dijital emek yalnızca profesyonel bilgi işçilerinin emeği olarak yorumlanamaz, aynı zamanda kullanıcıların gönüllü faaliyetleri, sosyal medya etkileşimleri ve gündelik pratikleri üzerinden örgütlenmekte, bu durum a kafa-kol emeği ayrımının yeni bir biçimde yeniden üretilmesine yol açmaktadır; zira dijital platformlar, milyonlarca kullanıcının zihinsel emeğini ve yaratıcılığını sermaye lehine disipline ederken, bu üretimi görünmez kılarak merkezileştirmektedir (Fuchs, 2014: 87-119). Dolayısıyla felsefenin imkânı, dijital çağda kolektif entelektüel yaratıcılığın metalaşma sürecine tabi hale gelmesi ölçüsünde açığa çıkmakta, bu imkânın sınırı da algoritmik kontrolün belirlediği dar bir görünürlük alanına sıkışmaktadır.

Bu bağlamda, 21. yüzyılda felsefenin imkânı, bilgi emeğinin ve entelektüel yaratıcılığın dijital altyapılar tarafından dönüştürülüp sermaye birikiminin

hizmetine sokulmasında temellenir; fakat bu imkânın sınırı da aynı zamanda bu sürecin içindedir: düşünce, kendi varlığını algoritmik görünürlük rejimleri içinde yeniden üretmek için çabalamak zorundadır. Böylelikle felsefe, günümüzde ne yalnızca boş zamanın ürünü ne yalnızca üretim süreçlerinin yan ürünü, ne de salt akademik kurumların korunaklı alanına ait bir faaliyettir; dijital platform kapitalizminin gözetim, metalaştırma ve görünürlük rejimlerinin belirleyici etkisi altında, kendi imkânını da sınırını da aynı anda yaşayan bir pratik haline gelmiştir.

Felsefenin tarihsel imkânını açıklayan asli zemin, Marx ve Engels'in (2011: 34) vurguladığı üzere, yaşamın en yalın öncülünden, yani maddi ihtiyaçların üretiminden doğar; zira tarihsel hareketin gerçek başlangıcı ne saf bilincin soyut bir kendiliği ne de ebedi hakikatin zaman dışı mevcudiyetidir, bilakis insanların varlıklarını sürdürebilmek için üretmek zorunda oldukları araçların, yani maddi yaşamın üretim sürecinin kendisidir. Bu temel ilke, felsefenin kendisini aşkın bir özerklik alanı olarak meşrulaştırma iddiasını kökten geçersiz kılar; çünkü düşünce, her tarihsel uğrakta, üretim tarzlarının ve ihtiyaçların şekillendirdiği ilişkiler ağına içkin olmuş, dolayısıyla kendine özgü toplumsal konfigürasyonların zorunlu bir ürünü haline gelmiştir. Antik Yunan'da köle emeğinin sağladığı boş zaman, Orta Çağ'da üçlü iş bölümünün kurumsal tahkimi, erken Modern Çağ'da teknik bilgi ile entelektüel bilginin kaynaşması, sanayi kapitalizminde kafa-kol emeği ayırımına dayalı zaman disiplini, geç kapitalizmde bilgi üretiminin sermayenin doğrudan üretici gücü haline gelişi ve günümüzde platform kapitalizminin gözetimci rasyonalitesi, her seferinde felsefenin imkânını tayin eden toplumsal koşullardır. Bu nedenle felsefenin kendisini salt düşüncenin kapalı alanında kurması, bir yandan bu maddi bağımlılıkların üzerini örten ideolojik bir yanılsama, öte yandan kendi varlığını garantiye alabilmek için kurumsal bir zorunluluktur. Tarihsel materyalizm, felsefenin imkânını maddi üretim süreçlerine, sınırlarını ise bu süreçlerin ideolojik bastırılmasına bağlayarak, felsefeyi kendi tarihsel-toplumsal zeminine yerleştirir ve tam da bu konumlanış sayesinde, felsefeyi mevcut düzenin meşrulaştırıcı aygıtı olmaktan çıkarıp kolektif bilincin ve devrimci pratiğin etkin bir silahına dönüştürmenin olanağını verir.

Felsefenin Sınırı: Skolastik Episteme Merkezcilik

Felsefenin tarihsel imkânı her zaman toplumsal antagonizmalara, sınıf mücadelelerine, üretim ilişkilerine ve bilgi tekellerine içkin olmuşken, onun kendisini kapalı bir devre, kendi içkin sorunlarıyla uğraşan özerk bir alan gibi inşa etmesinin nedeni, tam da bu toplumsal bağımlılıkları görünmez

kılma ihtiyacında aranmalıdır. Düşünce, kendi tarihsel ve maddi koşullarını mutlaklaştırmadan işlemeye devam edemez; bu nedenle felsefe, kendisini özerk bir söylem alanı olarak kurarak, dışsal belirlenimlerin üzerini örten bir 'içsellik yanılsaması' üretir. Bu içsellik yanılsaması, hem toplumsal düzenin meşruiyetini yeniden üretir hem de düşünceye kendinde bir tutarlılık ve süreklilik atfederek onu kurumsallaştırır. Kapalı devreye evrilişin bir diğer nedeni, felsefenin tarih boyunca kendisini hakikatin ayrıcalıklı bekçisi olarak konumlandırmasıdır; Platon'dan Augustinus'a, Descartes'tan Kant'a uzanan tarihsel hat boyunca felsefe, kendi meşruiyetini 'dışsal olanın' -yani tarihsel çelişkilerin, sınıfsal antagonizmaların, siyasal çatışmaların- ötesinde, saf düşüncenin içsel düzeninde aramıştır. Böylece felsefe, toplumsal antagonizmaları görünür kılmak yerine, çelişkileri kendi kategorilerinde absorbe eden bir kapalılık ufkuna yönelmiş, kapalı devre bir sistem uyarınca kendi içsel sorunlarını üretip tüketen bir söylem düzeni kurmuştur. Dolayısıyla felsefenin kapalı devre bir sisteme evrilışı, tarihsel koşulların zorunlu sonucudur: bir yandan toplumsal belirlenimlerin üzerini örtme işlevi, öte yandan kendi meşruiyetini saf içsellikten türetme arzusu.

Bu kapalı devre anlayışın tarihsel izleri, Antik Yunan felsefesinin kurucu figürlerinden itibaren takip edilebilir. Platon'da, hakikatin temeli, duyuşal dünyanın değişken ve aldatıcı görünümünün ötesinde, değişmez ve ebedî idealar âleminde aranır. Filozofun, mağaranın karanlığından kurtulup güneşin aydınlığına ulaşması (Plato, 2004: 514a-521b), epistemolojik bir metafor olmanın ötesinde, düşüncenin maddi yaşamın koşullarından ayrışmasını meşrulaştıran ve politik içerimleri de olan bir hakikat rejiminin ifadesidir. Bu alegorik yapı, bilgiye erişimin, toplumsal üretim ilişkilerinin gündelik zorunluluklarından kopmayı gerektirdiği yönünde örtük bir varsayımı üretir. Hakikati kavrayan filozof, maddi ihtiyaçların ve siyasal çatışmaların dünyasından çekilmiş, özel bir konuma yerleştirilmiş seçkin bir figür olarak temsil edilir. Böylece felsefi bilginin meşruiyeti, hem toplumsal iş bölümünde kafa emeği lehine kurulan hiyerarşinin hem de bu hiyerarşiyi besleyen ideolojik söylemlerin sürekliliği üzerine inşa edilir.

Aristoteles'te de düşüncenin maddi koşullarından ayrışmasını meşrulaştıran benzer bir kapanma biçimi gözlenir. *Theoria*, yani saf düşünme etkinliği, insan etkinlikleri arasında en yüce ve en kendine yeter biçim olarak tanımlanır; bu üstünlük, onu pratik gerekliliklerin, üretim süreçlerinin ve gündelik zorunlulukların belirleyiciliğinden bütünüyle arındırır. Böylece felsefi etkinlik, maddi yaşamın döngüsünden çekilmiş, kendi iç ereklarına göre düzenlenen bir uğraş olarak konumlandırılır. Bu konumun fiili ön koşulu

ise, toplumsal hiyerarşi içinde yalnızca ayrıcalıklı bir kesimin erişebildiği, zorunlu emek sürecinden muaf bir zaman ve mekân düzenidir. Ne var ki, Aristoteles'in sisteminde bu ayrıcalıklı konum tarihsel ve toplumsal bir inşa olarak değil, doğal ve değişmez bir toplumsal düzenin zorunlu bileşeni olarak sunulur. Böylece düşünsel üretimin toplumsal temeli görünmez kılınır; felsefi hakikatin kaynağı, eşitsiz iş bölümünün dışında, kendi kendini temellendiren bir akıl etkinliğine indirgenir (Aristotle, 1998).

Modern felsefede Descartes, hakikatin ölçütünü 'düşünen özne'nin (*res cogitans*) kendi içsel kesinliklerinde temellendirerek, bilgiyi 'maddi beden'den (*res extensa*) ve onun toplumsal-tarihsel belirlenimlerinden kuramsal düzeyde radikal biçimde ayırır. Bu hamle, bilme edimini, dış dünyaya ilişkin her türlü ampirik bağıntıdan arındırılmış, kendi kendine referansla doğrulanan kapalı bir bilinç alanına yerleştirir. Böylece düşünce, kendi temellendirme ilkelerini yalnızca kendi iç yapısından türeten özerk bir sistem olarak kurgulanır; dışsal belirlenimler, epistemolojik geçerlilik alanının ilke düzeyinde dışına itilerek, hakikatin kaynağı bütünüyle öznel bilinç mevcudiyetine indirgenir (Descartes, 1996). Bu yaklaşım, bilginin maddi ve tarihsel koşullarını metodolojik olarak askıya alırken, felsefi öznenin kendi kendine yeterli ve aşkın bir konumda olduğu fikrini mutlaklaştırır.

Immanuel Kant'da ise bu eğilim, saf aklın kendi kendisine yasa koyan (*Selbstgesetzgebung*) ve aynı eylemle kendi sınırlarını tayin eden özerk bir ilke olarak konumlandırılmasında en tutarlı ifadesini bulur. Bilgi ediminin geçerlilik koşulları, herhangi bir ampirik içerikten veya tarihsel belirlenimden değil, *transscendental* öznenin kategorik işleyişinden türetilir. Böylelikle deneyimin imkânı, öznenin kendi formlarında temellenir; düşüncenin normatif yetkinliği, maddi yaşamın tarihsel-sosyal determinizminden yalıtılmış evrensel bir akıl yapısında mutlaklaştırılır. Bu aşkınsal kurgu, felsefenin imkânını yine kafa-kol emeği ayrımının sağladığı özerk düşünme alanında bulur; fakat aynı zamanda, bu alanın tarihsel ve toplumsal koşullarını 'aklın kategorileri' içinde absorbe ederek, felsefi bilginin tarih dışı ve kendi kendine yeter olduğu yönündeki ideolojik formu/yanılsamayı pekiştirir (Kant, 1998).

Friedrich Hegel'in felsefesi, 'Mutlak Tin'in kendi kendisini bilme sürecinin kavramsal doruk noktası olarak tasarlanır. Tarih, öznenin ve nesnenin, düşünce ve varlığın, bilinç ve gerçekliğin karşılıklı olarak içselleştiği diyalektik bir hareket olarak belirir. Bu hareketin mantıksal örgüsü, kendi kendini olumsuzlama ve aşma (*Aufhebung*) süreçleriyle ilerler; böylece tarihsel

gelişme, fikirlerin kendi iç zorunluluklarıyla açılanan teleolojik bir bütünlük olarak kavranır. Toplumsal ilişkiler, üretim biçimleri ve maddi koşullar bu bütünlükte yalnızca diyalektiğin yüzeysel tezahürleri olarak görüldüğünden, tarih özünde ideanın kendi kendini gerçekleştirme süreci olarak kavranır; böylece maddi olan, zorunlu fakat tali bir unsur haline getirilerek idealist bir yanılsama içinde absorbe edilir.⁴ Bu konumlanış, felsefeyi hem tarihin öznesi hem de onun nihai yorumu haline getirirken, tarihsel sürecin sınıf mücadeleleri ve üretim ilişkileri içindeki çatışmalı doğasını, Mutlak'ın uzlaştırıcı mantığı içinde eriterek görünmez kılar (Hegel, 1975; 1977).

Edmund Husserl'in fenomenolojisi, söz konusu yönelimi farklı bir kuramsal çerçeve ve kavramsal repertuar ekseninde yeniden teorize eder. Fenomenoloji, 'şeylerin kendisine dönme' (*zu den Sachen selbst*) çağrısını, bilinç ile dünya arasındaki tüm aracılıkları paranteze alan (*epoché*) bir yöntem olarak temellendirir. Bu yöntemdeki temel amaç, her türlü ampirik, tarihsel ve toplumsal belirlenimden arındırılmış, değişmez ve evrensel geçerliliğe sahip 'saf öz'lerin sezgisine ulaşmaktır. Bu aşkınsal yönelim, bilinci, verili dünyadaki maddi ilişkiler açısından soyutlar ve özerk bir fenomenal alan içinde temellendirir. Düşüncenin imkânı, bu radikal kopuşun sağladığı metodolojik serbestlikte belirir; ancak sınır, tam da bu kopuşun yarattığı tarih dışı hakikat anlayışında ortaya çıkar. Çünkü bu anlayışta, bilincin kurucu etkinliği, maddi yaşamın üretim biçimlerinden, toplumsal güç ilişkilerinden ve tarihsel dönüşümlerin çatışmalı dinamiğinden bağımsızlaştırılarak, kendi kendine referansla işleyen transandantal bir yapı olarak mutlaklaştırılır (Husserl, 1983). Böylece felsefe, hakikatin nihai temeli olarak konumlanırken, bu konumun toplumsal ve tarihsel imkân koşulları bastırılarak mistifiye edilir.

Dolayısıyla Platon'dan Husserl'e uzanan bu kapalı devre felsefi gelenek, felsefenin tarihsel ve toplumsal varoluş koşullarını sistematik biçimde görünmez kılar. İmkân, kafa-kol emeği ayrımının sağladığı maddi zeminde filizlenir; sınır ise, bu zeminin bastırılması ve düşüncenin yalnızca kendi iç yasalarına dayanan, kendine yeterli bir evren olarak sunulmasında belirir. Bu durum, felsefenin hem epistemolojik özerklik iddiasının hem de ideolojik işlevinin kaynağıdır. Düşünce, kendi koşullarını unutmak pahasına özgürleşir ve bu unutma felsefeyi, toplumsal düzenin ve egemenlik ilişkilerinin meşrulaştırılması ile yeniden üretilmesine katkı sunan ideolojik bir söyleme tahvil eder.

Felsefe tarihinin kendisini temsil etme biçimlerinden en köklülerinden birisi de filozofu düşünsel karşıtlıkların üzerinde, çatışan iddiaların

ötesinde, hakikatin nihai ölçüsünü elinde tutan bir 'hakem' figürü olarak kurgulamasıdır; bu temsilde filozof, tarihsel ve toplumsal belirlenimlerden azade, saf aklın tarafsızlığına dayalı bir merci gibi konumlanır. Toplumsal antagonizmaların ötesindeki bu konum, felsefeyi düzenin sürekliliğini sağlayan, çelişkileri yatıştıran ve hakikati evrensel bir uzlaş zemininde tesis eden kurumsal bir akıl alanına dönüştürür. Bu tasarımın tamamlayıcı bir diğer yönü ise, felsefeyi 'saf düşünsel etkinlik' olarak yücelten eğilimdir. Buna göre düşünce, kendi dışında herhangi bir maddi veya toplumsal koşula borçlu olmayan, yalnızca kendi içkin yasalarının düzeniyle işleyen, varlığını kendi kendisinden türeten özerk bir alan olarak temsil edilir. Hakemlik ve saf düşünce olarak felsefe, yüzeyde farklılaşmış iki tasvir gibi görünse dahi, aslında aynı kapalı devre felsefe geleneğinin iki farklı kipinden ibarettir; çünkü her ikisi de düşüncenin tarihsel ve toplumsal koşullarını bastırarak, felsefeyi kadir-i mutlak bir özerklik yanılsamasına yani ideolojik bir kapanma mantığına hapseder. Kapalı devre felsefe geleneği, düşünceyi toplumsal pratiklerden, sınıfsal antagonizmalardan ve tarihsel determinizmlerden soyutlamak suretiyle, felsefeyi yalnızca kavramların etkileşimi, metinlerin kendi iç tutarlılığı ve teorik ilişkilerin kendi kapalı ağı üzerinden açıklanabilir bir disiplin olarak telakki eder. Bu temsil tarzı, düşünceyi ne siyasal mücadelelerin bağrında oluşan bir etkinlik olarak kavramaya ne de üretim ilişkilerinin maddi dolayimleri içinde konumlandırmaya imkân tanır; aksine düşünce, kendi kendisinin nedeni ve kendi kendisinin zemini gibi işleyen, kendine şeffaf bir bilinç düzlemi olarak kurulur. Böylece felsefe hem tarihsel/ toplumsal belirlenimlerini sistematik biçimde görünmez kılar hem de kendi özerklik iddiasını tarih dışı bir hakikat rejimi olarak pekiştirir. Bu kapanma mantığının kurumsallaşmış ifadesi skolastik episteme merkezciliktir.⁵ Başka bir ifadeyle skolastik episteme merkezcilik, filozofun kendi düşüncesini tarih dışı ve özerk bir hakikat pratiği gibi temellendirmesine, yani toplumsal deneyimin sınırlılığını, entelektüel evrenin yerel ve kısmi ufkunu ve düşüncenin icra edildiği maddi koşulları görünmez kılarak, kadir-i mutlak bir konumun yanılsamasına kapılmasına yol açan kurucu bir illüzyon biçimidir (Bourdieu, 2016: 13). Düşünsel etkinliği toplumsal ve tarihsel koşullarından/ belirlenimlerinden soyutlanarak, düşünceyi yalnızca kendi içkin yasalarının işleyişiyle açıklanabilecek özerk bir etkinlikmiş gibi temsil eden bu eğilim, dünyanın fikirler etrafında döndüğüne ilişkin bir yanılsama üretir.

Felsefenin sınırının skolastik episteme merkezcilikte belirlenmesinin nedeni, yalnızca tarihsel-toplumsal koşulların unutulması/bastırılması olmayıp, aynı zamanda bu unutmamanın kendisinin kurumsallaşmış bir bakış tarzı haline gelmesidir. Bourdieu'nun (2021: 311-315) vurguladığı üzere, teorik duruşun

ayrılmaz parçası olan pek çok şeyi -düşünsel konumlanışın dayandığı mesafelenme konforunu, temsil edici araçları, sınıflandırma tipolojilerini- sorgulamaksızın benimsemek, düşünsel alanın dışsal belirlenimlerden azâde olduğu ve kendi iç yasaları uyarınca işlediği illüzyonunu doğurur. 'Teorik' kavramının işaret ettiği *theoria* -yani tasavvur, temsil ve gösteri- tam da bu kapanışa gönderme yapar; *homo theoreticus*'un bakışı, dünyayı sanki dışına çıkılmış ve tepeden izlenen bir temsil evreni olarak kavrar: teorik şemalara, diyagramlara, kategorilere dünyayı hapseder. Bu bakış, epistemolojik olarak özerklik iddiası üretirken, toplumsal olarak o özerkliği mümkün kılan imtiyazı gizler; çünkü gündelik pratiklerin zorunluluklarından muafiyet, boş zaman ve kurumsal ayrıcalık olmaksızın böyle bir konum mümkün değildir. Dolayısıyla felsefenin kendi sınırını görünmez kılan skolastik episteme merkezcilik, tam da bu unutmaya ediminin sonucudur: düşünce, tarihsel ve toplumsal bağımlılıklarını unutmak pahasına özgürleşir, ama aynı unutmaya sayesinde egemen düzenin yeniden üretimine katkı sunar hale gelir.

Bu nedenle skolastik episteme merkezcilik, iki düzeyde işleyen bir yanılsamadır: epistemolojik düzeyde felsefe kendisini kapalı devre işleyen, özerk bir içsellik olarak sunar; toplumsal düzeyde ise bu özerklik iddiası, alanın imtiyazlı konumlarını görünmez kılarak, egemen düzenin yeniden üretimine hizmet eder. Düşünce kendi tarihsel koşullarını unutmak pahasına özgürleşir; ama tam da bu unutmaya sayesinde ideolojik işlevini yerine getirir. Bu nedenle skolastik episteme merkezcilik, Platon'dan Husserl'e uzanan kapalı devre geleneğin teorik mantığını özetler: hakikat, toplumsal ve tarihsel dolayımından arındırılmış saf bir öz olarak kurgulanır; düşünce, kendi maddi imkânlarını bastırarak sınırını kurar. Felsefenin imkânı kafa-kol emeği ayrımının sağladığı boş zamanda filizlenirken, sınırı bu zeminin unutulması ve düşüncenin kendine yeter bir evren olarak yüceltilmesinde belirir. Skolastik episteme merkezcilik bu bastırma, unutmaya ve evrenselleştirme hareketinin kurumsallaşmış adıdır.

Evrenselli bulma iddiası, çoğu zaman felsefenin kendi tarihsel ve toplumsal öncüllerini görünmez kılarak, düşüncenin tarafsız ve toplumsal konumdan bağımsız bir etkinlik olduğu yanılsamasına dönüşür. Oysa bu tarafsızlık iddiası, hakikatin evrensel açılımını değil, belirli bir toplumsal konumun imtiyazlarını evrenselleştirmenin rafine bir yolunu temsil eder (Swartz, 2011: 370). Böylece felsefe, kendi koşullarını bastırarak kurduğu özerklik iddiasıyla, hakikate giden yolu açmak yerine, onu daraltır; hakikat adına konuşurken aslında kendi imkân koşullarının gizli ideolojisini üretir. Dolayısıyla felsefenin sınırı, tam da bu tarafsızlık yanılsamasında belirir ve

evrensel arayışı ile tarihsel olarak mümkün kılınmış belirli bir perspektifin evrenselleştirilmesi arasındaki mesafenin kaybolduğu noktada filizlenir.

Jacques Rancière'in (2009: 51-54) dikkat çektiği üzere, Platoncu şehir tahayyülünde felsefenin saflığını tehdit eden asıl figür, hakikatin temasına ortak olmaya cüret eden 'sonradan görme'dir; yani kökeni kol emeğine, zanaata ve dolayısıyla köleliğe dayalı olan beden, felsefi etkinliğe katılma iddiasıdır. Bu figür, yalnızca epistemolojik bir sapkınlık olarak değil, bizzat toplumsal düzenin köklü bir altüst oluş potansiyeli olarak kodlanır; çünkü felsefenin evrensellik iddiası, hakikate erişimin bedensel ve toplumsal ayrıcalıklarla sınırlandırıldığı bir alan üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla filozof, kendi itibarını koruyabilmek için, hakikati temaşa eden öznenin yalnızca ayrıcalıklı bir 'habitus'a dayandığını ve boş zaman düzenine sahip ruhlarda cisimleşebileceğini ilan etmek zorunda kalır. Bu nedenle felsefenin evrensel hakikat söylemi, sofist figürünün dışlanması ve 'sonradan görme'nin damgalanması üzerinden sürekli yeniden kurulur. Sofist, hakikatin sahte taklitçisi olarak tamamen 'yalanın' içerisinde konumlandırılır; ama bu sahicilik ile sahtelik arasındaki karşıtlık, özünde köle emeğinin dışlanmasına dayalıdır. Felsefe, kendi sınırını, köle emeğiyle yoğunlaşmış bedenlerin hakikate erişemeyeceği iddiasında bulur; böylece düşünce ile emek arasındaki kopuş, epistemolojik bir gerekçe olmanın ötesine geçerek, bedene kazınmış 'doğal' bir yasaya tahvil olur ve felsefe kendi konumunu meşrulaştırmak için bu türden doğallaştırılmış dışlamalara başvurur. Felsefe, iş bölümü içinde kendine bir yer atfettiğinde, 'meslekler demokrasisi'nin sıradan bir uğraşı haline gelir; bu nedenle kendisini meşrulaştırabilmek ve aşkınlaştırmak için köleliğin zorunluluğunu ilan eder. Böylece kölelik toplumsal işlevlerin teknik bir gereği olmaktan çıkar, filozofun itibarını ve felsefenin saflığını güvence altına alan kurucu bir dışlama ilkesi haline gelir. Son kertede boş zaman ile köle emeği arasındaki radikal kopuş, filozofun ayrıcalığının teminatı olarak kurgulanmıştır ve tam da bu nedenle felsefenin evrensellik iddiası, kendi toplumsal öncüllerini bastırarak işleyen skolastik bir ideolojinin ifadesi haline gelir (Rancière, 2009).

Karl Marx'ın (1979b: 23-28) materyalist tarih kuramı, düşünceyi kendi içkin yasalarının kapalı devinimi üzerinden açıklayan skolastik episteme merkezilikten köklü bir kopuşu imler; altyapı-üstyapı modeli, toplumsal bilinç biçimlerini kendi kendisinden türeyen özerk yapılar olmadığına, üretim tarzının, sınıfsal antagonizmaların ve tarihsel pratiklerin dolayımı içinde şekillenen formlar olduğuna işaret eder. Bu bağlamda hukuk, siyaset ve felsefe gibi üstyapısal kurumlar, kendi başlarına işleyen saf etkinlikler

olmayıp, toplumsal varoluşun maddi zeminiyle dolayimli ilişkiler kuran tarihsel oluşumlardır.⁶ Bu yaklaşım, düşünceyi kendine şeffaf ve özerk bir hakikat alanı gibi sunan kapalı devre felsefe geleneğinin ideolojik maskesini düşürür ve bilinci, toplumsal üretim ilişkilerinin dönüşümleriyle birlikte ele alınması gereken bir moment olarak konumlandırır. Evald Ilyenkov (1977), kategorilerin yalnızca zihinsel düzenekler değil, toplumsal emeğin tarihsel olarak kristalleşmiş biçimleri olduğunu belirterek, tarihsel maddeciliği farklı bir çerçevede formüle eder; bu perspektiften düşünceyi, skolastik içkinlikten kurtarıp toplumsal pratiğin bir türevi olarak kavramak olanaklı hale gelir. Henri Lefebvre (2007) ise gündelik hayat çözümlemeleri aracılığıyla altyapı-üstyapı modelini mikro düzeyde yeniden formüle ederek, sınıftahakkümünün yalnızca devlet ya da hukuk gibi makro kurumlarda değil, gündelik yaşamın en sıradan pratiklerinde de işlediğini gösterir ve tarihsel maddeciliği toplumsal hayatın en ince dokularına taşır. Eric Hobsbawm (1999: 215-239), ‘büyük adamların’ kahramanlıklarını ve başarılarını yücelten, siyasal ve toplumsal dönüşümü ise iradeci bir paradigma uyarınca yönetici elitin siyasal pratiğinin bir tezahürü olarak ele alan klasik tarih anlayışının, Marx ile birlikte köklü bir dönüşüme uğradığını belirtir. Marx’ın açtığı tarihsel maddeci perspektif, sıradan insanın tarih sahnesine çıkışına neden olmuş ve tarihi yapan asli unsurun kitleler olduğunu kavramayı mümkün kılmıştır. Böylece düşünceyi yalnızca seçkin bireylerin zihinsel yetilerine indirgeyen skolastik kapanma kırılmış, tarihin toplumsal ilişkiler, sınıfsal mücadeleler ve kolektif pratikler zemininde kavranabileceği yeni bir ufuk açılmıştır. Bu nedenle Marx’tan sonraki tarihçilerin bir kısmı onun ismini anmasalar ya da yöntemini bilinçli olarak kullanmasalar dahi, tarihsel dönüşümleri sıradan insanlarda, kitlelerde veya toplumsal sınıflarda aradıkları ölçüde zımnen Marksist bir metodolojiyi kabul etmişlerdir.

Bu bağlamda tarihsel maddecilik, düşüncenin kendi içkin yasalarına kapanan skolastik eğilimi yapıbozuma uğratarak, felsefeyi hem makro düzeyde toplumsal üretim tarzlarının hem de mikro düzeyde gündelik yaşam pratiklerinin dolayımalarında kavranması gereken tarihsel bir etkinlik olarak temellendirir. Dolayısıyla tarihsel maddecilik, felsefe tarihini karakterize eden başat yönelim olan skolastik episteme merkeziliğin aksine, gökyüzünden yeryüzüne inmeyi değil, yeryüzünden gökyüzüne çıkmayı hedefler: düşüncenin spekülâtif biçimlerini çözümlemenin yolu, düşünceyi belirli bir tarihsel ve toplumsal bağlamda üreten bireylerin maddi yaşam süreçlerine odaklanmaktır. Felsefe, bu müdahalede kendi sınırını aşarak, evrensellik adına konuşan seçkin bakışın değil, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal ilişkilerin eleştirisinin bir aracı haline gelir. Bu, felsefenin devrimci

işlevinin ilk koşuludur: düşüncenin imkânını maddi üretim süreçlerine bağlamak ve tarafsızlık maskesini düşürüp ideolojik işlevini görünür kılmak. Böylece tarihsel maddeci müdahale, felsefeyi skolastik kapanıştan kurtararak egemenliğin yeniden üretimine hizmet eden söylemsel bir aygıt olmaktan çıkarır ve sınıf mücadelelerinin içinde konumlandığı ölçüde bir devrim silahına dönüştürmenin olanağını verir.

Tarihsel Maddeci Müdahale ve Felsefede Devrim

Felsefenin skolastik episteme merkezilik içinde kapandığı noktada, yani kendi özerklik yanılışmasını tarafsızlık ve aşkınlık kisvesi altında ürettiği anda, aslında onun devrimci imkânını açığa çıkaracak tarihsel maddeci müdahalenin de zemini belirir; çünkü düşüncenin kendisini toplumsal ve maddi koşullarından bağımsız kılma edimi, paradoksal bir biçimde, tam da bu koşulların eleştirel kavranışını zorunlu hale getirir. Bu zorunluluk, felsefeyi kendi içine kapanmış bir bilgi evreni olmaktan çıkarıp toplumsal ilişkilerin eleştirisinin bir momenti, sınıf mücadelelerinin kavramsal düzlemdeki izdüşümü olarak konumlandırır. Felsefenin imkânını oluşturan kafa-kol emeği ayrımının maddi zemini nasıl ki 'özgürleşmiş düşüncenin' koşulu olduysa, aynı ayrımın bastırılması ve mistifiye edilmesi de felsefenin sınırını tayin ettiyse; tarihsel maddeci müdahale de bu bastırmayı görünür kılarak, düşüncenin kendi imkân koşullarını yeniden sahiplenmesini sağlar. Bu bağlamda, felsefeyi bir devrim silahı olarak düşünmek, onun skolastik kapanışını aşmaktan daha fazlasını ifade eder: düşünceyi kendi maddi koşullarına iade etmek, yalnızca ideolojik maskelerin teşhirini değil, aynı zamanda bilginin üretim tarzlarıyla birlikte dönüşen tarihsel formunu da görünür kılar. Düşünce, aşkın bir konumdan evrensel ölçütler dayatmanın ürünü olmaktan çıkar ve toplumsal ilişkilerin içkin eleştirisinden neşet eder. Bu eleştiri, yalnızca mevcut egemenlik ilişkilerini ifşa etmekle kalmaz, onların aşılabilirliğini, yani sınıfsız bir toplumun tarihsel olasılığını da düşünsel düzeyde görünür kılar.

Marx'ın (2011: 81-92) 'meta fetişizmi' çözümlemesi, kapitalist toplumun en özgül yanılışmasını, yani insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin metalar arasındaki doğal ilişkiler biçimi gibi görünmesini ifade eder; başka bir deyişle, emek sürecinde insanların birbirleriyle kurdukları üretim ilişkileri, piyasada metaların birbirleriyle değişiminde sanki bu metaların kendi doğalarından türeyen nesnel bir özellikmiş gibi görünür ve böylece toplumsal alan 'şeyleşmiş' (*reification*) bir doğallığa bürünür. Kapitalist üretim tarzında farklı mahiyetteki emekler, mücadele alanında birbirine indirgenerek 'soyut emek' biçiminde eşitlenir; bu eşitleme, farklı emek türlerini ortak bir ölçüye tabi

kılarken, sanki metaların kendi özsel niteliğiymiş gibi algılanır, dolayısıyla toplumsal emek ilişkilerinin sonucu olan değer, şeylerin doğasında bulunan gizemli bir özellikmiş gibi algılanır. Bu nedenle meta, yalnızca kullanım değeri taşıyan bir nesne olmaktan çıkar, toplumsal ilişkilerin gizli taşıyıcısı ve görünmez emeğin fetişleşmiş biçimi haline gelir; işte bu süreç, toplumsal bağların/egemenlik ilişkilerinin doğallaştırılarak tarihsellikten koparılmasına, yani şeyleşme mantığına tekabül eder.

György Lukács'ın (1998: 158-165) belirttiği üzere, meta fetişizminin özgül önemi, yalnızca ilkel düzeydeki meta dolaşımında görülen kısmi ve episodik etkilerden ibaret değildir; asıl mesele, kapitalist moderniteyle birlikte meta biçiminin toplumun metabolizmasına nüfuz ederek onun hem içsel hem de dışsal bütün örgütlenme tarzını belirleyen egemen bir toplumsallık formu haline gelmesindedir. Başka bir deyişle, meta dolaşımı salt bir 'nicelik' meselesi değildir; yani yalnızca daha fazla malın üretilmesi ya da daha geniş ölçekte değişim ilişkilerinin kurulmasıyla açıklanamaz. Esas kırılma, meta biçiminin toplumsal ilişkilerin tamamını kapsayan, düşünme kategorilerine kadar sirayet eden bir niteliksel dönüşüm yaratmasıdır: kişiler arasındaki ilişkiler şeyler arasındaki ilişkiler olarak temsil edilir, toplumsal bağlar nesnelleşmiş biçimler altında görünürlük kazanır ve bu nesnelleşme, sanki kendi içsel yasaları olan 'tamamıyla tutarlı ve akılcı' bir düzenmiş gibi deneyimlenir. Kapitalizmin epistemolojik ve ideolojik işleyişi burada kristalize olur: meta biçiminin egemen hale gelmesiyle birlikte hem bilinç hem de toplumsal pratikler, kendi tarihsel-toplumsal kökenlerini gizleyen ve hayaletimsi bir nesnellik kisvesi altında işleyen şeyleşmiş formlar tarafından belirlenir; bu da felsefenin kapalı devre sistemlerini mümkün kılan toplumsal zemini, yani düşüncenin kendi kendisine şeffaf görüldüğü ama aslında toplumsal ilişkilerin gizlenmiş biçimlerini yeniden ürettiği yapıyı hazırlar. Burada işleyen mantık, toplumsal ilişkilerin görünmezliğe evrilmesi ve bunların yerine tarih dışı, evrenselmiş gibi görünen kategorilerin ikame edilmesidir. "Evrenselleştirme gibi doğallaştırma da ideolojinin tarihsizleştirici yönünün, yani fikirlerin ve inançların belirli zaman, mekân ve toplumsal gruplara özgü olduklarının zımnen inkâr edilmesinin bir parçasıdır" (Eagleton, 1996: 95). Metaların değişiminde değer, nasıl ki doğalmış gibi görünüyorsa, düşüncenin alanında da kavramlar ve mantıksal kategoriler, toplumsal kökenlerinden arınmış aşkınlıklar olarak belirir; böylece ekonomik yanılısama ile entelektüel yanılısama aynı soyutlama mantığının iki farklı düzeydeki ifadesi haline gelir. Dolayısıyla meta fetişizminin eleştirisi, yalnızca kapitalist üretim ilişkilerinin görünmez kılınmış doğasını teşhir etmekle kalmaz, aynı zamanda skolastik felsefi tarafsızlık ve evrensellik

iddialarının tarihsel koşullarını da açığa çıkarır; çünkü toplumsal gerçekliği metaların 'doğal' ilişkilerinde ya da kavramların 'zamansız' hakikatinde değil, toplumsal emeğin tarihsel örgütlenişinde aramak gerekir.

Bu perspektife paralel olarak Alfred Sohn-Rethel, epistemolojiyi felsefenin içkin kategorilerinden ve transandantal öznenin doğal işleyişinden değil, meta üretiminin toplumsal pratiğinde yerleşik soyutlama süreçlerinden türetir; başka bir deyişle, düşüncenin aşkın ve tarih dışı biçimde kavranmasını sağlayan 'mantıksal kategoriler'in kökenini, toplumsal emek bölünmesi ile meta mübadelesinin soyutlama zorunluluğunda arar. Ona göre zihin emeği ile kol emeği arasındaki tarihsel ayrışma, yalnızca toplumsal iş bölümünün bir sonucu olmayıp, aynı zamanda düşünce ile pratik arasındaki yapısal kopuşun ve epistemolojinin kendisini özerk bir alan olarak kurmasının maddi temelidir. Bu noktada Sohn-Rethel'in epistemoloji eleştirisi, bilincin kendi kendine saydam olduğu, düşüncenin kendi yasalarıyla işlediği ve felsefenin kapalı devre bir hakikat rejimi oluşturduğu yönündeki skolastik inancı yapıbozuma uğratarak, düşünsel soyutlamaların aslında meta ilişkilerinin toplumsal formuna içkin bir 'tarihsel mantık' taşıdığını gösterir. Felsefi kavramların kökeni ancak toplumsal varlığın zamansal-mekânsal gerçekliğinde, özellikle de meta ilişkilerinin cisimleştiği süreçlerde bulunabilir. Bu nedenle tarihsel materyalizmin gücü, düşüncenin tarafsızlık iddiasını sarsarak, felsefeyi sınıf mücadelesinin kavramsal bir aracı haline getirmesinde yatar (Sohn-Rethel, 2011: 211-214).

Tarihsel maddecilik eleştirel gücünü, düşünceyi kendi başına işleyen aşkın bir alan olduğunu yönündeki yanılsamayı yıkmasında ve toplumsal varoluşu tarihsel pratiklerinden türeyen bir moment olarak kavramasında bulur. Bilincin kaynağını toplumsal varlıkta görmesi, skolastik felsefenin düşünceyi tarafsız, self-refleksif, zamansız ve şeffaf bir hakikat alanı gibi sunan yanılsamasını yıkar. Ahlak, din, metafizik ya da ideoloji gibi bilincin tüm çeşitlenmiş biçimlerini, kendi içkin yasalarıyla gelişen bağımsız alanlar olmaktan çıkararak, toplumsal üretimin ve maddi yaşamın tarihsel dönüşümlerinin yüceltilmiş yansımaları olarak konumlandırır; dolayısıyla düşüncenin kendi başına tarihe yön veren bir güç değil, üretici pratiklerle diyalektik bir etkileşim içinde şekillenen bir moment olduğunu açığa çıkarır. "Bu nedenle materyalist yöntem, insanları anlamak için onların fikirlerinden ya da tahayyüllerinden değil, doğrudan doğruya kendi yaşam süreçlerinden ve üretim ilişkilerinden hareket eder ve toplumsal dünyayı yaşamın üretiminden ve yeniden üretiminden hareketle çözümler. "Gerçekliğin tanımlanmasıyla birlikte, kendi kendine yeten felsefe, varlığını sürdürdüğü ortamını kaybeder" (Marx ve Engels, 2011: 35).

Marx'ın Proudhon'a yönelttiği eleştirisi de benzer bir perspektiften neşet eder. Proudhon ekonomi-politik kategorilerini tarihsel özgüllüklerinden/belirlenimlerinden kopararak, zamandan ve mekândan soyutlanmış ebedi kategoriler olarak ele alır. Marx'a (1966: 242) göre bu yaklaşım, üretim ilişkilerinin somut toplumsal formasyonlarda aldığı özgül biçimleri görünmez kılarak, onların değiştirilemez ve tarih dışı birer zorunluluk gibi sunulmasına hizmet eder. Böylesi bir spekülasyon tutum, felsefi düzeyde skolastik kapanışın iktisat alanındaki karşılığıdır: kavramların kökenini maddi üretim sürecinden değil, kendi içsel mantığından türeten, böylece tarihsel olanı evrenselmiş gibi sunan bir yanılsama üretilir. Oysa ekonomi-politik kategorileri, tarihsel sürecin belirli bir aşamasında ortaya çıkan özgül üretim ilişkilerinin aldığı biçimlerdir; artı-değer, sermaye, ücretli emek gibi kavramlar/kategoriler, doğanın veya insan özünün ebedi belirlenimleri olmayıp, kapitalist üretim tarzına özgü tarihsel ilişkilerin teorik ifadesidir. Marx'ın (2011: 86-87) klasik ekonomi-politik kuramcılarına yönelik eleştirisi de aynı teorik hat üzerinden ilerler. İnsan doğasını toplumsal ilişkilerden soyutlayarak tasavvur eden 'Robinson Crusoe miti', bireyi toplumsal bağlarından koparılmış tekil bir özne olarak ele alır ve bu yolla üretim ilişkilerinin tarihsel niteliğini gizler. Bu mitin iktisadi düşünceye nüfuz etmesi, kapitalizmin kendisini tarih dışı, doğal ve insan doğasının zorunlu ifadesiymiş gibi sunmasına hizmet eden ideolojik bir etki yaratır. Böyle bir perspektif, kapitalist üretim tarzını tarihsel özgüllüğünden kopararak evrenselleştirir ve onu değiştirilemez bir toplumsal düzen olarak meşrulaştırır. Oysa 'gerçek insana' ulaşmak, bireyi soyut ve özerk bir özne olarak varsaymakla değil, onun varoluşunu şekillendiren üretim ilişkileri, sınıf mücadeleleri ve tarihsel-toplumsal koşulların bütünselliği içinde kavramakla mümkündür; çünkü insan, kendi pratiğinin ve toplumsal bağlamının dışından değil, tam da bu bağlamların içinden anlaşılabilir.

Marx'ın 'insanın özü' sorununa yaklaşımı, felsefi özcülüğün kapalı devresinin sınırlarını ihlal eden ve bu anlamda felsefe tarihinde bir devrim niteliği taşıyan radikal bir kopuş olarak görülebilir; zira Aristo'nun insanı dil ve polis aidiyetiyle, Augustinus'un Tanrı'nın yeryüzündeki imgesiyle, Levi-Strauss'un doğa-kültür çatışmasıyla, Lacan'ın ise dilsel inşayla tanımladığı felsefinin tarihsel seyrinde, insan özü hep aşkın ya da soyut bir kategoriye indirgenmiştir (Balibar, 1996: 41-42). Oysa Marx'ın (2009: 80-81) *Feuerbach Üzerine VI. Tez*'de formüle ettiği üzere, insani öz soyut bir töz olmayıp, toplumsal ilişkilerin toplamıdır. Bu 'öz', insanların yaşam araçlarını üretmeye başladıkları andan itibaren ortaya çıkar; doğayı dönüştürmeleriyle birlikte kendi maddi yaşamlarını da yeniden üretmeleri sonucunda tarihsel süreç

içinde biçimlenir. Bu nedenle Marx, insan özünü, bilinç ya da din gibi soyut kategorilerde değil, üretim pratiklerinde ve toplumsal ilişkilerin tarihsel dinamizminde aramak gerektiğine dikkat çeker. Böylece insan değişmez bir töz olmaktan çıkar ve sürekli yeniden kurulan/belirlenen bir süreç haline gelir. İşte bu nedenle Marx'ın müdahalesi, yalnızca antropolojiye ilişkin bir tasavvur olmayıp, bizatihi felsefede de bir devrime tekabül eder. İnsanı metafizik soyutlamalardan kurtararak toplumsal hayatın maddi açıklığına yerleştirir ve böylece felsefeyi kapalı bir spekülasyonlar alanı olmaktan çıkararak pratiğin aynasında kavramanın olanağını verir.

Felsefenin imkân ve sınırlarını açığa çıkaran tarihsel maddeci müdahale, felsefeyi tarih dışı tarafsızlık mitinden ve kapalı devre düşünsel deviniminden kurtarır. Marksizm, düşüncüyü maddi üretim ilişkileri, sınıf mücadeleleri ve toplumsal pratiklerin içerisine yerleştirerek felsefede köklü bir devrim gerçekleştirmiştir. Bu devrimle birlikte felsefe, düzenin ideolojik meşruiyetini yeniden üreten tarafsızlık zemininden koparılmış; toplumsal mücadelelerin yönünü belirleyen, eleştirel bilincin örgütlenmesine katkı sunan, toplumsal antagonizmaların kavramsal düzeyde açığa çıktığı ve yeni imkânların tasarlandığı kurucu bir mücadele alanı olarak konumlanır.

Sonuç

Felsefenin imkânı ile sınırları arasındaki diyalektik ilişki, toplumsal iş bölümü, sınıf mücadeleleri ve ekonomik-siyasal yapıların karşılıklı etkileşimiyle karakterize olur. Düşüncenin oluşum koşulları, saf bilinçten, soyut akıldan ya da aşkın bir özden hareketle açıklanamaz; üretim ilişkilerinin biçimlendirdiği emek pratikleriyle, bu pratiklerde temellenen sınıfsal antagonizmalarla ve bu antagonizmaları düzenleyen siyasal-ideolojik yapılarla kurulan yoğun bağlar üzerinden anlaşılabilir. Felsefenin tarihsel imkânı, tam da bu çok katmanlı ilişkilerin belirli bir tarihsel momentte yoğunlaşmasıyla doğar; kavramlar, kategoriler ve teorik sistemler, tarihin dışına yerleştirilmiş ebedi hakikatler olarak değil, toplumsal çelişkilerin belirli uğraklarda aldığı biçimlerin düşünsel ifadesi olarak şekillenir. Felsefi etkinliğin imkânı, tarih boyunca kafa-kol emeği ayrımının aldığı özgül biçimler aracılığıyla belirlenmiş, antik dünyada köle emeğinin sağladığı boş zaman, Orta Çağ feodalitesinin üçlü iş bölümünde kurumsallaşan toplumsal ayrımlar, Erken Modern Çağ'da zanaatkâr pratiği ile entelektüel bilginin eklemlenişi, sanayi kapitalizminde disipline edilmiş zamanın ve rasyonelleştirilmiş emek süreçlerinin iç içe geçmesi ve geç kapitalizmde bilgi üretiminin sermayenin doğrudan üretici gücü haline gelişi, her defasında düşüncenin kendine özgü tarihsel imkânlarını tayin etmiştir. Ancak bu imkân, kendi sınırını da

içinde taşır. Felsefeye olanağını veren tarihsel-toplumsal koşullar, mistifiye edilerek doğal, evrensel ve değişmez bir düzen olarak sunulduğunda, felsefe kendi tarihsel kökenlerini görünmez kılar ve kendisini kapalı devre işleyen bir sistem olarak kurar. Bu kapanma, felsefeyi kendi iç mantığına hapseden, kavramların hareketini tarihsel-toplumsal belirlenimlerden koparan bir 'self-refleksivite' üretir. Böylece felsefe, tarihsel mücadelelerin ürünü olmaktan çıkarılıp, tarafsızlık iddiasıyla çelişkiler arasındaki gerilimi düzenleyen bir 'hakemlik' pratiğine indirgenir. Filozof da bu bağlamda, toplumsal antagonizmaların taraflarından biri olarak değil, farklı görüşler arasında evrensel ölçütler tayin eden bir aracı olarak konumlandırılır; fakat bu aracılık, ideolojinin en sofistike işlevlerinden birini icra ederek, sınıflı toplumun temel çelişkilerini gizler, antagonizmayı görünmez kılar ve mevcut düzenin sürekliliğini garanti altına alan ideolojik bir etki üretir. Bu durum, skolastik episteme merkezilik olarak adlandırılabilir bir yönelimi açığa çıkarır; düşünceyi kendi içine kapatarak dünyanın fikirler etrafında döndüğü yanılsamasını üretir; bu anlayışta toplumsal ilişkiler, maddi üretim süreçleri ve tarihsel koşullar ikincilleştirilir, hakikatin kaynağı kavramların kendi içsel tutarlılığına ve zihinsel soyutlamaların dizgesel bütünlüğüne indirgenir. Böylece felsefe, tarihsel çatışmaların, sınıf mücadelelerinin ve maddi çelişkilerin üzerinde/ötesinde konumlandığı ölçüde kendisini evrensel aklın tarafsız mahkemesi olarak sunar. Skolastik episteme merkezilik, felsefenin tarihsel süreçten bağımsız olduğu ve kendi içkin yasaları uyarınca devindiği yanılsamasını yaratarak, düşüncenin toplumsal kökenlerini görünmez kılar ve felsefeyi, düzenin meşrulaştırılmasına/yeniden üretimine hizmet eden kapalı devre bir sisteme dönüştürür.

Marksizmin düşünce ile maddi dünya arasındaki ilişkiyi formüle ediş tarzı, düşünceyi kendi iç mantığına kapanan deviniminden ayırır ve toplumsal gerçekliğin maddi temellerinde konumlandırır. Böylece düşüncenin, tarih dışı bir özerklik alanının ürünü olmadığı, toplumsal ilişkilerin tarihsel biçimlenişleriyle koşullandığı ve onun içinde yeniden üretilen bir pratik olduğu açıklık kazanır. Bu dönüşüm, felsefede yalnızca yeni bir yönelimin ya da kısmi bir revizyonun ötesinde, köklü bir kopuşa, başka bir ifadeyle devrimsel bir müdahaleye tekabül eder. Bu müdahale aracılığıyla felsefe, kendi üzerine kapanarak düzenin ideolojik yeniden üretimine eklemlenen kapalı devre bir söylem olmaktan çıkarak tarihsel-toplumsal antagonizmaların kavramsal düzlemde sürdürüldüğü, tarafsız pozisyonunu gizlemeyen kurucu bir müdahale pratiğine tahvil olur. Bu bağlamda, felsefenin tarafsızlık mitinden türeyen yanılsama, yani filozofun kendisini hakikatin evrensel hakemi ve düzenin nötr gözlemcisi olarak konumlandırması, Marksist müdahale ile

ifşa edilerek yıkılır; söz konusu tarafsızlık iddiasının, belirli sınıfsal çıkarların ve ideolojik konumlanışların maskesi olduğu açıklık kazanır. Bu bağlamda felsefe, hakemlik işlevi üzerinden toplumsal çatışmaları nötralize eden ve mevcut düzenin devamına hizmet eden bir aygıt olmaktan çıkarak, doğrudan antagonizmaların ve sınıf mücadelelerinin içine yerleşen, tarafını kurucu bir güç olarak sahiplenilen ve düşünceyi toplumsal dönüşümün hizmetine sokan bir devrim pratiği haline gelir.

Marksizmin felsefeyi devrim silahına dönüştürmesi, en somut örneğini Althusser'in felsefeyi savaş alanı olarak kavramsallaştırmada bulur. Althusser (1990: 66; 2004: 31) felsefenin tarafsızlık iddiasını kökten reddederek felsefeyi bizzatı teorik düzeyde yürütülen bir sınıf mücadelesi olarak konumlandırır; felsefe, ne kendi özerkliğini koruyan aşkın bir hakikat alanı ne de düşüncenin nötrce cereyan ettiği bağımsız bir mekândır, tersine bilim ile ideoloji arasındaki sınırların çekildiği, bu sınırların yeniden üretildiği ve tarafların somut biçimde belirlendiği bir cephe pratiğidir. Bu sınır, soyut bir ayırım ya da kuramsal bir tasnif olmayıp, bizzatı taraf tutmanın, belli bir güç blokunun lehine konumlanmanın, yani düşünsel üretimi politik bir müdahale olarak örgütlemenin ifadesidir; dolayısıyla felsefenin her hamlesi, kavramsal düzenlemelerin ötesinde, bir cepheye katılma ve mücadele hattında mevzilenme anlamına gelir (Althusser, 2002: 309). Felsefenin özgül bir nesnesinin bulunmadığını ileri süren Althusser, böylece felsefenin iç mantığından türeyen kapalı bir ilerleyiş fikrini yapıbozuma uğratar ve onun sürekli olarak dışarıdan -ideolojiden, siyasetten, sınıf mücadelesinden- beslendiğini, yani kendi imkânını tam da bu dışsallıkta bulduğunu gösterir. Bu nedenle felsefe, bilim ile ideoloji arasında yalın bir aracı olmaktan çok, bu iki alan arasındaki gerilimleri düzenleyen, ideolojik mistifikasyonları teşhir eden ve hangi sınıfsal çıkarlar lehine konumlandığını ilan eden teorik düzeydeki bir savaştır (Althusser, 1995: 143; 2005: 33). Dolayısıyla felsefe, tarafsız hakemlik konumunun ve evrensel hakikat iddiasının ötesine geçtiğinde müdahale niteliğini ön plana çıkarır, yalnızca düşünsel bir etkinlik olmaktan çıkarak düzenin/egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimini kesintiye uğratabilecek ve kolektif eylemin örgütlenmesine katkı sunabilecek bir müdahale aygıtı, yani tam anlamıyla bir 'devrim silahı' olur.

Marx ve Engels'in (2014: 53) komünistlerin proletaryanın çıkarlarından farklı çıkarları olmadığına/olamayacağına ilişkin ifadesi ve Antonio Gramsci'nin (2018: 374-375) bağımsız bir aydınlar sınıfının var olmadığını -her aydının belirli bir sınıfsal konumla ve hegemonya mücadeleleriyle organik bir bağ içinde işlev gördüğünü- vurgulayan entelektüel kavrayışı, düşünsel/felsefi

konum alışların sınıf mücadelelerine bağlandığına işaret eder. Benzer bir teorik yönelim uyarınca Lenin (1993: 400-402), felsefenin Antik Yunan'dan itibaren hiçbir zaman nötr ya da tarafsız bir söylem alanı olmadığını, tersine her daim belirli sınıfsal konumlanışların ideolojik ifadesine denk düştüğünü belirtir. Filozofların tarafsızlık maskesi altında evrensel hakikatin temsilcisi gibi konumlanmaları, egemen sınıfın hegemonyasının üretimine katkıda bulunan bir mistifikasyon mekanizması işlevi görür. Egemen ideolojinin temel işlevlerden bir tanesi de sınıflı toplumların kurucu çelişkilerini/ eşitsizliklerini mistifiye ederek doğal, değişmez ve ebedi kategoriler olarak sunmaktır. Filozofun tarafsızlık iddiası da bu ideolojik işlevin teorik biçimde yeniden üretilmesine tekabül eder. Felsefeyi bir 'kavga alanı' olarak tarif eden perspektifler mevcut olmakla birlikte, bu yaklaşımlar kavganın kaynağını toplumsal antagonizmalara bağlayamadıkları gibi, tarafsızlık mitini de farklı bir kavramsal repertuar aracılığıyla yeniden tesis etmişlerdir. Kant'ın (1998: vii) felsefeyi bir *Kampfplatz*, -savaş alanı- olarak tanımlaması bu duruma paradigmatic bir örnek teşkil eder. Kant, felsefedeki asıl mücadeleyi metafizik yönelimler arasındaki çatışmalara indirger ve kendi felsefesini, bu çatışmaları aşarak metafiziğin sınırlarını tayin ettiği ölçüde, kavga alanının üzerinde/ötesinde hakemlik görevini ifa eden bir konuma yerleştirir. Böylece felsefenin tarihsel-toplumsal çelişkilerle ve sınıf mücadeleleriyle olan bağı görünmez kılınarak tarafsızlık yanılsaması yeniden üretilir.

Düşünceyi kendi içine kapanmış soyut aklın devriminden kurtararak, felsefeyi üretim ilişkileri, sınıf mücadeleleri ve toplumsal pratiklerin içerisine yerleştiren Marksizm, felsefede yaptığı bu devrim aracılığıyla, felsefeyi toplumsal antagonizmaların kavramsal ifadesine ve tarihsel dönüşümün kurucu bir aracına tahvil eder. Böylece felsefe, düzenin üretimine eklemlenen tarafsız bir hakemlik pozisyonu olmaktan çıkarak, kolektif eylemin yönünü tayin eden devrimci bir silaha dönüşür. Marx'ın *Feuerbach Üzerine XI. Tezi*, felsefenin yalnızca dünyanın yorumlanmasına indirgenemeyeceğini, dünyanın dönüştürülmesi ve proletaryanın siyasal iktidarının tesisi doğrultusunda konumlanması gerektiğini ilan ederek, felsefenin devrimci bir silaha dönüşümünü tarihsel ufka kaydeder. Bu ilan, felsefe tarihinde tarafsızlık yanılsamasını reddeden ve kendi tarafını alenen deklare eden yegâne konumlanıştır. Felsefenin devrim silahı olabilmesi için felsefede devrim yapmak gerekmektedir ve Marksizm, felsefede devrim yaparak felsefeyi devrim silahı olarak sahiplenmiştir.

Sonnotlar

1- *Skhole*, Antik Yunanca'da 'boş zaman' veya 'serbest zaman' anlamına gelir; ancak bu, modern anlamda keyfi ya da gündelik serbest vakitten farklıdır. Aristoteles'in

(1998) kullanımında *skhole*, düşünsel etkinliklerin, eğitim faaliyetlerinin ve politik katılımın zorunlu ön koşulu olarak, maddi üretim faaliyetlerinden muaf tutulmuş seçkin yurttaşların sahip olduğu ayrıcalıklı zamanı ifade eder. Bu kavram aracılığıyla, Antik Yunan'da düşüncenin toplumsal temelinin, üretim emeğini üstlenen kölelere ve alt sınıfların varlığına dayandığı açıklık kazanır.

2- Hannah Arendt'in (2021) Antik Yunan'a yönelik idealizasyonu, felsefi ve siyasal etkinliği maddi üretim koşullarından kopararak, köle emeğinin sağladığı ayrıcalıklı boş zamanı görünmez kılan ideolojik bir perde işlevi görür. *Vita activa/vita contemplativa* ayırımında emek yalnızca biyolojik zorunluluğun alanına indirgenirken, düşünce ve kamusal eylem neredeyse metafizik bir yüceliğe taşınır. Bu yaklaşım, kafa-kol emeği ayırımını tarihsel bir sömürü ilişkisi olarak değil, insanlığın doğal bir ayrımı gibi sunarak, mevcut ayrıcalıkları meşrulaştırır. Dolayısıyla Arendt, düşünceyi tarihselliğinden koparan, felsefeyi toplumsal antagonizmalardan sterilize eden ve felsefi özerklik yanılsamasını yeniden üreten anlayışın yalnızca bir temsilcisi değil, en sofistike meşrulaştırıcılarından biridir.

3- Antonio Negri (2006:237-258) komünizme geçiş sürecini klasik Marksist şemadaki doğrusal evrim fikrinden radikal biçimde kopararak, Marx'ın özellikle *Grundrisse*'de ileriye sürdüğü tezler üzerinden yeniden formüle eder; ona göre komünizm, kapitalizmin tamamlanmasının ardından gelecek 'sonraki bir tarihsel aşama' olmayıp, bizatihi kapitalist üretim tarzının bağrında filizlenen, içkin çelişkilerle birlikte var olan ve mücadele pratikleri aracılığıyla sürekli kurulmakta olan bir gerçekliktir. Marx'ın 'gerekli emek zamanı' ile 'özgür zaman' arasındaki gerilimden, toplumsal üretimin artan ölçüde toplumsallaşmasından ve üretici güçlerin merkezine yerleşen 'genel zekâ' (*general intellect*) kavramından hareket eden Negri, komünizmi kapitalist zaman rejiminden kopuş olarak yorumlar. Kapitalizmin disipline ettiği, ölçtüğü ve sömürü aracı haline getirdiği çalışma zamanı, komünizmde toplumsal yaratıcılığın, ortak yaşamın ve 'çokluk'un kendi üretici kudretinin serbestleştiği bir alan haline gelir. Bu noktada Negri için 'genel zekâ', yalnızca kapitalizmin üretici güçleri bütünleştirme kapasitesi değil, aynı zamanda sermaye tarafından bastırılmaya çalışılan fakat devrimci bir potansiyel taşıyan kolektif bir yaratıcılık ve toplumsal iş birliği imkânıdır; yani kapitalist birikim sürecinin merkezine yerleştirilmiş olan genel zekâ, bizatihi komünizme geçişin maddi koşulunu ve devrimci olanağını tesis eder

4- Hegel'in çelişkiyi tek bir iç ilkenin basit gelişim sürecine indirgemesi, tarihsel süreçlerin özgül ve çoğul belirlenimlerini görünmez kılar; bu yaklaşım, tüm heterojen öğeleri Tin'in edimselleşme diyalektiğine tabi kılarak, farklı kertelerin özgül çelişkilerini tali düzeye iter. Louis Althusser'in de (2002: 126-130) belirttiği üzere Marksist çelişki kavrayışı ise, toplumsal formasyonun yalnızca tek bir ilke tarafından değil, farklı düzlemlerde -ekonomi, siyaset, ideoloji- işleyen özerk çelişkilerin karmaşık üstbelirlenimiyle karakterize olduğunu ortaya koyar.

5- Skolastik episteme merkezilik, düşüncenin tarihsel ve toplumsal katılım koşullarını sistematik biçimde bastırarak, onu yalnızca kendi içkin yasalarının işleyişinden türeyen kapalı bir alan olarak temsil eden bir düşünsel geleneği tanımlar. Pierre Bourdieu'nün (2016: 66-70) skolastik bakış kavramı aracılığıyla gösterdiği üzere, insan dünyaya yalnızca teorik bir seyirci olarak değil, pratik ilişkilerin içine gömülmüş bir fail olarak katılır; bu katılımın izleri onun düşünsel kategorilerine, algı şemalarına ve kavramsal repertuarına önceden nakşolur. Fakat skolastik yönelim, bu içerilmişliği ifşa etmek yerine bastırarak, düşüncüyü tarih dışı, 'self-refleksif' ve dışsal belirlenimlerden azade bir etkinlik olarak sunar. Dolayısıyla skolastik episteme merkezilik, yalnızca epistemolojik bir yaklaşım olmayıp, aynı zamanda felsefenin kendisini tarihsel-toplumsal dolayılardan arındırarak ayrıcalıklı bir konuma yerleştiren, kendi özerklik iddiasını ideolojik düzeyde kurumsallaştıran kapalı devre bir formasyondur.

6- Marx'ın altyapının üstyapı üzerindeki belirleyiciliğine yaptığı vurgu, ortodoks Marksizm tarafından çoğu kez toplumsal hayatın bütün veçhelerinin ekonomik düzeye indirgenmesi ve ekonomik temelden hareketle açıklanması biçiminde, kaba bir ekonomik determinizm olarak yorumlanmıştır. Oysa Marx'ın bu belirleyicilik vurgusu, düşüncenin ve toplumsal yaşamın maddi temelden ayrı düşünölemeyeceğine ilişkindir. Beşerî varoluştaki asıl belirleyici etkenin 'gerçek yaşamın üretimi' olduğuna dikkat çeken bu model, toplumsal hayatın karmaşık örüntülerini göz ardı etmez, aksine bu örüntülerin karmaşık ve çok yönlü etkileşimini açıklamaya çalışır. Ekonomik temel tarihsel sürecin başlat momenti olsa dahi insanlar siyasal, kültürel ve ideolojik ilişkiler ağı içinde hareket ederler ve bu unsurlar karşılıklı etki ve tepkiler yoluyla birbirlerini dönüştürürler. Dolayısıyla tarihsel materyalist perspektif, toplumsal süreci basitçe tek boyutlu bir kertenin -ekonominin- mekanik yansıması olarak görmez; toplumsal dünyanın/beşerî varoluşun karmaşık belirlenimlerini anlamaya yönelik kuramsal bir çaba içerisine girer (Althusser, 2002: 111-143; Engels, 1979).

Kaynakça

- Althusser, L. (1990) *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, Çev. Ö. Sezgin, Ankara: Verso Yayıncılık.
- Althusser, L. (1995) *Kapitali Okumak*, Çev. C. A. Kanat, İstanbul: Belge Yayıncılık.
- Althusser, L. (2002) *Marx İçin*, Çev. I. Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Althusser, L. (2004) *Lenin ve Felsefe*, Çev. B. Aksoy vd., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L. (2005) *Yeniden Üretim Üzerine*, Çev. I. Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Arendt, H. (2021) *İnsanlık Durumu*, Çev. B. S. Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aristotle. (1998) *Politics*, Trans. C. D. C. Reeve, Indianapolis: Hackett Publishing.

- Balibar, E. (1996) *Marx'ın Felsefesi*, Çev. Ö. Laçiner, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bell, D. (1974) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, London: Heinemann.
- Bloch, M. (1961) *Feudal Society*, London: Routledge.
- Bourdieu, P. (2016) *Akademik Aklın Eleştirisi: Pascalca Düşünme Çabaları*, Çev. P. B. Yalım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bourdieu, P. (2021) *Genel Sosyoloji: Collège de France Dersleri (1981–1983)*, Çev. Z. Emirosmanoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.
- Burke, P. (2000) *A Social History of Knowledge*, Cambridge: Polity Press.
- de Ste. Croix, G. E. M. (1981) *The Class Struggle in the Ancient Greek World: From the Archaic Age to the Arab Conquests*, London: Duckworth.
- Descartes, R. (1996) *Meditations on First Philosophy*, Trans. J. Cottingham, Cambridge: Cambridge University Press.
- Duby, G. (1980) *The Three Orders: Feudal Society Imagined*, Trans. A. Goldhammer, Chicago: University of Chicago Press.
- Eagleton, T. (1996) *İdeoloji*, Çev. M. Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Engels, F. (1979) "Königsberg'deki Joseph Bloch'a Mektup", Marx, K. ve F. Engels, *Seçme Yazılar*, Cilt III, Çev. K. Somer, Ankara: Sol Yayınları, 591–593.
- Finley, M. I. (1973) *The Ancient Economy*, Berkeley: University of California Press.
- Fuchs, C. (2014) *Digital Labour and Karl Marx*, New York: Routledge.
- Garnsey, P. ve R. Saller. (1987) *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, Berkeley: University of California Press.
- Gramsci, A. (2018) "Aydınlar ve Eğitim", D. Forgacs (Der.), *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916–1935* içinde, Çev. İ. Yıldız, Ankara: Dipnot Yayınları, 373–400.
- Hardt, M. ve A. Negri. (1994) *The Labor of Dionysus: A Critique of the State Form*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hegel, G. W. F. (1975) *Lectures on the Philosophy of World History: Introduction*, Trans. H. B. Nisbet, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegel, G. W. F. (1977) *Phenomenology of Spirit*, Trans. A. V. Miller, Oxford: Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. (1999) *Tarih Üzerine*, Çev. O. Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Hopkins, K. (1978) *Conquerors and Slaves*, Cambridge: Cambridge University Press.

Husserl, E. (1983) *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy, First Book*, Trans. F. Kersten, The Hague: Martinus Nijhoff.

Ilyenkov, E. V. (1977) *Dialectical Logic: Essays on its History and Theory*, Trans. H. C. Creighton, Moscow: Progress Publishers.

Kant, I. (1998) *Critique of Pure Reason*, Ed. and Trans. P. Guyer and A. W. Wood, Cambridge: Cambridge University Press.

Le Goff, J. (1980) *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, Chicago: University of Chicago Press.

Lefebvre, H. (2007) *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, Çev. I. Gürbüz, İstanbul: Metis Yayınları.

Lenin, V. I. (1993) *Materyalizm ve Ampiryokritisizm: Gerici Bir Felsefe Üzerine Eleştirel Notlar*, Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Lukács, G. (1998) *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Çev. Y. Öner, İstanbul: Belge Yayıncılık.

Marx, K. (1966) *Felsefenin Sefaleti: M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesi'ne Cevap*, Çev. E. Başar, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1979a) *Grundrisse: Ekonomi Politikinin Eleştirisi için Ön Çalışma*, Çev. S. Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, K. (1979b) "Önsöz", *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*, Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2009) "Feuerbach Üzerine Tezler", Marx, K. ve F. Engels, *Felsefe İncelemeleri* içinde, Çev. C. Eroğul, Ankara: Sol Yayınları, 78–82.

Marx, K. (2011) *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi*, Cilt I, Çev. M. Selik ve N. Satılğan, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. ve F. Engels. (2011) *Alman İdeolojisi*, Çev. T. Ok ve O. Geri, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Marx, K. ve F. Engels. (2014) *Komünist Parti Manifestosu*, Çev. N. Satılğan, İstanbul: Yordam Kitap.

Moss, J. (2011) *Aristotle and the Philosophy of Freedom*, Oxford: Oxford University Press.

Negri, A. (2006) *Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler*, Çev. M. Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Plato. (2004) *Republic*, Trans. C. D. C. Reeve, Indianapolis: Hackett Publishing.

Postone, M. (1993) *Time, Labor, and Social Domination*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Ranci re, J. (2009) *Filozof ve Yoksulları*,  ev. A. U. Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları.
- Read, J. (2022) *The Production of Subjectivity: Marx and Philosophy*, Leiden: Brill Press.
- Sohn-Rethel, A. (2011) *Zihin Emeği, Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*,  ev. A. D. Temiz, İstanbul: Metis Yayınları.
- Srnicek, N. (2017) *Platform Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Swartz, D. (2011) *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'n n Sosyolojisi*,  ev. E. Gen, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thompson, E. P. (1967) "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", *Past & Present*, 38, 56–97.
- Zilsel, E. (2000) *The Social Origins of Modern Science*, Dordrecht: Springer.
- Zuboff, S. (2019) *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York: PublicAffairs.

Türkiye’de Yeni Siyasal Rejimin İnşasında Büyük Sermayenin 2008 Sonrası Dönüşen Rolü (2010-2013)

Hande Beyza Doğdu, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0002-7204-5211

E-posta: beyzadogdu1996@gmail.com

Öz

Eleştirel yazında sıklıkla vurgulandığı gibi, Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) özelinde büyük sermaye, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) iktidara gelmesinde rol oynayan en önemli aktörlerden birisi olacak ve hem güçlü bir yürütme eliyle neoliberal ajandanın istediği hız ve yoğunlukta hayata geçirildiğine tanık olması hem de Cumhuriyet tarihi içerisindeki en karlı dönemini yaşaması doğrultusunda özellikle iktidarının erken döneminde AKP’ye olan desteğini sıklıkla dile getirecektir. Bu destek salt övgülerle sınırlı kalmayacak, büyük sermaye, AKP’nin yerleşik aktörlere karşı devlet aygıtı içerisinde girişeceği iktidar mücadelesini başlatacağı 2007 sonrası süreçte siyasal iktidarın yanında konumlanacak ve özellikle, Türkiye’de mevcut siyasal rejimin inşasını temsil eden bu sürecin 2010’a uzanan erken döneminde genel sınıf çıkarları etrafında, AKP iktidarından desteğini esirgemeyecektir. AKP iktidarının devlet aygıtındaki güç ilişkilerini tamamen dönüştürme ve kendi kontrolü altında toplama arzusu çerçevesinde atacağı oldukça kritik bir adım olan 2010 Anayasa referandumu sürecinde ise bu denklem sert bir şekilde bozulacaktır. Bu dönemde anayasa paketine karşı olumsuz bir tavır sergileyecek olan TÜSİAD, 2013’e uzanan süreçte yine genel sınıf çıkarları etrafında 2007-2010 sürecinden farklı bir pozisyonda yer alacaktır. TÜSİAD yeni siyasal rejimin inşası sürecinde mesafeli bir pozisyonda konumlanacaktır zira, yürütme erkinde merkezileştirilmiş olan devlet iktidarının bir de kişiselleştirilmesi büyük sermayenin Türkiye kapitalizmine yönelik savunduğu dönüşümün ihtiyaç duyduğu koşulları yok etmek anlamına gelecektir. Büyük sermayenin yeni siyasal rejime karşı biçimlenecek mesafesi, 2013 senesinin sahne olacağı kriz dinamikleri ile 2013 sonrası dönemde daha da netleşecektir. Nitekim bu çalışmanın amacı büyük sermayenin 2013 sonrası dönemde somutlaşacak olan mesafesinin üzerinde yükseleceği hatta, yani büyük sermaye ve siyasal iktidar arasındaki ilişkinin düğümlerinin saklı olduğu 2008 krizi ve geçiş sürecine odaklanmaktır. Bir başka deyişle, sermaye için avantajlar içerdiği yadsınamayacak olan bir siyasal rejime karşı büyük sermaye tarafından örülecek mesafenin arkasındaki sınıfsallığı görünür kılma çabasıdır. Bu anlatı çerçevesinde ağırlıklı olarak TÜSİAD’a ait raporlara, dergilere ve vurgulanan dönemleri içeren gazete arşivine başvurulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Sermaye, TÜSİAD, 2008 Krizi, AKP, Siyasal Rejim.

The Transforming Role of the Big Bourgeoisie in the Construction of the New Political Regime in Turkey post-2008 (2010-2013)

Abstract

As frequently emphasized in critical studies, in the case of the Turkish Industry and Business Association (TÜSİAD), big bourgeoisie was a key actor in the rise of the Justice and Development Party (AKP) to power and expressed support for the AKP in its early period of rule, in relation to the rapid implementation of the neoliberal agenda under a strong executive and the most profitable periods in the history of the Republic. This support extended beyond rhetoric. In the post-2007 period, as a power struggle initiated by the AKP within the state apparatus against established actors unfolded, big bourgeoisie increasingly aligned itself with political power. In the early phase of this process extending to 2010, which represents the construction of the current political regime in Turkey, it maintained its support for the AKP in line with broader class interests. In the 2010 constitutional referendum, a critical step in the AKP's effort to transform power relations within the state apparatus and centralize control over them, this alignment was disrupted. TÜSİAD adopted a negative stance toward the constitutional package and, up to 2013, occupied a position distinct from the 2007–2010 period in line with class interests. It became more distanced in the construction of the new political regime, as the personalization of executive power weakened conditions required for the transformation of Turkish capitalism advocated by big bourgeoisie. This distance became clearer after 2013. Accordingly, this study focuses on the 2008 crisis and the transition period as the background of this evolving distance, namely the nodal points in the relationship between big bourgeoisie and political power. It seeks to render visible the class relations underlying the distancing of large capital from a political regime that nevertheless contained advantages for capital. The analysis relies on TÜSİAD reports, journals, and newspaper archives.

Keywords: Big Bourgeoisie, TUSIAD, 2008 Crisis, AKP, Political Regime.

Giriş

Türkiye’de 90’lı yılları biçimlendiren hegemonya krizinin yıkıntıları üzerinde yükselecek olan AKP’nin iktidara gelmesinde rol oynayan en önemli aktörlerden bir tanesi TÜSİAD’dır. Yeni birikim stratejisi etrafında sermayenin farklı fraksiyonlarının birliğini tesis etmesi ve tabi sınıfların rızasını üretmesi suretiyle sağlam bir hegemonyanın ihtiyaç duyduğu şartları sağlayacak olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), süreç içerisinde gerek ekonomi alanında gerek siyasal alanda attığı adımlarla kendi oy tabanı dışında geniş bir seçmen kitlesine ulaşacak ve her seçimde oy oranını önemli ölçüde arttırarak uzun bir

dönem tek başına iktidar olacaktır. Bu doğrultuda hem ‘kayıp doksanlar’dan sonra güçlü bir yürütme eliyle neoliberal ajandanın istediği hız ve yoğunlukta hayata geçirildiğine tanık olacak hem de Cumhuriyet tarihi içerisindeki en karlı dönemini yaşayacak olan büyük sermaye, vurgulanan süreçte AKP iktidarına övgülerini sıralamaktan geri durmayacaktır. Belirtmek gerekir ki, söz konusu destek salt övgülerle sınırlı kalmayacaktır. Büyük sermaye, AKP’nin, devlet aygıtı içerisinde yerleşik aktörlere karşı yürüteceği iktidar mücadelesinin fitilini ateşleyeceği 2007 sonrası süreçte siyasal iktidarın yanında konumlanacak ve Türkiye’de yeni siyasal rejimin inşasını temsil eden yolun erken döneminde genel sınıf çıkarları etrafında AKP iktidarından desteğini esirgemeyecektir. Bu denklem, AKP iktidarının devlet aygıtındaki güç ilişkilerini tamamen dönüştürme ve kendi tahakkümü altına alma arzusu çerçevesinde atacağı oldukça kritik bir adım olan 2010 Anayasa referandumu sürecinde ise sert bir şekilde bozulacaktır. Zira bu dönemde söz konusu anayasal değişikliklere karşı olumsuz bir duruş sergileyecek olan TUSİAD’ın pozisyonu, 2013’e uzanan süreçte yine genel sınıf çıkarları doğrultusunda farklılaşacaktır. Büyük sermayenin yeni siyasal rejime karşı mesafesi (TUSİAD temsilcilerinin açıklamalarında gözlemlenebileceği gibi)¹ 2013 sonrası dönemde daha da netleşecektir. Nitekim bu çalışmanın amacı da 2013 sonrası dönemde daha da netleşecek olan söz konusu mesafenin, üzerinde yükseleceği 2010-2013 hattına odaklanmaktır. Bu amaç çerçevesinde büyük sermayenin vurgulanan mesafesinin belirginleşeceği 2010-2013 hattı, 2008 dönemeci üzerinden ele alınacaktır çünkü bu çalışmanın savunusuna göre, büyük sermaye ve siyasal iktidar arasındaki ilişkinin düğümleri 2008 krizi ve geçiş süreci içerisinde saklıdır.

TUSİAD, sistem içerisinde yeni aktörlerin ağırlığının belirginleştiği ve buna bağlı olarak rekabetin yoğunlaştığı 2008 küresel ekonomi krizi sonrası neoliberal kapitalizmin yeni aşamasında mevcut birikim modeli sınırlarına ulaşmış olan Türkiye’nin ancak rekabet gücünü arttırarak var olabileceğini savunacak ve bu bağlamda yeni bir birikim stratejisi talebi ortaya koyacaktır. Aynı süreç, halihazırda devlet aygıtı içerisinde iktidar savaşı yürütmekte olan AKP hükümetinin 2008 krizine vereceği yanıt doğrultusunda, devlet iktidarının merkezileşmesinin hız kazanmasına ve ekonomi yönetiminde yeniden siyasallaşma eğiliminin belirginleşmesine tanıklık edecektir. Dahası, bu süreç, ekonomi yönetiminin AKP’nin siyasal temsilcisi olduğu sermaye fraksiyonlarının talepleri ile uyumlu bir rota kazanmasına sahne olacaktır. Oluşan bu görüntü etrafında mevcut otoriter siyasal rejimin daha da otoriter bir karakter kazanması, yani yürütme erkindeki güçlenmenin ve özerkleşmenin ‘kabul edilebilir sınırları aşma’ ihtimali, süreç içerisinde

TÜSİAD tarafından destek görmeyecektir. Zira devlet iktidarında bu yönde gerçekleşecek bir dönüşüm, 2008 krizinin yansıması doğrultusunda finansal bolluğun geri çekildiği, bu gelişmeye bağlı olarak sermaye fraksiyonları arasındaki çelişkilerin yeniden keskinleştiği ve kural temelli ekonomi yönetiminin kırılmaya uğradığı süreçte mevcut kaynakların hangi sermaye fraksiyonuna ne oranda dağılacaklarının da tamamen belirsizleşmesine ve sorguya kapanmasına, bir başka deyişle, sermaye birikim sürecini belli sermaye fraksiyonları lehine belirleyen bir kontrolsüz iktidar yaratmaya denk düşmektedir. Tam da bu nedenle TÜSİAD tarafından ‘Türk tipi başkanlık sistemi’, özelde, talep ettiği birikim stratejisinin önünde büyük bir engel olarak; genelde, sınıfsal konumunda bir erozyon tehlikesi olarak görülecek ve TÜSİAD bu çerçevede otoriter pratikleri Gezi Hareketi’ne uzanan süreçte hızla yoğunlaşacak olan AKP iktidarına eleştirilerini sertleştirmeye başlayacaktır.

Çalışmanın bölümlerine geçmeden önce belirtmek gerekir ki bu çalışmanın kuramsal arka planı Poulantzas’ın kavram ve teori seti ışığında şekillenmiştir. Bununla beraber, Gramsci ve Jessop’ın çalışmalarının sağladığı kavramsal araçlar da kullanılmıştır. Çalışma içerisinde başvuru olan bu kavramlara dair kısa bir açıklamada bulunarak başlamak yararlı olacaktır. Ekonomik krizlerin kendini siyasi krize dönüştürdüğü durumlar için Gramsci’nin ‘hegemonya krizi’ kavramını öneren Poulantzas (2010: 411), bu kavramı özetle toplumsal ilişkilerin bütününe çevreleyen kriz durumlarını tanımlamak için kullanır. “Hegemonya” kavramı ise hakim sınıfın değer ve normlarının tahakküm altında olan sınıf üzerindeki ideolojik hakimiyeti’ni tanımlamaktadır (Carnoy, 2013; Jessop, 2008: 65-69). “Hegemonya projeleri” hakim sınıf çıkarlarının toplumsal sınıflar tarafından benimsenmesinin ve içselleştirilerek yeniden üretilmesinin sağlanmasında “anahtar işlevi” gören ulusal-popüler politik projelerdir ve bir hegemonya projesinin başarısı (Poulantzas’ın “kapitalist toplumlarda özgül bir ittifak” olarak tanımlayacağı ve hegemonik fraksiyon himayesinde sermaye sınıfı fraksiyonlarının “özel ve çelişkili” birliğini ifade eden) iktidar bloğunun birliğini sağlamakla birlikte tahakküm altındaki sınıfların rızasını da üretmesine ve doğrudan sınıf ilişkilerinden kaynaklanmayan sosyo-politik konuları da hegemonik sınıf projesine eklemlemesine dayalıdır (Jessop, 2008: 279-283; Poulantzas, 2003: 266-280). Kapitalist bir toplumsal formasyonda hegemonya projeleri aynı zamanda belirli “birikim stratejilerini” de içermek durumundadır. “Birikim stratejisi”, çeşitli ekonomi-dışı önkoşulları ile birlikte tamamlanmış belirli bir ekonomik “büyüme modelini” tanımlar ve bunun gerçekleştirilebilmesi için uygun genel bir strateji hattı çizer. Yani, görece istikrarlı bir ekonomik

büyüme modelini ekonomik, politik, ideolojik ve kurumsal düzenlemeleriyle sağlamayı hedefler. Böyle bir modelin başarılı olabilmesi için ise farklı sermaye fraksiyonlarını belli bir fraksiyonun hegemonyası altında birleştirmesi gerekir (Jessop, 2008: 266).

Bu anlatı doğrultusunda çalışmada ilk olarak iktidarının erken döneminde AKP ve büyük sermaye arasındaki ilişki incelenecek ve bu ilişkinin inşasında rol oynayan dinamikler ele alınacaktır. İkinci bölümde ise 2008 krizi ile geçiş sürecine odaklanılacak ve AKP iktidarı ile büyük sermaye arasındaki ilişkinin düğümlerinin bu süreçte atıldığı savunulacaktır. 2010-2013 arası dönemi kapsayan üçüncü bölümde ise 2010 Anayasa Referandumu merkeze alınacak ve TUSİAD'ın, yeni siyasal rejimin inşasını temsil eden sürecin erken aşamasındaki tavrında 2008 süreciyle beraber yaşandığı öne sürülecek olan kırılmanın bu süreçte açığa çıktığı savunulacaktır.

“Yaz”: İktidarının Erken Döneminde AKP ve Büyük Sermaye

Farklı toplumsal ve sınıfsal kesimlerden oluşan desteği tek başına sağlayarak 2002 yılında iktidara gelecek olan AKP, sermayenin farklı fraksiyonlarının yeni birikim stratejisi etrafında birliğini tesis etmesi ve tabi sınıfların rızasını üretmesi suretiyle (Bekmen, 2018: 70; Akça, 2018: 47) sağlam bir hegemonyanın ihtiyaç duyduğu şartları sağlayacak ve bu doğrultuda bir önceki dönemi biçimlendiren hegemonya krizini aşacaktır. Böylece 90'lar boyunca Türkiye'de neoliberal stratejinin işleminin önündeki en büyük bariyeri yıkacak olan bu parti, iktidarının erken döneminde gerek ekonomi alanında gerek siyasal alanda attığı adımlarla da kendi oy tabanı dışında geniş bir seçmen kitlesine ulaşacaktır.

İktidara gelmesinde uluslararası sermayeden ve Batılı güç odaklarından destek gördüğü daha önceki çalışmalarda sıklıkla vurgulanmış olan² AKP, 2002 genel seçimlerine içeride de TUSİAD özelinde büyük sermayenin desteğini kazanmış bir şekilde girecektir.³ Bu destekte 90'ların kırılma, kısa ömürlü koalisyon hükümetlerinden sonra ufukta ilk defa 'güçlü bir yürütme'nin anahtarını tek başına elinde tutan bir partinin görünmesinin⁴, (üstelik bu partinin siyasal İslamcı köklerine karşın iktidara geldiği takdirde neoliberal ajandaya bağlı kalacağının teminatını vermesinin) belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Zira 'istikrarlı tek parti iktidarı', Türkiye'de bir önceki dönem rayından çıkmış olan neoliberal ekonomik büyüme stratejisinin yeniden rotalandırılması için ihtiyaç duyulan toplumsal desteğe sahip olma anlamını taşıması itibarıyla büyük sermaye için oldukça önemlidir. Her ne kadar AKP'nin iktidara gelmesinden ilk birkaç ay sonra bu desteğin

yerini (henüz ekonomide rüştünü ispat edememesi, savaş karşıtı toplumsal basınç ile ABD'nin Irak Savaşı konusunda taleplerini karşılayamaması ve AB gündeminin hız kaybetmesi nedeniyle) soru işaretleri alacak olsa da⁵ 2004 yılına gelindiğinde bu soru işaretlerinin yerini bütünüyle olumlu bir tabloya bırakacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki, söz konusu yıl içerisinde (TÜSiAD'ın yayın organı olan) Görüş dergisinin yayımlanan bir sayısının önsözüne (Tükel, 2004), büyük sermayenin adeta bir rüyanın içindeymiş gibi hissetmesini yansıtır şekilde, "İnanması zor ama gerçek" başlığı konulacaktır. Yazının içerisinde yer alan şu ifadeler ise, büyük sermayenin bu duygu durumunun oluşmasında rol oynayan gelişmeleri görünür kılar niteliktedir;

Geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde enflasyonu üç haneli rakamların yakınında görmeye alışmış toplumumuz bugünlerde tek haneye yaklaşan enflasyon oranıyla yeniden tanışıyor. Avrupa Birliği'ne üyelik için Türkiye'ye dayatılan Kopenhag kriterleri neredeyse tamamlanmış durumda. Ekonomik durum için de gerekli yasalar ve yasal düzenlemeler hızla ilerliyor (...) Avrupa Birliği'ne Türkiye'nin katılıp katılmaması değil, zamanlaması tartışılıyor (...) Hükümetin işbaşına geldiği günden bu yana attığı bütün adımlar Türkiye'nin yol ayrımı noktasını çoktan geride bıraktığını gösteriyor. (Tükel, 2004)

AKP iktidarının kendisinden önceki iktidar döneminde hazırlanan ve hayata geçirilen IMF programının "iştahlı bir uygulayıcısı" olarak (Çulha Zabcı, 2013: 149) söz konusu programı aynen devam ettirdiği bu süreç gerçekten de dünya kapitalizmiyle daha ileri bir bütünleşme arayışında olacak kadar güçlenmiş büyük sermaye içerisindeki grupların ihtiyaçlarına ve taleplerine yanıt verecek şekilde yabancı sermaye girişlerinin canlanmasına, enflasyonun kontrol altına alınmasına, yüksek ihracat oranlarına ulaşılmasına ve büyüme hızının artmasına sahne olacaktır (Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009: 87; Öniş, 2012: 139; Boratav, 2013: 464). İlk bakışta oldukça iç açıcı bir manzaranın görüldüğü bu denklemde dış etkinin belirleyici rolünü görünür kılmak oldukça önemlidir. Zira, AKP iktidarının bugün hala daha 'başarılı ekonomi yönetimine' mal edilen söz konusu manzarada dış etkinin rolünü görünür kılmak, söz konusu yargının içerdiği illüzyonu açığa çıkarmaktadır. Özetlemek gerekirse, AKP'nin iktidara geldiği süreç ile küresel finans piyasasındaki ucuz kredi bolluğu dönemi çakışmış ve iktidar bir yandan finansal bolluk imkanından daha çok yararlanabilmek için yapısal uyum programına bağlı kalarak finansal istikrara dayalı ekonomi politikalarını uygularken diğer yandan da hızlandırılmış bir şekilde kamu mallarını ve hizmetlerini özelleştirmeye yönelmiştir. Bütün bu süreç doğrultusunda ülkeye giren yabancı sermaye ve krediler, özelleştirme pratikleri ile desteklenmiş ve 2008 küresel ekonomi

krizine giden sürece dek ülke içerisinde finansal bolluğun gelişmesinde belirleyici olmuştur (Bedirhanoglu ve Yalman, 2010). Bu tabloda, temelinde yüksek faiz politikasının yer aldığı, Türkiye ekonomisinde 2001 sonrası dönemi şekillendiren yeni birikim modelinin etkisinin de altını ayrıca çizmek gerekir. Enflasyonun en önemli nedenlerinden biri olarak görülen iç talepteki genişlemenin yavaşlatılarak ihracatın artırılmasının hedeflendiği bu birikim modeli⁶ çerçevesinde Türkiye’de 2001 sonrası süreçte faiz oranı, dünya piyasalarındaki faiz oranının çok üzerlerine çıkacak ve bunun sonucu olarak da TL, yabancı yatırımcı için çekici bir yatırım aracına dönüşecektir (Akçay, 2012: 151-152). Bu doğrultuda Türkiye’ye gelen yabancı sermaye, yurt içi piyasada döviz bolluğuna neden olacak (ki bu gelişme dövizin dönem boyunca ucuz bir seviyede tutulmasına imkân sağlayacaktır) ve söz konusu bolluk, 2001 sonrasında uygulanan programın enflasyonu düşürmede başarılı olmasının ve görece istikrarlı bir yapının oluşmaya başlamasının ülkeye doğrudan yabancı sermaye girişini hızlandıracak olması ile uzun vadeli bir dönemde varlığını koruyacaktır. Burada bir parantez açmak gerekirse, aynı denkleme farklı bir açıdan bakıldığında bu finansal bolluğa karşın, vurgulanan dönemin Türkiye’de dış açığın oldukça arttığı bir süreci temsil ettiği görülecektir (söz konusu yükselişi tetikleyen koşulların arka planında ise 2001 sonrası yeni birikim modelinin işleyiş dinamikleri çerçevesinde ihracatın, ithalata dayalı olması yer almaktadır⁷). Diğer yandan her ne kadar 2002-2011 yıllarını kapsayan zaman aralığında dış fonlara bağlı olarak ekonomik büyüme çerçevesinde görece bir başarı sağlanacak olsa da söz konusu büyümeye yüksek katma değerli sanayiye geçiş eşlik etmeyecektir (Ercan ve Oğuz, 2020: 103).

AKP, iktidarının erken döneminde sadece 2001 sonrası ekonomi politikasının karakterini şekillendiren kabullerin⁸ başarılı bir uygulayıcısı olmasıyla büyük sermayenin takdirini kazanmayacaktır. Söz konusu takdirin inşasında, kararlılıkla yürüteceği özelleştirme pratiklerinin oldukça büyük bir paya sahip olduğunu söylemek gerekir.⁹ Zira 2002-2008 yıllarını kapsayan süreçte gerçekleştirilecek olan özelleştirmeler ile bir yandan Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar hızla artarken diğer yandan kamu sektöründe var olan büyük ölçekli işletmeler büyük sermaye gruplarının eline geçecektir¹⁰. Üstelik bu dönemin özelleştirme pratikleri çerçevesinde Tüpraş, Erdemir, Petkim ve Türk Telekom gibi simgeselleşecek işletmelerin “blok satış süreçleri içerisinde ortaya çıkan ‘piyasa’ değerleri, bu şirketlerin gerek toplumsal, siyasi ve iktisadi açıdan oynadıkları tarihsel rol, gerekse satıldıkları şirketlerin stratejik gelişimine yaptıkları katkı bakımından oldukça orantısız” kalacak (Angın ve Bedirhanoglu, 2013: 77) ve bu doğrultuda birçok büyük sermaye

grubu oldukça kısa bir süre içerisinde varlığını hızlıca birkaç kat arttırmış olacaktır.¹¹

Büyük sermayenin takdirinin inşasında rol oynayacak bir diğer belirleyicisi ise AKP'nin AB üyeliği yolunda bulunduğu hamleler olacaktır. AKP, doğrudan yabancı sermaye girişi üzerinde sahip olduğu etki potansiyeli nedeniyle 90'lerden itibaren büyük sermaye için çok büyük bir önem taşıyan AB gündemi çerçevesinde 2003 yılından başlayarak iki yıllık süreçte somut adımlar¹² atacak ve vurgulanan adımlar AB nezdinde karşılık bulurken¹³ bu konu özelinde kat edilen mesafe, büyük sermayenin AKP iktidarına vereceği destekte önemli bir belirleyiciye dönüşecektir. Burada bir hususun altını çizmek gerekir. Siyasal İslamcı köklerinden ötürü AKP'den rahatsızlık duyacak ve tam da bu nedenle yeni siyasal iktidarı 'Türkiye Cumhuriyeti'nin laik temellerine bir tehdit' olarak algılayacak olan ordu, bu partinin iktidara geldiği süreçten itibaren söz konusu rahatsızlığını açıkça ortaya koymaktan geri durmayacaktır. Bu rahatsızlığı yansıtacak farklı olayların bütünü, AKP'nin süreç içerisinde siyasal gücünü tahkim etmek adına ordunun siyasal alandaki rolünü sınırlandıracak yasal ve kurumsal reformlar gerçekleştirmesinde belirleyici olacaktır. Aynı zamanda AB üyelik sürecinin de gerektirdiği bu reformlar, AB gündemini bu anlamda AKP iktidarı için oldukça işlevsel kılacaktır (Akça, 2018). Bir başka deyişle, AB üyeliği çerçevesinde hayata geçirilen, "esasî ordunun özerk siyasal gücünü kısıtlayan sivilleşme ile bağlantılı" olan reform paketleri (Cizre, 2008), AB adaylığı sürecini AKP için aynı zamanda ordu ile girişeceği mücadelede yaslanacağı bir dayanağa dönüştürecektir. Dolayısıyla ordu ile AKP iktidarı arasındaki çatışmayı yoğunlaştıracak olan bu reform paketleri, vurgulanan süreçte TUSİAD'ın iktidara yönelik eleştirilerinin yumuşamasında ise önemli bir rol oynayacaktır. Bu bağlamda AB gündemi özelinde yaşanan süreç, büyük sermayenin siyasal iktidara destek vermesinde zaten başlı başına büyük bir rol oynarken; bu sürecin ordunun siyasal alanda var olan ağırlığı üzerinde yaratacağı daraltıcı etkiyle de söz konusu desteğin inşasına ayrıca katkıda bulunduğunu savunmak mümkündür. Hem son ifadenin anlaşılabilir olması hem de yazınının sonraki bölümleri açısından önem taşıması itibarıyla burada bir parantez açmak yararlı olacaktır. 1990'ların sonu 2000'lerin başında Türkiye'nin gerek AB gündemi özelinde gerek IMF ile yapılan anlaşmalar özelinde öngörülen yasal düzenlemeleri hayata geçirmesinin beklendiği süreçte ordu temkinli yaklaşacağı¹⁴ bu yasal dönüşümlerin gerçekleştirilmesine büyük oranda direnç göstermiştir. Söz konusu direnç, Ecevit hükümeti üzerinde önemli bir baskı yaratırken bu denklem en çok da AB gündemini yavaşlatacak biçimde dolambaçlı bir yol izlenmesine yol açmış

ve tam da bu nedenle süreç içerisinde TÜSİAD ile ordu arasında şiddetli bir gerilim şekillenmiştir. Bu gerilim 2002'ye uzanan süreçte derinleşirken AKP iktidarının erken döneminde de AB gündemi özelinde yaşanan gelişmeler etrafında yeniden biçimlenecektir. Dolayısıyla ordu ile büyük sermayenin yine AB gündemi çerçevesinde çatışacak çıkarları¹⁵ TÜSİAD'ın bu süreçte, ordunun etki alanına karşı mücadelesi 2007'nin ikinci yarısından itibaren açıkça sertleşecek olan AKP'nin yanında konumlanmasında belirleyici olacaktır. Nitekim bu konumlanma çerçevesinde Ergenekon ve Balyoz davaları sürecinde TÜSİAD'ın tavrının önemli bir gösterge olduğunu savunmak mümkündür.

Bütün bu denkleme son olarak AKP iktidarının 2002-2007 arası dönem içerisindeki öne çıkan emek karşıtı politikalarını da eklemek gerekir. Türkiye'de işçi sınıfının bütünüyle "toplumsal güç olma özelliğini yitirdiği" (Akçay, 2019: 63) bir süreci temsil eden AKP iktidarının Türkiye'de derinleştirdiği neoliberal yapının ve inşa ettiği hegemonyanın gücü, emeğin siyasete müdahale etme kapasitesinin kırılmasına dayanmaktadır. Emeğin siyasal alana müdahale etme kapasitesi üzerinde rol oynayan başat etkenlerden biri, şüphesiz, grev yasaklarıdır. Burada belirtmek gerekir ki, Türkiye'de 1980 sonrası süreçte 2822 sayılı yasa ile (1961 Anayasasında da yer alan) "grev erteleme uygulaması" yeniden düzenlenmiş ve erteleme kararı sonrası greve gitme yolu yasal olarak kapatılmıştır. Dolayısıyla 1980 sonrası dönemde "grev erteleme uygulaması", grev yasağına karşılık gelmeye başlamıştır. AKP iktidarı da bu uygulamaya dayanarak 2002-2007 arası dönemde, beş grev erteleme kararına imza atarak vurgulanan kararlar kapsamında toplam 15.750 işçinin grev hakkını kullanmasına engel olmuştur (Çelik, 2017).

Emeğin siyasal alana müdahale etme kapasitesi üzerinde rol oynayan başat etkenlerden bir diğeri de esnek emek rejiminin konsolidasyonudur. 2003 yılında yürürlüğe girecek olan 4857 sayılı yeni İş Yasası bu bağlamda oldukça önemli bir gelişmedir. 1990'lardan beri Türkiye'de gelişmekte olan esnek istihdam ilişkilerine, özellikle yarı zamanlı ve geçici istihdam programlarına yasal bir zemin oluşturmayı temsil eden bu yasa çerçevesinde çalışma hayatında esnekliği yasal olarak tanıyan ve arttıran düzenlemeler yapılmıştır. Altını çizmek gerekir ki, 2001 krizi sonrası uluslararası finans kurumlarının önerdiği neoliberal politikalar ve ihracata dayalı yeni birikim modeli Türkiye'de işgücü piyasasının bu şekilde bir dönüşümünde itici güç olurken (Doğan, 2018: 271), söz konusu dönüşümü sağlayan İş Yasası'nın düzenlenmesinde (TİSK'in yanı sıra) TÜSİAD'ın talepleri de etken olmuştur

(Mütevelliioğlu ve Işık, 2009: 182-183). Bu anlamda sermayenin motivasyonu, küresel rekabet ortamında ülke ekonomisinin ve işletmelerinin piyasa koşullarına kolay bir biçimde uyumlanmasıdır; zira sermaye örgütlerine göre küreselleşme sonucu değişen üretim yapısı, çalışma hayatında esnekliğin belirleyici güç olduğu bir dönüşümü zorunlu kılmaktadır. Nitekim, bu talebi karşılar bir şekilde, Yeni İş Yasası'nın, küresel kapitalizme entegre olmuş Türkiye'nin işgücünü ve üretim ilişkilerini yeniden biçimlendirdiğini söylemek mümkündür.

Buraya kadar yapılan anlatı göz önünde bulundurulduğu takdirde şu düşünceyi savunmak mümkün hale gelmektedir; yukarıda vurgulanan hususlar etrafında AKP iktidarının erken dönemi, kendisini iktidara taşıyan 2002 seçiminden önce desteğini açık bir şekilde ortaya koymuş olan büyük sermayenin bu desteğini 'hak ettiği'ni gösterdiği bir süreç olarak şekillenmiştir. Nitekim, neoliberal stratejinin Türkiye'de derinleşmesi için büyük sermayenin uzun yıllardır öngördüğü koşullara kavuştuğu bu dönemde AKP iktidarı ile aralarında yakalamış oldukları uyum, TÜSİAD içerisindeki sermaye grubu temsilcileri tarafından her fırsatta vurgulanacaktır.¹⁶ Bu manzara doğrultusunda büyük sermaye içinde, AKP iktidarının hızlı bir şekilde hem ekonomi hem de siyasal alanda neoliberal stratejinin öngördüğü reformları etkin kılması talebi öne çıkarken bu talepler etrafında TÜSİAD'a göre iktidarın yapması gereken tek şey, tek başına iktidar olmasını sağlayan toplumsal uzlaşuya dayanarak (ve bu uzlaşiyı koruyarak) Türkiye'de neoliberal yapıyı derinleştirecek yapısal reformların (kamu reformu, özelleştirmeler, vergi reformu ile)¹⁷ hız kaybetmeden tamamlanması olacaktır. Buna karşın ilerleyen süreç bekledikleri yönde bir seyir izlemeyecektir.

TÜSİAD ile AKP iktidarı arasındaki ilişkinin düğümleri her ne kadar 2008 krizi ve geçiş süreci içerisinde atılacak olsa da siyasal iktidarın güç birikimine dayanarak 'kontrolden çıkmaya meyyal' bir hal kazanmaya başlayacak olması süreç içerisinde bu iki aktör arasında bir gerilimin şekillenmesini tetikleyecektir. AKP iktidarının güç birikimi, siyasal rejimin değişimine dair yükselecek söylemi¹⁸ ile açığa çıkarken söz konusu yükseliş, otoriter karakterini görünür kılan uygulama ve pratikleri ile de birleşecek ve bu denklem büyük sermayede bir rahatsızlığın gelişmesine neden olacaktır. Zira mevcut durumda TÜSİAD için bu gündem, inşa edilmiş olan hegemonyanın parçalanma ihtimalini barındırması itibarıyla bir siyasi krize kapı aralamaktan başka bir şey olmazken; iktidarın otoriter karakterinin görünürlüğünü arttıran eylemler de (başta AB gündemi olmak üzere) neoliberal ajandanın işleyişi üzerinde yaratacağı olumsuz etki¹⁹ ile TÜSİAD'da

oluşan bu rahatsızlığı katmerleyecektir. Büyük sermaye ile iktidar arasında buradan tırmanacak gerilim, ilişkileri açısından 2005 ve 2006 yıllarını bir mevsim geçişine dönüştürürken TUSİAD temsilcileri süreç içerisinde farklı olaylar üzerinden yapacakları açıklamalarla AKP iktidarına sıklıkla 2001 krizi sonrası küresel kapitalizme entegre olma deneyimi çerçevesinde kat edilen mesafeyi baltalayacak politika ve uygulamalardan kaçınması yönünde uyarıda bulunacaklardır.²⁰ Bir başka deyişle, AKP iktidarının 'ekonomi alanındaki olumlu gidişatını', bu alandan azade olmayan siyasal politikalarının desteklememesi ve en nihayetinde bu bütünselliğin neoliberal izlek üzerinde yaratacağı olumsuzluk ihtimali vurgulanan dönemde TUSİAD'ın uyarılarının temel motivasyonunu oluşturacaktır. Burada altını özellikle çizmek gerekir ki aralarında şekillenecek gerilimin vurgulanan süreçte büyük sermayenin AKP iktidarına verdiği destekte bir dönüşüm yarattığını söylemek mümkün olmayacaktır; nitekim AKP iktidarının güç birikiminin somutlanacağı 2007 senesinde bu desteğin sürekliliğinde bir kırılma olmadığı açıkça yansıyacaktır. Her şeyden önce, iktidarın 'kontrolden çıkma' halinin neoliberal strateji üzerinde yaratabileceği olası yıkıcı etki doğrultusunda büyük sermaye 2005 sonrası iktidara bulunduğu eleştirilere karşın 2007 genel seçimlerinde AKP'ye büyük bir oranda destek verecektir. Söz konusu dönemde büyük sermayenin AKP iktidarına olan desteğinde bir dönüşüm olmamasına dair daha da önemli gösterge, TUSİAD'ın Ergenekon ve Balyoz davaları sürecindeki tavrı olacaktır.

Yukarıda ifade edildiği gibi, 2007 yılı AKP iktidarının elde ettiği güç birikiminin somutluk kazandığı bir yıl olacaktır. Türkiye'de siyasal rejimin dönüşümü ile sonuçlanacak yolun ilk halkasını temsil eden bu yıl içerisinde yapılacak genel seçimlerde yüzde 50'ye yakın bir oy oranı elde edecek olan AKP'nin söylemleri elde ettiği özgüven ile bu tarihten sonra gittikçe sertleşirken; izlediği siyaset agresifleşecek ve aynı yıl içerisinde kendi Cumhurbaşkanı adayını çıkarması doğrultusunda iktidarını sınırlayan yerleşik düzen içerisindeki aktörlere karşı başlatmış olduğu mücadelesi açık ve yoğun bir savaş halini alacaktır. Belirtmek gerekir ki AKP'nin "devlet içerisinde bir iktidar mücadelesinin" fitilini ateşlemesine karşılık gelen bu sürecin (Bekmen, 2024) devamında çıkardığı adayın da Cumhurbaşkanı seçilmesi, AKP'nin bu tarihten itibaren devlet içerisindeki gücünün sınırlarını aşmasını sağlayacak ve devlet aygıtları üzerinde tahakkümünü inşa etmesini destekleyecektir. Nitekim bu süreçten sonra 2008-2010 yıllarını kapsayan zaman diliminde, devlet aygıtları içerisinde başlatmış olduğu iktidar mücadelesinin en sert aşamasına geçecek ve bu aşamanın sonundan bugünkü siyasal rejimin yapı taşlarını döşemiş bir biçimde galip çıkacaktır. Bu denklemde önce 2008 yılında başlayacak

olan Ergenekon Davası, daha sonra 2010 yılında gündeme gelecek olan Balyoz Davası, giderek büyüyecek tahakkümünü sarsma kapasitesine sahip rejim içi aktörleri etkisiz kılma işlevi görürken söz konusu davalar salt bu aktörlerin sivil ve askeri bürokrasiden tasfiyesini sağlamayacak, 2002-2007 dönemlerini kapsayan süreçte iktidarına karşı koyan toplumsal güçleri de zayıflatacaktır. Bu doğrultuda 'önü açılacak' olan AKP, adımlarını büyütecek ve yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki güç dengesini yeniden düzenlemek suretiyle mevcut iktidar ilişkileri üzerinde tahakkümünü hakim kılacaktır ki bu çerçevede 2010 Anayasa referandumu önemli bir eşiktir. Bütün bu sürecin doğrusal bir biçimde ilerlemesini ise Gülen Cemaati temin edecektir. Temelleri 1970'lerde atılan ve ilerleyen süreçte devasa bir ağa sahip İslami güç odağına dönüşecek olan bu cemaat, özellikle 90'lı yıllarda siyasal alanda çeşitli siyasi partilerle güçlü ilişkiler kurarak kendisine yer açacak ve 2002'ye uzanan süreçte devlet kurumlarında kadrolaşarak önemli bir oranda nüfuz kazanacaktır (Çakır, 1990; Yavuz, 2018). Devlet aygıtı içerisinde hızla sayıları artacak olan Güleni kadrolar 2002'den sonra ise giderek bütünleşeceği AKP'nin devlet aygıtlarının kontrolü için verdiği savaşta destek alacağı can simidine dönüşecektir. Zira devlet içi kadroların güçlü bir varlığından yoksun olma durumu, söz konusu savaştan galip çıkmayı arzulayan siyasal iktidarı Gülen cemaatinin devlet aygıtı içerisindeki büyüyen ağıyla ittifak kurmaya itecektir (Bekmen, 2024). Vurgulanan ittifak doğrultusunda Gülenlilerin devlet kurumları üzerinde tesis etmiş oldukları gücü daha da sağlamlaştırmalarına izin verecek olan iktidar (Yavuz, 2018); Gülenlilerin özellikle kolluk kuvveti ve yargı erki içerisinde yoğunlaşan kadroları üzerinden sivil ve askeri bürokrasideki Kemalist kadroları ciddi ölçüde zayıflatacak bir yargılama sürecini başlatacaktır. Neredeyse tüm aktörlerin ve mekanizmaların ittifak tarafınca kontrol edildiği bütün bu süreç, Ergenekon ve Balyoz davaları üzerinden şekillenecektir.

Bu anlatının ışığında büyük sermayenin Ergenekon ve Balyoz davaları sürecindeki tavrına odaklanmak gerekirse, öncelikle Ergenekon davası üzerinden şekillenen süreç içerisinde TUSİAD'ın bu konu özelinde yüksek bir ses çıkardığını söylemek mümkün değildir. Öyle ki, bu konuya dair yaklaşımı birkaç açıklama ile sınırlı olacaktır. Bu anlamda en belirgin, Ocak 2009'da yapılan yazılı açıklamadır. Söz konusu açıklama, yargıya güven duyduğunu ifade eden TUSİAD'ın gerçekleştirilen soruşturmanın titizlikle yönetilmesine dair temennide bulunmasını yansıtırken²¹ bu açıklamadan kısa süre sonra dönemin TUSİAD Başkanı Arzuhan Doğan Yalçındağ'ın bir konuşmasında (Milliyet, 2009) Ergenekon sürecine dair bulunduğu şu ifadeler "prosedür ve yasal hak ihlali içermesine karşın" soruşturma dalgasının sivilleşme ve

demokratikleşme çerçevesinde TÜSİAD tarafından desteklendiğini açıkça ortaya koyacaktır; “Ergenekon davası da bütün hızıyla devam etti. Aralarında emekli generallerin de bulunduğu, 80 kişi gözaltına alındı. Türkiye’nin sivilleşmesi sürecini destekliyoruz...”. Bu söylem, kısa süre sonra TÜSİAD’ın yeni başkanı olacak Ümit Boyner tarafından da yineleneyecektir;

Demokrasilerde silahlı kuvvetlerin rolü belli. Hükümetlerin ve kamu kurumlarının rolleri bellidir. Bu rolün dışında bir tutum ve tavır, çoğulcu parlamenter demokrasilerde anlayış ile karşılanmaz. Bunun hiçbir açıklaması yapılamaz. Hukuk devleti, hiçbir kişi veya kuruma mutlak bir dokunulmazlığın sağlanmadığı bir düzendir. Demokratik bir toplumda kurumundan bağımsız olarak, tüm kamu görevlileri de her türlü eyleminden ötürü gereğinde yargı önünde hesap verebilirler. (Milliyet, 2010)

Belirtmek gerekir ki her iki TÜSİAD başkanı tarafından da kullanılan bu söylem, TÜSİAD’ın 2007 tarihli demokrasi raporunun önsözünde yer alan tavırla örtüşmektedir. TÜSİAD’ın akademisyen Bülent Tanör tarafından hazırlanan 1997 tarihli ilk demokrasi raporunun bir güncellemesi olan bu raporun²² TÜSİAD imzalı önsözünde yer verilen şu ifadelerle büyük sermaye, orduyu, neoliberal yapının sürekliliğinin sağlanmasındaki ideolojik işlevi üzerinden tanımlandığı ve anlamlandırıldığı demokrasinin önünde yükselen bir engel olarak işaret edecektir;

Daha gelişmiş bir demokratik yapının Türkiye’yi iç çatışmalardan uzaklaştırarak gereksiz enerji ve kaynak kaybını önleyeceğini, toplumsal uzlaşmayı tesis ederek siyasal ve ekonomik istikrarı kalıcı hale getireceğini görmeliyiz. Sürecin düz bir ilerleme çizgisi izlemeyeceğini artık biliyoruz. Ülkenin daha şeffaf, daha katılımcı bir demokrasiye doğru gelişmesi, ister istemez mevcut statükoyu değiştirmek ve iktidarını paylaşmak istemeyen kesimler nezdinde bir direnç yaratacaktır. Konjonktürel bazı gelişmeler, zaman zaman, bu direnci besleyip geliştirebilecek ve etrafında bir taraftar kitlesi oluşmasına yardımcı olacaktır. Nitekim içinde yaşadığımız günlerde de benzeri bir dirençle karşı karşıya olduğumuzdan ve bu direnci besleyen dış faktörlerin varlığından söz edebiliriz. Bir kez daha “dış düşman” retorığının hortlatıldığına, asayiş ve güvenlik konularının masaya sürüldüğüne, ulusal birlik ihtiyacının altının çizildiğine şahit oluyoruz. (TÜSİAD, 2006)

Bu tutumun, büyük sermayenin ordu ile 90’ların sonundan itibaren yoğunlaşan çatışmasının bir parçası olduğunu savunmak mümkündür. Nitekim söz konusu tutumun motivasyonu, Ergenekon davasına kıyasla hakkında çok daha az açıklamanın yapılacağı Balyoz davası özelinde Boyner’in yapacağı açıklamada en açık haliyle görünmektedir;

Öncelikle çok net olduğumuz bir konu var: Biz TÜSİAD olarak demokratikleşme, insan hakları ve sivil siyasetle AB kriterlerine uyumu hedef almış ve yıllardır bu konuda mücadele vermiş bir kurumuz. Türkiye'nin darbe ve militarist tehditlerden arındırılmasını ve sivil-asker ilişkilerinin Kopenhag Siyasi Kriterleri düzeyine ulaştırılmasını talep ediyoruz (...) Asıl önemli olan, adaletin süratle tecelli etmesi ve kamu vicdanının rahat olmasıdır. (bkz. Sabuncu, 2011)

Bütün bu sınırlı sayıdaki açıklamalar, bölüm içerisinde daha önce savunulan şu düşüncüyü destekler niteliktedir; AKP'nin "devlet içerisinde bir iktidar mücadelesinin" fitilini ateşlemesine denk düşen 2007 sonrası süreçte büyük sermaye, özellikle orduyla 90'ların sonundan itibaren gittikçe yoğunlaşan çatışmaları doğrultusunda siyasal iktidarın yanında konumlanacaktır. Bu savunuyu genişletmek gerekirse, Türkiye'de mevcut siyasal rejimin inşasını temsil eden sürecin erken döneminde TÜSİAD, genel sınıf çıkarları etrafında, AKP ve cemaat ittifakından desteğini esirgemeyecektir. 2010 Anayasa referandumu sürecinde ise bu denklem sert bir şekilde bozulacaktır. Bu denklemin bozulmasını tetikleyen koşullar ise 2008 krizi ve geçiş süreci içerisinde saklıdır.

'Sonbahar': 2008 Krizi ve Geçiş Süreci

Yazının başında da vurgulandığı gibi AKP'nin inşa ettiği neoliberal hegemonyanın başarılı olabilmesinde rol oynayan kurucu unsurlardan bir tanesi, sermayenin farklı fraksiyonlarının yeni birikim stratejisi etrafında birliğini tesis edebilmiş olmasıdır. AKP, Türkiye'de neoliberal hegemonyanın inşasını özgün kılacak şekilde, finansal istikrarı gözetken ve bu nedenle makro-ekonomik politikaların uygulanması için bastıran TÜSİAD ile finansal istikrarın bozulması pahasına daha genişlemeci para politikaları öngören küçük-orta ölçekli sermaye grupları arasında başarılı bir arabulucu olacak²³ ve bu rolü, iktidarının erken döneminin finansal bolluk süreci ile çakışması sayesinde icra edebilecektir. Bir başka deyişle hem işletmelere ucuz kredi sağlanmasında hem de doğrudan yabancı yatırımın oldukça artmasında belirleyici olacak bu konjonktür, AKP'nin makro-ekonomik disipline bağlı bir ekonomi yönetimi sergilerken aynı zamanda yakın çevresindeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin²⁴ ihtiyaçlarını da karşılayabilmesine imkân sağlayacaktır. AKP'nin, sermaye fraksiyonlarının çelişkilerine ve taleplerine aynı anda yanıt üretebilmesini olanaklı kılan bu geniş finansal zeminin 2008 küresel ekonomi krizinin başlamasının ardından hızlıca daralacak olması, söz konusu dengenin yitirilmesine yol açacaktır.

2008 yılında ABD’de başlayacak ve hızla bütün ülkelere yayılacak olan ekonomi krizinin Türkiye’de de yansması olacak ve bu yansıma, küresel likiditenin geri çekilmesine bağlı olarak dış finansman kaynaklarının akışında bir duruş yaşanması ile kendisini gösterecektir. Bu konuda iktidarı, ekonomiden olumsuz sinyallerin²⁵ gelmeye başladığı 2007 yılından itibaren çeşitli zamanlarda uyaracak olan TÜSİAD, 2008 yılının sonlarına doğru yoğunlaşacak olan bu uyarıları doğrultusunda küresel krizin etkilerine karşı yeni bir ekonomi programının hazırlanması için çağrıda bulunacaktır. Belirtmek gerekir ki ‘makroekonomik istikrarı koruyacak politikaların devamlılığı’ ve ‘mali disiplinin yeniden tesisi’ vurgularının hakim olacağı bu çağrıda hem yapısal uyum programının henüz gerçekleştirilmemiş aşamalarını oluşturan vergi reformu ve sosyal güvenlik reformu gibi adımların hayata geçirilmesi hem de yıl içerisinde IMF ile süresi dolacak olan anlaşmanın yenilenmesi talebi öne çıkacaktır.²⁶ Söz konusu çağrının temel motivasyonunu ise, 2008 küresel krizinin ardından borçlanmanın sürdürülemezliği konusundaki endişelerin artmasıyla birlikte (Kutun, 2020: 137), Türkiye’nin 2001 krizi sonrası şekillenen borç temelli ve sermaye girişlerine dayalı birikim modelinin sınırına ulaşılması durumu oluşturacaktır. Burada bir parantez açmak gerekirse, mevcut birikim modelinin kendi iç çelişkilerinden kaynaklanan sürdürülemez yapısı aslında ilk olarak 2006 yılında alarm vermeye başlayacaktır (Akçay, 2012: 158). Söz konusu sürdürülemezliğin belirginleşerek kendisini yoğun bir şekilde hissettirmeye başlaması ise 2008 krizi ile birlikte olacaktır. Zira 2008 krizi ile ortaya çıkan durgunlukta mevcut birikim modelinin kalbinde yer alan, “yüksek faiz ve düşük kur-değerli TL politikası” olarak özetlenebilecek para ve maliye politikaları sürdürülemez bir hal alacaktır (Akçay, 2009: 188). Karşı karşıya olunan bu manzara TÜSİAD’ın bu süreçten itibaren yeni bir birikim stratejisi talebini yüksek sesle dile getirmeye başlaması için de bir eşik olacaktır. Bu talebin ilk izlerini TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Mustafa Koç’un 2008 tarihli TÜSİAD 36. Genel Kurul Toplantısı’ndaki konuşmasında takip etmek mümkündür. Konuşmasında, özetle, krize dikkat çekecek ve neoliberal kapitalizmin güncel dönüşümüyle uyumlu yeni bir birikim stratejisinin inşası doğrultusunda ekonominin yeniden yapılandırılmasının gerekliliğini vurgulayacak olan Koç, bu stratejinin inşası için de ihtiyaç duyulan toplumsal uzlaşının altını kalın bir biçimde çizecektir.²⁷

2008 krizinin belirginleştiği süreçte büyük sermayenin endişelerine karşın Başbakan Erdoğan ekonomiye dair pembe bir tablo çizerken, dönemin Maliye Bakanı Kemal Unakıtan, TÜSİAD’ı işaret ederek, “bazı kesimler tarafından gereksiz endişe yaratıldığını” savunacaktır (Cumhuriyet, 2008). İktidarın

büyük sermaye ile arasındaki gerilimi tırmandıracak bu durumu, yeni bir IMF programı konusunda isteksizliğini yansıtırken, krize tepki ise gecikecektir (Akçay, 2009: 188; Öniş, 2012: 144). Dahası, Türkiye ekonomisinin yapısal zaafılarını su yüzüne çıkaran bu kırılmanın ardından yaşanacak geçiş süreci, AKP iktidarının ekonomi yönetiminde yeni bir yola girdiğini yansıtacak bir biçimde şekillenecektir. Büyük sermaye ve AKP iktidarı arasındaki ilişkinin düğümleri de bu yolda atılacaktır.

Daha önce altı çizildiği gibi, finansal bolluk süreci AKP'nin uzun süre sermaye fraksiyonlarının çelişkilerine ve taleplerine aynı anda yanıt üretebilmesini olanaklı kılarken, 2008 küresel ekonomi krizi ile beraber dış finansal kaynakların kuruyacak olması bu dengenin yitirilmesine yol açacaktır. Bu doğrultuda sermaye fraksiyonları arasında önceki dönemlerde var olan ancak her fraksiyonun ihtiyacının karşılanması nedeniyle üstü örtülü gerilimler 2008 sonrası gözle görünür hale gelirken bu yeni denklem, ekonomi yönetimini şekillendiren politika tercihleri üzerine burjuvazi içerisinde var olan rekabeti yoğunlaştıracaktır. Nitekim 2008 yılında sona erecek IMF anlaşmasını bu rekabetin ilk cephesi olarak yorumlamak mümkündür. Bu cephenin taraflarından birisi olarak TÜSİAD, mali disiplinin sürekliliğinin iktidar eliyle yok edilmesine yönelik taşıdığı güvensizlik doğrultusunda, içinde bulunulan geçiş sürecinde makroekonomik istikrar programının ve depolitize edilmiş ekonomi yönetiminin devamlılığı için IMF ile yeni bir stand-by anlaşması yapılmasını savunurken karşı tarafta yer alacak küçük-orta ölçekli sermaye grupları yeni bir IMF anlaşmasına karşı olumsuz bir tavır sergileyeceklerdir. Özellikle İslamcı sermaye örgütlerinin baskın olacağı bu itirazın arkasında ise; vergi idaresinin özerkliğini sağlamaya, kamunun altyapı harcamalarını ve belediyelere transferleri sınırlamaya ve belediyelerin harcama kararlarını şeffaf ve sorgulanabilir hale getirmeye yönelik önlemler içeren IMF paketinin bu içeriği yer alacaktır (Buğra ve Savaşkan, 2021: 215-216). Ek vergilere ve kamu transferlerinin sınırlandırılmasına karşılık gelen bu içerik iktidarın siyasal temsilcisi olduğu sermaye fraksiyonlarının çıkarlarına "hem siyasi kaygılar taşıyan devlet kurumlarının idaresindeki 'esnek' vergi toplama sisteminden hem de AKP kontrolündeki belediyelerle kurdukları yakın ilişkiler sayesinde belediyeler düzeyindeki kamu harcamalarından en fazla yararlanan kesim olmaları nedeniyle" şüphesiz aykırılık içermektedir (Bekmen, 2018: 92).²⁸ Nitekim bu aykırılık, TÜSİAD'ın bütün çağrılarına karşın, AKP'nin yeni bir IMF paketini reddetmesinde belirleyici olacak ve bu doğrultuda iktidar yeni bir IMF anlaşması imzalamayacaktır. Burada bir parantez açmak gerekirse, IMF anlaşmasının yenilenip yenilenmemesi etrafında sermaye fraksiyonları arasında yaşanacak olan bölünme, AKP'nin

Bakanlar Kurulu içerisinde de yansımaları bulacaktır (Kutun, 2020: 137-138). Yer yer sert tartışmaların sahneleyeceği bu ayrışma en nihayetinde, yaklaşan 2011 seçimleri de göz önüne alındığında²⁹, iktidar ile organik ilişkiye sahip sermaye fraksiyonları lehine çözümlenecektir. Belirtmek gerekir ki bu karar, ilerleyen süreçte, Türkiye’de ekonomi yönetiminin yürütme erki etrafında toplanmasına yönelik eğilimin hakimiyet kazanacağını ilk işareti olacaktır. Bu dönüşümün nedenselliğinin bir ayağını 2008 küresel ekonomi krizine verilen yanıt³⁰ oluştururken diğer ayağını AKP’nin devlet iktidarı üzerinde hakim olması saikiyle müttefikiyle beraber 2007 yılından itibaren giriştiği mücadelenin³¹ oluşturduğunu söylemek gerekir.

IMF anlaşmasının yenilenip yenilenmemesi üzerine tartışmalara sahne olacak bu geçiş sürecinde Kamu İhale Yasası’nda yapılacağı gündeme gelecek olan değişiklikler, AKP iktidarı ve TUSİAD arasında artan basıncı destekleyecektir. Uluslararası sermayenin talepleri etrafında yeniden yapılanma sürecinin bir parçası olarak Ocak 2002’de hayata geçirilecek ve amacı esasen ihale piyasasını uluslararası rekabete açmak olan bu yasanın işlevi, kamu ihalelerinin “saydamlık, rekabet, eşit muamele, güvenilirlik, gizlilik, kamuoyu denetimi, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanması ve kaynakların verimli kullanımı” gibi ilkelere göre yeniden düzenlenmesi olarak belirlenecektir. Belirtmek gerekir ki, yerel yönetimlerin ihalelerini alma yoluyla hızlı bir birikim elde eden küçük-orta ölçekli sermaye grupları bu yasanın yürürlüğe girdiği günden itibaren ses yükseltmiş ve Kasım 2002’de iktidara gelecek olan AKP, yasayı siyasal temsilcisi olduğu bu sermaye fraksiyonunun talepleri doğrultusunda değiştirmek için bir dizi çaba sergilemiştir (Ercan ve Oğuz, 2006: 174). Bu çabalar doğrultusunda 2003-2013 arası süreçte toplam 29 defa değiştirilmesi suretiyle kamu ihalelerini düzenleyen kurumsal çerçevenin esnetileceği bu yasa, güncellenmiş haliyle, sermaye birikim süreçlerinin siyasal müdahaleye açılmasında oldukça kritik bir rol oynayacaktır;

2003’te yapılan ilk değişikliklerle beraber kamu ihalelerinin tamamını kapsayan yasal çerçeve oluşturma hedefinden ciddi olarak sapıldı. Bu değişikliklerle KİT’ler ve belediyelerin Ticaret Kanunu’na göre kurduğu belediye şirketleri yasanın kapsamından büyük ölçüde çıkarıldı. Daha sonra yasanın kapsamı tekrar değiştirilerek, enerji, su, ulaşım ve iletişim gibi alanlarda kamu hizmeti sunan sektörler mevcut hukuki sınırlamalardan muaf tutuldu. Buna ilaveten özelleştirme sürecindeki kamu bankaları da Kamu İhale Yasası’nın kapsamı dışına çıkarıldı. Bir dizi başka kamu kurumu da iç düzenleme kuralları değiştirilerek, ya da Kamu İhale Yasası dışındaki yasalarda yapılan değişikliklerle yasanın kapsamından çıkarıldı. (Buğra ve Savaşkan, 2021: 126)

Dolayısıyla iktidarın siyasal temsilcisi olduğu sermaye fraksiyonlarının birikimlerini kısa süre içerisinde büyük ölçekli altyapı, inşaat ve savunma ihaleleriyle devasa bir biçimde büyötmelerinde doğrudan belirleyici olacak bu yasal değışiklikler, TÜSİAD tarafından dönem içerisinde tam da bu işlevi üzerinden şiddetli bir biçimde eleştirilecektir. Kamu İhale Yasası'nın 15. kez değıştirilerek yasada istisna alanların genişletilmesi ve (kamu alımları piyasasının düzenleyici ve denetleyici kurumu olan) Kamu İhale Kurumu'nun yetkilerini büyük ölçüde sınırlandırılması yoluyla hükümetin istediğı sermaye grubuna istediğı ihaleyi vermesi önündeki sınırların silikleştiğı 2008 yılı, bu sert eleştirilere tanıklık edecek dönemlerden bir tanesi olmuştur (Milliyet, 2008).

Bütün bu denklemde, iktidarın TÜSİAD'a açıkça meydan okumasına karşılık gelen hamlesi tamamlayıcı olacaktır. Söz konusu hamle, ana akım medya gücünü elinde bulunduran ve bu güç aracılığıyla AKP iktidarını dizginlemeye çalışan Doğan Holding'e rekor vergi cezası verilmesi olurken; 2009 yılında yaşanacak bu gelişmenin aralarındaki güç dengesinde yaratacağı dönüşüm³² ile TÜSİAD ve AKP iktidarı ilişkisi açısından bir kırılmayı temsil ettiğini söylemek mümkündür. Bu kırılma, AKP iktidarının devlet aygıtları üzerinde tahakkümünü sağlamasına yönelik adımlarını tamamlayacak ve tam da bu nedenle Türkiye siyasal hayatının önemli dönemeçlerinden biri olacak 2010 Anayasa referandumu sürecinde ise açık bir hesaplaşmaya evrilecektir.

'Kış': 2010-2013 Süreci

2010 Anayasa referandumu, AKP iktidarının devlet aygıtındaki güç ilişkilerini tamamen dönüştürme ve kendi kontrolü altında toplama arzusu çerçevesinde atacağı oldukça sert bir adımdır. Zira iktidarın ilk olarak meclise sunacağı, anayasa içerisinde köklü değışiklikler içeren 26 maddelik paket; yasama, yürütme ve yargı arasındaki güç dengesini AKP'nin hakimiyeti altında olan ilk ikisi lehine yeniden biçimlendirecek ve yüksek yargıyı da AKP'nin kontrolü altına sokmayı mümkün kılacak düzenlemeler içermesi doğrultusunda, iktidardan hala daha belirli bir ölçüde özerklik içeren ve denetim gücüyle iktidarın güçlenmesi önünde son derece önemli bir bariyer olan yüksek yargının dönüşümünü hedef alacaktır. Bu anlamda başta yüksek yargı temsilcileri tarafından büyük bir tepkiyle karşılanan anayasa paketi, dönem içerisinde ülke gündemini belirleyecek büyük tartışmalara gebe olacaktır. Bu tartışmalarda, konuyla ilgili olumsuz bakış açısına sahip aktörlerden bir tanesi de TÜSİAD olacak ve bu bağlamda tepkisini ilk olarak anayasa paketi için destek arayış turları çerçevesinde kendisini ziyaret edecek olan AKP heyeti ile gerçekleştirilen görüşmeden sonra yapacağı yazılı açıklamada

ortaya koyacaktır. Açıklamada, söz konusu anayasa taslağının hayat bulması halinde kuvvetler ayrılığının zedeleneyeceğini vurgulayan ve yürütmenin yargı üzerinde baskı yaratmasına yasal zemin oluşturan düzenlemelere eleştiri getiren³³ TUSİAD'ın anayasa taslağına yönelik eleştirileri referanduma giden süreçte yoğunlaşacaktır.³⁴ Bu bağlamda Haziran 2010'da gerçekleştirilen TUSİAD Yüksek İstişare Konseyi toplantısının kritik bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu toplantıda dönemin TUSİAD Başkanı Ümit Boyner'in yapacağı konuşma, Türkiye'de yeni siyasal rejimin inşasına uzanan yolun ilk halkasında büyük sermayenin siyasal iktidara ve müttefikine sunmuş olduğu destekte bir kırılmanın yaşanmış olduğunu yansıtır niteliktedir. Bu düşünce doğrultusunda söz konusu kırılmada rol oynayan belirleyicilerin kökleri, bir önceki bölümde yer verilmiş olan 2008 krizi ve geçiş süreci içerisindedir.

Yukarıdaki anlatının ışığında Boyner'in konuşmasına odaklanılacak olursa, konuşmasına dünyada kapitalizmin krize bağlı bir dönüşüm aşamasında olduğunu vurgulayarak başlayan Boyner; yeni küresel yapıda Türkiye'nin var olabilmesinin yolunun yapısal reformların sürdürülmesinden geçtiğini ifade edecek ve bu çerçevede "hukuka dayalı demokrasinin" gerekliliğini dile getirerek TUSİAD'ın anayasal değişikliklere olumsuz tavrını bu neden üzerinden tanımlayacaktır. Bir başka deyişle Boyner, TUSİAD'ın "yeni düzende" Türkiye'nin yer alabilmesi için atması gereken adımlara anayasal değişiklik ile kapı aralanacak olan otoriter siyasal rejimin engel bir nitelik taşıması itibarıyla itiraz ettiğini yansıtacaktır;

Tabiidir ki, yargıda ve hukuk anlayışımızda bu denli köklü bir zihniyet reformu yalnızca yüksek yargı heyetlerinin kompozisyonu değiştirilerek gerçekleşmez. Hele ki bu düzenleme yürütmeyi yargı üzerinde söz sahibi kılıyor, kuvvetler ayrılığını zedeliyorsa (...) TUSİAD'ın bir işveren derneği olduğunu unutmuş değilim. Siyasi konulara bu denli odaklanmamın basit bir nedeni var. Hukuk üstünlüğüne dayalı bir demokratik yapının kökleşmesi konusundaki ısrarımız, özlediğimiz ekonomik atılımları ancak bu şekilde yapabileceğimize inanmamızdan kaynaklanıyor. Bu koşullar yerine geldiğinde ekonomimizin istikrarlı büyümesi, işlerimizin gelişmesi, küresel rekabet içinde kendimize yer bulabilmemiz de daha kolaylaşacak (...) ABD'nin finans sektöründeki yeni yasal düzenlemeleri artık farklı bir küreselleşme anlayışının hakim olduğu bir dünyada yaşayacağımızı bize gösteriyor (...) Öngörülebilir bir gelecekte, özellikle Batı dünyasının derin krizi sürdükçe dünyada 1930'lardaki gibi otoriter kapitalist ülkeler ile demokratik kapitalist ülkelerin ideolojik rekabetine de tanık olacağız (...) Türkiye açısından tercih açıktır. Biz bu kampların ikincisine yani demokratik olanına dahiliz ve orada kalmalıyız. Türkiye istikrarını otoriterlikle değil

katılımcı unsurları öne çıkmış, laik ve demokratik bir düzenle sağlayabilir. (TÜSİAD, 2010a)

Buraya kadar olan bütün parçalar bir araya getirildiğinde, AKP'nin ekonomi yönetiminde büyük sermayenin genel çıkarlarına aykırı bir yöne savrulmasının TÜSİAD'ın anayasal değişikliklere dair sergileyeceği olumsuz tavrın arkasında yer aldığını savunmak mümkündür. Zira TÜSİAD için mevcut iktidarın daha da kontrolsüz bir güç haline gelmesini destekleyecek kurumsal düzenlemeleri içeren anayasa paketi, 2008 krizi sonrası finansal anlamda 'denizin daralmaya' başladığı ve ekonomi alanında (mali disiplini ve teknokratik yönetimi temin eden) IMF rotasının terk edildiği süreçte sınırlı hale gelen kaynakların hangi sermaye fraksiyonuna ne oranda dağılmasının da belirsizleşmesi ve sorguya kapanması anlamını taşımaktadır. Bu anlamda TÜSİAD için 'daha da' otoriter bir siyasal rejimin inşası, yeni bir birikim stratejisi talebini dillendirmekte olan büyük sermayenin Türkiye kapitalizminin gidişatına dair beklentilerine yanıt üretmekten uzaklaşmak anlamını taşımaktadır. Bir başka deyişle, 2008 sonrası gerek IMF anlaşmasının yenilenmemesi gerek Kamu İhale Yasası'nın büyük oranda değişime uğratılması gibi iktidarın siyasal temsilcisi olduğu sermaye fraksiyonlarının taleplerini önceleyerek karşılayacağı hamleleri, büyük sermaye tarafından iktidar bloğundaki hegemonik pozisyonu için bir tehdit olarak algılanacaktır. 2001 krizi sonrası Türkiye'de zaten piyasa disiplinine tabi bir devlet yapısı inşa edilmiştir ve 'istikrarı temin eden güçlü bir tek parti iktidarı' da mevcuttur; bunun bir adım ötesine geçmek, yani devlet iktidarının önce yürütmede merkezileştirilmesi sonra kişiselleştirilmesi, büyük sermaye için (emek üzerindeki baskının arttırılması gibi her ne kadar 'olumlu yönleri' olsa da) kabul edilir değildir. Zira devlet aygıtında yaşanacak bu olası dönüşüm, yani yürütmedeki güçlenmenin ve özerkleşmenin 'kabul edilebilir sınırları aşma' ihtimali, büyük sermayenin sınıfsal konumunu erozyona uğratma tehlikesini içermektedir. Yani, sermaye birikim sürecini belli sermaye fraksiyonları lehine belirleyen bir kontrolsüz iktidar yaratmaya denk düşmektedir. Bu yönde bir senaryo da büyük sermayenin Türkiye kapitalizminin gidişatına dair beklentilerine yanıt üretmekten uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Bu savunuyu desteklemesi açısından tam da burada büyük sermayenin öngördüğü yeni birikim stratejisinin genel hatlarına dair bir parantez açmak yararlı olacaktır.

TÜSİAD vurgulanan dönemde yeni aktörlerin yükselişiyle beraber küresel rekabetin çok daha fazla yoğunlaştığı 2008 sonrası düzende Türkiye'nin yer alabilmesi adına rekabet gücünü arttırması gerektiğini ve bunun da ancak üretim yapısının daha fazla katma değer yaratan, teknoloji yoğun

sektörlere doğru dönüştürülmesi ile gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır (TÜSİAD, 2011). Nitekim Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın iş dünyasından temsilcilerle irtibat halinde hazırladığı 2010 tarihli "Türkiye Sanayi Stratejisi Dökümanı"nda, TÜSİAD'ın yeni dönemde Türkiye'nin üretim yapısı için öngördüğü bu ajandanın izleri mevcuttur. Türkiye'nin stratejik hedefinin "orta ve yüksek teknolojili ürünlerinde Avrasya'nın üretim merkezi haline gelmek" olarak belirlendiği söz konusu belgede de vurgulandığı gibi (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2010: 47-50), büyük sermaye için Türkiye'nin rekabet gücünü arttırmanın yolu serbest piyasa değerlerinin korunması ile etkin işleyen bir piyasa mekanizmasını, cazip bir yatırım ortamını ve kurumsallaşmayı yaratmaktan geçmektedir. Bu çerçevede TÜSİAD, izlenilmesini öngördüğü politikaları şu şekilde ifade edecektir;

Türkiye ekonomisinde sürdürülebilir ekonomiyi güçlendirebilmek için yüksek katma değer yaratan ileri teknolojili sektörler desteklenmelidir, sanayinin rekabet gücünün arttırılması için enerji maliyetleri azaltılmalıdır, devlet teşvikleri gelir dağılımı, bölgesel kalkınmışlık farklarının giderilmesi ve teknolojik alt yapının güçlendirilmesine yönelik olarak geçici ve sonucu ölçülebilir mahiyette uygulanmalıdır. (TÜSİAD, 2011: 37-40)

Zira TÜSİAD'ın gelecek dönem için öngördüğü birikim stratejisinin merkezinde "teknoloji yoğun üretim, sürdürülebilirlik, karbon ayak izinin azaltılması, dijital dönüşüm, vergi reformu gibi yollarla bölüşüm ilişkilerinin iyileştirilmesi, AB'ye uyum ve entegrasyon gibi uzun vadeyi hedefleyen, yeşil kapitalizmin uluslararası gerekliliklerini yerine getiren, AB ile ihracat sürecinde de karbonizasyonu devlet politikasının merkezine alan, ucuz emek-ucuz meta üretimi döngüsünün dışında alım gücü iyileştirilmiş ulusal pazar talebi" yer almaktadır (Yıldırım, 2021). 2008 sonrası küresel kapitalizmin belirginleşen yeni birikim stratejisine uyum hedefi etrafında biçimlenen bu talep³⁵ doğrultusunda TÜSİAD, raporunda (TÜSİAD, 2011) hem makro hem de mikro alanda bir dizi politika tercihine ihtiyaç olduğunu vurgulayacaktır. Nitekim Anayasa Referandumu'nun ardından Ekim 2010'da gerçekleştirilecek olan TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi toplantısında Ümit Boyner yaptığı konuşmada tam da bu politikaların gerçekleşmesi doğrultusunda devlet aygıtının rolünü işaret edecektir (TÜSİAD, 2010b). Boyner'in vurguladığı görev, devlet aygıtının büyük sermayenin ana hatları belirginleşmiş olan yeni birikim stratejisi talebi etrafında ortaya koyduğu ajandanın yürütücülüğüdür. Bir başka deyişle büyük sermaye, söz konusu dönemde karar alma ve politika yapım sürecinin, ortaya koyduğu strateji çerçevesinde yeniden biçimlenmesine ihtiyaç duymaktadır. Zira devlet aygıtının toplumsal sistemi organize etme rolü ve kaynakları olmaksızın bir hegemonya projesinin hayat bulması mümkün değildir³⁶;

Önümüzdeki dönemde mali kaynaklar kadar, müteşebbislik ruhu, bu ruha yol açacak koşulların sağlanması ve insan sermayemizin geliştirilmesi kalkınma gündemimizin ön sıralarında yer alacak. Türkiye'nin teknoloji üreten ülkeler arasına girip girmeyeceğini, rekabetin önünü açıcı politikaların katkısıyla sermayenin bu yönde mobilize edilip edilmeyeceği belirleyecektir (...) Özel teşebbüsün yaratıcılığını ortaya koyması için gerekli şartların oluşmasında devletin de harekete geçmesi gerekiyor. Eğitim sisteminin çağa uygun, çalışma hayatı ile uyumlu düzeye getirilmesinden, adalet mekanizmasının doğru işlemesine, teknoloji yatırımlarını desteklemekten, rekabetin önündeki engelleri kaldırmaya kadar yapabileceği, yapması gereken bir dizi iş var. (TÜSİAD, 2010b)

Sermaye fraksiyonları arasında var olan çatışmada açıkça karşı tarafı 'kolladığını' beyan eden³⁷, devlet kaynaklarının akışını bu tercih doğrultusunda yönlendiren ve kural temelli ekonomi yönetimini akamete uğratan bir siyasal iktidar bu doğrultuda TÜSİAD'ın ihtiyaçlarına yanıt vermekten uzaktır. Devlet iktidarının yürütmede merkezileşmesine ve giderek kişiselleştirilmesine denk düşecek bir siyasal rejimin oluşumu ise bu manzaranın daha da karmaşıklaşması ve yerleşikleşmesi anlamına gelmektedir ki tam da bu nedenle büyük sermaye için kabul edilebilir değildir;

Özel teşebbüsün yaratıcılığını ortaya koyması için gerekli şartların oluşmasında devletin de harekete geçmesi gerekiyor (...) bir dizi iş var. Sizce sermayenin coğrafyası, ideolojisi ya da samimiyeti tartışmalarına dalmış, sermayenin el değiştirmesinden bahseden bir Türkiye böyle bir vizyonu geliştirme, bu türden bir gelecek kurma projesinin neresindedir? (TÜSİAD, 2010b)

TÜSİAD, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne giden yolda bu konuşmanın açacağı hat üzerinden yürürken, aynı süreç bir yandan ekonomi yönetiminin yürütme erki etrafında toplanmasına yönelik 2008 krizi sonrası geçiş sürecinde beliren eğilimin ağırlık kazanmasına diğer yandan da devlet aygındaki iktidarın merkezileşmesinin hızlanmasına sahne olacaktır.³⁸ İktidara bakanlıklar ve bakanlıklara bağlı kurumlar arasında görev dağılımını yeniden yapılandırma yetkisi tanıyan kararname yoluyla Meclis'te hiçbir tartışma yapılmaksızın hükümetin tüm yapısının dönüştürülmesinin sağlanması³⁹, yine başka bir kararname ile hükümete tüm mali ve idari faaliyetlerini denetleme yetkisi verilmesi suretiyle bağımsız düzenleyici kuruluşların özerkliğinin sonlandırılması ve Merkez Bankasının bazı politika alanlarına açıkça müdahale edilmeye başlanacak olması⁴⁰ bu denklemin bileşenlerini oluşturan gelişmelerdendir. Oluşan bütün bu tablo her ne kadar 2008 krizi

383 Doğdu, H. B. (2026) "Türkiye'de Yeni Siyasal Rejimin İnşasında Büyük Sermayenin 2008 Sonrası Dönüşen Rolü (2010-2013)", *Mülkiye Dergisi*, 50(2), 362-398.

üzerinden şekillenecek olsa da, AKP iktidarının bu süreçte gerek Merkez Bankası tarafından belirlenen yüksek faiz oranlarına ses yükseltmesi⁴¹ gerek yine bu süreçte gündemde yer alan “Mali Kural Kanunu”nun⁴² yürürlüğe sokulmasını engellemesi gibi hamleleri bu tabloda, büyük sermayeye karşı iktidarın ekonomi yönetiminde temsilcisi olduğu sermaye fraksiyonunun taleplerini önceleyerek bir rota çizmeye başlamasına yönelik tercihinin de pay sahibi olduğunu yansıtmaktadır. Bu çerçevede 2013’e giden yolda bir yandan yeni siyasal rejimin kurumsal mimarisinin inşa edilmesi diğer yandan dümeni siyasal iktidarın temsilcisi olduğu sermaye fraksiyonunun talepleri ile uyumlu bir yöne kırılmış olan ekonomi yönetiminde (her ne kadar henüz temel kurumsal yapısı korunsun da) 2001 mentalitesinden bir geri çekilme yaşanması, büyük sermayenin ilerleyen süreçte yeni siyasal rejime karşı daha da netleşecek durumunda önemli bir eşik olacaktır.

Sonuç

Mayıs 2019’da gerçekleştirilecek TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi toplantısında dönemin TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Tuncay Özilhan yapacağı konuşmada şu ifadeleri dile getirecektir:

Türkiye 2002-2007 dönemindeki parlak günlerine bir türlü geri dönemiyor (...) Hedefimiz net, rotamız belli olmalı. Hedefimiz: 82 milyonu ile mutlu, huzurlu, müreffeh bir Türkiye. Bu hedefe doğru yol alırken rotadan şaşmamak için kullanacağımız üç çıpa var: ekonomide liberal piyasa düzeni, kural temelli uluslararası sistemle olan ittifak, ülke içinde de demokrasi ve hukukun üstünlüğü. Bu çıpalar olmazsa, nereden eseceği belli olmayan rüzgarların önünde sürüklenmekten, türlü çeşitli akıntılara kapılmaktan kurtulamayız (...) Hukukun üstünlüğü ve demokrasiz hiç bir şey olmaz. Ne ekonomi olur ne de başka bir şey. Ve demokrasinin ilkeleri evrenselidir. Oraya ya da buraya özgü olmaz. Ya bu ilkelere uyulur ve demokratik bir rejim olunur; ya da uyulmaz ve başka bir şey olunur (...) diyoruz ki: ekonomideki sıkıntıları aşmak için önce yönetim sistemimizdeki sıkıntıları aşmamız gerekir (...) Parlamenter sistemden cumhurbaşkanlığı sistemine geçiş henüz tamamlanmamış gözüküyor. Türkiye Cumhuriyeti gibi büyük ve köklü bir devletin sisteminin değiştirilmesi ve uyumlulaştırılması daha süre alacak gibi gözüküyor. Cumhurbaşkanlığı sisteminin kurumsal yapısı henüz oturtulamadı. Bu da her alandaki sorun alanlarının üzerine etkin biçimde gidilmesini engelliyor. (TÜSİAD, 2019)

Bugünden bakıldığında hala daha, AKP dönemi boyunca büyük sermayenin siyasal iktidar ile ilişkisinde ilk defa bir kopma noktasına geldiğini düşündürten tek çıkış olma özelliğine sahip bu konuşma, şüphesiz TÜSİAD’ın uzun geçmişi içerisinde de özel bir yere sahiptir. Zira AKP

iktidarı ile son 12 yılın hesaplaşmasını içeren bu konuşmada kural temelli ekonomi yönetiminden kopmak, mali disiplinden taviz vermek ve bu doğrultuda Türkiye kapitalizminde hedeflenen rotadan uzaklaşmak temel sorun olarak işlenirken; yeni siyasal rejim, içinde bulunulan bütün bu 'karmaşanın' merkezinde konumlandırılarak sorunsallaştırılmıştır. Tam da bu sorunsallaştırmanın arkasında yer alan koşulların incelendiği bu çalışmada TÜSİAD'ın yeni siyasal rejime karşı kurumsal mesafesinin 2010-2013 hattı üzerinde yükseldiği öne sürülmüş ve bu duruşun, yeni siyasal rejimin inşasını temsil eden sürecin erken aşamasından farklılık içerdiği savunulmuştur. Bu savunu çerçevesinde, söz konusu farklılaşmanın oluşmasında 2008 krizi ile geçiş süreci içerisinde AKP iktidarı ve büyük sermaye arasındaki ilişkide çatışmaların belirginleşmesine yol açacak gelişmelerin belirleyici olduğu ifade edilmiştir.

Büyük sermayenin yeni siyasal rejime karşı mesafesi, 2013 senesinin sahne olacağı krizler ile 2013 sonrası süreçte daha da netleşecektir. Zira bu süreçte eş zamanlı olarak patlak verecek ve 2013 sonrası dönemde Türkiye'yi biçimlendirecek olan birikim rejimi krizi ve devlet krizi (Altınörs ve Akçay, 2022; Bekmen, 2024) doğrultusunda büyük sermayenin öngördüğü yeni ajandanın hayat bulması için ihtiyaç duyduğu siyasal ve ekonomik koşullar hızla büyük sermayenin aleyhine şekil almaya başlayacaktır. Bu ifadeyi açmak gerekirse, ekonomi alanında yaşanan gelişmeler büyük sermayenin ihtiyaç duyduğu dış sermaye akışını sarsıcı bir biçimde daraltırken olağanüstü hâl sürecine uzanan devlet krizi sürecinde yaşananlar söz konusu daralmaya katkıda bulunacaktır. Bu şekilde artık kaçınılmaz bir hale gelen birikim rejimi krizine, ekonomi yönetiminde 2008 sonrası gelişen merkezileşme ve politizasyon sürecini derinleştirerek yanıt verecek olan AKP, ekonomi alanını büyük sermaye için girdaba sokmuş olacaktır. Zira ekonomide oluşan mevcut tablo, büyük sermayenin öngördüğü yeni birikim stratejisi için ihtiyaç duyulan yeniden yapılanma sürecinin siyasal iktidar tarafından geri plana atılmasına; bir başka ifadeyle, "sermaye içi savaşta" (Akçay, 2021) büyük sermayenin arkaya düşmesine karşılık gelecektir. Belirtmek gerekir ki siyasal alanda yoğunlaşan otoriterleşme pratikleri de ekonomi alanındaki bu dönüşümleri destekler nitelikte olacaktır. Söz konusu krizlerin siyasi maliyeti AKP için zaten iktidara geldiği günden itibaren adım adım ilerlemekte olduğunu yüksek bir sesle beyan ettiği başkanlık sistemine adımlarını hızlandırmasında rol oynayacaktır. Siyasal yapıda da ekonomi alanında da yaşanacak, birbirinden kopuk olmayan bu dönüşümlerin, bu çalışmada vurgulanan nedenler göz önünde bulundurulduğunda, büyük sermayenin Türkiye kapitalizmi için öngördüğü birikim stratejisi ile

karşıtlıklar içerdiğini söylemek zor olmayacaktır. Nitekim Türkiye yeni siyasal rejime sürüklenirken TÜSİAD temsilcileri bu gidişatın son düzlüğünde açıklamalarını yoğunlaştırmaya ve sertleştirmeye başlayacaklardır (TÜSİAD, 2017a; 2017b; Cumhuriyet, 2017).

Sonnotlar

1- Bu konuda bazı örnekler için bkz: (TÜSİAD, 2014; 2017a; 2017b).

2- Bu çalışmalardan bir tanesi için bkz: (Uzgel, 2013).

3- Nitekim 2002 genel seçimlerinin öncesinde liderler turuna başladığını ilan edecek olan TÜSİAD'ın ilk olarak Recep Tayyip Erdoğan ile görüşmesi ve görüşmenin ardından yapılacak ortak açıklama bu düşünce için somut bir göstergedir, bkz: (Milliyet, 2002).

4- 2002 genel seçimlerinden önce TÜSİAD sıklıkla kamuoyu yoklamaları yaptırtacak ve bu yoklamaların sonucunda AKP'nin tek başına iktidara gelmesi kuvvetli bir olasılık olarak belirecektir. TÜSİAD'ın kamuoyu yoklamaları için bkz: (Cemal, 2002).

5- 2003 yılının Mart ayında TÜSİAD'ın "Bağımsız Düzenleyici Kurumlar" başlıklı raporunun tanıtıldığı toplantıda dönemin TÜSİAD Başkanı Tuncay Özilhan'ın yapacağı konuşma, vurgulanan soru işaretlerinin varlığına dayanak oluşturan göstergeler içermesi nedeniyle oldukça önemlidir; "Güçlü parlamento çoğunluğuna sahip bir hükümet, reformları yaparak, krizlere geri dönüş yolunu tıkayabilirdi (...) Ne yazık ki çok kısa süre içinde, karşımızda, ciddi hazırlığı olmayan, kendi çevresine kapanmayı tercih eden, ulusal meselelerde çelişkili beyanlar veren bir hükümet bulduk. Zaman geçtikçe eski siyaset anlayışına teslimiyet güçlendi. Sonunda Türkiye her konuda köşeye sıkıştı (...) Son dört ayda yaşadıklarımız, Türkiye'yi öyle bir noktaya getirdi ki, şapkamızı önümüze koyup aklımızı başımıza devşirmediğimiz takdirde, tüm hayal ve ideallerimize veda etmek ve 50 yıl geriye gidip her şeye yeniden başlamak zorunda kalacağız", bkz: (Milliyet, 2003).

6- "Modele temel rengini veren yüksek faiz stratejisi, yukarıda belirtilen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın ya da bir başka ifadeyle 2001 krizi sonrası uygulanan enflasyonla mücadele programının temeliydi. Buna göre yüksek faiz politikası ile enflasyonun en önemli nedenlerinden biri olarak görülen iç talepteki genişlemenin yavaşlatılması amaçlanmıştır. Yüksek faiz ile bir yandan dolaşımda bulunan para miktarı azaltılacak ve daraltıcı tedbirlerle ekonomi istikrara kavuşturulacaktı; diğer yandan da daralan iç talep koşullarında dış talebe yönelmek, yani ihracat daha da özendirilecekti".

7- Bu konuda bkz: (Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009: 85-86; Akçay, 2012: 151-152).

8- 2001 krizi sonrası yeni ekonomi politikasının karakterini özetle şu kabullerin şekillendirdiğini söylemek mümkündür; kamu borcunu azaltma hedefiyle faiz dışı bütçe fazlasının IMF tarafından yüzde 6,5 olarak belirlendiği sıkı mali politika, hem hükümet hem de özellikle fiyat istikrarını sağlamakla görevlendirilen bağımsız Merkez Bankası tarafından yürütülen anti-enflasyonist politika, yabancı fonların girişini sağlamak için yüksek faiz oranları, bol ve nispeten ucuz yabancı fon ve kredi teminine imkan tanıyan cari küresel koşullardan faydalanan özel sektör inisiyatifine dayalı ihracata dayalı büyüme stratejisi, bkz: (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2012).

9- 2002'ye gelinen sürece dek yargı denetimi Türkiye'de özelleştirmelerin önünde önemli bir bariyer olarak yükselmiştir. AKP iktidarı bu bariyeri 2003 yılında özelleştirme yasasında yapacağı değişiklikle aşacak (Buğra ve Savaşkan, 2021: 131) ve bu gelişme çerçevesinde AKP dönemi, özelleştirme faaliyetlerinin Cumhuriyet tarihinde en yoğun yaşandığı dönem olacaktır.

10- "2008 sonunda 37 milyar doları aşan özelleştirme gelirlerinin %80'inin 13 projeye dayandığının ve bunun da büyük holdinglere gittiğini hatırlayalım. Bunların arasında en büyükleri şöyle eşleşmiştir; Koç (Tüpraş), Erdemir (Oyak), PO (Doğan), KGM Levent (Zorlu), Araç Muayeneleri (Doğuş)...", bkz: (Sönmez, 2013: 181).

11- "Yıllık faaliyet raporlarına göre en çarpıcı sıçramayı, toplam varlıkları 2002-2007 arasında 7.3 milyar dolardan 51.2 milyara yükselen Koç Holding sergilemektedir. Aynı dönemde, farklı bir konsolidasyon sistemi uygulayan Sabancı Holding'in varlıkları 21 milyar dolardan 43.9 milyara, Oyak ve iştiraklerinin toplam varlıkları 4.6 milyardan 19 milyara, Şişecam'ın varlıkları 2.3 milyardan 4.5 milyara, Çalık grubunun toplam varlıkları 1 milyardan 3.3 milyara, Enka'nın varlıkları ise (2003-2007 arasında) 1.86 milyar dolardan 7.86 milyara yükselmiştir. Kısacası, birçok grup, birinci AKP iktidarı döneminde varlıklarını birkaç kat arttırmış durumdadır. Birkaç on yılda oluşan varlıklar, inanılması güç biçimde, yalnızca beş yıl içinde ikiye, üçe, beşe katlanmıştır", bkz: (Öztürk, 2011: 185).

12- Ölüm cezasının kaldırılmasını, uluslararası hukukun ülke hukukuna üstünlüğünün anayasal güvence altına alınmasını, DGM'lerin kaldırılmasını, anayasada cinsiyetler eşitliğinin güçlendirilmesini, ordunun özerk siyasal gücünün dizginlenmesini ve Türk Ceza Kanunu ile Terörle Mücadele Yasası'nda yapılan bazı küçük değişiklikleri kapsayan reform paketlerinin hayata geçirilmesini işaret eden bu somut adımların çoğunun demokratikleşme açısından gerçek anlamda dönüştürücü bir etkisi olmayacaktır, bkz: (Akça, 2018: 52).

13- Avrupa Konseyi Mart 2004'te Türkiye'yi insan hakları ve demokrasi uygulamaları için izlediği ülkeler listesinden çıkarırken, aynı yılın sonunda, Kopenhag Kriterleri'ni yeterince yerine getirdiği kanaatiyle Türkiye ile katılım müzakerelerinin başlaması konusunda mutabakata varacaktır.

14- Bu temkinli olma halinin arkasında gerek stratejik alanlarda gerçekleştirilecek özelleştirmelerin gerek hayata geçirildiği takdirde Kopenhag Kriterleri'nin öngördüğü siyasal reformlardan bazılarının Türkiye'nin iç ve dış güvenliğinde yaratacağı zafiyet endişesi yatmaktadır.

15- Özellikle Annan Planı'nın kabul edilmesi yönünde iktidara yapacağı çağrılar (TÜSiAD için Kıbrıs konusu, Kopenhag Kriterleri çerçevesinde önemlidir), TÜSiAD ile ordunun yeniden karşı karşıya gelmesine yol açacak ve var olan bu gerilimi büyütecektir. Öyle ki, Ege Ordu Komutanı Orgeneral Hürşit Tolon (bu gündemlerin hakim olduğu 2004 yılında) Kıbrıs sorunundan bahsederken TÜSiAD'ı bu çağrılarından ötürü "hain" ilan edecektir, bkz: (Milliyet, 2004a).

16- Örneğin TÜSiAD'ın eski başkanlarından Cem Boyner verdiği bir röportajda AKP iktidarı için şu ifadelerde bulunacaktır; "Özal'ın ilk döneminden bu yana Türkiye'nin en iyi idare edildiği dönem. Neyle karşılaştırdınca? Geçtiğimiz neredeyse 20 yılın berbat hükümetleriyle karşılaştırıldığında. Bugünkü AKP iktidarı pozitif fark atıyor. Beğendiğim kısmı, icraatını tatlı tatlı uygulamayı tercih etmesi (...) Demokratikleşme, reformlar, askerin siyaset dışına çekilmesi ve Kıbrıs gibi konuları 40 yıllık bir siyaset tecrübesi olan bir ekip nezaketiyle yapıyorlar. Tuttuğu yolun çok doğru olduğu kanaatindeyim", bkz: (Milliyet, 2004b).

17- 2004 yılında dönemin TÜSiAD başkanı Ömer Sabancı büyük sermayenin taleplerini Görüş dergisinde kaleme alacağı bir yazısında şu ifadelerle dile getirecektir (2004: 7); "IMF ile olan ilişkimizin 2005 ve sonrasında da sürdürülmesi gerektiğini savunuyoruz. Çünkü bu ilişkinin, disiplin sağlayıcı gücüne inanıyoruz. Bu disiplinli ortamın, kamu kesimi borçlanma gereğini çekecek yapısal reformların tamamlanması için kullanılmasını savunuyoruz. Kamu idaresi reformuyla rasyonel bir örgütlenme ve gider kontrolü sağlanması, sosyal güvenlik reformu ile kamu bütçesinde kanayan büyük bir yaranın kapatılması, vergi reformuyla bütçenin gelir tarafında ciddi bir atılım yapılması, mali sistem reformunun tamamlanmasıyla büyüme yolundaki en önemli destek olan kredi arzının artırılması, bu bakış açımızın temellerini oluşturuyor."

18- Yazının kapsamını aşma kaygısı nedeniyle bu konuya girilmemekle beraber burada sadece şu ayrıntının altını çizmek yeterli olacaktır; AKP, iktidara gelmesinden oldukça kısa bir süre sonra aralıklarla başkanlık sistemi özelinde Türkiye'de siyasal rejimin dönüşümüne dair bir arzu duyduğunu yansıtacak tartışma ve eylemlerde bulunacaktır. Erken dönemine uzanan bu arzunun temelini ise, henüz tahakkümü altında olmayan devlet iktidarının dağılımını kendisi lehine yeniden düzenleme isteğinin oluşturduğunu savunmak mümkündür. Bu konuda gündemi belirleyen bazı tartışma ve eylemleri için bkz: (Cemal, 2003).

19- Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, 6 Mart 2005 tarihinde Beyazıt Meydanı'nda kadınlar tarafından Kadınlar Günü için gerçekleştirilecek eylemde

katılımcılara polis yoğun bir şiddet uygulayacak ve hükümet sözcüsü Cemil Çiçek bu şiddeti sahiplenerek açıklamalarda bulunacaktır. Bu gelişmeler ülke içerisinde büyük gündem yaratırken, kadınlara uygulanan sert müdahalenin görüntüleri AB süreci çerçevesinde yılın en kritik toplantısı olan Türkiye-AB troykasını da iptalin eşğine getirecektir. Toplantı her ne kadar dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün söz konusu etkinlik için bu süreçte Türkiye'de bulunan AB temsilcilerini ikna etmesiyle gerçekleşecek olsa da, temsilcilerin yapacağı ortak yazılı açıklama, bu olayın Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecine oldukça zarar verdiğini yansıtacaktır ki bu olumsuz etki söz konusu dönem içerisinde TÛSİAD temsilcileri ile Başbakan Erdoğan arasında sert bir söz düellosunun yaşanmasına neden olacaktır. Bu konuda bkz: (Milliyet, 2005a; 2005b).

20- Aralık 2005 tarihinde gerçekleştirilecek olan TÛSİAD Yüksek İstişare Konseyi toplantısında dönemin TÛSİAD Başkanı Ömer Sabancı'nın ve dönemin TÛSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Mustafa Koç'un yapacağı konuşmalar bu düşünce için iyi birer göstergedir, konuşmalar için bkz: (TÛSİAD, 2005a; 2005b).

21- TÛSİAD'ın açıklaması için bkz: (TÛSİAD, 2009).

22- 2007 tarihli bu TÛSİAD raporu, akademisyen Zafer Üskül'e hazırlanacaktır. Üskül, 2007 genel seçimlerinin ardından AKP milletvekili olarak Meclis'e girecektir.

23- İki sermaye fraksiyonu arasındaki çatışma en temelde, küçük-orta ölçekli sermayenin kredilere, devlet teşviklerine ve ihalelere erişim kapasitesinin kısıtlı olmasına dayanmaktadır. Küçük ve orta ölçekli işletmeler tarihsel olarak kredi alma imkanlarının sınırlı olmasından şikâyet ederlerken; devlet bankalarının kredilerinden, teşviklerinden ve ihalelerden faydalanmalarını sağlayacak daha genişlemeci para politikalarının uygulanmasını talep edecekler bu doğrultuda mali disipline dayalı politikalara karşı çıkacaklardır. Zira temelde mali disipline dayalı makro-ekonomik yapı, bu işletmelerin ihtiyaç duyduğu devlet kaynaklı kredilere getirilen kısıtlamalar etrafında zaten dar olan finansman imkanlarının daha da daralması anlamına gelmektedir. Finansal istikrarın esaslarına dayalı makro-ekonomik koşullar üzerinden kendi üretim tabanını aşamalı olarak üst seviyeye taşıma stratejisi içeren TÛSİAD için ise finansal istikrar koşullarını korumaya yönelik makro-ekonomik politikalar oldukça hayatidir zira, tarihsel bir sorun olarak ülke içi tasarruf oranlarının düşük olması mevcut durumda dış finansal kaynaklara bağımlılığı devam ettirmektedir. İşlerinin söz konusu dış finansal kaynakların ülkeye girişinin sürekliliğine dayalı olması ve vurgulanan sürekliliğin ülkenin finansal istikrarına bağlı olması, makro-ekonomik yapının sağlamlılığının temin edilmesini gerekli kılmaktadır.

24- Burada bir parantez açmak gerekirse, Milli Görüş geleneğinden ayrılan AKP'nin iktidara gelmesi, 90'lı yıllarda İslamcı sermaye içerisinde küresel kapitalist ağlarla ilişki içerisine girmesi suretiyle diğerlerine kıyasla daha agresif bir büyüme

gösterecek olan sermaye kesimlerinin iktidar bloğuyla bütünleşmesini temsil etmektedir (Sönmez, 2010: 98-99). Siyasal alanda yaşanan bu dönüşüm, süreç içerisinde İslamcı sermayenin hızlı bir şekilde büyük bir etki alanı elde etmesinde belirleyici olurken AKP iktidarı döneminde yerel yönetim yatırımları, özelleştirmeler ve kamu ihale destekleri gibi çeşitli mekanizmalar siyasal iktidar ile organik ilişkiye sahip bu kesimlerin palazlanmasında ve ekonomik ölçüde de güçlerini oldukça arttırmalarında belirleyici olacaktırlar (Buğra ve Savaşkan: 2021). Öyle ki, AKP'nin üst yönetim kadrolarıyla ya da doğrudan Erdoğan ile dirsek teması bulunan İslamcı sermaye içerisindeki bazı gruplar süreç içerisinde TÜSİAD üyesi olacak kadar büyüyeceklerdir (yine de bu dönem Türkiye'de hala daha sermayenin hakim fraksiyonu TÜSİAD'da temsil edilen büyük sermaye olmaya devam edecektir) (Sönmez, 2013; Öztürk, 2011).

25- Bu olumsuz sinyalleri (Batı Avrupa pazarlarındaki çöküşe bağlı olarak) ihracatın azalışı ve istihdam ile iç talepte yaşanan keskin düşüş oluşturmaktadır.

26- Bu talepleri en net haliyle gözlemlemek için TÜSİAD 38. Olağan Genel Kurulu'nda Arzuhan Doğan'ın gerçekleştireceği konuşmanın iyi bir çıkış noktası olduğunu söylemek mümkündür. TÜSİAD Başkanı Arzuhan Doğan'ın konuşmasının tam metni için bkz: (TÜSİAD, 2008a).

27- "Açıktır ki, 2001 yılının dünya şartlarına göre tasarlanmış olan uyum programı ile sağlayabileceğimiz iyileşmenin sınırına gelmiş durumdayız. İçerden ve dışarıdan gelen bu baskıları aşabilmemiz için ekonomimizi uzun vadeli bir perspektifle yeniden yapılandırmamız şart. Bunu sağlayabilmek için, geleceğin dünyasını iyi analiz eden, daha fazla katma değer üreten, dış talep ve kaynaklardan daha fazla pay almamızı sağlayacak, göreceli üstünlüklerimizi iyi kullanan, yeni bir strateji ve uygulama programı yapmak zorundayız (...) Önümüzdeki veriler, bugün böyle bir hamle yapmazsak, yarışta ciddi biçimde geri kalabileceğimizi gösteriyor (...) Önümüzde gerçekten zorlu bir dönem var ve bu dönemi ancak AB sürecine kuvvetle asılarak, ekonomimizi yapısal olarak dönüştürerek aşabiliriz. Bunun için dünyadaki gelişmeleri ve rekabet koşullarını dikkate alan bir vizyon ve strateji ile, somut ve ayrıntılı bir takvime bağlı, ülkenin ufkunu açan, toplumun mutabakatını sağlamış yeni bir ekonomik programa ihtiyacımız var", bkz: (TÜSİAD, 2008b).

28- "Konuya ilişkin olarak IMF tarafından önerilen iki koşul hayati önem taşımaktaydı: Birincisi, IMF'nin vergi idaresinin bilgisayarlı sisteme geçirilmesi için bastırması; ikincisi, belediye harcamalarında kesintiye gidilmesini talep etmesiydi. Bu koşulların her ikisi de küçük ölçekli sermayenin çıkarlarına zarar vermekteydi, çünkü bu kesim, hem siyasi kaygılar taşıyan devlet kurumlarının idaresindeki 'esnek' vergi toplama sisteminden hem de AKP kontrolündeki belediyelerle kurdukları yakın ilişkiler sayesinde belediyeler düzeyindeki kamu harcamalarından en fazla yararlanan kesimdi." (Bekmen, 2018: 92)

29- AKP, seçim sürecinde popülist harcamaları sınırlayacak olması nedeniyle kemer sıkma programına mesafeli duracaktır.

30- “Depolitizasyon, Türkiye’de 2001 krizinin üstesinden gelinmesi için başvuru bir stratejiydi; aynı şekilde, kurumsal yeniden politizasyon döneminde yapılan politika değişiklikleri de 2008 sonrası dönemin krizlerine verilen bir tepki olarak anlaşılmalıdır. O dönemde (...) depolitizasyon, 2008 sonrası dönemin sorunlarını yönetmek için uygun olmayan bir araç haline gelmişti. Yeni ortam, manuel ve yeniden siyasallaştırılmış karar alma mekanizmalarına ve aylık, günlük ve hatta saatlik gelişmelere göre tam zamanında belirlenen politikalara ihtiyaç duyuyordu.” (Kutun, 2020: 139)

31- Hatırlatmak gerekirse AKP’nin devlet aygıtı içerisinde fitilini ateşleyeceği bu mücadele, devlet iktidarının merkezileştirilmesine karşılık gelmektedir.

32- Doğan grubunun alacağı ceza, TÜSİAD üzerinde belli bir oranda korku iklimi oluştururken (Cumhuriyet, 2009), büyük sermaye içerisindeki çatışmaların yoğunlaşmasını desteklemesi ile de TÜSİAD’ın birliğinde ayrıştırıcı bir etki yaratacaktır (söz konusu korku, diğer sermaye gruplarının da siyasal iktidar tarafından benzer baskıya maruz bırakılarak özelleştirme ve ihale süreçlerinden dışlanmak gibi devlet kaynaklarından, ayrıcalıklarından uzaklaştırılmasına yönelik hissettiği endişedir). Dolayısıyla büyük sermaye ile AKP iktidarı arasındaki (bir süre önce bozulmuş olan) güç dengesinin AKP tarafında ağırlık kazanmasını sağlayan söz konusu yaptırım, TÜSİAD’ın tok ve gür sesi içerisinde çatlak seslerin çıkmasını da tetikleyecek ve bu durum konuşmalarındaki tonlamanın etki gücünü görece kiracaktır. Bu konuda bkz: (Doğdu, 2025: 266-269).

33- “Temel hak ve özgürlükler konusunda çok noktada aynı yerde olmamıza rağmen paketin bazı noktalarında, bizim için çok önemli noktalarında, özellikle kuvvetler ayrılığı konusunda görüş ayrılıklarımız var (...) Anayasa Mahkemesi’nin 19 üyesinin 16’sının Cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi, üstelik bunun 7’sinin Cumhurbaşkanı tarafından re’sen atanması, yürütmenin yargı üzerindeki etkisini arttıracaktır. Yargı bağımsızlığını zedeleyecek düzenlemeler, yargının tarafsızlığı tartışmalarını anlamsızlaştırmaktadır”, bkz: (Cumhuriyet, 2010a).

34- TÜSİAD anayasa paketine yönelik tavırla kısa sürede bütün şimşekleri üzerine çekecektir, öyle ki, Başbakan Erdoğan TÜSİAD’ı önce katıldığı bir televizyon programında “Bitaraf olan bertaraf olur” sözleriyle hedef alacak, daha sonra miting meydanında “gözden çıkarmakla” tehdit edecektir, bkz: (Cumhuriyet, 2010b).

35- Tam da burada TÜSİAD’ın 2012 tarihli raporunda (2012: 11-12) yer alan şu ifadelerin altını çizmek gerekir; “Ekonomik ve sosyal boyutları olan iklim değişikliği sadece bir çevre olgusu olarak algılanmamalıdır (...) İklim değişikliği ile mücadele, küresel ekonominin bir dönüşüm geçirerek düşük karbon salımı prensibini

benimseyen üretim ve hizmet yöntemlerine geçişini gerekli kılmaktadır. Düşük karbon ekonomisini oluşturacak olan bu yeni yöntem ve teknolojilerin 3.5-4 trilyon dolarlık bir piyasa yaratacağı öngörülmektedir. Küresel olarak düşük karbon ekonomisine doğru bir yönelim, Türkiye gibi rekabet gücünü artırmayı hedefleyen bir ülke için büyük fırsatları beraberinde getirmektedir. Yeni piyasa koşullarına adapte olacak şekilde ekonominin yapılandırılması, rekabet gücünün korunarak bu piyasadan pay alınmasında önemli bir rol oynayacaktır.”

36- “Bir ‘birikim stratejisi’, çeşitli ekonomi-dışı önkoşulları ile birlikte tamamlanmış belirli bir ekonomik ‘büyüme modelini’ tanımlar ve bunun gerçekleştirilebilmesi için uygun genel bir strateji hattı çizer. Böyle bir modelin, başarılı olabilmesi için sermaye dolaşımının (para veya banka sermayesi, endüstriyel sermaye, ticari sermaye gibi) farklı momentlerini bir fraksiyonun (bileşimi diğer şeylerin yanı sıra kapitalist gelişimin aşamaları ile değişen) hegemonyası altında birleştirmesi gerekir.” (Jessop, 2008: 266)

37- Anayasa referandumundan hemen önce katılacağı bir programda Başbakan Erdoğan, TÜSİAD’ı işaret ederek şu ifadelerde bulunacaktır (Hürriyet, 2010); “Sermaye ciddi anlamda el değiştirmeye başladı. Anadolu sermayesinin yaptığı ihracat çok büyük. Bir Konya’da Kayseri’de dünyaca ünlü markaların parçaları üretilmeye başlandı. Belki bundan rahatsız oluyorlar (...) Fakat isteseler de istemeseler de Türkiye’de artık sermaye ciddi manada el değiştirmeye başladı. Bu bizim için çok önemli bir güven kaynağı.”

38- AKP, birbirinden kopuk olmayan bu iki durumun gelişimi esnasında hem bütün bu dönüşüme hız kazandırmak hem de bu dönüşümün önüne çıkacak yasal ve bürokratik engellerin etrafından dolanmak amacıyla “ad hoc” mekanizmalarını devreye sokacak ve dönem içinde sıklıkla kanun hükmünde kararnamelere, torba yasalara başvuracaktır.

39- Belirtmek gerekir ki devlet iktidarının merkezileşmesini ve tek bir odakta toplanmasını destekleyen bu önemli hamle dönem içerisinde “AKP’nin başkanlık sistemi provası” olarak yorumlanacaktır. Nitekim Erdoğan, ilerleyen süreçte bu yorumları kabul edecek ve hatta bir adım ötesine geçerek, başkanlık sisteminin halihazırda dolaylı olarak uygulandığını dile getirecektir; “Biz bir şey getirdik, bu çok büyük bir değişiklikti. Bakanlık yardımcısı sistemini getirdik. Bu sistem aslında başkanlık sisteminin dolaylı olarak uygulanmasıdır”, bkz: (Cumhuriyet, 2012).

40- Merkez Bankası’nın kurumsal yapısı, örgütlenmesi ve statüsü korunurken (yani bağımsız bir Merkez Bankası ile depolitize edilmiş para politikası sürdürülmeye çalışılırken) hükümet, bankanın bazı politika alanlarına açıkça müdahale etmeye başlayacak, bu doğrultuda mali disiplin ile borç politikası gevşetilecektir.

41- “AKP hükümeti, özellikle 2010’dan sonra Merkez Bankası tarafından belirlenen yüksek faiz oranlarını yüksek sesle eleştirdi. AKP’nin, faiz oranlarını düşürmesi için Merkez Bankası’na yaptığı baskı, büyük bankalara sahip olmadıkları için genellikle daha düşük faiz oranları talep eden ikinci nesil burjuvazinin çıkarlarını nasıl gözetmeye çalıştığını göstermektedir.” (Bozkurt, 2021: 208)

42- 2008’de IMF anlaşmasının sona erdirilmesinin ardından finansal piyasaların güvenini yeniden kazanmak amacıyla dönemin Başbakan Yardımcısı Babacan tarafından hazırlanan bu kanunun taslağı, Meclis’in alt komisyonlarında onaylanmasına ve Meclis’te oylanmasının beklenmesine karşın son dakikada Erdoğan tarafından geri çekilecektir. Erdoğan tarafından gerekçe olarak her ne kadar ülke içerisinde yeni bir IMF yaratılmasının anlamının olmaması gösterilirken bu geri adımda AKP ile yakın olan sermaye gruplarının çıkarlarını gözetme kaygısının da rol oynadığını söylemek mümkündür; “(...) icraatları kamu harcamalarının daha geniş bir yelpazede kullanılmasına dayanan ve bu nedenle Mali Kural Kanunu’nun uygulanmasından zarar görecektir olan bazı bakanlıklar, örneğin Ulaştırma Bakanlığı ile Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, Kanunla getirilen koşulları yumuşatmaya çalıştı (...) Yaklaşan 2011 seçimlerine ilaveten, AKP’nin aldığı bu inisiyatifin özel sebebi, harcama yapan ve icraatları özellikle AKP’ye yakın duran sermaye grupları açısından hayati önem taşıyan bakanlıklar ve belediyelere manevra alanı yaratmaktır.” (Bekmen, 2018: 98)

Kaynakça

Akça, İ. (2018) “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (Der.), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol içinde, Çev. K. Deniz, İstanbul: İletişim, 27-67.

Akçay, Ü. (2009) “Bir Krizden Diğere Değişen Ne? Türkiye’de 2001-2008 Dönemi TCMB Politikaları ve Sermaye-İçi Kesimlerin Farklılaşan Talepleri”, S. Korkusuz Kurt (Der.), *Almanak 2008 Analizleri* içinde, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 77-88.

Akçay, Ü. (2012) “2011 Krizinin Gölgesinde Yeni Sanayi Politikaları Üzerine Bir Not”, *Praksis*, 27, 145-166.

Akçay, Ü. (2019) “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, *Toplum ve Bilim*, 147, 46-71.

Akçay, Ü. (2021) “Sermayenin İç Savaşı ve Ötesi; Muharebenin Dügümü: Para politikası”, *1+1 Express*, <https://birartibir.org/muharebenin-dugumu-para-politikasi/>, (Son Erişim Tarihi, 2/4/2025).

Altınörs, G. ve Akçay, Ü. (2022) “Authoritarian neoliberalism, crisis and consolidation: the political economy of regime change in Turkey”, *Globalizations*, 18(7), 1029-1053.

Angın, M. ve Bedirhanoglu, P. (2013) “AKP Döneminde Türkiye’de Büyük Ölçekli Özelleştirmeler ve Devletin Dönüşümü”, *Praksis*, 30-31, 75-95.

- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2012) *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset*, 2. Baskı. İstanbul: Yordam.
- Bedirhanoglu, P. ve Yalman, G. L. (2010) "State, class and the discourse: reflections on the neoliberal transformation in Turkey" A. Saad-Filho ve G. L. Yalman (Der.), *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries* içinde, London: Routledge, 107-127.
- Bekmen, A. (2018) "Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye", İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (Der.), *"Yeni Türkiye"ye Varan Yol* içinde, Çev. K Deniz, İstanbul: İletişim, 69-102.
- Bekmen, A. (2024) "The Parcelled State: A Political and Historical Framework for the Current Intra-State Crisis in Turkey", *Journal of Contemporary Asia*, 54(3), 502-522.
- Boratav, K. (2013) "AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi", İ. Uzel ve B. Duru (Der.), *AKP Kitabı* içinde, 3. Baskı, Ankara: Phoenix, 463-472.
- Bozkurt, U. (2021) "State-Bourgeoisie Relations under Neoliberalism with Turkish Characters", *Historical Materialism*, 29(4), 188-228.
- Buğra, A. ve Savaşkan O. (2021) *Türkiye’de Yeni Kapitalizm*, Çev. B. Doğan, 4. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Carnoy, M. (2013) "Gramsci ve Devlet", *Devlet ve Siyaset Teorisi* içinde, Çev. S Coşar vd, Ankara: Dipnot, 91-117.
- Cemal H. (2002) "Kabus senaryosu ne anlama geliyor?", *Milliyet*, 25 Temmuz, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarikh=2002.07.25>, (Son Erişim Tarihi, 7/11/2024).
- Cemal H. (2003) "Pusulayı şaşırmak yerine...", *Milliyet*, 22 Nisan, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarikh=2003.04.22>, (Son Erişim Tarihi, 10/11/2024).
- Cizre, Ü. (2008) "The Justice and Development Party and the military: Recreating the past after reforming it?", Ü. Cizre (Der.), *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party* içinde, New York: Routledge, 132-171.
- Cumhuriyet* (11/10/2008) "Harekete geçme zamanı", <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/2008-10-11/0>, (Son Erişim Tarihi, 23/11/2024).
- Cumhuriyet* (23/03/2009) "Tespit yapmaya korkuyoruz", <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/2009-03-23/0>, (Son Erişim Tarihi, 24/11/2024).
- Cumhuriyet* (26/03/2010a) "Açıkları kapatmıyor", <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/2010-03-26/0>, (Son Erişim Tarihi, 26/11/2024).
- Cumhuriyet* (18/08/2010b) "Tarih sizi affetmez", <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/2010-08-18/0>, (Son Erişim Tarihi, 28/11/2024).

Cumhuriyet (28/09/2012) “Fezlekeler yolda”, <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/2012-09-28/0>, (Son Erişim Tarihi, 4/12/2024).

Cumhuriyet (6/02/2017) “Güçler ayrılığı şart”, <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/2017-02-06/0>, (Son Erişim Tarihi, 15/02/2025).

Çakır, R. (1990) *Ayet ve Slogan: Türkiye’de Siyasi Oluşumlar*, İstanbul: Metis.

Çelik, A. (2017) “Zarf Değişti Mazruf Aynı: 6356 Sayılı Yasa Sonrasında Türkiye’de İşçi Sendikacılığı”, A. Makal ve A. Çelik (Der.), *Zor Zamanlarda Emek* içinde, Ankara: İmge, 149-215.

Çulha Zabcı, F. (2013) “Bağımlılığın İçselleştirilmesinde AKP ve Dünya Bankası”, İ. Uzel ve B. Duru (Der.), *AKP Kitabı* içinde, 3. Baskı. Ankara: Phoenix, 139-150.

Doğan, M. G. (2018) “Örgütlü İşçi Hareketinin Sindirilmesi”, İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (Der.), *“Yeni Türkiye”ye Varan Yol* içinde, Çev. K Deniz, İstanbul: İletişim, 261-278.

Doğdu, H. B. (2025) *Türkiye’de 1980 Sonrası Kriz Süreçlerinde Büyük Sermayenin Siyasal Rejim Arayışları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Ercan, F. ve Oğuz, Ş. (2006) “Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası”, *Praksis*, 15, 159-182.

Ercan, F. ve Oğuz, Ş. (2020) “Understanding The Recent Rise of Authoritarianism In Turkey In Terms of The Structural Contradictions of The Process of Capital Accumulation”, P. Bedirhanoglu vd. (Der.), *Turkey’s In State in the Making* içinde, London: Zed Books, 97-117.

Hürriyet (11/09/2010) “Erdoğan: Sermaye el değiştiriyor”, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/erdogan-sermaye-el-degistiriyor-15752853>, (Son Erişim Tarihi, 8/01/2025).

Jessop, B. (2008) *Devlet Projesi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, Çev. A Özcan, Ankara: Epos.

Kutun, M. (2020) “The AKP’s Move From Depoliticization To Repoliticization In Economic Management”, P. Bedirhanoglu vd. (Ed.), *Turkey’s In State in the Making* içinde, London: Zed Books, 134-150.

Milliyet (09/07/2002) “AB için de program için de hemfikiriz”, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2002.07.09>, (Son Erişim Tarihi, 7/10/2024).

Milliyet (27/03/2003) “Hükümet hazırlıksız çıktı 50 yıl geriye gidebiliriz”, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2003.03.27>, (Son Erişim Tarihi, 7/11/2024).

Milliyet (23/01/2004a). “Giden ‘hain’ sözünü eleştirdi, gelen ‘Önceliğimiz Avrupa’ dedi”, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2004.01.23>, (Son Erişim Tarihi, 13/11/2024).

Milliyet (15/03/2004b) “Çin hepimizi farklı ve iyiye zorluyor”, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2004.03.15>, (Son Erişim Tarihi, 13/11/2024).

Milliyet (08/03/2005a) “Avrupa duydu ‘cop’ seslerini”, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2005.03.08>, (Son Erişim Tarihi, 16/11/2024).

Milliyet (12/03/2005b) “TÜSİAD’la gerilim”, <https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2005.03.12>, (Son Erişim Tarihi, 16/11/2024).

Milliyet (15/11/2008) “TÜSİAD: Kamu ihale Kanunu AB’ye aykırı hale geliyor”, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/tusiad-kamu-ihale-kanunu-ab-ye-aykiri-hale-geliyor-1016347>, (Son Erişim Tarihi, 9/01/2025).

Milliyet (15/04/2009) “TÜSİAD: Ergenekon’da temel haklar ihlal edildi”, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/tusiad-ergenekon-da-temel-haklar-ihlal-edildi-1083233>, (Son Erişim Tarihi, 24/11/2024).

Milliyet (16/02/2010) “Türkiye’nin demokratik standartta eksiği var”, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/turkiye-nin-demokratik-standardta-eksikligi-var-1199602>, (Son Erişim Tarihi, 25/02/2025).

Mütevellioğlu, N. ve Işık, S. (2009) “Türkiye’de Emek Piyasasında Neoliberal Dönüşüm”, N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez (Der.), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 159-204.

Öniş, Z. (2012) “The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era”, *Turkish Studies*, 13(2), 135-152.

Öztürk, Ö. (2011) *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları*, 2. Baskı, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Poulantzas, N. (2003) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Ş. Ünsaldı, Ankara: Epos.

Poulantzas, N. (2010) “Politik Kriz ve Devletin Krizi”, *Poulantzas Kitabı* içinde, Çev. A. Sarı ve S. Güzelsarı, Ankara: Dipnot, 405-440.

Sabancı, Ö. (2004) “Yarını inşa etmeyen, bugünü elinden kaçıracaktır”, *Görüş*, 59, 6-7.

Sabuncu M. (2011) “Balyoz Yorumu”, *Milliyet*, 18 Şubat, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/murat-sabuncu/balyoz-yorumu-1353726>, (Son Erişim Tarihi, 25/02/2025).

(Sanayi ve Ticaret Bakanlığı) (2010) *Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi 2011-2014*, Ankara: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı.

Sönmez, M. (2010) *Türkiye’de İş Dünyasının Örgütleri ve Yönelimleri*, İstanbul: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Sönmez, M. (2013) “2000’ler Türkiye’sinde AKP, Hakim Sınıflar ve İç Çelişkileri”, İ. Uzel ve B. Duru (Der.), *AKP Kitabı* içinde, 3. Baskı, Ankara: Phoenix, 179-191.

Tükel, H. (2004) “İnanması zor ama gerçek”, *Görüş*, 59, 1.

TÜSİAD (2005a) *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ömer Sabancı’nın Yüksek İstişare Konseyi Açılış Konuşması*, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/651-tusiad-yonetim-kurulu-baskani-omer-sabancinin-yuksek-istisare-konseyi-acilis-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 26/12/2024).

TÜSİAD (2005b) *TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Mustafa V. Koç’un Yüksek İstişare Konseyi Konuşması*, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/650-tusiad-yuksek-istisare-konseyi-baskani-mustafa-kocun-yuksek-istisare-konseyi-acilis-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 24/12/2024).

TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) (2006) *Türk Demokrasisinde 130 Yıl (1876-2006) Prof. Dr. Bülent Tanör’ün Anısına Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri 10’uncu Yıl Güncellemesi Raporu*, İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD (2008a) *TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Arzuhan Doğan Yalçındağ’ın 38. Genel Kurul Toplantısı Açılış Konuşması*, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/759-tusiad-yonetim-kurulu-baskani-arzuhan-dogan-yalcindagin-38--genel-kurul-toplantisi-acilis-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 06/01/2025).

TÜSİAD (2008b) “TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Mustafa V. Koç’un 38. Genel Kurul Toplantısı Açılış Konuşması”, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/760-tusiad-yuksek-istisare-konseyi-baskani-mustafa-v--kocun-38--genel-kurul-toplantisi-acilis-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 06/01/2025).

TÜSİAD (2009) “TÜSİAD: Ergenekon Soruşturması, Öneminin Gerekthirdiği Özen Gösterilerek Sürdürülmelidir”, <https://tusiad.org/tr/basin-bultenleri/item/1578-tusiad--ergenekon-sorusturmasi--oneminin-gerekthirdigi-ozen-gosterilerek-surdurulmelidir>, (Son Erişim Tarihi, 25/02/2025).

TÜSİAD (2010a) “TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ümit Boyner’in Yüksek İstişare Konseyi Toplantısı Açılış Konuşması”, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/407-tusiad-yonetim-kurulu-baskani-umit-boynerin-yuksek-istisare-konseyi-toplantisi-acilis-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 08/01/2025).

TÜSİAD (2010b). “TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ümit Boyner’in Yüksek İstişare Konseyi Toplantısı Açılış Konuşması”, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/398-tusiad-yonetim-kurulu-baskani-umit-boynerin-yuksek-istisare-konseyi-toplantisi-acilis-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 09/01/2025).

TÜSİAD (2014) “TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Haluk Dinçer’in Cansu Çamlıbel ile Söyleşisi- Hürriyet Gazetesi- 29 Aralık 2024”, <https://tusiad.org/tr/basin-bultenleri/item/8281-tusiad-yonetim-kurulu-baskani-haluk-dincerin-cansu-camlibel-ile-soylesisi---hurriyet-gazetesi---29-aralik-2014>, (Son Erişim Tarihi, 04/03/2025).

TÜSİAD (2017a) “Tuncay Özilhan 47. Genel Kurul Toplantısı”, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/9581-tuncay-ozilhan-47-genel-kurul-toplantisi-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 04/03/2025).

- TÜSİAD (2017b) “Tuncay Özilhan- TÜSİAD Yükske İstisare Konseyi Toplantısı Konuşması”, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/9698-tusiad-yuksek-istisare-konseyi-baskani-tuncay-ozilhan-yik-konusmasi-18-05-2017>, (Son Erişim Tarihi, 05/03/2025).
- TÜSİAD (2019) “Tuncay Özilhan- Yüksek İstisare Konseyi Toplantısı Konuşması”, <https://tusiad.org/tr/konusma-metinleri/item/10300-tuncay-ozilhan-yuksek-istisare-konseyi-toplantisi-konusmasi>, (Son Erişim Tarihi, 27/06/2025).
- TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) (2011) *İş Dünyasının Yeni Yasama Dönemine İlişkin Beklentileri 2011-2015*, İstanbul: TÜSİAD.
- TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) (2012) *Düşük Karbon Ekonomisine Geçiş: İklim Değişikliği Müzakereleri ve Özel Sektörün Rolü*, İstanbul: TÜSİAD.
- Uzgel, İ. (2013) “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, İ. Uzgel ve B. Duru (Der.), *AKP Kitabı* içinde, 3. Baskı, Ankara: Phoenix, 11-39.
- Yaman-Öztürk, M. ve Ercan, F. (2009) “1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler”, *Praksis*, 19, 55-93.
- Yavuz, M. H. (2018) “A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict Between the AK Party and the Gülen Movement”, *Politics, Religion & Ideology*, 19(1), 11-32.
- Yıldırım, K. (2021) “‘Sermaye’ Yeniden Hegemonya Tesis Ederken: Devlet Projesi ve Kriz”, *Siyasal İktisat*, <https://www.siyasaliktisat.com/post/sermaye-hegemonya-yildirim>, (Son Erişim Tarihi, 16/09/2025).

Düzenin Hafızası: İşveren Oto/Biyografilerinde 1970'ler

Burcu Saka, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0001-6830-7701

E-Posta: burcusaka@comu.edu.tr

Öz

Bu çalışma, Türkiye’de iş insanlarının biyografi ve otobiyografilerinde 1970’li yıllarda yaşanan işyeri çatışmalarının nasıl temsil edildiğini incelemektedir. 1970’ler, sendikal örgütlenmenin güç kazandığı ve sınıf mücadelesinin işyeri düzeyinde yoğunlaştığı bir dönem olmasına rağmen, işveren anlatılarında bu deneyimin nasıl yeniden kurulduğu sınırlı biçimde ele alınmıştır. Bu makale, söz konusu metinleri bireysel yaşam öyküleri olarak değil, geçmişin ideolojik olarak yeniden kurgulandığı bellek metinleri olarak ele almaktadır. Çalışma, Kale Kilit’in sahibi Sadık Özgür’ün biyografisi ile Profilo’nun kurucu ortaklarından Jak Kamhi’nin otobiyografisine odaklanarak nitel içerik analizi yöntemiyle yürütülmüştür.

Analiz, işveren anlatılarının 1970’leri üç temel söylemsel strateji üzerinden yeniden çerçevelediğini göstermektedir. İlk olarak sendikal hareket, işyeri dışından gelen bir tehdit olarak temsil edilmekte ve sınıf mücadelesinin içsel dinamikleri görünmez kılınmaktadır. İkinci olarak işçiler, kolektif ve siyasal özneler olmaktan çıkarılarak “kışkırtılmış bir kitle” olarak tanımlanmakta; böylece taleplerinin meşruiyeti ortadan kaldırılmaktadır. Üçüncü olarak ise çatışmanın çözümü, zorlayıcı müdahaleler ve nihayetinde 12 Eylül askeri darbesi ile sağlanan “düzenin tesisi” üzerinden kurgulanmaktadır.

Bu bulgular, işveren anlatılarının yalnızca geçmişi yansıtmadığını, aynı zamanda sınıf mücadelesini depolitize ederek yeniden anlamlandırdığını göstermektedir. Bu yönüyle söz konusu biyografiler, neoliberal dönemde sermaye sınıfının meşruiyetini kuran bellek siyaseti metinleri olarak işlev görmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşveren (Oto)Biyografileri, Sınıf Mücadelesi, Bellek Siyaseti, Emek Hareketi, 1970’ler.

The Memory of Order: The 1970s in Employer AutoBiographies

Abstract

This study examines how workplace conflicts of the 1970s are represented in business biographies and autobiographies in Turkey. Although the 1970s was a period marked by strong labor organization and intense class struggle at the workplace level, the ways in which this experience is reconstructed in employer narratives have received limited scholarly attention. This article approaches such texts not as individual life stories but as ideological memory texts through which the past is selectively reconstructed. The study focuses on the biography of Sadık Özgür, owner of Kale Kilit, and the autobiography of Jak Kamhi, co-founder of Profilo, and employs qualitative content analysis.

The analysis demonstrates that employer narratives reframe the 1970s through three main discursive strategies. First, trade unions are represented as external threats, thereby obscuring the internal dynamics of class struggle. Second, workers are depoliticized and portrayed as a “provoked mass,” which undermines the legitimacy of their demands. Third, the resolution of conflict is constructed through coercive interventions and ultimately through the “restoration of order” associated with the 1980 military coup.

These findings suggest that employer narratives do not merely reflect the past but actively reshape it by depoliticizing class struggle. In this sense, business biographies function as memory politics that contribute to the legitimization of the capitalist order in the neoliberal era.

Keywords: Business (Auto)Biographies, Class Struggle, Memory Politics, Labor Movements, Turkey (1970s).

Giriş

Bu çalışma, iş insanlarının yaşam öykülerinde 1970’li yıllarda yaşanan işyeri çatışmalarının nasıl temsil edildiğini incelemektedir. Türkiye’de 1970’ler, sendikal örgütlenmenin güç kazandığı ve işçi sınıfı hareketinin işyerlerinde belirgin bir siyasal aktör haline geldiği bir dönemdir. Buna karşın, bu dönemin işverenler tarafından kaleme alınan ya da onların hayatlarını konu alan anlatılarda nasıl temsil edildiği incelenmemiştir. Bu makale, söz konusu biyografileri bireysel yaşam öyküleri olarak değil, geçmişin ideolojik olarak yeniden kurgulandığı bellek metinleri olarak ele almaktadır.

Türkiye’de iş insanlarının yaşamöyküleri 1980 askeri darbesi sonrasında yaygınlaşmaya başlamış, 2000’li yıllarla birlikte belirgin bir artış göstermiştir

(Koraltürk ve Yalçinkaya, 2018). Bu artış, yalnızca yayıncılık alanındaki bir genişlemeye değil, neoliberal dönemde sermaye sınıfının kamusal görünürlüğünün ve meşruiyetinin yeniden inşasına işaret etmektedir. Çoğu zaman prestij kitapları olarak hazırlanan bu metinler, iş insanlarını girişimcilik, hayırseverlik gibi değerler etrafında konumlandırırken, aynı zamanda geçmişi belirli bir anlatı çerçevesinde yeniden kurar.

Bu çalışma, iş insanı biyografi ve otobiyografi metinlerini bellek siyaseti bağlamında ele alarak, bu anlatıların sınıf mücadelesini nasıl yeniden çerçevelediğini tartışmaktadır. Enzo Traverso'nun (2005: 4) belleği "şimdiki zaman içinde oluştuğu haliyle geçmişin kolektif tasarımı" olarak tanımlamasından hareketle, bu biyografiler, geçmişi olduğu gibi aktaran metinler değil, belirli tarihsel deneyimleri görünür kılarken diğerlerini silikleştiren hafıza metinleri olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle söz konusu anlatılar, sermaye sınıfının neoliberal dönemde kendisini ahlaki ve toplumsal olarak meşrulaştırmasının araçlarından biri olarak okunabilir.¹

Makale, Sadık Özgür'ün yaşamını konu alan *Benim Kale'm* (Akar, 2011) ve Jak Kamhi'nin *Gördüklerim, Yaşadıklarım* (2013) başlıklı otobiyografisine odaklanmaktadır. Bu metinler, işyeri düzeyinde sendikal örgütlenme süreçlerine ve işçi eylemlerine dair ayrıntılı anlatımlar içermeleri nedeniyle seçilmiştir. Çalışma, nitel içerik analizi yöntemiyle, sendikaların, işçilerin ve işyeri çatışmalarının bu metinlerde nasıl temsil edildiğini incelemektedir.

Metodolojik olarak çalışma, nitel içerik analizine dayanmaktadır. Metinler, işçi eylemlerinin nasıl temsil edildiği ve endüstriyel çatışmaların çözümünün hangi söylemsel çerçeveler içinde sunulduğu temelinde analiz edilmiştir. Amaç, yalnızca işverenlerin 1970'leri nasıl hatırladığını değil; bu hatırlama pratikleri aracılığıyla sınıf çatışmasının hangi anlatsal stratejilerle yeniden çerçevelendiğini ortaya koymaktır.

Makalenin ilk bölümünde çalışmanın kuramsal çerçevesi ve çalışmanın yöntemi aktarılmaktadır. Bu bölüm iş insanları biyografi/otobiyografilerinin neden hafıza metinleri olarak okunabileceği tartışılmaktadır. İkinci bölümde, Türkiye'de 1970'lerin siyasal ve endüstriyel ilişkiler bağlamı özetlenmektedir. Üçüncü bölümde ise seçilen biyografiler üzerinden işveren anlatılarında sınıf mücadelesinin nasıl yeniden kurgulandığı analiz edilmektedir.

Kuramsal Çerçeve: Kolektif Bellek ve Sınıf Mücadelesi

Türkiye'de 12 Eylül, bir milat olarak kabul görür. Bu niteleme, ilk bakışta belirli bir tarihsel kesite, bir dönüm noktasına -hatta keskin bir kırılma

anına- işaret eder; sanki öncesi ve sonrasını birbirinden ayıran, geçmişti kapatıp yeni bir başlangıcı ilan eden bir eşik gibi. Milat, bir yandan başlangıcı adlandırırken, diğer yandan bu başlangıcın kökensel ilişkilerinin şimdide sürmekte olduğunu ima eder. Bu anlamda milat, kapanmış bir geçmişten çok, şimdide devam eden bir başlangıçtır.

Benzer çağrışıma sahip bir başka tanımlama da “Uzun 12 Eylül” dür (Aral, 2024: 203). Erol Aral “Uzun 12 Eylül” ifadesiyle “tasfiye ederken kurmayı” tarif eder. Darbe, bir yandan 1970’lerin siyasal ve toplumsal dinamiklerini kesintiye uğratan bir müdahaleyken diğer yandan bu kesintinin kendisi bugünün kurucu zemini haline gelir. Böylece 12 Eylül, yalnızca bir son değil, “tasfiye ederken kuran” bir uğrak olarak belirir: sınıf mücadelelerini bastıran, siyasal alanı yeniden düzenleyen ve toplumsal ilişkileri dönüştüren bir müdahale yeni bir düzenin kurucu koşullarını üretir. Aral’a göre, “Uzun 12 Eylül”, “yıkım-kuruluş diyalektiğine dayanan, yaygın kanının aksine *kendini dönüştürerek hâlâ devam eden* kurucu/inşacı bir sürekliliği ifade eder.” (Aral, 2024: 203).

Bu nedenle milat, burada ne yalnızca bir kopuş ne de bir süreklilik olarak kavranabilir; tersine, kopuş ve sürekliliğin iç içe geçtiği bir eşik olarak düşünülmelidir. Bu nedenle üzerinden 45 yıl geçmiş olmasına rağmen 1980’ler bugüne 1970’li yıllara olduğundan çok daha yakındır. “Uzun 12 Eylül” yalnızca siyasal kurumların yeniden yapılandırılmasını ya da neoliberal politikaların kurumsallaşmasını değil, aynı zamanda toplumsal hafızanın yeniden düzenlenmesini de içerir. Bu müdahalenin en görünür biçimlerinden biri, 1970’lerin belirli bir anlatı içine yerleştirilmesidir. Ana-akım anlatılar ve iş elitlerinin yazıları, dönemi sıklıkla paranteze alınması gereken bir “olağanüstü dönem” olarak çerçeveler. 1970’ler düzenin askıya alındığı, istisnai ve geçici bir sapma olarak temsil edilir. Örneğin, Akın Tekstil’in sahibi Rüştü Akın (1995: 173), *Ben de Tekstiliyim* başlıklı otobiyografisinde 1970’lerden şöyle bahseder:

O günlerde fabrika işletmek (...) çok zordu. (...) korkmadan devam ediyorduk. Mutlaka bu olayların geçeceğine ve her şeyin düzeleceğine güveniyorduk. Nitekim 12 Eylül 1980 senesinde ihtilal oldu ve bu devre de böylece bitti. Ondan sonra iş çevresinde bir itimat başladı ve işler yavaş yavaş yoluna girdi.

Bu anlatılarda 1970’ler kontrol altına alınması gereken bir kriz momentine indirgenir. Böylece bugünün toplumsal düzeniyle ilişki kuran bir geçmiş olmaktan uzaklaştırılır; kapatılması gereken bir parantez haline gelir. Bu

temsil biçimi, Walter Benjamin'in 'olağanüstü hâl' kavramlaştırmasıyla birlikte düşünüldüğünde daha açık hale gelir. Benjamin'e göre olağanüstü hâl, istisnai bir durum değil, ezilenler için tarihsel sürekliliğin kendisidir; başka bir deyişle, olağanüstü olarak adlandırılan şey, belirli bir düzenin kendi sürekliliğini güvence altına alma biçimidir (Benjamin, 1940). Bu perspektif, 1970'lerin neden "olağanüstü" olarak çerçevelendiğini anlamak açısından kritik bir imkân sunar.

Ana-akım metinlerde 1970'ler deneyiminin istisnai kılınması aynı zamanda bugünün nasıl kurulacağına dair bir müdahaledir. 1970'lerin 'paranteze alınacak' bir dönem olarak temsil edilmesi, bu dönemin bugüne uzanan olasılıklarını askıya alır. Böylece geçmiş, süreklilik arz eden bir deneyim alanı olmaktan çıkar; kapanmış, aşılmış ve geride bırakılmış bir kriz momentine indirgenir. Traverso'nun (2005) işaret ettiği gibi, geçmiş dike getirmek, onu olduğu gibi tanımak değildir. Geçmiş, her zaman şimdide yeniden kurulur. Bu anlamda 1970'lerin temsili, yalnızca geçmişe dair bir anlatı değil, bugünü güvence altına alan bir müdahaledir.

Bu müdahalenin nasıl işlediği, daha güncel bir kavramsallaştırma olan "kapitalist gerçekçilik" ile düşünüldüğünde daha görünür hale gelir. Kapitalist gerçekçilik, mevcut toplumsal düzenin aynı zamanda tek mümkün düzen olarak algılanmasını ifade eder; alternatiflerin düşünülmesini dahi zorlaştıran bir zihinsel ufuk üretir (Fisher, 2011). Bu ufuk içinde geçmiş, bugüne alternatif oluşturabilecek bir deneyim alanı olmaktan çıkarılır. Aksine, geçmiş, bugünkü düzenin zorunlu olarak ortaya çıktığı bir ön aşama gibi yeniden kurgulanır.

Böylece geçmiş, açık uçlu bir mücadeleler alanı olmaktan uzaklaşır, kaçınılmaz bir sonuca doğru ilerleyen bir çizgiye indirgenir. Bu yerleşme, düşünsel bir sınır çizimidir. Hangi geçmişin hatırlanabileceği ve hangi geleceklerin tahayyül edilebileceği bu sınırlar içinde belirlenir. Türkiye bağlamında 1980 darbesi ile bellek siyaseti arasındaki ilişkiyi kavramsallaştırmak için, Gal Kirn'in (2022) Yugoslavya örneği üzerinden geliştirdiği çerçeve açıklayıcı bir analitik araç sunar. Kirn, Marx'ın "sermayenin ilkel birikimi" kavramını post-sosyalist Yugoslavya'ya uyarlayarak, sermayenin birikim süreçlerine mülksüzleştirmenin yanı sıra "bellek savaşları"nın (mnemonic wars) eşlik ettiğini savunur. Yugoslavya'da 1980'lerin ortası, "bellek savaşları"nın hız kazandığı ve sosyalist geçmişin radikal biçimde yeniden yazıldığı bir döneme işaret eder. Anti-faşist uzlaşa çözülürken, İkinci Dünya Savaşı'ndaki anti-faşist Partizanlar ile faşist işbirlikçileri "aynı ulusun talihsiz evlatları"

olarak eşitleyen bir anlatı öne çıkar. Sosyalist geçmiş yeniden yazılırken, partizanların zaferlerinden çok işledikleri iddia edilen suçlar sistematik biçimde gündeme getirilir. Böylelikle, Partizan mirasının ahlaki otoritesi zayıflar ve anti-faşist miras “totaliter” bir şiddet biçimi olarak damgalanır. Kısacası, 1980’lerin ortasında hız kazanan bu yeniden yazım süreci, geçmiş i ideolojik olarak mülksüzleştirir. Böylelikle, 1990’lardaki savaşların ve özelleştirmeler gibi ekonomik süreçlerin önünü açar.

Kuşkusuz Türkiye’de 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında hız kazanan neoliberal dönüşüm ile Yugoslavya’nın sosyalizmden kapitalizme geçiş süreci arasında önemli farklar vardır. Yugoslavya’da bu süreç etnik savaşlara, devletin çözülmesine ve yeni ulus-devletlerin inşasına yol açmıştır. Buna rağmen, sınıfsal çelişkilerin bastırılması ve tarihin yeniden yazılması açısından iki bağlam arasında dikkat çekici ortaklıklar bulunmaktadır. Yugoslavya’da anti-faşist Partizanlarla faşizmin destekçilerini “aynı ulusun talihsiz evlatları” olarak eşitleyen anlatıya karşılık, Türkiye’de 12 Eylül rejimi ‘kardeş kavgasına son verme’ retorliğini öne çıkarmıştır. Bu söylem, sağ ve sol grupları eşitleyerek cezalandırmış gibi görünse de pratikte sol belleği yok edip sağ-muhafazakâr bir kültürel hegemonya kurmanın önünü açar.

Bu çerçeve, 12 Eylül sonrasında kurulan bellek rejiminin yalnızca geçmiş i nasıl yeniden yazdığını değil, aynı zamanda sınıf mücadelelerinin anlamını nasıl dönüştürdüğünü de göstermektedir. Ancak bu dönüşüm, yalnızca söylemsel düzeyde kalmaz; işyeri pratikleri ve gündelik üretim ilişkileri içinde somut karşılıklar bulur. İşveren anlatılarında sınıf mücadelesinin nasıl yeniden çerçevelendiğini anlamak, bu nedenle yalnızca bir temsil analizini değil, aynı zamanda bu temsillerin hangi maddi pratikler üzerinden üretildiğini ve yeniden üretildiğini incelemeyi gerektirir. Bir sonraki bölümde, işyeri düzeyindeki somut uygulamalar üzerinden sınıf mücadelesinin nasıl yerinden edildiğine, hangi stratejiler aracılığıyla görünmez kılındığına ve bu süreçlerin nasıl meşrulaştırıldığına odaklanılacaktır.

Yöntem

Türkiye’de 1932-2018 yılları arasında yayınlanan iş insanı anıları, hatıratları, biyografi ve otobiyografilerini derleyen kapsamlı bir bibliyografya çalışmasında 958 eser tespit edilmiştir (Bali vd., 2019). Bu türdeki yayınlar 1980’li yıllarda yayımlanmaya başlamış; özellikle 2000’li yıllarla birlikte sayıca artmıştır (Bali, 2002; Yalçınkaya ve Koraltürk, 2018: 990). Çoğu kuşe kâğıda basılan, sınırlı sayıda yayımlanan ve imzalı prestij kitapları niteliği taşıyan bu eserler, yalnızca bireysel yaşam öykülerini aktarmakla kalmaz aynı

zamanda neoliberal dönemde sermaye sınıfının kamusal görünürlüğü'nün ve toplumsal meşruiyetinin yeniden kuruluşunda da rol oynar.

İş insanı biyografi ve otobiyografileri çoğunlukla 'sıfırdan zirveye' başarı hikayeleri olarak kaleme alınmıştır. Eserlerin sadece başlıklarına dahi göz atmak bu konuda fikir vericidir: Tarladan Şanghay'a: Çalışkanlığın ve İnancın Zaferi; Atölyeden Patronluğa Beş İş adamının Sıra Dışı Hikayesi; Terzi Çıraklığından Patronluğa, Rıza Güral'ın Tornası bu eserlerden bazılarıdır. Bu anlatılar, sınıfsal hareketliliğin mümkün olduğu fikrini beslerken başarıyı yapısal ilişkilerden çok bireysel çaba, disiplin ve cesaretle açıklama eğilimindedir. Sermaye birikimi çoğu zaman 'vatanseverlik', 'memleket sevdası' ve 'toplumsal fayda' gibi ahlaki referanslarla çerçevelenir; fabrika kurmak ve işletmek salt ekonomik bir faaliyet değil, topluma hizmet eden bir girişim olarak sunulur.² Benzer biçimde iş insanları da yalnızca başarılı girişimciler olarak değil, aynı zamanda hayırsever³, koruyucu ve aile değerlerine bağlı figürler olarak temsil edilir. Hemşerilere destek olmak, eğitim kurumları kurmak ya da sosyal yardım faaliyetleri yürütmek bu anlatıların tekrar eden temaları arasındadır. Bunun yanında iş insanları çoğunlukla 'iyi aile babaları' olarak resmedilir; disiplinli iş yaşamları ile aile içindeki otoriteleri birbirini tamamlayan özellikler olarak sunulur. Sadık Özgür'ün yaşamöyküsünü anlatan *Benim Kale'm* de bu anlatısal çerçevenin tipik örneklerinden biridir. Kitap, Özgür'ün Sivas'ın Divriği köyündeki yoksul çocukluğundan başlayarak Kale Kilit'in büyüme hikâyesine uzanmakta, Divriği'ye yaptığı yatırımlar ve desteklerle son bulmaktadır.

Bu anlatılarda dikkat çeken ortaklıklardan biri de 1970'li yılların çoğunlukla kaos, anarşi ve şiddetle özdeşleştirilmesidir. Bazı metinlerde bu dönem kısa göndermelerle geçilirken, bazılarında işyeri eylemleri, sendikal örgütlenmeler ve grevler geniş yer tutmaktadır. Örneğin Sabri Ülker'in yaşamöyküsünde sendikalaşmayı engellemek için başvuru yöntemleri ayrıntılı biçimde aktarılırken, *Benim Kale'm* ve *Gördüklerim Yaşadıklarım* başlıklı eserlerde 1970'ler yoğun bir korku atmosferi içinde temsil edilmektedir. Benzer biçimde Vehbi Koç'un anıları ve yaşam öyküsü de dönemi "düzenin bozulduğu" bir tarihsel kesit olarak çerçevelemektedir (Dündar, 2013; Koç, 1987). Bu anlatılar çoğunlukla 12 Eylül askeri darbesinin şiddet ortamına son verdiği vurgusuyla sonlanır; böylece darbenin yaslandığı devlet şiddeti görünmez hale gelirken, askeri müdahale toplumsal düzeni yeniden tesis eden zorunlu bir uğrak olarak sunulur.

Çalışmaya yön veren temel soru da bu anlatısal ortaklıktan doğmuştur. 1970'li yılların kitlesel devrimci dalgası içinde yer alan öznelerin kaleme

aldığı erken dönem büyük ölçüde 12 Eylül’ün cezaevlerinde yarattığı baskıyı, işkenceyi ve hak ihlallerini belgelemeye yönelmiş ve cezaevlerindeki insanlık dışı koşullara dair ‘tanıklık’ görevi üstlenmiştir. Bu tanıklıkların bir kısmı gazetecilik metinleri bir kısmı da kurmaca metinlerdir.⁴ Ancak 2000’lerden sonra kaleme alınan sınırlı sayıdaki anı ve sözlü tarih çalışması, farklı siyasal geleneklerden devrimcilerin işçi ve mahalle örgütlenmeleri ile sendikalardaki örgütlenme deneyimlerine dair bilgi ve değerlendirmelere ulaşmayı mümkün kılmıştır.⁵ Buna karşılık iş insanlarının anı kitaplarında 1970’ler çok daha erken tarihlerden itibaren korku, düzensizlik ve tehdit atmosferi içinde temsil edilmiş, işçi-işveren çatışmaları ile sendikal örgütlenmeler bu anlatılarda geniş bir yer kaplamıştır. Bu farklılık, bellek siyaseti açısından dikkat çekici bir asimetriye işaret etmektedir.

Bu çalışmada, söz konusu asimetriden hareketle işyeri eylemlerinin ayrıntılı biçimde anlatıldığı yaşamöykülerine odaklanılmıştır. Amaç, tüm iş insanlarının 1970’li yılları nasıl aktardıklarını temsil edici biçimde ortaya koymak değildir. Bununla birlikte, seçilen anlatılar sektör, ölçek ve kişisel tarih bakımından birbirinden farklı iş insanlarına ait olsa da 1970’leri “kaos”, “şiddet” ve “düzen kaybı” ekseninde çerçevelemeleri bakımından daha geniş işveren anlatıları literatürüyle ortaklaşmaktadır. Bu nedenle çalışma, temsil edici bir örneklem kurmaktan ziyade, işveren anlatılarında tekrar eden belirli söylemsel örüntüleri görünür kılmayı amaçlamaktadır. İş insanlarının siyasal pozisyonları ya da biyografilerin kim tarafından kaleme alındığı, dönemi nasıl aktardıklarını ve işyeri çatışmalarını nasıl anlamlandırdıklarını kuşkusuz farklılaştırmaktadır. Bununla birlikte, farklı siyasal konumlanışlara sahip iş insanlarının anlatılarında dahi 1970’ler çoğunlukla “kaos”, “şiddet” ve “düzen kaybı” ekseninde temsil edilmektedir. Bu ortaklaşmayı daha görünür kılabilmek için çalışma, işyeri çatışmalarının daha yoğun biçimde yer bulduğu ve Maden-İş’in örgütlü olduğu işyerlerinin sahiplerinin yaşamöykülerine odaklanmaktadır.⁶

Sadık Özgür’ün sahibi olduğu Kale Kilit fabrikası ile Jak Kamhi’nin sahibi olduğu Profilo fabrikaları metal işkolunda faaliyet göstermekte ve 1970’lerde DİSK’e bağlı Maden-İş sendikasının örgütlenme girişimleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte iş bırakma eylemleri, işyeri işgalleri ve sendikal rekabet gibi pratikler öne çıkmıştır. Üstelik işyeri eylemleri kaleme alınan eserlerde kendine geniş bir yer bulmuştur. Çalışma boyunca metinler, tarihsel olayların doğrudan yansımaları olarak değil, geçmişi belirli bir ideolojik çerçeve içinde yeniden kuran anlatılar olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, 1970’lerdeki işyeri eylemlerinin kendisinden çok, bu eylemlerin

nasıl hatırlanıldığına ve yeniden anlamlandırıldığına odaklanmayı mümkün kılmaktadır. Bu yönüyle seçilen biyografiler, 12 Eylül sonrasında şekillenen bellek rejiminin işveren perspektifinden nasıl üretildiğini izlemek için elverişli bir analitik zemin sunmaktadır. Bunun yanı sıra bu biyografiler, günümüze uzanan sendikasılaştırma pratiklerinin erken örnekleridir. Bu yönüyle söz konusu metinler, ideolojik dönüşüm ile endüstriyel ilişkilerin yeniden yapılanması arasındaki bağı izlemeye imkân tanımaktadır.

Anlatılar 1970’li yıllara dair genel anlatı, sendikal harekete ilişkin değerlendirmeler, işçilere ve işyeri eylemlerine dair değerlendirmeler ile işyerindeki çatışmaların çözümünü nasıl çerçeveledikleri ekseninde yorumlanmıştır. Analiz sürecinin ilk aşamasında sendikaların temsili, işçilerin tanımlanma biçimleri, şiddet ve düzen temaları gibi tekrar eden örüntüler belirlenmiştir. İkinci aşamada ise bu temalar bellek siyaseti ve sınıf mücadelesinin depolitizasyonuna ilişkin kuramsal çerçeveye birlikte yeniden değerlendirilmiştir. Analizde işyeri çatışmaları ve sendikal örgütlenmeye ilişkin anlatı parçalarına odaklanılmıştır. Bu nedenle çalışma, biyografilerin tamamından ziyade, sınıf mücadelesinin nasıl anlamlandırıldığına odaklanan seçili bölümlerin çözümlemesine dayanmaktadır. Çalışmada nitel içerik analizi tekniği kullanılmış iki anlatı ortak söylemsel örüntüler ekseninde birlikte yorumlanmıştır.

Türkiye’nin 1970’li Yılları

Türkiye’nin 1970’li yılları çoğunlukla krizler dönemi olarak anılır. 1961 muhtırasının ardından üç yıl süren teknokratik hükümetler dönemini paranteze alırsak 1970’li yıllar 1973 seçimlerinde Bülent Ecevit liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisinin iktidara gelmesiyle başlar 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile son bulur. Dönemin ayırt edici yanlarından biri sosyalist hareketlerin ulaştığı kitleselliktir. Solun yükselişinin yanı sıra döneme damgasını vuran bir diğer özellik yaşanan ekonomik ve parlamenter krizlerdir.

Türkiye 1950’lerin ikinci yarısından başlayarak tüketim mallarında ithalata bağımlılığı azaltmak üzere ithal ikameci bir sanayileşme politikasını izlemiştir; kamu yatırımları artmış, özel sanayi üretiminde devlet destekli bir genişleme yaşanmıştır (Boratav, 2005: 108-109). 1960’lı yılların başlarından 1970’lerin ikinci yarısına kadar buzdolabı, televizyon gibi dayanıklı tüketim mallarının üretimi sanayiye öncülük etmiş buna kamu eliyle üretilen demir-çelik, petrol, kimya gibi ara malların üretimi eşlik etmiştir (Boratav, 2005: 120). Ancak Boratav’ın (2005: 120) belirttiği üzere, “ilk bakışta ekonominin

dışa bağımlılığını zaman içinde azaltacakmış gibi görünen bu sanayileşme biçimi”, ara mallarda dışarıya bağımlılık sebebiyle “ekonominin ithalata bağımlılığını artırmıştır”. İthalat bağımlılığı ve ihracattaki durgunluğa rağmen dış kaynaklı krediler sayesinde büyüme ancak 1970’lerin ikinci yarısına kadar sürdürülebilmıştır (Boratav, 2005: 122). 1974’te dünyada yaşanan ekonomik bunalım atmosferinin de etkisiyle dış kredilere dayalı ekonomik genişlemenin sürmesi mümkün olmamış ve 1970’lerin ikinci yarısı, özellikle 1977 ile 1979 arası ekonomik kriz derin bir biçimde hissedilmiştir. Bu atmosferde ekonomik krizin yarattığı hayat pahalılığına, zamlara, sıkıyönetim ilanı gibi hükümetlerin anti demokratik uygulamalarına karşı geniş katılımlı eylemler gerçekleşmiş; işyeri eylemleri, grevler, direnişler yaygınlaşmıştır.

Sınıfsal yapı açısından baktığımızda 1970’lerde, 1960’larda kalıcı, sürekli ve geniş çaplı bir hal alan köyden kente göç ile yaşanan işçileşme dalgası, Türkiye’de ücretli çalışanların sayısının hızla artmasını da beraberinde getirmiştir (Çelik, 2020; Devcioğlu ve Bürkev, 2024). 1960’ta %18,7 olan ücretli çalışanların oranı 1980’lerde %35’e çıkmış; yeterli altyapı ve barınma hizmetleri olmayan kentlerde hızlı göç dalgasıyla gecekondu yaygınlaşmış irili ufaklı fabrikaların yer aldığı bölgelerde işçi havzaları oluşmuştur. Aynı zamanda ücretli çalışan sayısındaki artış sendikalaşma zeminini güçlendirmiştir (Çelik, 2020: 524).

Bu dönemde sendikal hareketin ana gövdesini Türk-İş ve DİSK oluşturur. DİSK’in karşısında Milliyetçi ve anti-komünist bir çizgide örgütlenmek üzere MHP, 1970 yılında Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK)’nu kurmuştur. MİSK ölkü ocaklarının desteğiyle 1970’lerin ikinci yarısında örgütlenmesini büyütüştür. Çelik’in (2020: 530) belirttiği üzere MİSK “güçlenen sınıf sendikacılığına karşı radikal sağdan bir yandan ideolojik öte yandan zora dayalı bir önleme hareketi olarak değerlendirilebilir.” Muhafazakâr İslamcı eğilimli, Milli Selamet Partisi çizgisindeki Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İŞ) da bu dönemde kurulmuştur.

Ayşegül Devcioğlu ve Yalçın Bürkev, işçi sınıfı içindeki katmanlaşmayı üçe ayırır (2025: 151). İlk katmanı, özellikle Marmara havzasında büyük sermaye gruplarına ait otomotiv, beyaz eşya, gıda, ilaç, kimya gibi -nispeten yeni teknolojilere sahip- işletmelerde çalışan işçiler oluşturur. Vasıf, iş güvencesi ve sosyal hakları daha yüksek olan bu kesim, sınıfın üst katmanını oluşturur. Bu işyerlerinde DİSK ve Türk-İş’e bağlı sendikalar örgütlüdür (Devcioğlu ve Bürkev 2025: 151). İkinci katmanda kamu fabrikaları ve belediyelerde

çalışan işçiler yer alır. Bu kesim büyük ölçüde Türk-İş bünyesinde örgütlenir; DİSK'in payı sınırlı kalır. Üçüncü katmanı ise İstanbul ve Bursa gibi kentlerde atölye ve küçük imalathanelerde çalışan düşük ücretli ve örgütsüz işçiler oluşturur. Sendikal hakları sınırlı olan bu alan, devrimci ve sosyalist grupların etkili olduğu bir örgütlenme zemini sağlar (Devecioğlu ve Bürkev 2025: 154). Devrimci gruplar yalnızca küçük işletmelerde değil, kamu sektörü ile DİSK'in güçlü olduğu işyerlerinde örgütlenir; kimi zaman DİSK çatısı altında, kimi zaman bağımsız sendikalarla faaliyet yürütür.

Dönemin sendikal hareketlerinin baskın özelliklerinden biri sendikal rekabetin yüksek olmasıdır (Çelik, 2020). Farklı konfederasyonlara bağlı sendikalar arasındaki rekabetin yanı sıra, özellikle 1977 sonrasında, DİSK bünyesindeki sendikalar içinde de genel merkeze yönelik eleştiriler artmış; işyerleri ile genel merkez arasındaki gerilimler yer yer ayrışmalara yol açmıştır (Şafak, 2015; Taştan, 2024). Bu durumda, sendikal alan yalnızca genişleyen bir örgütlenme zemini değil, aynı zamanda farklı siyasal yönelimler ve örgütsel stratejiler arasındaki yoğun bir mücadeleyi göstermektedir.

Sendikalar arasındaki bu rekabet, iş insanlarının anlatılarında da sıklıkla vurgulanan bir tema olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu anlatılarda sendikal rekabet, dönemin bir özelliği olarak aktarılmakla kalmaz; işyerlerindeki eylemlerde işçilerin taleplerini görünmez kılmak ve sendikasızlaştırma pratiklerini meşrulaştırmak üzere başvurulmuş bir araç olarak da işlev görür. Bu yönüyle iş elitlerinin anlatımları, “uzun 12 Eylül” boyunca sendikasızlaştırma çabalarının da nüvelerini taşır.

Vaka Sunumları: Kale Kilit ve Profilo

Kale Kilit Fabrikasında Sendikalaşma Süreci ve İşyeri İşgali

Kale Kilit Fabrikası 1950'li yıllarda İstanbul Bahçelievler'de kurulmuştur. Kuruluş yıllarında 175–215 arasında değişen işçi sayısı (Akar, 2011: 125), üretim kapasitesinin genişlemesiyle birlikte artmış; buna paralel olarak işyerinde örgütlenme girişimleri gündeme gelmiştir. Sadık Özgür, işçiler arasında DİSK'e bağlı Maden-İş sendikasının örgütlenmeye başladığını öğrenmesi üzerine, alternatif bir sendika ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda, hemşerisi İzzet Yücesoy tarafından kurulan bağımsız bir sendika ile uzlaşmış ve çalışma koşullarında belirli iyileştirmeler yapılmıştır (Akar, 2011: 128–129). Bu süreçte işçilere yemek hizmeti sunulmuş, servis imkânı sağlanmıştır.⁷

1970'li yıllarda yaşanan ekonomik gelişmeler üretim faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir. İthal ürünlerin fiyatlarının artmasıyla yerli üretim

avantaj kazanmış, Kale Kilit üretim kapasitesini genişletmiştir. Bu süreçte Güngören’de yeni bir fabrika kurulmuş ve 1978 yılında üretime başlamıştır. Yeni tesisle birlikte işçi sayısı 400’e ulaşmıştır.

Bununla birlikte sendikal örgütlenme süreci devam etmiştir. Bahçelievler’deki fabrikada başlangıçta MİSK’e bağlı Çelik-Sen ile yapılan anlaşmaya rağmen, Maden-İş sendikası işyerinde örgütlenme faaliyetlerini sürdürmüş ve yeni işe alınan işçilerin katılımıyla çoğunluğu sağlamıştır (Akar, 2011: 158-159). İşçilerin temel talebi, işverenin Maden-İş ile toplu sözleşme görüşmelerine başlamasıdır. Ancak işveren, mevcut sözleşmeyi gerekçe göstererek bu talebi kabul etmemiştir.

Bu gelişmeler üzerine işçiler 1979 yılında greve gitmiş, işverenin yaklaşık 350 işçiyi işten çıkarmasının ardından 25 Şubat 1979’da işyeri işgali başlamıştır (Sendikacılık Ansiklopedisi II, 1998: 201). Sıkıyönetim koşullarında gerçekleşen işgal, 26 Şubat’ta sona ermiş; 137 kadın ve 94 erkek işçi gözüaltına alınmıştır. Gözüaltına alınan işçilerin bir kısmı sıkıyönetim mahkemeleri tarafından tutuklanmıştır.

İşgal sonrasında işyerinde anlaşmazlıklar devam etmiştir. İşten çıkarmalar üzere Maden-İş üyesi işçiler greve başlamış fabrikanın önüne bir polis karakolu kurulmuştur (Akar, 2011: 162). Maden-İş’in sağladığı çoğunluğa karşı, işveren dönemin başkanı Süleyman Demirel gibi siyasal aktörlerle temas kurmuş, bu temaslar sonucunda yapılan planla işyerinde çoğunluğu sağlayan sendika Türk-Metal olmuştur (Akar, 2011: 166).

Süreç içerisinde işverenin sendikal örgütlenmeye karşı farklı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bu kapsamda dönemin siyasal aktörleriyle temas kurulduğu; ayrıca işyerinde yetkili sendikanın değiştirilmesine yönelik olarak Türk Metal Sendikası ile görüşmeler gerçekleştirildiği belirtilmektedir (Akar, 2011: 166). Bu girişimler sonucunda işyerindeki sendikal yapı değişmiş ve çoğunluk Türk Metal Sendikası tarafından sağlanmıştır.

Bu gelişmelerin ardından Özgür’ün “boy hedefi” haline geldiği (Akar, 2011: 167), kendisinin ve ailesinin can güvenliğini tehdit telefonları aldığı; fabrikanın üst düzey yöneticilerine yönelik saldırılar gerçekleştiği ve bu saldırılarda üç kişinin hayatını kaybettiği belirtilmektedir (Akar, 2011: 167). 1980 askeri darbesi sonrasında ise çalışma hayatına ilişkin düzenlemelerle birlikte sendikal faaliyetler genel olarak sınırlandırılmıştır.

Profilo Fabrikasında Sendikalaşma Süreci ve İşyeri İşgali

Profilo Fabrikası 1954 yılında İstanbul Mecidiyeköy’de kurulmuştur. Kale Kilit’in devalüasyon döneminde üretim kapasitesini artırdığı gibi Profilo da döviz sıkıntısı yaşanan aynı yıllarda iç piyasa için demir doğrama ve çelik üretimi yapmak üzere kurulmuştur (Kamhi, 2013: 132). Fabrikada Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası’nın kredi desteğiyle inşaatlarda kullanılmak üzere çelik profil üretilir. Profilo 1959 yılında beyaz eşya üretimine başlar. 1960’lı yıllarda AEG-Profilo iş birliğiyle elektrikli ev aletleri üretimi başlar. 1980’li yıllarda kapasite artırarak Mecidiyeköy’deki fabrika Tekirdağ Çerkezköy’deki tesislerine taşınır.

Fabrikada Maden-İş örgütlüdür. Fabrikada 1970’lerin ikinci yarısı boyunca birden çok kez grev yaşanır. Jak Kamhi’nin otobiyografisinde anlattığı eylem 28-29 Eylül 1976 tarihlerinde fabrikada yaşanan işyeri işgali.

DİSK’in, 1976 yılında Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin (DGM) yeniden kurulmasını öngören yasa tasarısına karşı aldığı eylem kararına uyarak, 16 Eylül 1976⁸ tarihinde iş bırakan işçilerden 18’inin işine son verilmesi üzerine 2000’e yakın Maden-İş üyesi işçi üretimi durdurarak işyerini işgal eder (Sendikacılık Ansiklopedisi 2, 1998: 541). İşgal eylemi polis ve jandarma zoruyla sonlandırılır. İşgal eylemi sırasında Maden-İş üyesi Yakup Keser polis kurşunuyla hayatını kaybetmiştir. Serbest bırakılacakları sözü ile direnişi sonlandıran işçilerden 510’u polise teslim edilmiş; bu işçilerden altısı tutuklanmıştır (Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, 2017: 51-53). Jak Kamhi, işveren örgütlerinin direktiflerini fabrikalarda en sert şekilde uygulayan isimlerden biri olmuştur.

Kamhi’nin somut olarak değindiği işyeri eylemi Eylül 1976 tarihli işyeri işgali. 1977 yılında Maden-İş’in MESS’e karşı 23 fabrikada birden başlattığı toplu grev dalgasında da fabrikada 2000 işçi greve çıkmıştır. Jak Kamhi, 1977 grevleri sırasında sadece bir işveren olarak değil, aynı zamanda MESS’in yönetiminde de yer almıştır. Kamhi, MESS bünyesinde Turgut Özal başkanlığında kurulan Grev Komitesi’nin de üyelerinden biridir (Şafak, 2012: 68).

1970’lerin Egemenlerin Belleğinde Yeniden Yazımı: Korku, Kaos ve Meşruiyet

Türkiye’de iş insanlarının yaşamlarını konu alan biyografi, otobiyografi ve hatıratların 1980’li yıllarda yayınlanmaya başlaması, 1980 askeri darbesiyle birlikte uygulamaya giren neoliberal politikalarla yakından ilişkilidir. Bu

dönemde yalnızca ekonomik yapı değil, toplumsal değerler sistemi de dönüşür. Hayri Kozanoğlu'nun (1993) belirttiği gibi askeri yönetim, solun bir değerler sistemi olarak kurulmasını engellerken girişimcilik etrafında yeni bir değerler dünyası inşa eder. Bu süreçte girişimci figürü kamusal görünürlük kazanır ve meşruiyet elde eder. Yaşam öykülerinin yayınlanması bu meşruiyetle ilgilidir kuşkusuz ancak metinlerin geçmişe bakışı yeni kapitalist değerleri meşrulaştırmanın bir aracı olarak da yorumlanmalıdır.

Bu öykülerde 1970'li yıllar yaygın bir korku iklimi içinde hatırlanır. İş insanlarının bu yıllarda yaşadıkları korkuya sebep olan en önemli olaylardan biri, iş insanı Kadir Has'ın yeğeni Mete Has'ın ve eniştesi Talip Aksoy'un 4 Nisan 1971 tarihinde Türkiye'de devrimci hareketin önderlerinden Mahir Çayan ve aralarında Ulaş Bardakçı, Oktay Etiman ve Rüçhan Manas ve Kâmil Dede'nin olduğu arkadaşları tarafından kaçırılması olayıdır (Turgut, 2006: 202-220). Olaydan üç gün sonra Vehbi Koç, Ferit Melen'e yazdığı 8 Nisan 1971 tarihli mektupta her akşam eve gittiklerinde "Allaha çok şükür bugün de evimize kavuştuk" diye dua ettiklerini belirtmektedir. Ardından "memleketin asayişinin" bozulduğundan yakınıp, Melen'e başarı dileklerini iletmektedir. Koç'un mektubu bireysel bir duygudan ziyade dönemin burjuvazisi içinde yaygınlaşan bir güvensizlik hissine işaret etmektedir.

İşyerlerinde eylemler arttıkça iş insanları çelik yelekler giyip, atış talimleri yapmaya başlamış, bir kısmı ailesinin güvenliği için aile üyelerini İstanbul dışına taşımıştır. Nihayet 12 Eylül darbesi ile asayiş yeniden sağlanmış; iş insanlarının kendilerini güvende hissettikleri bir ortam tesis edilmiştir. Kale Kilit'in sahibi Sadık Özgür'ün "1979-1980 İşgal, korku ve ölüm günleri" olarak andığı yılların 12 Eylül darbesiyle son bulmasıyla yaşadığı sevinçli Rıdvan Akar şöyle aktarmaktadır:

Bir sabah Sadık Özgür ve damatları her sabah olduğu gibi kahvaltılarını yaptı. Ayna karşısında son çeki düzen verildikten sonra kapıdan çıktılar. Arabalarına doğru yürürken komşuları seslendi: "Nereye?" Komik bir soruydu. Meraklı komşularına sıkıntıyla yanıt verdiler. "Her zamanki gibi işe!" Komşuları hayretle onlara baktı:

-Bilmiyor musunuz?

-Neyi?

-Darbe oldu. Sokağa çıkma yasağı var.

-Darbe?

-Ordu yönetime el koydu.

Sadık Özgür bu haberi aldığı anda sevinçten ağladığını hatırlıyordu. Kızlarıyla "hayatımız kurtuldu" diye birbirlerine sarılmışlardı. Sonraki bir ay boyunca

piyasada bir tedirginlik vardı (...) Bir ay boyunca beklemeyi tercih etmişlerdi. Hem bir ay satış olmasa ne olurdu ki! Hayatları kurtulmuştu ya... (Akar, 2017: 170)

Sadık Özgür'ün ifadeleri, askeri müdahalenin iş insanları tarafından yalnızca siyasal bir değişim değil, varoluşsal bir kurtuluş olarak deneyimlendiğini gösterir. Bu duygu süreklilik gösterir. Vehbi Koç, 1971'de Ferit Melen'e yazdığı mektupta dile getirdiği güvenlik kaygılarını yaklaşık on yıl sonra, 3 Ekim 1980'de Kenan Evren'e yazdığı mektupta açık bir destek beyanına dönüştürür. Darbenin ülkeyi umutsuzluk ve çaresizlikten kurtardığını yazar ve yönetime başarı diler (Koç, 1987: 50-51). Bu süreklilik, iş insanlarının yalnızca korku anlatıları üretmediğini, aynı zamanda bu anlatılarla darbeyi meşrulaştırdıklarını ve darbe yönetimiyle uyumlu bir siyasal tutum benimsediğini ortaya koyar. Nitekim Jak Kamhi'nin Çerkezköy'deki fabrikasının açılışını Kenan Evren yapar ve Kamhi, Evren'in ricasıyla bir vakıf kurarak Türkiye'nin dış ülkelerdeki tanınırlığını artırmak üzere çalışmalar yürütür (Kamhi, 2013: 249).

Özetle, bu metinler bir yandan girişimciliği ve bireysel başarıyı yücelten yeni kapitalist değerlerin taşıyıcısı olurken, diğer yandan 1970'leri sistematik biçimde "kaos", "şiddet" ve "korku" ile özdeşleştirir. Böylece korku anlatısı, yalnızca bireysel bir deneyimin ifadesi olarak kalmaz; aynı zamanda 12 Eylül darbesini meşrulaştıran ve sermaye birikim süreçlerinde içkin olan şiddeti görünmez kılan ideolojik bir işleve sahip olur. Bu metinler darbeye somutlaşan devlet şiddetini görünmez kıldığı kadar işyeri ölçeğinde de sınıf mücadelelerini, işçileri sendikalar tarafından kışkırtılmış bir kitle olarak yeniden tarif ederek depolitize eder. Bu çerçevede, söz konusu biyografilerde mikro ölçekte işyeri düzeyinde yaşanan çatışmaların nasıl temsil edildiği ayrı bir önem taşır. Bir sonraki bölümde, işyeri eylemleri ve sendikal örgütlenme girişimlerinin bu anlatılarda nasıl çerçevelendiği incelenecektir.

Sadık Özgür ve Jak Kamhi'nin Anlatılarında 'Sınıf Mücadelesi' ve Sendikalar

Bu bölümde, Özgür ve Kamhi'nin Kale Kilit ve Profilo fabrikalarında yaşanan eylemleri nasıl çerçeveledikleri incelenecektir. Analiz, üç temel soruya odaklanmaktadır: Bu anlatılarda sendikalara nasıl yer verilmektedir? İşçiler ve talepleri nasıl temsil edilmektedir? Ve son olarak, çatışma ile uzlaş nasıl kurgulanmaktadır? Bununla birlikte, her iki anlatı da işyerlerinde sendikasızlaşmayı sağlamak amacıyla başvuru çeşitli stratejileri açığa çıkarmaktadır. Bu nedenle işyerlerindeki mücadelelerin yerinden edilmesi ile özetleyebileceğim bulgular kaçınılmaz olarak işverenlerin sendikal

örgütlenmeyi nasıl sınırlandırmaya, işyerlerini nasıl sendikasızlaştırmaya çalıştıklarıyla iç içe geçmektedir.

“Sendikalaşma Baş Ağrıtıyor”

Sadık Özgür’ün biyografisinde 1979-1980 dönemi “Korku, kaos ve ölüm günleri” başlığı altında ele alınırken, bu bölümün alt başlığı olan “Sendikalaşma baş ağrıtıyor” (Akar, 2011: 158) ifadesi, işverenin sendikalara bakışını açık biçimde özetlemektedir. Yaklaşık on üç sayfaya yayılan bu bölüm, neredeyse bütünüyle Kale Kilit fabrikasında yaşana sendikalaşma sürecine ayrılmış, anlatı, Özgür’ün 12 Eylül darbesi haberini aldığı anda yaşadığı sevinçle son bulmuştur. Böylece girişimcilik anlatısının akışı içinde bir “sapma” olarak konumlanan sendikal örgütlenme süreci darbe ile bir parantez haline getirilmiştir.

Bu anlatıda sendikalaşma, işçilerin kolektif hak arama pratiği olarak değil, özellikle DİSK’e bağlı Maden-İş’in işyerine “girişi” ile başlayan bir sorun olarak tanımlanır. Nitekim Özgür’ün ilk tepkisi, işyerinde alternatif bir sendika ile anlaşarak Maden-İş’in örgütlenmesini engellemek olur. Ancak bu girişimlere rağmen Maden-İş’in çoğunluğu sağlaması, anlatıda işyerindeki çatışmaların başlangıç noktası olarak sunulur.

Özgür’ün anlatısında dikkat çeken bir diğer unsur, sendikal örgütlenmeye karşı geliştirilen müdahalelerin sıradanlaştırılmasıdır. İş bırakma eylemleri sırasında dışarıdan işçi temin edilmesi, işgal sonrası kitlesel işten çıkarmalar ve nihayetinde siyasal aktörlerle kurulan doğrudan ilişkiler, anlatıda olağan ve gerekli adımlar olarak sunulur. Kale Kilit’te suların durulmaması üzerine Özgür dönemin Başbakanı Süleyman Demirel’le görüşmeye gider; Demirel, Özgür’ün Maden-İş hakkındaki korkularına hak verir ve Özgür’e, işyerinde Maden-İş’in örgütlenmesini engellemek üzere bir başka siyasetçiyle görüşmesini önerir:

Bu siyasetçinin girişimleriyle Türk Metal Sen başkanı ve yardımcıları ile bir buluşma ayarlandı. O yıllarda otoritesi ve sokağa hakimiyeti ile bilinen bu siyasetçi sendikacılara gereğinde birkaç kişiyi yitirmeleri uğruna Kale Kilit’te yetkiyi almaları talimatını verdi. Türkiye’nin o kaos dolu günlerinde Sadık Özgür, çalışma hayatının çok çarpıcı bir örneğini gerçekleştiriyordu. Sendikal gelişmeleri kendi seyrine bırakmamış, sürece siyasi iradeyi katarak müdahale etmeyi tercih etmişti. (Akar, 2011: 166)

Özellikle dönemin başbakanı ile kurulan temas ve ardından Türk Metal sendikasının işyerinde örgütlenmesinin sağlanması, sendikal alanın işveren ve siyasal aktörler aracılığıyla yeniden yapılandırıldığını göstermektedir.⁹

Bu noktada anlatının en çarpıcı yönlerinden biri, şiddet ihtimalinin açık biçimde ifade edilmesine rağmen bunun eleştirel bir mesafe olmaksızın aktarılmasıdır. “Gerekirse birkaç kişinin yitirilmesi” pahasına sendikal yetkinin değiştirilmesine yönelik ifadeler, dönemin olağan bir pratiği olarak sunulurken, bu müdahale tartışma dışı bırakılır. Böylece işverenin başvurduğu zor, görünür kılınmakla birlikte sorgulanmaz; aksine, işyeri düzenini yeniden tesis eden bir araç olarak doğal kabul edilir.

Jak Kamhi’nin sendikalara dair değerlendirmelerinde DİSK işyeri ihtilaflarının bir tarafı değil işyerine dışsal ve kendi çıkarları için işçileri kışkırtan bir örgüt olarak tasvir edilir. “Maden-İş’e karşı MESS’i neden kurduk?” başlıklı bölümde Kamhi, bir işveren olarak işçilere yaklaşımını ve buna karşılık Maden-İş’in taleplerini şöyle anlatır:

Benim içinde bulunduğumuz şartlara göre çağdaş bir yönetim tarzım vardı ve bu nedenle işçilerimize karşı daima ilgiliydim, kendilerine yakınlık gösterirdim. Aile mensuplarının yaklaşımı da benden farklı değildi ve hep birlikte işçi-işveren ilişkilerinin bir aile atmosferi çerçevesinde ve sosyal bir işbirliği içinde yaşanması gerektiğine inanıyorduk. Tabii maddi açıdan da işçileri desteklemekten yanaydım. İşlerine daha çok bağlanmaları için yönetici ve işçilere yıllık kârın yüzde 5’ini prim olarak dağıtma uygulamasına da başlamıştım. (...) Benim ise en büyük ihtilafım işçi temsilcileri ile oluyordu, çünkü her türlü baskıya başvurmalarına rağmen işçinin idareye bağlılığı amaçlarına ulaşmalarına çok fazla imkân vermiyordu. (...) bizden işçilere uygulanan yüzde 5’lik prim sistemini kaldırmamızı istiyorlardı ... (Kamhi, 2013: 218-219)

Kamhi, Disk’in prim uygulamasını kaldırması için kendisine baskı yaptığını iddia eder. Bunun sebebi DİSK’in amaçlarına uymaması, prim uygulamasının “işçi ile işveren arasındaki çelişkiyi” yumuşatmasıdır. Kamhi “yıllar boyunca koyu solcu bir sendika olan DİSK’le” mücadele ettiklerini belirtmektedir. Kamhi (2013), DİSK’i işyerinin bir tarafı olarak değil, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve işçileri yönlendiren dışsal bir aktör olarak tanımlar. İşçilerle kurduğu ilişkiyi ‘aile atmosferi’ ve karşılıklı uyum üzerinden tanımlayan Kamhi (2013), çatışmanın kaynağını işçilerin taleplerinde değil, sendikanın müdahalelerinde bulur. Bu çerçevede sendika, işçi ile işveren arasındaki ‘doğal’ ilişkiyi bozan bir unsur olarak konumlandırılır.

Her iki anlatıda da ortak olan bu strateji, sendikal örgütlenmenin meşru olmadığını iddia ederken işveren müdahalelerini savunulabilir hale getirir. Sendikalar, işyerinin içsel bir bileşeni olmaktan çıkarılıp dışsal bir tehdit olarak kurulduğunda, onlara karşı geliştirilen müdahaleler de kaçınılmaz

ve gerekli adımlar olarak sunulabilir. Bu durum, sınıf mücadelesinin işyeri içindeki somut dinamiklerinin görünmez kılınmasına ve çatışmanın dışsal aktörlerin müdahalesine indirgenmesine yol açmaktadır.

Sınıf mücadelesinin depolitizasyonu: Kışkırtılmış bir kitle olarak işçiler
İşveren anlatılarında sendikaların dışsal ve müdahaleci aktörler olarak kurulmasına paralel biçimde, işçiler de bu müdahalenin pasif taşıyıcıları olarak temsil edilir. Sadık Özgür ve Jak Kamhi'nin anlatılarında işçiler, kendi talepleri ve kolektif eylem kapasiteleriyle öne çıkan özneler olarak değil, yönlendirilmeye açık, kolaylıkla "kışkırtılabilen" bir kitle olarak tasvir edilir. Bu temsil biçimi, işçi eylemlerinin siyasal ve sınıfsal içeriğini görünmez kılarken, çatışmanın kaynağını işçilerin kendisinden ziyade onları yönlendirdiği varsayılan dışsal aktörlere, atfeder.

Özgür'ün anlatısında işçiler, bir yandan işverenle uyum içinde çalışan bir kesim olarak tanımlanırken, diğer yandan sendikal müdahalelerle bu uyumdan koparılan bir grup olarak ikiye ayrılır. Bu ikili yapı, işçi sınıfını kolektif bir özne olarak değil, "idareye bağlı" olanlar ile "kışkırtılmış" olanlar arasında bölünmüş bir yapı olarak kurar. Bu çerçevede işyeri eylemleri, işçilerin bilinçli tercihleri ya da taleplerinin bir sonucu olarak değil, dışarıdan gelen yönlendirmelerin bir ürünü olarak açıklanır. Böylece işçilerin kolektif hak arama pratikleri depolitize edilir.

Kamhi'nin anlatısında DİSK'in işçilerin aleyhine prim uygulamasının kaldırılması talebi dışında işçilerin talepleri yer almaz. 1976 işyeri işgalini de "fabrika içine sızan bazı militanların" işçilere baskı yaptığı çalışmayı duraksattığı için işten atıldıklarını bunun üzerine fabrikada olaylar yaşandığını vurgular (Kamhi, 2013: 220). Kamhi, işçilerle kurduğu ilişkiyi karşılıklı güven ve bağlılık üzerinden tanımlarken, çatışma anlarını "fabrika içine sızan militanlar" ve sendikanın yönlendirmesiyle açıklar. Bu anlatıda işçiler, kendi çıkarlarını savunan aktörler olarak değil, baskı altında hareket eden ya da manipüle edilen bireyler olarak konumlandırılır. Nitekim işgal eylemi sırasında işçilerin karar alma süreçleri dahi sendikanın "zorlaması" ile açıklanır; işçilerin kendi iradeleriyle hareket edebileceği ihtimali anlatı içinde sistematik olarak dışlanır.

Anlatılarda ne çalışma koşulları ne de sendikal hak talepleri yer alır. Bunun yerine eylemler, 'çalışma barışını bozan', üretimi aksatan ve toplumsal düzeni tehdit eden tepkiler olarak çerçevelenir. İşyeri mücadelelerinin bu şekilde depolitize edilmesi, işverenlerin müdahalelerini meşrulaştırmasında

rol oynar. Eğer işçiler kendi talepleri doğrultusunda hareket eden özneler olarak değil de dışsal aktörler tarafından yönlendirilen bir kitle olarak görülüyorsa, bu durumda işverenin başvurduğu zorlayıcı yöntemler de bir 'hak ihlali' olmaktan ziyade düzeni yeniden tesis etmeye yönelik zorunlu müdahaleler olarak sunulabilir. Bu anlamda işçilerin 'kısıktılmış kitle' olarak temsili, yalnızca bir betimleme değil; sınıf mücadelesinin anlamını dönüştüren ve işveren pratiklerini meşrulaştıran ideolojik bir strateji olarak işlev görmektedir.

Çatışmanın Yeniden Kurgulanması: Zor, Uzlaşma ve Düzenin Tesisi

Sadık Özgür'ün anlatısında bu müdahaleler, sendikal örgütlenmeyi sınırlamaya yönelik çok katmanlı stratejiler biçiminde ortaya çıkar. Alternatif sendikaların devreye sokulması, işten çıkarmalar, iş bırakma eylemleri sırasında üretimin sürdürülmesi için dışarıdan işçi temin edilmesi ve nihayetinde siyasal aktörlerle kurulan doğrudan ilişkiler, bu stratejilerin başlıca örnekleridir. Bu müdahaleler içinde özellikle devletle kurulan temaslar belirleyici bir rol oynar. Sendikal çoğunluğun değiştirilmesi sürecinde siyasal aktörlerin devreye girmesi, işyeri düzeyindeki bir çatışmanın devlet destekli bir yeniden düzenleme sürecine dönüştüğünü göstermektedir. Ancak bu müdahaleler anlatı içinde bir güç kullanımı olarak değil, işyerinde istikrarı sağlama çabası olarak sunulur.

Jak Kamhi'nin anlatısında ise benzer bir biçimde, çatışmanın çözümü işverenin 'makul' ve 'uzlaşmacı' müdahalesi ile ilişkilendirilir. Kamhi, işçilerle doğrudan iletişime geçerek onları ikna etmeye çalışan bir aktör olarak kendisini konumlandırırken, işçilerin eylemlerini sendikanın yönlendirmesiyle sürdürdüğünü vurgular. Bu anlatıda uzlaşma, taraflar arasında eşit bir müzakere süreci olarak değil, işçilerin işverenin rasyonel çağrısına yanıt vermesiyle mümkün olan bir sonuç olarak kurgulanır. Böylece uzlaşma söylemi, işveren otoritesini yeniden üreten hiyerarşik bir ilişki içinde anlam kazanır.

Her iki anlatıda da dikkat çeken ortak nokta, zor ile uzlaşmanın birbirini dışlayan değil, tamamlayan unsurlar olarak sunulmasıdır. İşverenler bir yandan kendilerini diyalog ve uzlaşmadan yana aktörler olarak temsil ederken, diğer yandan zorlayıcı müdahaleleri anlatının doğal bir parçası olarak aktarırlar. Bu ikili yapı, çatışmanın çözümünü meşrulaştıran bir söylemsel strateji üretir: Zor kullanımı görünmez kılınmaz, ancak kaçınılmaz ve gerekli bir araç olarak çerçevelenir; uzlaşma ise bu müdahalelerin ardından tesis edilen düzenin göstergesi olarak sunulur. Bu ikili yapı, paternalist söylem ile zor

kullanımının birbirini dışlayan değil, birbirini yeniden üreten ilişkiler olarak işlediğini düşündürmektedir. Kamhi'nin işçilerle "aile atmosferi" içinde ilişki kurduğunu vurgulaması, sendikal örgütlenmeye karşı başvurulmuş siyasal müdahaleler ve kolluk zoruyla eylemlerin bastırılması arasında bir gerilim vardır. Michael Burawoy'un (1985) işaret ettiği üzere, kapitalist işyeri rejimleri yalnızca baskı ile değil, aynı zamanda rıza üretimi aracılığıyla da işler. Ancak bu anlatılarda dikkat çekici olan, rıza mekanizmalarının çözülmeye başladığı anlarda paternalist söylemin daha yoğun biçimde yeniden kullanılmasıdır. Grevler, işgaller ve sendikal çatışmalar işyerindeki sınıfsal karşıtlığı görünür hale getirirken, "aile", "yakınlık" ve "uyum vurgusu" çatışmayı bastırmaya yönelik ideolojik bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla anlatılarda paternalist söylemin tam da sınıfsal karşıtlığın görünür hale geldiği anlarda yoğunlaşması, bu söylemin çözülen bir hegemonik ilişkinin yeniden tesisi için devreye sokulduğunu göstermektedir.

Bu anlatı çerçevesi, 12 Eylül askeri darbesiyle birlikte tamamlanır. Darbe, işyeri düzeyinde çözülemeyen çatışmaların nihai olarak sonlandırıldığı bir moment olarak temsil edilir. Sadık Özgür'ün darbe haberini aldığı anda yaşadığı sevinç, bu temsili en açık ifadesidir. Darbe, yalnızca siyasal bir müdahale değil, aynı zamanda işyeri düzeyindeki düzensizliğin ve tehdit algısının ortadan kalktığı bir 'kurtuluş' anı olarak kurgulanır. Bu bağlamda darbe, işveren anlatılarında zor kullanımının en üst düzeyde kurumsallaşmış biçimi olarak görünür hale gelirken, aynı zamanda düzenin yeniden tesisinin de nihai garantisi olarak sunulur.

Sonuç olarak, işveren anlatılarında çatışmanın çözümü, sınıf mücadelesinin müzakere edilmesi üzerinden değil, onun bastırılması ve yeniden çerçevelenmesi üzerinden kurulur. Zorlayıcı müdahaleler, uzlaşma söylemiyle birlikte meşrulaştırılırken, 12 Eylül darbesi bu sürecin kapanışını sağlayan tarihsel eşik olarak işlev görür. Bu durum, işyeri düzeyindeki çatışmaların anlatı içinde nasıl dönüştürüldüğünü ve sermaye birikim süreçlerine içkin olan şiddetin hangi söylemsel stratejiler aracılığıyla görünmez kılındığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Olaylar sırasında "polislin hırslandığını" gören Kamhi sonrasını şöyle anlatıyor:

Bir facia çıkacağını düşünerek içgüdüsel olarak büromu terk ettim ve arbedenin olduğu yere yaklaştım. Birden çatışma durdu, herkes şaşkın bir halde benim ilerleyişimi seyretti, polis ve gazeteciler de birkaç metre geriden beni takip ediyordu. İşgal edilen binanın önüne gelerek çatıda

bulunan işçilere, “Ey işçi arkadaşlarım, polisten ne istiyorsunuz, ihtilafınız benimle. (Kamhi, 2013: 222)

“Sorunuz benimle olduğuna göre gelin bu eyleminizi durdurun ve görüşelim” diyerek işçilere hitaben yaptığı konuşmayı sonlandırır (Kamhi, 2013: 222). Bunun üzerine işçiler aralarında görüşerek karar vermek istediklerini söyler. Ancak Kamhi’ye göre “sendikanın zorlamasıyla işçiler bir gece daha işgallerini” sürdürürler. Ertesi gün işyeri dışından sendikanın getirdiği militanlarla olaylar büyüyecekken polisin gelmesiyle olaylar son bulur (Kamhi, 2013: 223).

Kamhi bu bölümü kendisinin nasıl bir işveren, Profilo’nun nasıl bir okul olduğunu anlatarak bitirir. Profilo’dan ayrılan veya kovulan bir grup insan yıllar sonra kendisini arayarak ödül vermek istediğini söyler ve kendisine takdir ve teşekkürlerini sunarlar.

Özetlemek gerekirse, iş insanı anlatılarında DİSK’e bağlı sendikalar, işyeri içi bir özne olarak değil, çoğunlukla dışsal bir sorun, tehdit olarak temsil edilir. Talep işçilerin tanınma talebi, örgütlenme özgürlüğü gibi talepleri yerine sendikanın stratejik hesaplarıyla ilişkilendirilir. Böylece sendikaların meşruiyeti zayıflatılırken, işverenin direnci savunulabilir hale getirilir.

Sonuç

Sonuç olarak, iş adamlarının anılarında 1970’lerin temsil ediliş biçimi yalnızca bireysel deneyimlerin aktarımı değil, aynı zamanda belleğin nasıl inşa edildiğine dair ipuçları sunmaktadır. Bu anlatılar, dönemin sınıfsal çatışmalarını işveren bakış açısından aktarırken; 1970’ler bir korku ögesi olarak anlatılara dahil olur. Enzo Traverso’nun (2005) belleği “şimdiki zaman içinde kurulan bir geçmiş tasarımı” olarak tanımlaması bu noktada açıklayıcıdır: Burada söz konusu olan, 1970’lerin olduğu gibi aktarılması değil, bugünün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden anlamlandırılmasıdır.

Bu yeniden kurma süreci, üç temel söylemsel strateji üzerinden işlemektedir. İlk olarak, sendikal hareket işyeri dışından gelen bir tehdit olarak temsil edilerek sınıf mücadelesinin içsel dinamikleri görünmez kılınmaktadır. İkinci olarak, işçiler kolektif ve siyasal özneler olmaktan çıkarılıp “kıskırtılmış bir kitle” olarak yeniden tanımlanmakta; böylece taleplerinin meşruiyeti ortadan kaldırılmaktadır. Üçüncü olarak ise çatışmanın çözümü, zorlayıcı müdahaleler ve nihayetinde 12 Eylül askeri darbesi ile sağlanan “düzenin tesisi” üzerinden kurgulanmaktadır.

Bu çerçevede iş insanlarının anlatıları, Gal Kirn'in (2022) "belleğin ilkel birikimi" olarak tanımladığı geçmiş mücadele deneyimine el koyma pratiği olarak okunabilir. Kirn'in gösterdiği gibi, sermaye birikim süreçlerine yalnızca ekonomik dönüşümler değil, geçmişin sistematik biçimde yeniden yazılması da eşlik eder. Burada da benzer bir biçimde, 1970'lerin sınıf mücadeleleriyle yüklü tarihsel deneyimi ideolojik olarak mülksüzleştirilmekte; bu deneyim, alternatif bir toplumsal düzen tahayyülüne kaynaklık edebilecek bir tarihin karşısına yeni-liberal düzen çıkarılmaktadır.

Bu yeniden yazım, aynı zamanda kapitalist gerçekçiliğin ürettiği zihinsel ufukla da uyumludur. Kapitalist toplumsal düzen kaçınılmaz ve tek mümkün seçenek olarak sunulur. Böylece 12 Eylül askeri darbesi düzenin yeniden kurulmasını sağlayan, 'toplumsal şiddete' son veren zorunlu bir eşik olarak anlamlandırılır. Bu temsil biçimi, neoliberal dönüşümün kurucu şiddetini görünmez kılarken, sermaye birikim süreçlerini ahlaki ve toplumsal olarak meşrulaştırmak üzere iş görür.

Sonnotlar

1- 12 Eylül sonrasında yalnızca siyasal alan değil, medya da neoliberal yeniden yapılanmanın ideolojik taşıyıcılarından biri hâline gelmiştir. Durna ve İnal'ın gösterdiği üzere, dönemin köşe yazarları sivil siyasetçileri "beceriksiz", "uzlaşmaz" ve "kişisel çıkar peşinde" aktörler olarak sunarken, askeri müdahaleyi dolaylı biçimde meşrulaştıran bir söylem üretmişlerdir (Durna ve İnal, 2010: 134). Aynı dönemde ekonomik istikrar ve piyasa rasyonalitesi, siyasal çatışmaların üzerinde konumlandırılan yeni bir hegemonik dilin merkezine yerleşmiştir (Durna ve İnal, 2010: 132). Adaklı'nın (2006) tartıştığı üzere, 12 Eylül sonrasında medya alanının yeniden yapılandırılması ve büyük sermaye gruplarının medya sektörüne yönelmesi, bu söylemsel dönüşümün kurumsal zeminini güçlendirmiştir. İşveren biyografi ve otobiyografileri de bu dönemde güç kazanan söylemsel çerçevenin parçası olarak okunabilir.

2- Bu söylemin örneklerinden biri, Mustafa Bayrak'ın, Sancak Tül Fabrikası'nın sahibi babası Murat Bayrak'ın hayatını anlattığı *İdeallerin Peşinde Bir Ömür* başlıklı eserde görülür. Kitapta Yaşar Okuyan, Murat Bayrak'ı "mert" ve "vatansever" bir figür olarak tanımlamaktadır. Bayrak'ın vatanseverliği, diğer iş insanlarından farklı olarak, açık biçimde anti-komünist bir ideolojik hatta yaslanmaktadır. Yugoslavya'da Nazi Ordusunda savaşmış, Sovyetler Birliği'nin savaşı kazandığı anlaşılınca çeşitli ülkelerin ardından Türkiye'ye kaçmış, burada Alpaslan Türkeş, ülkü ocakları ve İslami örgütlerle yakın ilişkileri olmuş, gazeteci Uğur Mumcu'nun 12 Eylül'ün karanlık yüzü olarak değerlendirdiği bir isimdir. Onun için vatanseverlik komünizmle mücadeledir (Bayrak, 2019). Diğer iş insanları açısından vatanseverlik kimi hayırseverlik faaliyetleriyle kimi zaman memleketin sanayileşmesine katkı ile ifadesini bulur.

3- Hulusi Turgut (2006) tarafından kaleme alınan Kadir Has'ın yaşamöyküsü, *Vatan Borcunu Ödüyorum* bu tür metinlerin örneklerinden biridir.

4- Darbenin ardından cezaevi koşullarını ele alan erken dönem metinlerden bazıları için bkz. Türkali (1983); Tuşalp (1985; 1986); Feride Çiçekoğlu (1986); Kadir Konuk (1987; 1988); Çalışlar (1989); Halil Genç (1988). Özellikle 2000'li yıllardan sonra tanıklık ve kurmaca metinlerin sayısında belirgin bir artış gözlenmiştir: Devecioğlu (2004); İşigüzel (2008); Pamuk Yıldız (2010); Çetin (2025) bu metinlerden bazılarıdır.

5- Bu türün erken örneklerinden biri, A. Kadir Konuk'un (1989) kaleme aldığı *Sıcak Bir Günün Şafağında* adlı eserdir. Bu eser, darbe öncesinde, Ocak 1980'de başlayan Tarih direnişine odaklanmaktadır.

6- Birçok eyleme sahne olan Arçelik fabrikasında da Maden-İş Sendikası örgütlüdür. Vehbi Koç'un yaşamöyküsü ve hatıratında işyeri eylemleri yer bulur fakat Koç Holding Türkiye'de bu yıllarda da fabrikanın idaresinde uzmanlarla çalıştıkları için Vehbi Koç, işyerlerin sendikalaşma hareketleri ile doğrudan muhatap olmamış, dönemin siyasetçileri ile görüşerek işyerlerinde yaşanan sorunları çözmeye çalışmıştır.

7- Kurtuluş Gazetesi'nin 8 Kasım 1978 tarihli 45.sayısında sendikanın ismi Tam Maden-İş olarak geçmektedir. Gazetede yer alan habere göre, Kale Kilit'in Güngören fabrikasında işveren işçileri tek tek çağırıp "bir kâğıdın altına imza attırmıştır. Bu olaydan "10 gün sonra patron fabrikaya sendika başkanını getirmiş ve fabrikaya artık sendika girdiğini ilan ederek ertesi gün toplu sözleşmeye oturulmuştur." Gazetenin 12 Aralık 1978 tarihli 50. Sayısında Kale Kilit fabrikasının Güngören fabrikasındaki işçilerin Tam Maden-İş'ten istifa ederek DİSK'e bağlı Maden-İş'e üye olduklarını, işverenin sendikayı tanımaması üzerine 30 Kasım günü 300 işçinin iş bıraktığı belirtilmektedir.

8- Eylemlerin ilk gününde görüşülecek DGM Yasa tasarısının mecliste görüşülmesi bir sonraki güne ertelenmiştir. Oluşan büyük toplumsal tepki nedeniyle yasa tasarısı 11 Ekim 1976'da yürürlükten kalkmıştır. Eylemin hemen ardından on binlerce işçi işe dönse de özellikle DİSK ve Maden-İş kadrolarına yönelik sistematik bir tasfiye hareketi başlatılmıştır. Direniş sonrasında toplamda 3000'den fazla işçi tazminatsız olarak işten çıkarılmıştır. İşveren örgütleri (TİSK ve MESS) "kara liste" uygulamalarıyla, işçilerin başka işyerlerinde iş bulmalarını açıkça engellemeye çalışmıştır (Çelik ve Şafak, 2020: 155).

9- Bu konuda Sadık Özgür yalnız değildir. Örneğin, Ülker fabrikasını sahibi Sabri Ülker, DİSK'e bağlı Gıda-İş Sendikasını örgütlenmesini engellemek için fabrikayı MİSK'in örgütlü olduğu Ankara fabrikasına taşır. Bu süreçte milliyetçi hareketin lideri Alparslan Türkeş'ten yardım ister; Türkeş teşkilatı Ülker'e yardım etmeleri için yönlendirir ve fabrikadaki araçlar milliyetçi kadroların konvoyu eşliğinde Ankara'ya götürülür (Turgut, 2014).

Kaynakça

- Adaklı, G. (2010) "Neoliberalizm ve Medya: Dünyada ve Türkiye’de Medya Endüstrisinin Dönüşümü". *Mülkiye Dergi*, 34(269), 67-84.
- Akar, R. (2011) *Benim Kale’m Sadık Özgür’ün Yaşam Öyküsü*. İstanbul: Chiviyazıları.
- Akın, R. (1995) *Ben de Tekstilciyim*. İstanbul: Rota Yayınları.
- Aral, E. (2024) “Karşı Devrimin Uzun 12 Eylül’ü... Ve Büyük “Transformasyon”, Y. Bürkeve (Der.), *Çetin Uygur Kitabı* içinde, İstanbul: Nota Bene, 203-204.
- Bali, R. (2002) *Tarz-ı Hayattan Life Style’a*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bali, R. vd. (2019) *Kurum ve Sektör Tarihi, İş İnsanı ve Yönetici Hatırat, Biyografi ve Otobiografi Kitapları Bibliyografyası (1932-2018)*. İstanbul: Libra Kitap.
- Bayrak, M. (2019) *İdeallerinin Peşinde Bir Ömür: Murat Bayrak*. İstanbul: Sancak.
- Boratav, K. (2005) *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*. Ankara: İmge Yayınları.
- Burawoy, M. (1985) *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*. New York: Verso.
- Çalışlar, O. (1989) *12 Mart’tan 12 Eylül’e Mamak*. İstanbul: Milliyet.
- Çelik, A. ve Şafak, C. (1976) “DİSK’in DGM Direnişi ve Genel Yas Eylemi (1976)”, H. Tahsin Benli, E. Hacısalihioğlu, D. Kutlu, G. Savul (Der.), *Sosyal Politika İktisat Yazıları: Prof. Dr. Seyhan Erdoğan’a Armağan* içinde, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı, 135-192.
- Çetin, F. (2025) *Zulamdaki Şiir*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiçekçoğlu, F. (1986) *Uçurtmayı Vurmasınlar*. İstanbul: Yön Yayınları.
- Devecioğlu, A. (2004) *Kuş Diline Öyküden*. İstanbul: Metis.
- Devecioğlu, A. ve Bürkeve, Y. (2025) “İşçi Sınıfı, Devrimci Yol ve Çetin Uygur”, Y. Bürkeve (Der.), *Çetin Uygur Kitabı* içinde, İstanbul: Nota Bene, 133-183.
- Durna, T. ve İnal, A. (2010) “12 Eylül, Medya ve Demokratikleşme Sorunu”, *Mülkiye Dergi*, 34(268), 123-145.
- Dündar, C. (2023) *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç 1961-1976*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fisher, M. (2023) *Kapitalist Gerçekçilik*. İstanbul: Habitus Kitap.
- Genç, H. (1988) *Koyabilmek Adını*. İstanbul: Belge Yayınları.
- İşigüzel, Ş. (2008) *Resmi Geçit*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kamhi, J. (2013) *Jak Kamhi Gördüklerim Yaşadıklarım*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Kirn, G. (2022) "The primitive accumulation of capital and memory': Mnemonic wars as national reconciliation discourse in (post-) Yugoslavia." *Memory Studies*, 15(6), 1470-1483. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/17506980221133724>.
- Koç, V. (1987) *Hatıralarım, Görüşlerim, Öğütlerim*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Konuk, K. (1987) *Gün Dirildi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Konuk, K. (1988) *Çözülme*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Konuk, K. (1989) *Sıcak Bir Günün Şafağında*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Kozanoğlu H, (1993) *Yuppieler, Prensler ve Bizim Kuşak*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurtuluş (08/11/1978) "Kale Kilit İşçileri Sarı Sendika Zincirini Kıracaktır", 45.
- Kurtuluş (12/12/1978) "Kale Kilit İşçileri Direniyor", 50.
- Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu (2017) *Derinden Gelen Kökler 2*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları ve Birleşik Metal-İş.
- Şafak, C. (2012) *Büyük Grev 1977*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şafak, C. (2015) *Ereğli 1965-1980 Çelik İşçileri*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Taştan, O. C. (2024) "Devrimci Yol ve Metal Sektöründe Devrimci Sendikal Mücadele: İki İş Yeri Üzerinden Kıyaslamalı Bir İnceleme", Y. Bürkev (Der.), *Çetin Uygur Kitabı* içinde, İstanbul: Nota Bene, 387-413.
- Turgut, H. (2006) *Kadir Has Vatan Borcumu Ödüyorum*. İstanbul: Kadir Has Vakfı Kültür Yayınları.
- Turgut, H. (2014) *Sabri Ülker'in Hayat Hikayesi*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tuşalp, E. (1985) *İnsan Hakları Dosyası*. Ankara: Tekin Yayınları.
- Tuşalp, E. (1986) *12 Eylül Tutanakları: Bin Tanık*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Türkali, V. (1983) *Mavi Karanlık*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1998) "Profilo Olayları, 28-29.9.1976," Cilt 2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Traverso, E. (2005) *Geçmiş Kullanma Kılavuzu*. İstanbul: Versus.
- Yalçinkaya vd. (2018) "İktisat ve İşletme Tarihi Kaynağı Olarak İş İnsanı Hatırat ve Oto/Biyografileri: Türkiye'de Yayımlanan Eserler Üzerine Bir Araştırma", *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(4), 981-1014. <https://www.bmij.org/index.php/1/article/view/861.1>
- Yıldız, P. (2010) *O Hep Aklımda*. Ankara: Penta.

Köylülük, Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişim: Yapısal-İlişkisel Bir Yeniden Okuma Girişimi

Mutlu Arslan, Ankara Üniversitesi

ORCID: 0009-0005-9155-2840

E-Posta: mutluarslan1@yahoo.com

Öz

Köylülüğün toplumsal değişimdeki rolünü açıklayan literatür, yapısal konum (mülkiyet, üretim ilişkileri) ile ilişkisel dinamikler (devlet, beyler, pazar ile kurulan bağlar) arasında bölünmüştür. Bu makale, söz konusu dikotominin yanlış bir ayırım olduğunu ve yapı ile ilişkinin tarihsel süreç içinde birbirini dönüştürdüğünü savunmaktadır. Perry Anderson'ın mutlakîyetçilik analizi, genellikle bir devlet formasyonu teorisi olarak okunmaktadır. Ancak dikkatle incelendiğinde, köylülüğün bu analizin bağımsız değişkeni olarak işlev gördüğü ve eserin derin bir köylülük teorisi sunduğu görülmektedir. Anderson'a göre, Batı ve Doğu Avrupa'daki mutlakîyetçiliğin farklı biçimleri, köylülükle kurulan farklı tarihsel ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Bu çalışma, mülkiyet rejimlerinin (patrimonyal, prebendal, merkantil) ilişkisel dinamiklerin kristalize olmuş biçimleri olduğunu göstererek yapısal ve ilişkisel yaklaşımları sentezlemekte ve Fransa örneği üzerinden aynı yapısal konumdaki köylülüğün (küçük toprak sahipliği) farklı tarihsel konjonktürlerde (1789 ve 1848) zıt siyasal davranışlar sergilediğini somut olarak ortaya koymaktadır. Makale, bu dinamik-ilişkisel perspektifi güncel köylüsüzleşme (*de-peasantisation*)/yeniden-köylüleşme (*re-peasantisation*) tartışmasına taşıyarak, bunların birbirine zıt süreçler değil, aynı yapısal-ilişkisel diyalektiğin farklı koşullar altındaki farklı tezahürleri olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede köylülük, modernleşme anlatısının varsaydığı gibi tasfiye edilmeyi bekleyen bir kalıntı olarak değil, her tarihsel konjonktürde yeniden biçimlenen, direnen ve yeniden konumlanan dinamik bir toplumsal güç olarak kavranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Köylülük, Toplumsal Değişim, Perry Anderson, Yapısal-İlişkisel Analiz, Köylüsüzleşme/Yeniden-Köylüleşme.

Peasantry, Property Regimes, and Social Change: An Attempt at a Structural-Relational Reinterpretation

Abstract

The literature explaining the role of peasantry in social transformation is divided into structural position (property, production relations) and relational dynamics (ties with state, lords, and market). This article argues that this dichotomy is a false

distinction and that structure and relations transform each other through historical processes. Perry Anderson's analysis of absolutism is typically read as a theory of state formation; however, a careful rereading reveals that the peasantry functions as the independent variable of his analysis, rendering his work a profound theory of peasantry. According to Anderson, the different forms of absolutism in Western and Eastern Europe stem from different historical relationships established with the peasantry. This study synthesizes structural and relational approaches by demonstrating that property regimes (patrimonial, prebendal, mercantile) are crystallized forms of relational dynamics, and illustrates through the French case that the peasantry in the same structural position (small landholding) exhibited opposite political behaviors in different historical conjunctures (1789 and 1848). The article extends this dynamic-relational perspective to the contemporary de-peasantisation/re-peasantisation debate, arguing that these are not opposing processes but rather different manifestations of the same structural-relational dialectic under different conditions. Within this framework, the peasantry is conceptualized not as a residual category awaiting inevitable dissolution, but as a dynamic social force that is continuously reshaped, resisted, and repositioned across successive historical conjunctures.

Keywords: Peasantry, Social Transformation, Perry Anderson, Structural-Relational Analysis, De-peasantisation/Re-peasantisation.

Giriş

Günümüzün modern dünyası, köylü toplumunun yıkıntıları üzerinde kurulmuştur. Her yıkıntı gibi, köylülük de unutulmak ve geride bırakılmak istenen çağrışımlarla yüklüdür: tembellik, cehalet, görgüsüzlük, geri kalmışlık ve bağınazlık gibi ön yargılarla kuşatılmış olan köylülük, topluma artakalmış gereksiz bir yük olarak algılanmaktadır. Köylülüğün tasfiyesi, pek çoklarına göre toplumsal gelişmenin en temel göstergesidir. Nitekim 21. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya nüfusunun yarısından fazlasının artık kentlerde yaşadığı gerçeği, bu tasfiye sürecinin nihai aşamasına ulaştığı biçiminde yorumlanabilmektedir. Ancak tam da bu "tasfiye" söyleminin zaferini ilan ettiği bir dönemde, köylülüğün geri dönüşüne, dönüşümüne ve yeniden üretimine ilişkin tartışmalar sosyal bilimlerin gündemine güçlü bir biçimde yerleşmiştir. "Köylüsüzleşme" (*de-peasantisation*) ve "yeniden-köylüleşme" (*re-peasantisation*) ekseninde şekillenen bu güncel tartışma, köylülüğün toplumsal değişim içindeki rolünün ne denli karmaşık ve çok katmanlı olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir (Bernstein, 2010; Van der Ploeg, 2008).

Bu makale, köylüsüzleşme/yeniden-köylüleşme tartışmasının, köylülüğün toplumsal değişimdeki rolüne ilişkin daha köklü bir teorik sorunu yansıttığını

ileri sürmektedir. Bu tartışmada öne çıkan, köylülüğün sona mı erdiği yoksa yeniden mi üretildiği noktasındaki temel gerilim, aslında köylülüğü tanımlama ve analiz etme biçimimizdeki daha derin bir soruna işaret etmektedir.

1960'lardan bu yana gelişen köylülük literatürü, köylülüğün toplumsal değişimdeki rolünü açıklarken iki temel yaklaşım etrafında şekillenmiştir. İlk yaklaşım, köylülüğün yapısal konumuna -toprak sahipliği durumu, üretim ilişkileri, pazar entegrasyonu- vurgu yapmaktadır. Bu perspektife göre köylülüğün devrimci ya da tutucu karakteri, öncelikle onların ekonomik yapı içindeki nesnel konumlarından kaynaklanmaktadır. Paige (1975), Wolf (2000) ve Scott (1976) gibi teorisyenler, köylülerin sahip oldukları veya olmadıkları kaynaklar üzerinden yapılan analizlerle hangi tür köylülüğün devrimci potansiyele sahip olduğunu belirlemeye çalışmışlardır. İkinci yaklaşım ise köylülüğün ilişkisel dinamiklerine odaklanmaktadır. Bu perspektif, köylülüğü yalnızca ekonomik konumlarıyla değil, devletle, toprak beyleriyle ve pazarla kurdukları karmaşık ilişkiler ağı içinde anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Migdal (1974), Redfield (1956) ve bir ölçüde Moore (2003), köylülüğün dışarıyla olan bağlarının niteliğinin onların siyasal davranışlarını belirlediğini savunmaktadırlar.

Ne var ki bu iki yaklaşım arasındaki ayrım, literatürde çoğu zaman bir karşıtlık olarak ele alınmış ve araştırmacılar kendilerini taraflardan birini seçmeye zorlanmış gibi hissetmişlerdir. Yapısal konumu vurgulayan çalışmalar ilişkisel dinamikleri ikincil görmüş, ilişkisel yaklaşımı benimseyen araştırmalar ise yapısal koşulların belirleyiciliğini küçümsemiştir. Bu yapay dikotomi, köylülüğün toplumsal değişimdeki rolünü anlamada önemli bir engel teşkil etmiştir. Dikkat çekici olan husus, *köylüsüzleşme/yeniden-köylüleşme* tartışmasının da benzer bir kutuplaşmayı yeniden üretme riski taşımasıdır. Bernstein'in (2010) yapısal-analitik çerçevesi köylülüğü nesnel sınıf konumları üzerinden çözümlerken, Van der Ploeg'in (2008) ilişkisel-aktör-odaklı yaklaşımı köylülüğü süregelen bir yaşam ve üretim pratiği olarak yeniden tanımlamaktadır. Bu iki konum arasındaki gerilim, 1960'lardan bu yana süregelen yapısal-ilşkisel dikotominin güncel bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Daha da önemlisi, her iki yaklaşım da -hem klasik literatürde hem de güncel tartışmada- köylülüğü statik bir kategori olarak ele alma eğilimindedir. Yapısal yaklaşım, "toprak sahibi köylüler" veya "topraksız emekçiler" gibi sabit kategoriler üzerinden genellemeler yaparken, ilişkisel yaklaşım da "güçlü

devlet-zayıf köylü” veya “zayıf lord-özerk köylü” gibi ikili ilişkileri tarihsel olarak değişmezmiş gibi ele almaktadır. Aynı biçimde, “köylüsüzleşme” tezi köylülüğün geri dönüşsüz biçimde sona erdiğini varsayarken, “yeniden-köylüleşme” tezi de köylü kimliğinin belirli bir özelliğe sahip olduğunu ima etme tehlikesi taşımaktadır. Oysa aynı coğrafyadaki köylülüğün, farklı tarihsel dönemlerde bambaşka siyasal yönelimler sergilediği bilinmektedir. Fransa’da 1789 Devrimi’nde feodal sisteme karşı devrimci bir tutum sergileyen toprak sahibi köylülük, 1848’de kapitalist tehditlere karşı tutucu bir pozisyon almıştır (Marx, 2002). Bu tarihsel değişkenlik, statik kategorilerin yetersizliğine işaret etmektedir.

Bu makale, köylülük literatüründeki bu ayrımı aşmayı hedeflemektedir. Çalışma, literatürdeki iki ana yaklaşımın aslında birbirine karşıt değil, birlikte ele alınması gereken tamamlayıcı perspektifler olduğunu savunacaktır. Daha spesifik olarak, bu makale Perry Anderson’ın (1974; 1987) mutlakiyetçilik üzerine tarihsel analizini, literatürde genellikle ihmal edilen bir boyutuyla yeniden okuyacaktır. Anderson’ın çalışması, yaygın olarak bir devlet formasyonu teorisi olarak değerlendirilmektedir. Ancak dikkatle incelendiğinde Anderson’ın mutlakiyetçilik analizi, aslında köylülüğün yapısal konumu ile ilişkisel dinamiklerinin tarihsel süreç içinde nasıl etkileştiğini gösteren derin bir köylülük teorisi sunmaktadır. Anderson, Batı ve Doğu Avrupa’daki farklı mülkiyet rejimlerinin köylü-bey-devlet ilişkilerinin tarihsel evriminin ürünü olduğunu göstererek yapı ile ilişkinin birbirinden ayrılamaz olduğunu ortaya koymaktadır. Batı’da serfliğin çözülmesi ve köylülüğün görece özerkleşmesi, merkezi krallıkların belirli bir biçimde güçlenmesini sağlarken, Doğu’da serfliğin güçlenmesi ve köylülüğün bağımlılaşması, farklı bir devlet formasyonunu üretmiştir (Anderson, 1974).

Bu çerçevenin güncel tartışmalar açısından önemi büyüktür. Anderson’ın tarihsel analizi, köylülüğün ne salt yapısal bir konum ne de salt ilişkisel bir dinamik olarak kavranabileceğini, aksine bu iki boyutun tarihsel süreç içindeki karşılıklı dönüşümü olarak anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Bu kavrayış, *köylüsüzleşme/yeniden-köylüleşme* tartışmasına da yeni bir perspektif sunmaktadır. Köylülüğün sona erip ermediği veya yeniden üretilip üretilmediği sorusu, köylülüğün yapısal konumu ile ilişkisel dinamiklerinin belirli bir tarihsel konjonktürde nasıl eklemlendiğine bağlıdır. Neoliberal küreselleşme sürecinde, kimi bağlamlarda yapısal koşulların köylülüğü çözdüğü, kimi bağlamlarda ise farklı ilişkisel dinamiklerin (yeni toplumsal hareketler, agro-ekolojik ağlar, gıda egemenliği talepleri vb) köylülüğü yeniden kurduğu görülmektedir. Bu anlamda Anderson’ın

analizi, bizi köylülük araştırmalarında “köylülük bitiyor mu?” sorusu yerine “hangi tarihsel koşullarda, hangi yapısal ve ilişkisel konfigürasyonlar altında köylülük çözülr, dönüşür veya yeniden üretilir?” sorusuna taşımaktadır.

Köylülük Literatüründe Yapısal ve İlişkisel Yaklaşımlar: Eleştirel Bir Değerlendirme

Köylülüğün toplumsal değişimdeki rolüne ilişkin kuramsal tartişmalar, sosyal bilimlerin en kalıcı ve en verimli entelektüel gerilimlerinden birini oluşturmaktadır. Bu tartişmanın merkezinde, temelde iki analitik eğilim yer almaktadır: köylülüğü üretim ilişkileri içindeki nesnel konumuna indirgeyerek açıklayan yapısal yaklaşımlar ile köylülüğü devlet, beyler ve pazarla kurduğu ilişkiler ağı üzerinden kavrayan ilişkisel yaklaşımlar. Ne var ki bu iki perspektif, çoğunlukla birbirinin karşıtı olarak sunulmuş ve aralarında köprü kurmaya yönelik girişimler sınırlı kalmıştır.

Köylülük araştırmalarındaki yapısal-ilişkisel ikiliği, yalnızca analitik bir tercih sorunu değil, köylülüğün tarihsel dinamizmini kavramadaki sistematik bir başarısızlığın tezahürüdür. Her iki yaklaşım da köylülüğü belirli bir tarihsel anın donmuş kategorileri üzerinden tanımlamakta, oysa tarihsel gerçeklik bu kategorilerin sürekli yeniden üretildiğini ve dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bu sorunu aşmak için yalnızca iki perspektifin mekanik bir sentezi değil, yapı ile ilişkinin birbirini karşılıklı olarak ürettiğini kavrayan tarihsel-diyalektik bir perspektif gerekmektedir.

Yapısal Konum Yaklaşımı: Mülkiyet ve Üretim İlişkilerinin Belirleyiciliği

Köylülüğün toplumsal değişimdeki rolünü açıklamaya yönelik ilk sistematik girişimler, köylülerin ekonomik yapı içindeki nesnel konumlarından hareket etmiştir. Bu analitik çerçevede köylülerin devrimci ya da tutucu karakterini belirleyen temel değişken, onların toprak sahipliği durumu, üretim ilişkileri ve pazarla kurdukları ekonomik bağlardır. Yapısal konum teorisyenleri, köylülüğü tanımlarken ve sınıflandırırken, öncelikle “hangi tür köylülüğün hangi siyasal eğilimlere sahip olduğu” sorusuna odaklanmışlardır. Bu soru, görünüşte basit olmakla birlikte, literatürde birbirine zıt yanıtlar üretmiş ve yapısal yaklaşımın iç çelişkilerini açığa çıkarmıştır.

Bu yaklaşımın en sistematik temsilcisi olan Jeffery Paige (1975), *Agrarian Revolution* adlı kitabında köylülüğü üretim ilişkileri içindeki konumlarına göre kategorize etmiş ve her kategorinin farklı siyasal eğilimler sergilediğini öne sürmüştür. Paige’e göre topraksız tarım işçileri, ortakçılar ve ücretli rençperler daha yüksek bir devrimci potansiyele sahiptir. Zira kaybedecek mülkiyetleri

bulunmayan bu gruplar için ayaklanmanın fırsat maliyeti düşüktür. Buna karşılık küçük toprak sahipleri, sahip oldukları mülkiyeti koruma güdüsüyle tutucu bir eğilim sergilerler (Paige, 1975; Skocpol, 1994: 216-217). Paige'in bu ekonomik rasyonalite temelli açıklaması, rasyonel seçim teorisinin köylülük çalışmalarına doğrudan bir uygulaması olarak değerlendirilebilir ve Samuel Popkin'in (1979) "siyasal girişimcilik" çerçevesiyle yakın bir akrabalık taşımaktadır. Popkin de köylü siyasal davranışını, kolektif eylem sorunlarının bireysel rasyonel hesaplarla çözüldüğü bir süreç olarak kavramsallaştırmıştır.

Buna karşılık Eric Wolf (2000) ve James Scott (1976), Paige'in argümanını tersine çeviren bir konum geliştirmişlerdir. Bu yazarlara göre toprak sahibi olan köylüler, daha güçlü bir devrimci potansiyele sahiptir. Bu iddianın merkezinde köylülüğün özerklik kapasitesi kavramı yer almaktadır. Scott'a göre yönetici sınıfların hegemonyasına direnebilmek için alt sınıfların kültürel ve sosyal bir otonomi alanına ihtiyacı vardır. Toprak sahibi köylüler, kendi üretim araçlarına sahip olmaları sayesinde bu otonomi alanını kurabilirler. Egemen sınıfların uygulamalarını doğrudan kendi yaşamsal güvenceleri üzerinde bir tehdit olarak algıladıkları için, radikalleşme potansiyelleri güçlüdür (Scott, 1976: 157-192). Wolf da benzer bir mantıkla topraksız ve beye bağımlı köylülerin ayaklanmalara gönülsüz katıldığını belirterek, devrimci enerjinin kaynağını "orta köylülük" olarak tanımlamıştır (Wolf, 1969: 289-294).

Bu iki konum arasındaki gerilim, yalnızca ampirik bir anlaşmazlık değildir. Daha temel bir epistemolojik ayrımı yansıtmaktadır. Paige, köylülüğü dışarıdan, nesnel yapısal kategoriler üzerinden tanımlar ve bireysel rasyonalitenin bu yapısal konumdan türediğini varsayar. Scott ve Wolf ise köylülüğü içeriden, öznelerin deneyimleri, algıları ve kültürel dünyaları üzerinden kavrar. Bu ayrım, köylülük çalışmalarının ötesinde, toplumsal bilimlerdeki yapı-fail diyalektiğinin bir yansımasıdır. Ancak her iki konum da, aşağıda gösterileceği gibi, aynı temel hatayla maluldür: tarihsel dinamizmin statik kategorilere indirgenmesi.

Yapısal Determinizmin Sınırları: Tarihsel Paradoks

Paige, Wolf ve Scott arasındaki bu çelişki, yapısal konum yaklaşımının kritik bir sorununu gözler önüne sermektedir: statik mülkiyet kategorileri, dinamik tarihsel süreçleri açıklama kapasitesinden yoksundur. Her iki taraf da köylülüğü belirli yapısal kategoriler -toprak sahibi ya da topraksız- üzerinden tanımlamakta ve bu kategorilerin doğrudan belirli siyasal

davranışlar ürettiğini varsaymaktadır. Ne var ki tarihsel kanıtlar, bu doğrusal nedenselliği sistematik olarak ihlal etmektedir.

Fransız tarihsel deneyimi, bu paradoksun en çarpıcı göstergesidir. Paige'in çerçevesine göre topraksız emekçilerin devrimci olması beklenirken, 1789 Devrimi'nde büyük bir devrimci dalga yaratan aktörler, ağırlıklı olarak küçük toprak sahibi köylülerdir. Bu dönemdeki devrimci eylemler mülksüzleşmeyle değil, feodal yükümlülüklerin ağırlığıyla ilişkili olmuştur.

Öte yandan Wolf'un çerçevesi de tarihsel sınavdan geçememektedir. Eğer toprak sahipliği özerklik ve dolayısıyla devrimci potansiyel üretiyorsa, aynı Fransız köylülerinin 1848'de niçin tutucu ve hatta karşı-devrimci bir tutum sergilediği sorusu yanıtızsız kalmaktadır. Louis Bonaparte'ın başkanlık seçimlerinde kırsal bölgelerden aldığı %75'i aşan oy oranı, Marx'ın *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*'nde (2002) çözümlediği köylü muhafazakârlığının somut bir göstergesidir. Ted Margadant, 1851 darbesine direnen köylülerin bile çoğunlukla yerel cumhuriyetçi elitlerle organik bağları olan, pazar ekonomisine entegre olmuş kırsal kesimlerden geldiğini göstererek, mülkiyet-devrimcilik ilişkisinin basitliğine meydan okumuştur (Margadant, 1979: 162 vd.).

Bu paradoks yalnızca Fransa ile sınırlı değildir. Barrington Moore'un (2003) karşılaştırmalı analizinde Çin, Hindistan ve Japonya örnekleri de benzer anomaliler sergilemektedir. Çin'de komünist devrimin taşıyıcı gücü olan köylülük, ne Paige'in topraksız emekçi modeline ne de Wolf'un özerk orta köylü modeline tam olarak uymaktadır. Çin devriminde belirleyici olan köylülerin yapısal konumlarından çok, Japon işgali ve iç savaş koşullarında yeniden biçimlenen toplumsal ilişkiler ağıydı.

Dolayısıyla burada bir *tarihsel paradoks* ile karşı karşıya kalınmaktadır: Aynı yapısal konum -toprak sahipliği- farklı tarihsel momentlerde zıt siyasal davranışlar üretebilmektedir. 1789'da devrimci olan Fransız köylüsü, 1848'de tutucudur. Eğer yapısal konum belirleyici olsaydı, bu dönüşüm nasıl açıklanabilirdi? Bu soru, doğru sorunun "hangi yapısal konum devrimcidir?" değil, "hangi tarihsel koşullarda hangi yapısal konum devrimci davranış üretir?" olması gerektiğine işaret etmektedir. Yapısal kategorilerin kendisi değil, bu kategorilerin içinde olduğu ve anlam kazandığı tarihsel bağlam belirleyicidir.

Teorisyen	Devrimci Köylülük	Temel Mantık	Tarihsel Anomali
Paige (1975)	Topraksız emekçiler, ortakçılar	Kaybedecek mülkiyet az, risk düşüktür.	Fransa 1789: Toprak sahipleri devrimciydi.
Wolf (1969) & Scott (1976)	Toprak sahibi köylüler	Özerklik kapasitesi yüksektir.	Fransa 1848: Toprak sahipleri tutucu/karşı-devrimciydi.
Moore (2003)	İkisi de olabilir (koşullara bağlı)	Otorite zayıfsa ayaklanma olur.	“Zayıflık” tanımı belirsizdir; karşılaştırmalı tutarsızlıklar vardır.
Popkin (1979)	Rasyonel hesap yapan bireyler	Kolektif eylem sorununun çözümü	Ahlaki ekonomi boyutunu dışlar.

Tablo 1. Yapısal Yaklaşımların Karşılaştırması ve Tarihsel Anomaliler

İlişkisel Dinamik Yaklaşımı: Köylülüğün Toplumsal Bağları

Yapısal yaklaşımın yukarıda belirtilen sınırlılıkları, bir dizi araştırmacıyı köylülüğü yalnızca ekonomik konumlarıyla değil, devlet, toprak beyleri ve pazar ile kurdukları çok katmanlı ilişkiler ağı içinde kavramaya yöneltmiştir. Bu perspektif, köylülüğün “ne olduğu”ndan çok “kimlerle ve nasıl ilişki kurduğu” sorusunu merkeze almaktadır. Ne var ki ilişkisel yaklaşımın kendisi de homojen bir kuramsal blok değildir. Kendi içinde farklı vurguları ve dolayısıyla farklı zayıflıkları barındırmaktadır.

Robert Redfield, köylü toplumlarının iki katmanlı bir kültürel yapı içinde var olduğunu öne sürmüştür. Buna göre köylülük, biri köy topluluğunun kendi içinde şekillenen “küçük gelenek”, diğeri ise köyün bağlı olduğu daha geniş toplumun “büyük geleneği” olmak üzere iki düzeyli bir kültürel evrenin parçasıdır (Redfield, 1956: 41-43). Bu iki düzey birbirleriyle bağlantılıdır ve iç içe geçmiştir. Köyün dışarıyla bağı temelde idari ve ekonomik boyutluyken, iç dünyası kişisel, akrabalık ve komşuluk ilişkilerine dayanmaktadır. Redfield’in bu tipolojisi, köylülüğü yalnızca ekonomik bir kategori olarak değil, kültürel bir varoluş biçimi olarak kavrama girişimi açısından öncü bir nitelik taşımaktadır. Ancak ilişkilerin tarihsel dönüşümünü değil, belirli bir andaki konfigürasyonunu betimlemekle sınırlı kalmaktadır.

Köylülerin bağımlılık ilişkilerini çözümlemede daha analitik bir çerçeve sunan isim ise Joel Migdal olmuştur. Migdal’a göre köylülerin siyasal davranışını belirleyen, onların yapısal konumlarından çok, yaşamsal kaynakları kontrol

eden güçlerle -yerel beyler veya merkezi devlet- kurdukları bağımlılık ilişkisinin niteliğidir. Lordların güçlü olduğu ve yaşamsal kaynakları kontrol altında tuttuğu durumlarda köylüler, alternatiflerle buluşmalarını engelleyen bir “kapatma” mekanizmasıyla tabi kılınmaktadır (Migdal, 1974: 15-34). Migdal bu kapatma mekanizmasının işleyişini üç değişkenle açıklar: lordun kaynaklarının sınırlılığı (olanaklar), sunduğu hizmetlerin köylü için yaşamsallık derecesi (öncelik) ve alternatiflerin yokluğu (tekel). Lord kontrolünün zayıfladığı durumlarda ise köylülerin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik öz-örgütlenme kapasiteleri güçlenmektedir (Migdal, 1974: 42-43).

Migdal’ın çerçevesi, yapısal yaklaşımın açıklayamadığı bir olguyu -aynı ekonomik konumdaki köylülerin farklı bağlamlarda neden farklı davrandığını- aydınlatma potansiyeline sahiptir. “Güçlü lord”/“zayıf köylü dayanışması” ile “zayıf lord”/“güçlü köylü dayanışması” arasındaki karşıtlık, köylü siyasetini mülkiyet ilişkilerinin ötesinde kavramayı mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, Migdal’ın analizini çağdaş tartışmalarla ilişkilendirmek önemlidir. Michael Hardt ve Antonio Negri’nin (2004: 138) kırsal yaşamı belirleyen temel olgunun “iletişimsizlik” olduğuna dair tespiti, Migdal’ın kapatma mekanizmasının köylülük üzerindeki etkisini tamamlayıcı bir perspektiften doğrulamaktadır. Köylülerin büyük ölçekli işbirliği mekanizmalarından yoksunluğu, hem iletişim altyapısının hem de siyasal örgütlenme kapasitesinin yapısal kısıtlılığıyla ilişkilidir.

Köylülüğün dışa bağımlılığının bir diğer boyutu, James Scott’ın geliştirdiği “ahlaki ekonomi” kavramıyla ilişkilendirilebilir. Scott, köylülerin pazar ilişkilerine yalnızca ekonomik rasyonalite çerçevesinde değil, aynı zamanda “geçimlik güvence” ilkesiyle yaklaştığını göstermiştir (Scott, 1976). Köylüler, pazarlarda lordların ve tüccarların büyük egemenliğiyle karşı karşıya olduklarından, dışarıdaki pazarlarla doğrudan ilişkilenecek yerine yerel karşılıklılık ağları kurmaktadır (Migdal, 1974: 50-51). Her ne kadar yerel düzeyde ticaret yapılsa da, üretimin baskın amacı pazara yönelik değil, geçimliğe yönelik üretimdir. Bu vurgu, köylülüğün feodalizm-sonrası toplumsal dönüşümünü anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Zira pazar ilişkilerinin genişlemesinin köylülük üzerindeki dönüştürücü etkisi, ancak bu geçimlik güvence mantığının çözülme dinamikleri içinde kavranabilir.

İlişkisel Yaklaşımın Gücü ve Sınırları

İlişkisel yaklaşım, yapısal determinizmi aşmada önemli bir adım oluşturmaktadır. Köylülüğü kendi başına değil, diğer toplumsal aktörlerle etkileşim içinde tanımlaması, siyasal davranışların açıklanmasında daha zengin bir perspektif sunmaktadır. Ne var ki bu yaklaşım da, kendi analitik araçlarının tarihselleştirilmesi konusunda yetersiz kalmaktadır.

Temel sorun, ilişkisel kategorilerin kendilerinin tarihsel olarak sabit tutulmasıdır. “Lord-köylü ilişkisi”, “devlet-köylü ilişkisi” veya “pazar-köylü ilişkisi” kavramları, sanki homojen ve zamandan bağımsız kategoriler gibi ele alınmaktadır. Oysa bu ilişkilerin içeriği, tarihsel olarak köklü biçimde farklılaşmaktadır. “Lord” kavramı, 11. yüzyılda topraklarında serfler çalıştıran bir feodal beyi, 16. yüzyılda merkantil (ticari) faaliyetlere giren bir aristokrati ve 19. yüzyılda kapitalist tarım yapan bir toprak sahibini aynı etiket altında toplamaktadır. Benzer biçimde “pazar” kavramı, köylerin haftalık yerel pazarından uluslararası kapitalist pazar ağlarına uzanan bir sürekliliği içermekte, “devlet” ise zayıf feodal otoritelerden mutlakiyetçi monarşilere ve modern ulus-devletlere kadar farklılaşan yapıları kapsamaktadır.

Bu sorunu somutlaştırmak gerekirse: Fransa’da 16. yüzyılda köylüler feodal beylerle doğrudan sömürü ilişkisi içindeyken, 18. yüzyılda bu ilişki zayıflamış ve yerini devletle kurulan vergi ilişkisi almıştır (Anderson, 1974). Dolayısıyla “köylü-bey ilişkisi” kavramı, bu iki yüzyılda tamamen farklı toplumsal gerçekliklere karşılık gelmektedir. Robert Brenner’in (1976) gösterdiği gibi, İngiltere ve Fransa’da köylü-lord ilişkisinin farklı tarihsel yörüngeleri, iki ülkenin tamamen farklı toplumsal dönüşüm yollarına girmesinde belirleyici olmuştur. İngiltere’de lordların köylüleri topraktan uzaklaştırma kapasitesi, kapitalist tarım ilişkilerinin erken gelişmesini mümkün kılarken, Fransa’da köylülerin toprak üzerindeki haklarını koruması, mutlakiyetçi devletin aracılığıyla zorunlu kılmıştır.

İlişkisel yaklaşım, köylülüğü statik yapısal kategorilerden kurtarma başarısını gösterirken, ilişkilerin kendisini yeni statik kategoriler haline getirme riskini taşımaktadır. “Güçlü lord/zayıf köylü” veya “zayıf devlet/özerk köylü” gibi ikili tipolojiler, sanki tarih-üstü formüllermiş gibi işlev görmektedir. Oysa lordun gücü, devletin kapasitesi veya pazarın niteliği, tarihsel süreç içinde sürekli yeniden tanımlanan olgulardır. İlişkisel yaklaşımın temel sorunu şöyle özetlenebilir: İlişkilerin *varlığını* görmekte başarılı olmakla birlikte, bu ilişkilerin tarihsel *içeriğinin değişkenliğini* yeterince kavramamaktadır.

Skocpol'un Makro-Mikro Sentez Girişimi ve Sınırları

Theda Skocpol, köylülük literatüründeki yapısal ve ilişkisel yaklaşımları sentezleme yönünde en kapsamlı girişimi temsil etmektedir. *Devletler ve Toplumsal Devrimler* (1994) eserinde Skocpol, köylülüğün devrimci kapasitesini anlamak için hem makro yapısal koşulları -devlet krizi ve uluslararası baskılar- hem de mikro ilişkisel faktörleri -köylü dayanışması ve örgütlenme kapasitesi- birlikte ele almanın zorunlu olduğunu savunmuştur.

Skocpol'e göre Paige'in hatası, ayaklanmayı "sadece alt sınıfların durumu ve karakteri" üzerinden açıklamaya çalışmasıdır. Ayaklanma, sınıflar arası ilişkilerin ve devlet yapısının da etkisiyle ortaya çıkan çok boyutlu bir olgudur (Skocpol, 1994: 216). Öte yandan Skocpol, Wolf ve Scott'ın köylü özerkliğine ilişkin vurgusunu "romantik bir kültürel yaklaşım" olarak eleştirmekte ve bu perspektifin köylülüğün nesnel koşullarını göz ardı etme riskini taşıdığını ileri sürmektedir (Skocpol, 1994: 222). Skocpol'un kendi çerçevesi, yapısal makro koşulları ön plana çıkarmakta, köylü dayanışması ve otonomisinin, "tarımsal sınıf yapısının aldığı kesin kurumsal biçimlere bağlı olarak" var olduğunu ya da olmadığını belirtmektedir (Skocpol, 1994: 227).

Skocpol'un yaklaşımında bir sınıf yapısının incelenmesi, toplumsal ilişkilerin iki temel türünün eş zamanlı kuruluşunu araştırmak anlamına gelmektedir: birincisi, doğrudan üreticilerin birbirleriyle, üretim araçlarıyla ve toprakla olan ilişkileri; ikincisi, üreticilerden artığın çekilip alınmasını sağlayan sömürü ilişkileri. Skocpol'e göre toprak beylerine karşı yaygın ve geri döndürülemez köylü ayaklanmalarını mümkün kılan "son tahlilde devletin baskıcı kapasitesinin yıkılması"dır. Bunun yanı sıra egemen sınıfın önünde bir "dünya-tarihsel gelişme ögesi"nin varlığı da şarttır (Skocpol, 1994: 229). Bu perspektif, Moore'un köylülerin iç örgütlenmesine verdiği önemin görece azaltılması pahasına, devlet merkezli bir açıklama modeli sunmaktadır.

Skocpol'un sentez girişimi, köylülük literatüründe kuşkusuz önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Ancak bu sentezin iki temel sorunu çözümsüz bıraktığı ileri sürülebilir: *Birincisi, devlet krizi "dışsal" bir faktör olarak ele alınmaktadır.* Skocpol, devletin yapısını ve krizini, köylülükten bağımsız bir makro yapısal değişken olarak konumlandırmaktadır. Bu çerçevede köylüler, devlet çöktüğünde harekete geçen aktörlerdir. Ancak devletin krizinin oluşumunda kendileri bir fail olarak yer almazlar. Bu yaklaşım, köylülükle devlet arasındaki *kurucu ilişkinin tarihselliğini* göz ardı etmektedir. Perry Anderson'ın (1974) göstereceği üzere devletin yapısı, köylülükle kurulan tarihsel ilişkinin bir ürünüdür. Doğu Avrupa'da güçlü toprak beyliklerinin ve

zayıf merkezi devletin ortaya çıkması, köylülüğün serflere dönüştürülmesiyle eş zamanlı bir süreçtir. Batı Avrupa’da ise serflikin çözülmesi ve köylülüğün görece özerkleşmesi, merkezi monarşilerin güçlenmesinin koşullarını şekillendirmiştir. Dolayısıyla devlet yapısını köylülükten bağımsız bir değişken olarak ele almak, tarihsel süreci analitik olarak parçalamaktır.

İkincisi, yapı ile ilişkinin birbirini nasıl dönüştürdüğü analiz edilmemektedir. Skocpol, yapısal faktörler (sınıf yapısı, devlet krizi) ile ilişkisel faktörleri (köylü dayanışması, otonomisi) yan yana koymakta, ancak bunlar arasındaki diyalektik etkileşimi yeterince sorgulamamaktadır. Köylülerin toprak sahipliği durumu (yapı) ile lordlarla olan ilişkileri (ilişki) birbirini nasıl üretmektedir? Mülkiyet rejimi dönüştüğünde ilişkisel dinamikler nasıl yeniden biçimlenmektedir? Ve ilişkilerdeki değişim, yeni yapıları nasıl kristalize etmektedir? Bu sorular, Skocpol’un çerçevesinde yanıtız kalmaktadır. Bu noktada Brenner’in (1976) vurguladığı “toplumsal mülkiyet ilişkileri” kavramı, yapı ile ilişkinin karşılıklı kuruculuğunu düşünmek için önemli bir başlangıç noktası sunmaktadır. Zira Brenner’e göre mülkiyet ilişkileri, yalnızca statik bir dağılım kalıbı değil, toplumsal aktörler arasındaki güç ilişkilerinin tarihsel olarak yeniden üretilme biçimidir.

Dinamik-İlişkisel Bir Perspektife Doğru

Yukarıdaki eleştirel değerlendirme, köylülük literatüründeki her üç yaklaşımın -yapısal, ilişkisel ve Skocpol’un sentez girişiminin- ortak bir zaafiyeti paylaştığını ortaya koymaktadır. Köylülüğü belirli bir tarihsel momentte donduran kategoriler üzerinden tanımlama eğilimi. Yapısal yaklaşım mülkiyet durumunu, ilişkisel yaklaşım ilişki biçimlerini, Skocpol ise devlet-toplum konfigürasyonunu zamandan bağımsız sabitler olarak ele almaktadır. Oysa tarihsel kanıtlar, bu kategorilerin içini dolduran toplumsal içeriğin sürekli olarak yeniden üretildiğini ve dönüştürüldüğünü göstermektedir.

Bu yetersizlik, somut tarihsel örneklerle doğrulanmaktadır. Fransa’da 1789’da devrimci olan toprak sahibi köylülük 1848’de tutuculaşmış, Rusya’da 19. yüzyılda büyük ölçüde sessiz kalan köylülük 1917’de devrimci bir güce dönüşmüş, İngiltere’de ise 15. yüzyılda isyancı olan köylülük 17. yüzyılda bir toplumsal kategori olarak çözülmeye başlamıştır. Bu dönüşümler, yapısal ve ilişkisel boyutların birlikte ve eş zamanlı olarak evrildiğine işaret etmektedir.

İhtiyaç duyulan şey, köylülüğü tarihsel süreç içinde kavrayan *dinamik-ilişkisel* bir perspektiftir. Bu perspektif, köylülüğün yapısal konumu ile

ilişkisel dinamiklerinin nasıl birlikte evrildiğini, bir dönemin yapısının bir sonraki dönemin ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini ve ilişkilerdeki değişimin yeni yapıları nasıl kristalize ettiğini izleme kapasitesine sahip olmalıdır. Perry Anderson'ın mutlakiyetçilik analizi, tam da böyle bir tarihsel perspektifin olanaklarını sunmaktadır. Anderson'ın çerçevesi, devlet biçiminin -mutlakiyetçi monarşinin- köylülükle aristokrasi arasındaki ilişkinin tarihsel ürünü olduğunu ve bu devlet biçiminin de köylülüğün toplumsal konumunu yeniden biçimlendirdiğini göstermektedir. Bir sonraki bölümde bu çerçeve ayrıntılı olarak ele alınacak ve köylülüğün tarihsel dönüşümünü kavramak için nasıl bir analitik araç seti sunduğu tartışılacaktır.

Anderson'ın Gizli Köylülük Teorisi: Mutlakiyetçilik Analizinin Yeniden Yorumlanması

Bir önceki bölümde gösterildiği üzere, köylülük literatüründeki yapısal ve ilişkisel yaklaşımlar, tarihsel değişimi kavramada sistematik bir yetersizlik sergilemektedir. Yapısal yaklaşımlar köylülüğü mülkiyet kategorileri içinde dondurmakta, ilişkisel yaklaşımlar ise ilişki biçimlerini tarihselleştirmeden tipolojik kalıplara hapsedmektedir. Skocpol'ün sentez girişimi, bu iki perspektifi yan yana getirmekle birlikte, yapı ile ilişkinin birbirini nasıl ürettiği sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Bu bölüm, söz konusu çıkmazın aşılması için Perry Anderson'ın mutlakiyetçilik üzerine tarihsel analizine yönelmektedir.

Anderson'ın *Lineages of the Absolutist State* (1974) ve *Passages from Antiquity to Feudalism* (1987) eserlerinden oluşan ikili çalışması, karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji literatüründe genellikle bir devlet formasyonu teorisi olarak değerlendirilmektedir. Ne var ki bu yaygın okuma, Anderson'ın analizinin temelinde yatan kritik bir boyutu sistematik olarak gözden kaçırmaktadır. Mutlakiyetçiliğin farklı biçimlerini belirleyen asıl *bağımsız değişken*, köylülükle kurulan tarihsel ilişkidir. Anderson'ın çalışması, dikkatli bir yeniden okumayla, yapı ile ilişkinin tarihsel süreç içinde birbirini nasıl ürettiğini ve dönüştürdüğünü gösteren derin bir köylülük teorisi sunmaktadır. Bu teori, bir önceki bölümde tespit edilen statik kategorizasyon sorununa güçlü bir alternatif sağlamaktadır.

Anderson'ın Mutlakiyetçilik Tezi: Devlet Teorisi mi, Köylülük Teorisi mi?

Perry Anderson'ın (1974) *Lineages of the Absolutist State* eseri, karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji alanında merkezi bir konuma sahiptir. Eser, Avrupa'da merkezi devletlerin ortaya çıkışını, farklı mutlakiyetçi rejimlerin yapısal özelliklerini ve Batı ile Doğu Avrupa arasındaki ayrışmayı

inceleyen kapsamlı bir karşılaştırmalı analiz olarak okunmaktadır (Teschke, 2003; Lachmann, 2000; Fulbrook ve Skocpol, 1999). Ne var ki bu okumalar, Anderson'ın çözümlemesinde köylülüğün *bağımsız değişken* olarak taşıdığı önemi yeterince dikkate almamaktadır.

Bu noktada, Anderson'ın eserinin neden ağırlıklı olarak bir devlet teorisi olarak okunduğu üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Bunun başlıca nedeni, metnin retorik yapısının devlet biçimlerinin tasvirine ağırlık vermesidir. Anderson, Batı Avrupa'da İspanya, Fransa, İngiltere ve İsveç gibi ülkelerin mutlakiyetçi deneyimlerini, Doğu Avrupa'da ise Prusya, Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yapılarını ayrıntılı biçimde incelemektedir. Bu anlatının yüzeyinde, devlet formasyonunun farklı yörüngeleri yer almaktadır. Ancak Anderson'ın bu farklılaşmayı *açıklama* biçimi dikkatle incelendiğinde, her kritik kavşakta köylülükle kurulan ilişkinin belirleyici rol oynadığı görülmektedir.

Anderson'ın mutlakiyetçiliği tanımlama biçimi, bu argümanın en doğrudan kanıtını sunmaktadır. Anderson'a göre mutlakiyetçilik, "köylü kitlelerini yeniden geleneksel sosyal konumlarına döndürmek üzere tasarlanmış, feodal egemenliğin yeniden açılmış ve yeniden yüklenmiş bir aygıttır" (Anderson, 1987: 18). Bu tanım, ilk bakışta yalnızca aristokrasinin sınıfsal çıkarlarına vurgu yapar gibi görünmektedir. Fakat cümlelerin yapısı dikkatle çözümlendiğinde, mutlakiyetçi devletin varlık nedeninin köylülüğün konumunun yeniden düzenlenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle mutlakiyetçilik, bir devlet projesi olduğu kadar ve hatta ondan önce, bir *köylülük düzenleme projesidir*. Devlet biçimi, köylülükle kurulan ilişkinin kristalize olmuş halidir.

Bu yeniden okuma, yalnızca metinsel bir yorum denemesi değildir. Anderson'ın argümanının analitik mantığını izlediğimizde, nedensellik zincirinin sistematik biçimde köylülükten devlete doğru işlediği görülmektedir. Anderson, mutlakiyetçi devletlerin ortaya çıkışını, serfliğin çözülme biçimleriyle -yani köylülüğün dönüşümüyle- ilişkilendirmektedir. Serfliğin farklı biçimlerde çözülmesi veya güçlenmesi, aristokrasinin farklı stratejiler geliştirmesine ve dolayısıyla farklı devlet yapılarının kristalize olmasına yol açmıştır. Anderson'ın çözümlemesinde devlet bağımsız bir fail değil, toplumsal sınıf ilişkilerinin -ve bu ilişkilerin merkezindeki köylülük sorununun- kurumsal biçimidir.

Feodalizmin “Eşitsiz Sentez”i ve Köylülüğün Farklılaşan Konumu

Anderson’ın mutlakiyetçilik analizinin köylülük boyutunu kavramak için, onun feodalizminin kökenlerine ilişkin tezinden başlamak gerekmektedir. Anderson’a göre Avrupa feodalizmi, “çözümekte olan önceki ilkel ve antik üretim tarzlarının feci çarpışmasından” doğmuştur (Anderson, 1987: 128). Bu sentezin en kritik özelliği, başından itibaren *eşitsiz* olmasıdır. Bu eşitsizlik, Avrupa çapında farklı feodal tipolojilerin -dolayısıyla farklı köylülük biçimlerinin- ortaya çıkmasının temel nedenidir.

Anderson bu farklılaşmayı coğrafi-tarihsel bir eksenle kavramsallaştırır. Batı Avrupa’da Roma İmparatorluğu’nun mirası -kentleşme, para ekonomisi, hukuki gelenek ve idari altyapı- çözümmekte olan Germen kabile toplulukları ile buluşmuştur. Bu buluşma, hem feodal mülkiyet ilişkilerinin hem de serflüğün kendine özgü biçimlerinin oluşmasına yol açmıştır. Doğu Avrupa’da ise bu sentez gerçekleşmemiştir.

Bu “özgül sentezin yokluğu”, doğrudan köylülüğün konumunu belirlemiştir. Batı Avrupa’da Roma mirası üzerine inşa edilen feodalizm, köylülere -hukuki olarak serf statüsünde olmalarına rağmen- belirli geleneksel haklar, kullanım güvenceleri ve yerel kurumsal otonomi alanları sağlayan bir çerçeve sunmuştur. Marc Bloch’un (1961) klasik çalışmasının gösterdiği gibi, Batı feodalizmi, senyör ile serf arasında karşılıklı -eşitsiz de olsa- yükümlülükler üzerine kurulmuş bir ilişki ağıydı. Doğu Avrupa’da ise Roma kentsel mirası ve hukuki geleneğinin yokluğu, köylülerin aristokrasi karşısında daha zayıf bir müzakere konumuna sahip olmasına yol açmıştır. Robert Brenner’in vurguladığı gibi, köylülerin topluluk olarak örgütlenme kapasitesi ve lordlara karşı direnme güçleri, mülkiyet ilişkilerinin hangi yönde evrildiğini belirleyen kritik değişkendir (Brenner, 1982: 31).

Bu noktada Brenner’in Anderson’a yönelik dolaylı eleştirisini de kaydetmek gerekmektedir. Brenner, köylülüğün farklılaşan konumunu Anderson’ın yaptığı gibi “sentez” biçimlerine değil, doğrudan sınıf mücadelesinin sonuçlarına bağlamıştır. Brenner’e göre İngiltere’de ve Fransa’da köylülüğün farklı kaderleri, demografik veya ticari faktörlerle değil, köylü topluluklarının lordlara karşı direnme kapasiteleriyle açıklanmalıdır. Fransa’da köylüler toprak üzerindeki haklarını koruyabilmişken, İngiltere’de lordlar köylüleri topraktan uzaklaştırarak kapitalist tarım ilişkilerinin yolunu açmışlardır (Brenner, 1976: 39 vd.). Bu eleştiri, Anderson’ın makro-yapısal çerçevesine önemli bir katkı sunmaktadır. Keza köylülüğü yalnızca yapısal koşulların edilgen nesnesi olarak değil, bu koşulları yeniden biçimlendiren

aktif bir fail olarak da kavramayı zorunlu kılmaktadır. Ne var ki Brenner'in çerçevesi de kendi sınırlarını taşımaktadır: sınıf mücadelesinin sonuçlarını açıklarken, bu mücadelenin içinde gerçekleştiği daha geniş jeopolitik ve kurumsal bağlamı -Anderson'ın vurguladığı "sentez" koşullarını- yeterince dikkate almamaktadır.

Anderson'ın ve Brenner'in analizlerinin kesişim noktası, bu makalenin argümanı açısından hayati önem taşımaktadır: köylülüğün yapısal konumu ile ilişkisel dinamikleri, birbirinden ayrı düşünilemeyecek bir tarihsel bütünlük oluşturmaktadır. Köylülerin toprak üzerindeki hakları (yapı), lordlarla, devletle ve birbirleriyle kurdukları ilişkiler (ilişki) tarafından biçimlendirilmektedir. Bu ilişkiler de mevcut mülkiyet yapısı içinde anlam kazanmaktadır. Bir sonraki alt bölümde, Anderson'ın Batı ve Doğu Avrupa karşılaştırması, tam da bu karşılıklı kuruculuk dinamiğinin somut tarihsel gösterimi olarak ele alınacaktır.

Batı Avrupa: Serfliğin Çözülmesi, Köylü Özerkliği ve Mutlakiyetçi Devlet

Anderson'ın Batı Avrupa analizi, yapı ile ilişkinin tarihsel etkileşiminin en açık biçimde gözlemlenebildiği laboratuvar niteliğindedir. Bu analizin merkezinde, serfliğin çözülme sürecinin köylülük-aristokrasi-devlet üçgenini nasıl yeniden biçimlendirdiği sorusu yer almaktadır.

14. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da serfliğin çözülmesi, birbirine bağlı birkaç dinamiğin ürünüdür. 1347-1351 Kara Veba salgını, nüfusu dramatik biçimde azaltarak emek arzını daraltmış ve köylülerin lordlar karşısındaki pazarlık gücünü artırmıştır. Ancak demografik etken tek başına belirleyici değildir. Aynı demografik şok, Doğu Avrupa'da tam tersi bir sonuç -serfliğin güçlenmesi- üretmiştir. Burada belirleyici olan, köylü topluluklarının örgütsel kapasitesi ve mevcut kurumsal çerçevenin sağladığı müzakere olanaklarıdır. Rodney Hilton'un (1973) İngiltere örneğinde ayrıntılı biçimde gösterdiği üzere, 1381 Köylü İsyanı başarısız olmasına rağmen, serfliğin fiili çözülme sürecini hızlandırmıştır. İsyan, lordların köylüleri eski yükümlülüklerine zorlamanın maliyetini dramatik biçimde artırmıştır.

Serfliğin çözülmesiyle birlikte aristokrasi, artık köylülerden ekonomi-dışı zor yoluyla doğrudan artık çıkaramaz hale gelmiştir. Anderson'a göre bu kriz, aristokrasiyi alternatif bir sömürü mekanizması aramaya yöneltmiştir ve mutlakiyetçi devlet, tam da bu ihtiyacın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Anderson'ın formülasyonu: devlet, artığın doğrudan lordlar tarafından değil, merkezileşmiş bir aygıt aracılığıyla -vergilendirme, savaş ve bürokratik düzenleme yoluyla- köylülerden çekilmesinin kurumsal biçimidir (Anderson,

1974: 18-19). Mutlakıyetçi krallıklar, feodal sınıfın sömürsünü yeniden örgütleyen, ama bu örgütlemeyi yapabilmek için feodal beylerin bireysel gücünü sınırlayan bir üst yapı olarak işlev görmüştür.

Bu süreçte köylülüğün konumu paradoksal bir dönüşüm geçirmiştir. Bir yandan serflikten kurtulmuş, kısmi mülkiyet hakları kazanmış ve yerel ölçekte görece bir otonomi alanı elde etmiştir. Öte yandan, bu görece özgürleşme, devlet vergilendirmesi aracılığıyla yeni bir bağımlılık biçimine evrilmiştir. Köylülerin “özgürleşmesi”, paradoksal biçimde, devlet aracılığıyla daha sistematik ve daha etkin bir sömürü mekanizmasının kurulmasının önkoşulunu oluşturmıştır. Fransa bu dinamiğin en belirgin örneğidir: 16. yüzyılda Fransa’nın kuzeyinde serfliğin fiilen ortadan kalkmasıyla birlikte, monarşinin vergi toplama kapasitesi ve dolayısıyla merkezi devletin gücü dramatik biçimde artmıştır (Anderson, 1974: 85-112). Fransız köylüleri toprak üzerindeki haklarını koruyabilmiş, ancak bu hakların korunması ironik biçimde kraliyet otoritesinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Çünkü köylüler, lordlara karşı kralı bir müttefik olarak görmüşlerdir.

Bu tarihsel dinamik, köylülük literatüründeki yapısal-ilişkisel ikiliğinin somut düzeyde aşılmasına örnek teşkil etmektedir. Serfliğin çözülmesi, köylü-lord ilişkisini dönüştürmüş, dönüşen ilişki yeni bir devlet yapısını mümkün kılmış, bu yeni yapı ise köylülüğün konumunu farklı bir bağımlılık biçimi içinde yeniden tanımlamıştır. Ne salt yapısal belirlemenin ne de salt ilişkisel dinamik, bu dönüşüm sürecini tek başına kavrayabilir.

Doğu Avrupa: İkinci Serfleşme, Bağımlılaşma ve Despotik Devlet

Anderson’ın Doğu Avrupa analizi, Batı’daki sürecin adeta ters aynası (*mirror image*) olarak işlev görmek ve yapı-ilişki diyalektiğinin farklı koşullarda nasıl farklı sonuçlar ürettiğini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

Batı Avrupa’da 14. yüzyılın demografik krizi serfliğin çözülmesini hızlandırırken, Doğu Avrupa’da aynı dönemde -ve özellikle 15.-16. Yüzyıllarda- tam tersi bir süreç yaşanmıştır: “ikinci serfleşme” (*second serfdom*). Bu kavram, ilk olarak Friedrich Engels tarafından kullanılmış, ancak sistematik bir analitik çerçeveye Immanuel Wallerstein (1974) tarafından oturtulmuştur. Wallerstein, ikinci serfleşmeyi dünya-sistemi perspektifinden, Doğu Avrupa’nın Batı’nın tahıl ambarına dönüşmesi sürecinin bir parçası olarak açıklamıştır. Anderson ise Wallerstein’in dünya-sistemi çerçevesini eleştirerek, ikinci serfleşmenin dış ticaret talebine indirgenemeyeceğini ve iç sınıf dinamiklerinin belirleyici olduğunu vurgulamıştır (Anderson, 1974: 195-235).

Anderson'ın çerçevesinde ikinci serfleşmenin temelinde, Doğu Avrupa'da Batı'daki "sentez" in yokluğu yatmaktadır. Roma kentsel mirası, gelişmiş para ekonomisi ve hukuki geleneğin bulunmaması, köylülerin lordlar karşısındaki müzakere gücünü yapısal olarak zayıflatmıştır. Kentlerin sığınak işlevi göremeyişi, hukuki hakların zayıflığı ve köylü topluluklarının örgütsel kapasitesinin düşüklüğü, demografik kriz karşısında lordların köylüleri toprağa bağlama stratejisini -yani serfleştirmeyi- başarıyla uygulamasına olanak tanımıştır. Burada Brenner'in "toplumsal mülkiyet ilişkileri" kavramının açıklayıcı gücü bir kez daha kendini göstermektedir: aynı demografik koşullar (nüfus azalması), farklı toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde zıt sonuçlar üretmiştir: Batı'da serfliğin çözülmesi, Doğu'da ise serfliğin güçlenmesi...

Doğu Avrupa'da köylülüğün serfleştirilmesi, devlet yapısını da farklı bir yönde biçimlendirmiştir. Anderson'ın analizi, Doğu mutlakiyetçiliğinin Batı'dakinden yapısal olarak farklı bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Batı'da mutlakiyetçi devlet, serfliğin çözülmesinin ardından aristokrasinin sömürsünü yeniden örgütleyen merkezileşmiş bir aygıt olarak ortaya çıkmışken, Doğu'da devlet, köylülüğün serfleştirilmesini doğrudan destekleyen ve uygulayan bir "baskı makinesi" haline gelmiştir. Anderson'ın ifadesiyle, Doğu mutlakiyetçiliğinde devlet feodal sınıfın baskı aygıtı olarak işlev görmüş, toplumsal yaşam şiddetle iç içe gelişmiş ve despotizm kendini yeniden üretmiştir (Anderson, 1987: 195-196). Bu despotizmin birincil hedefi ve nesnesi ise köylülüktür.

Doğu Avrupa deneyimi, Anderson'ın köylülük teorisi olarak okunması gereken çerçevenin temel ilkesini doğrulamaktadır: devlet biçimi, köylülükle kurulan tarihsel ilişkinin kristalize olmuş halidir. Batı'da köylülüğün görece özerkleşmesi, belirli bir devlet formunu -merkezileşmiş ama köylülüğü yeniden serfleştirmeyen, bunun yerine vergilendiren mutlakiyetçilik- üretmişken, Doğu'da köylülüğün bağımlılaştırılması, yapısal olarak farklı bir devlet formunu -köylülüğü doğrudan baskı altında tutan despotik mutlakiyetçilik- kristalize etmiştir. Aynı "mutlakiyetçilik" adı altında iki farklı tarihsel olgu yer almaktadır ve bu farkın belirleyici değişkeni köylülüktür.

Değişken	Batı Avrupa Mutlakiyetçiliği	Doğu Avrupa Mutlakiyetçiliği
Serfliğin kaderi	Çözülme (14.-16. yy.)	Güçlenme: "İkinci serfleşme" (15.-17. yy.)
Köylülüğün konumu	Görece özerkleşme, kısmi mülkiyet hakları	Toprağa bağlanma, ağır sömürü, hareket kısıtlaması
Para ekonomisi	Gelişmiş; feodal beyler ekonomik güç kaybetmekte	Zayıf; lordlar doğrudan kontrolü sürdürmekte
Artık çıkarma biçimi	Devlet vergilendirmesi aracılığıyla dolaylı	Lordlar tarafından ekonomi-dışı zor yoluyla doğrudan
Devlet biçimi	Merkezileşmiş monarşi; aristokrasinin sömürsünü yeniden örgütleyen aygıt	Despotik devlet; aristokrasinin "baskı makinesi"
Köylülük-devlet ilişkisi	Dolaylı; vergi yükümlüsü olarak tabi kılma	Doğrudan; serfleştirme ve baskı yoluyla tabi kılma

Tablo 2. Anderson'ın Çerçevesinde Batı ve Doğu Avrupa Mutlakiyetçiliklerinin Karşılaştırması

Anderson'dan Bir Köylülük Teorisi Çıkarmak: Yapı, İlişki ve Tarihsel Süreç

Anderson'ın mutlakiyetçilik analizinin sistematik bir yeniden okuması, köylülük araştırmaları için derin kuramsal çıkarımlar taşımaktadır. Bu alt bölümde, söz konusu çıkarımlar üç analitik ilke etrafında formüle edilecektir.

Birinci ilke: Köylülüğün yapısal konumu ile ilişkisel dinamikleri, karşılıklı olarak kurucu bir bütünlük oluşturmaktadır. Anderson'ın analizi, mülkiyet ilişkileri ile sınıflar arası etkileşimlerin ayrı değişkenler olmadığını göstermektedir. Batı Avrupa'nın tarihsel deneyiminde izlenen serfliğin çözülmesi → köylü-lord ilişkisinin dönüşümü → mutlakiyetçi devletin kristalize olması → köylülüğün yeniden konumlanması dizisi, nedenselliğin döngüsel ve karşılıklı kurucu niteliğini somut olarak ortaya koymaktadır. Köylülerin siyasal davranışını belirleyen, ne salt yapısal konumları ne de salt ilişkisel bağlamlarıdır. Bilakis, bu ikisinin belirli bir tarihsel konjonktürde birlikte evrilme biçimidir.

İkinci ilke: Devlet biçimi, köylülükle kurulan tarihsel ilişkinin kristalize olmuş halidir ve bu ilişkiden bağımsız bir değişken olarak ele alınamaz. Bu ilke, doğrudan Skocpol'ün yaklaşımına yönelik bir eleştiri içermektedir. Skocpol, devlet krizini köylülükten bağımsız bir "dışsal" faktör olarak konumlandırmıştır. Oysa Anderson'ın gösterdiği gibi, devletin yapısı -merkezileşme derecesi, baskı kapasitesi, vergilendirme mekanizmaları-

köylülükle kurulan tarihsel ilişkinin ürünüdür. Batı’da ve Doğu’da farklı devlet biçimlerinin ortaya çıkması, bu bölgelerde köylülükle kurulan farklı ilişkilerin sonucudur. Devlet krizini köylülükten ayırmak, nedenle sonucu birbirinden koparmaktır. Devlet ile toplumsal ilişkiler arasındaki ayrım, kapitalizm-öncesi toplumsal yapılar söz konusu olduğunda özellikle yanıltıcıdır. Zira feodal ve mutlakiyetçi devletlerde siyasal otorite ile ekonomik sömürü birbirinden ayırmamıştır.

Üçüncü ilke: Statik kategoriler yerine, tarihsel sürecin kendisi analiz birimi olmalıdır. Anderson’ın çerçevesi, “toprak sahibi/topraksız”, “güçlü lord/zayıf lord”, “devlet krizi var/yok” gibi statik ikili kategorilerden farklı olarak, bu kategorilerin tarihsel olarak nasıl oluştuğunu, dönüştüğünü ve yeniden üretildiğini izlemektedir. Örneğin, “toprak sahibi köylü” kategorisi, 14. yüzyıl Fransa’sında serflikin çözülme sürecinin ürünüdür. Fakat aynı kategori, 18. yüzyılda mutlakiyetçi vergilendirmenin hedefi olarak tamamen farklı bir anlam taşımaktadır. Bir kategorinin tarihsel anlamı, o kategorinin içinde oluştuğu sürecin bir fonksiyonudur. E. P. Thompson’ın (1966) sınıfı statik bir yapı olarak değil, “yaşanan tarihsel ilişki” olarak kavramsallaştırması, bu üçüncü ilkenin en güçlü teorik referansıdır. Thompson’ın İngiliz işçi sınıfı için gösterdiği gibi, sınıf “oluş” sürecinde kavranmalıdır. Aynı ilke, köylülük çalışmaları için de geçerlidir.

Mülkiyet Rejimi ile İlişkisel Dinamiğin Tarihsel Sentezi

Bir önceki bölümde, yapısal yaklaşımın mülkiyet kategorilerini tarihsel bağlamlarından koparılmış statik tipolojiler olarak ele aldığı, bunun yanında, ilişkisel yaklaşımın ise ilişkilerin maddi temellerini yeterince kavramsallaştıramadığı gösterilmişti. Görüldüğü gibi Anderson’ın perspektifi, köylülüğe ilişkin yapısal ve ilişkisel yaklaşımları tarihsel süreç içinde sentezleme imkânı sunmaktadır. Ancak bu imkânın gerçekleşmesi için, mülkiyet rejimlerinin kendilerinin de yeniden teorize edilmesi gerekmektedir. Mülkiyet rejimleri, köylü-bey-devlet-pazar arasındaki ilişkisel dinamiklerin tarihsel süreç içinde kristalize olmuş biçimleridir. Dolayısıyla yapısal bir kategori olarak ele alınsalar da, özleri itibarıyla ilişkiseldirler. Bu perspektif, yapı ile ilişki arasındaki yanlış dikotomiye aşmanın analitik anahtarını sunmaktadır.

Bu iddiayı somutlaştırmak için, Eric Wolf’un mülkiyet rejimleri sınıflandırması verimli bir başlangıç noktası sunmaktadır. Wolf, köylülüğü etkileyen üç tür mülkiyet biçimi tanımlar: toprağı tasarruf edenlerin denetiminin miras yoluyla edinen beylerin eline verildiği patrimonyal mülkiyet (tmar); devlet

hizmetkârlarının devlet adına köylüden vergi toplama hakkına sahip olduğu, miras edilemeyen prebendal mülkiyet (arpalık/iltizam); ve toprağın özel mülk olarak alınıp satıldığı, kâr amacıyla kullanıldığı merkantil (ticari) mülkiyet (Wolf, 2000: 88-96). Wolf bu sınıflandırmayı coğrafi bir dağılımla ilişkilendirir: patrimonyal sistem Batı Avrupa'nın çoğunda, prebendal sistem Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Çin'de, merkantil (ticari) sistem ise Kuzey-Batı Avrupa'da hâkimdir.

Wolf'un tipolojisinin değeri, farklı mülkiyet biçimlerinin köylülük üzerindeki farklı etkilerini sistematik olarak görmemizi sağlamasındadır. Ne var ki bu sunum, söz konusu rejimleri ayırık ve sabit kategoriler olarak ele almaktadır. Sanki her bir rejim, kendi içinde homojen, dışa kapalı ve tarihsel olarak değişmez bir yapı oluşturmaktadır. Oysa Anderson'ın tarihsel analizi, bu rejimlerin oluşum süreçlerini izlediğimizde, her birinin belirli bir ilişki tarihinin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, patrimonyal mülkiyet "doğal olarak" var olan bir yapı değil, köylü-bey mücadelesinin belirli bir tarihsel konjonktürde aldığı biçimdir. Prebendal mülkiyet, devletin yerel güç odaklarını kontrol etme stratejisinin köylülük üzerinden cisimleşmesidir. Merkantil (ticari) mülkiyet ise feodal bağların çözülmesi ve pazar ilişkilerinin güçlenmesi sürecinin kristalize olmuş halidir. Burada Brenner'ın vurgusu belirleyicidir: Mülkiyet biçimlerindeki farklılaşma, demografik veya teknolojik faktörlerden çok, köylülerin kolektif örgütlenme kapasitesi ile sömürücü sınıfların yanıt stratejileri arasındaki güç dengesinden kaynaklanmaktadır (Brenner, 1976: 46-52).

Bu perspektiften bakıldığında, yapı ile ilişki arasındaki dikotomi çözülmeye başlar. Mülkiyet rejimi bir "yapı"dır, çünkü bireysel aktörlerin iradelerinden bağımsız olarak köylülüğün eylem alanını belirler. Ancak aynı zamanda bir "ilişki tarihi"dir. Çünkü kendisi tarihsel mücadelelerin ve pazarlıkların ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Henry Bernstein'in ifadesiyle, mülkiyet ilişkileri "toplumsal üretim ilişkilerinin özgül tarihsel biçimleri"dir ve bu biçimler, sınıf mücadelesinin dinamikleri tarafından sürekli olarak yeniden üretilir veya dönüştürülür (Bernstein, 2010: 22-24). Dolayısıyla Wolf'un tipolojisi, Anderson'ın tarihsel perspektifiyle okunduğunda, statik bir sınıflandırmadan dinamik bir analiz çerçevesine dönüşmektedir.

i) Yapı ve İlişkinin Etkileşimi: Karşılaştırmalı Tablo

Bu sentezin analitik gücünü somutlaştırmak için, üç mülkiyet rejiminin kodladığı ilişki tarihlerini karşılaştırmalı olarak incelemek aydınlatıcıdır. Her rejim, yalnızca toprak üzerindeki hakların dağılımını değil, aynı

zamanda köylü-bey-devlet-pazar dörtgenindeki güç ilişkilerinin tarihsel konfigürasyonunu temsil etmektedir.

Mülkiyet Rejimi	Köylü-Bey İlişkisi	Köylü-Devlet İlişkisi	Köylülük Konumu
Patrimonyal (Tımar)	Doğrudan bağımlılık; bey toprağı ve köylüyü kontrol eder	Zayıf; devlet beyler aracılığıyla yönetir	Toprağına bağlı serf; sınırlı hareketlilik
Prebendal (Arpalık)	Dolaylı bağımlılık; devlet memurları aracılığıyla sömürü	Güçlü ama keyfi; vergi toplama hakkı geçici	Çifte bağımlılık; hem beye hem devlete tabi
Merkantil (Ticari/ pazara dönük)	Zayıflamış; feodal bağlar çözülmüş	Doğrudan vergi ilişkisi; koruma-sömürü gerilimi	Özerk ama piyasa tehdidi altında; yarı-özerklik

Tablo 3. Mülkiyet Rejimleri, İlişkisel Dinamikler ve Köylülük Konumu

Bu karşılaştırmalı çerçeve, mülkiyet rejimlerinin salt hukuki düzenlemeler olmadığını, aksine ilişkisel dinamiklerin tarihsel tortusu olduğunu göstermektedir. Örneğin merkantil mülkiyet, yalnızca “toprak alınıp satılabilir” demek değildir. Bu rejim, aynı zamanda feodal bağların çözüldüğü bir köylü-bey ilişkisini, meta üretiminin yaygınlaştığı bir köylü-pazar ilişkisini ve devletin bu geçişi yönetirken köylüyü yeniden bağlamadığı bir devlet-köylü ilişkisini kodlamaktadır. Wood’un gösterdiği gibi, bu süreç köylüleri biçimsel olarak özerk kılarken, aynı zamanda piyasa disiplinine tabi tutmakta ve böylece yeni bir bağımlılık biçimi üretmektedir (Wood, 2002: 108-117).

Prebendal mülkiyet ise bunun tam tersi bir ilişki tarihini kodlar. Burada belirleyici olan, merkezi devletin yerel beyleri doğrudan kontrol edemeyecek kadar zayıf olması, beylerin köylüleri bağımlı kılmak için devlet mekanizmasını kullanması ve pazar ilişkilerinin gelişmemiş olması nedeniyle köylülerin kapalı ekonomiye mahkûm edilmesidir. Anderson’ın Doğu Avrupa analizinde ortaya koyduğu gibi, prebendal rejim altında köylülük, Batı’daki “yarı-özerkliğin” aksine, “çifte bağımlılık” durumundadır: hem beylere hem devlete tabi, hem de pazardan dışlanmıştır (Anderson, 1987: 195-235). Bu farklılık, demografik koşullardan ya da coğrafi belirlenimcilikten değil, köylülerin Kara Veba sonrası “kritik konjonktürde” kolektif direniş örgütleyip örgütleyemediklerinden kaynaklanmaktadır (Brenner, 1976: 55-62). Batı’da

köylü direnişi serfliği zayıflatırken, Doğu’da beylerin baskısı “ikinci serfliği” pekiştirmiştir (Aston ve Philpin, 1987).

Bu analiz, mülkiyet rejimlerinin görünürde yapısal olan kategorilerinin, aslında özgül ilişki tarihlerinin ürünü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak burada kritik bir soru ortaya çıkmaktadır: Mülkiyet rejimleri bir kez kristalize olduktan sonra, ilişkisel dinamiklerden bağımsızlaşır mı? Yoksa sürekli olarak yeniden üretilmeye ve dönüştürülmeye açık mıdır? Anderson’ın Batı Avrupa için çizdiği tarihsel tablo, bu soruya yanıt vermektedir.

ii) Tarihsel Sürecin İzlenmesi: Patrimonyal’den Merkantil’e Dönüşümün Dinamikleri

Anderson’ın analizinin en güçlü boyutlarından biri, mülkiyet rejimlerinin dönüşümünü süreç olarak izlemesidir. Batı Avrupa’da patrimonyal sistemden merkantil (ticari) sisteme geçiş, bir kopma anı değil, 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar uzanan ve her aşamasında köylülüğün konumunun yeniden tanımlandığı uzun bir dönüşüm sürecidir (Anderson, 1987: 19-24). Bu süreci izlemek, mülkiyet rejimlerinin “statik kategoriler” olmadığını, aksine ilişkisel dinamiklerin sürekli olarak yeniden biçimlendirdiği tarihsel oluşumlar olduğunu gösterir.

Sürecin ilk aşamasında, 14.-15. yüzyıllarda Kara Veba’nın yarattığı demografik çöküş, emek kıtlığı üzerinden köylülere beklenmedik bir pazarlık gücü kazandırmıştır. Ancak Brenner’ın (1976) gösterdiği gibi, bu demografik koşul tek başına belirleyici değildir. Aynı demografik baskı Batı’da serfliğin zayıflamasına, Doğu’da ise pekişmesine yol açmıştır. Farkı yaratan, köylülerin kolektif örgütlenme kapasitesi ve beylerin yanıt stratejileridir. Bu durum, yapısal koşulların (demografik değişim) ilişkisel dinamikleri (sınıf mücadelesi) nasıl harekete geçirdiğini ve ilişkisel sonuçların (serfliğin çözülmesi veya pekişmesi) nasıl yeni yapısal konfigürasyonlar ürettiğini göstermektedir.

16. yüzyılda para ekonomisinin genişlemesi, bu dönüşümü hızlandırmıştır. Enflasyonun sabit feodal rantları reel olarak aşındırması, aristokrasinin ekonomik temelini sarsmış ve merkezi krallıkların güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu noktada yapısal ve ilişkisel düzlemler arasındaki karşılıklı belirlenme ilişkisi belirginleşmektedir: Makro-ekonomik dönüşüm (para ekonomisinin genişlemesi) sınıf ilişkilerini yeniden biçimlendirmiştir. Dönüşen sınıf ilişkileri ise yeni bir siyasal yapılanmayı (merkezi devletin güçlenmesi) mümkün kılmıştır. Bu dinamik, mülkiyet rejimlerinin

değişiminin tek yönlü bir nedensellikte değil, yapı ile ilişkinin sürekli birbirini beslemesiyle gerçekleştiğini göstermektedir.

Sürecin sonaşmasında, 17.-18. yüzyıllarda mutlakiyetçilik yerleşmiş, köylüler feodal beylerden kısmen kurtulmuş ancak devletin vergi mekanizması altına girmiştir. Bu yeni konfigürasyon, köylülüğü feodal bağımlılıktan çıkarırken onu farklı bir bağımlılık biçimine tabi kılmıştır. Dolayısıyla patrimonial'den merkantil'e geçiş, köylülüğün basitçe "özgürleşmesi" olarak okunamaz. Aksine, bağımlılık ilişkilerinin niteliksel dönüşümü olarak anlaşılmalıdır. Bu süreç boyunca, önceki yapı yeni ilişkileri şekillendirmiş, yeni ilişkiler ise yeni yapıları kristalize etmiştir. Mülkiyet rejiminin dönüşümü, yalnızca kurumsal bir değişiklik değil, bir ilişki tarihinin yeniden yazılmasıdır.

Fransa Örneği: Aynı Yapı, Farklı Konjonktür, Zıt Siyasal Davranış

Buraya kadar ileri sürülen iddialara tarihsel bir örnek vermek açıklayıcı olacaktır. Mülkiyet rejimlerinin ilişkisel dinamiklerin kristalize olmuş biçimleri olduğu tezi, en çarpıcı sınavını Fransa örneğinde bulmaktadır. Fransa, makalenin temel argümanı açısından ayrıcalıklı bir vaka sunmaktadır. Çünkü aynı yapısal konumdaki köylülüğün (küçük toprak sahipliği), farklı tarihsel konjonktürlerde (1789 ve 1848) zıt siyasal davranışlar sergilediğini somut olarak ortaya koymaktadır. Eğer köylülüğün siyasal davranışı salt yapısal konumundan türetilbilseydi, aynı mülkiyet yapısının her iki dönemde de benzer siyasal sonuçlar üretmesi beklenirdi. Bunun tam tersinin gerçekleşmiş olması, ilişkisel dinamiklerin ve tarihsel konjonktürün açıklayıcı gücünü göstermektedir.

i) Fransa'da Köylülüğün "Yarı-Özerkliği": Konfigürasyonun Oluşumu

Yukarıda çizilen genel çerçeve, Fransa örneğinde somut bir tarihsel içerik kazanmaktadır. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Fransa'da köylülük, yapısal ve ilişkisel düzlemlerin eş zamanlı dönüşümüyle biçimlenen özgün bir konfigürasyona doğru evrilmiştir. Yapısal düzlemde, Elias'ın ayrıntılı olarak gösterdiği gibi, para ekonomisinin yaygınlaşması ve enflasyonun sabit feodal rantları eritme süreci, Fransız aristokrasisini diğer Avrupa ülkelerine kıyasla daha derinden etkilemiştir. Zira Fransız aristokrasisi İngiliz muadilinin aksine ticari faaliyetlere yönelmemiş, gelirini büyük ölçüde feodal rantlara dayandırmaya devam etmiştir (Elias, 2004: 19-21). Bu süreçte Fransız köylülüğünün bir kısmı, "mülklerini sağlamlaştırmayı bilmiştir" (Moore, 2003: 533). Ancak bu mülkiyet, tam bir özerklik anlamına gelmiyordu. *Corvée* (angarya), *cens* (senyöral toprak vergisi), *mainmorte* (miras hakkı kısıtlaması) gibi feodal yükümlülükler halen geçerliliğini korumaktaydı (Lefebvre, 1973).¹

İlişkisel düzlemde Fransa'nın özgünlüğü, köylü-bey ilişkisinin doğrudan sömürden dolayı rant ilişkisine dönüşürken köylü-devlet bağının eş zamanlı olarak güçlenmesindedir. Merkezi krallığın doğrudan vergi toplaması, köylüleri devletle aracasız bir ilişkiye sokmuştur. Anderson'ın "karşılıklı bağımlılık" olarak nitelendirdiği bu özgül Fransız konfigürasyonunda, krallık köylüleri feodal beylerin baskısından kısmen korumuş, ancak ağır vergi yüküyle ekonomik olarak aşındırmıştır (Mooers, 2000: 66). Sonuçta 18. yüzyıl sonunda Fransız köylülüğü, makalemizin kavramsaliyla ifade edersek, "kuşatılmış küçük mülkiyet" konfigürasyonundaydı: Köylülerin yaklaşık yüzde kırkı küçük toprak sahipliğine sahipti, ancak parseller çok küçüktü, feodal yükümlülükler devam ediyordu, devlet ağır vergiler alıyordu, yerel pazarlar gelişmişti ancak fiyat enflasyonu ve borçlanma köylüleri tehdit ediyordu (Jones, 1988). Köylüler ne tam bağımlıydı (toprağa sahiptiler), ne tam özerkti (feodal yükümlülükler ve vergi yükü altındaydılar). Bu "yarı-özerklik", 1789 devrimci momentinde belirleyici bir rol oynayacaktı.

ii) 1789: Yapısal-İlişkisel Konfigürasyonun Devrimci Momenti

1789 Devrimi sırasında köylülerin sergilediği devrimci tutum, yapısal-ilişkisel konfigürasyonun doğrudan sonucudur. Ancak bu sonucu anlamak için, mülkiyet konumunun tek başına neden yetersiz kaldığını görmek gerekmektedir. Köylülerin küçük mülkiyeti vardı. Bu, Paige'in teorisine göre tutuculuk üretmesi beklenen bir konumdur, zira kaybedecek bir şeyleri vardır (Paige, 1975: 10-16). Ancak bu mülkiyet, feodal yükümlülüklerle kuşatılmıştı. Dolayısıyla köylülerin kazanacak bir şeyleri de bulunmaktaydı. Wolf'un "taktik özgürlüğü" kavramıyla ifade edersek, köylülerin yarı-özerkliği, onlara hem korunacak bir varlık hem de genişletilecek bir eylem alanı sağlamıştır (Wolf, 2000: 290-295).

Ancak bu yapısal konumun devrimci eyleme dönüşmesi, ilişkisel dinamiklerin belirli bir konjonktürel konfigürasyonu ile mümkün olmuştur. Feodal beyler hâlâ sömürüyordu, dolayısıyla hedef açıktı: aristokrasi. Devlet krizi derinleşmişti, dolayısıyla fırsat doğmuştu: merkezi otorite zayıflamıştı. Pazar tehditkâr ama henüz kapitalist değildi, dolayısıyla düşman net olarak tanımlanamıyordu. Lefebvre'nin (1973) klasik çalışmasının detaylı olarak gösterdiği gibi, *Büyük Korku* döneminde köylüler şatoları yakmış ve feodal belgeleri imha etmiştir. Ağustos 1789 Kararnameleri ile feodal hakların kaldırılması, doğrudan bu köylü eylemlerinin sonucudur. Sonuç, anti-feodal ama mülkiyeti koruyucu bir devrimciliktir.

Ne var ki burada belirleyici olan husus, köylülerin devrime katılım biçiminin yalnızca bir "mahrumiyet tepkisi" olmamasıdır. Köylü eyleminin biçimi ve

yönü, mevcut örgütlenme kapasiteleri, yerel liderlik yapıları ve bölgeler arası iletişim ağları tarafından koşullanmıştır (Traugott, 1985). Ve dahası, köylü isyanlarının coğrafi dağılımı feodal yükümlülüklerin yoğunluğuyla doğrudan ilişkilidir (Markoff, 1996). Bu bulgular, yapısal konumun (küçük mülkiyet) siyasal sonucu tek başına belirleyemeyeceğini, ilişkisel dinamiklerin (feodal sömürü + devlet krizi + örgütlenme kapasitesi) tarihsel konjonktürdeki özgül konfigürasyonunun belirleyici olduğunu doğrulamaktadır.

iii) 1848: Aynı Yapısal Konum, Zıt Siyasal Davranış

Fransa örneğinin analitik gücü, 1789 ile 1848'in karşılaştırılmasında tam olarak açığa çıkmaktadır. 1848'de Fransız köylülüğünün yapısal konumu, 1789'dakiyle temel çizgileriyle aynıdır: küçük toprak sahipliği. Devrimin feodal yükümlülükleri kaldırması köylü mülkiyetini güçlendirmiş, ancak parsellerin küçüklüğü ve pazar bağımlılığı devam etmiştir. Marx'ın (2002) *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*nde parlak bir biçimde betimleyen "bir çuval patates" metaforu, köylülerin atomize yapısını ve kolektif eylem kapasitesindeki zayıflığı vurgular. Ancak Marx'ın analizi, yapısal konumdan siyasal sonuca doğrudan bir çıkarım yaptığı ölçüde eleştiriye açıktır.

İlişkisel perspektiften bakıldığında, 1848'in belirleyici farkı yapısal değil, konjonktürelidir. 1789'da köylülerin düşmanı açtı: hak ve ayrıcalıklarını halen sürdüren feodal aristokrasi. 1848'de ise feodal yükümlülükler çoktan kaldırılmıştı. Köylülerin tehdidi artık aristokrasi değil, kentsel işçi sınıfının radikal talepleri ve mülkiyeti tehdit ettiği algılanan sosyalist hareket olmuştur. Kırsal bölgelerdeki Bonapartist oy, köylülerin mülkiyet haklarını koruma isteğinin, toplumsal düzeni garanti ettiği algılanan güçlü bir lidere yönelmesinin ifadesidir (Magraw,1983: 89-114).

Bu karşılaştırma, makalenin temel argümanını en güçlü biçimde doğrulamaktadır: Aynı yapısal konum (küçük toprak sahipliği), farklı ilişkisel konfigürasyonlarda (1789'da feodal sömürü+devlet krizi; 1848'de sınıfsal tehdit algısı+düzen arayışı) zıt siyasal davranışlar üretmiştir. 1789'da devrimci olan köylülük, 1848'de tutuculaşmıştır. Ancak her iki durumda da köylülük pasif değil, kendi çıkarlarını aktif olarak savunan bir aktör olarak hareket etmiştir. Değişen, köylülüğün "doğası" değil, içinde hareket ettiği ilişkisel alandır. Köylü siyasal davranışının biçimi, yerel örgütlenme ağları, pazar entegrasyonunun düzeyi ve bölgeler arası iletişim kapasitesi gibi ilişkisel faktörler tarafından belirlenmektedir (Margadant, 1979: xxiii).

iv) Karşılaştırma: İngiltere’de Köylülüğün Tasfiyesi ve Alternatif Tarihsel Yol Fransa ile karşılaştırıldığında, İngiltere’nin köylülük deneyimi, yapı-ilişki etkileşiminin alternatif bir tarihsel yolunu açığa çıkarmaktadır. İngiliz aristokrasisi para ekonomisine uyum sağlamış, yün üretimi ve ticareti yoluyla merkantil kapitalizmin organik bir bileşeni haline gelmiştir. Bu durum, Fransa’daki geçici aristokrat-köylü “uzlaşmasının” aksine, aristokrasinin köylülüğü doğrudan tasfiye etme kapasitesini koruduğu bir konfigürasyon üretmiştir (Anderson, 1987: 113-142; Mooers, 2000: 47-48).

Çitleme (*enclosure*) hareketi, bu ilişkisel dönüşümün en somut ifadesidir. Ortak kullanım alanlarının kapatılması köylüleri sistematik olarak topraklarından etmiş, bey-köylü ilişkisi zayıflamak yerine dönüşmüştür: feodal bey yerini kapitalist toprak sahibine, serf yerini ücretli emeğe bırakmıştır. Bu dönüşümle İngiltere’de sömürü ilişkisi sona ermemiş fakat biçim değiştirmiştir. “Ekonomik dışı” (feodal) zordan “ekonomik” (piyasa) zora geçiş gerçekleşmiştir (Wood, 2002: 95-107). Sonuçta köylülük bir sınıf olarak ortadan kalkmış, yerini kapitalist çiftçiler (*yeoman*) ve tarım işçileri almıştır. Dolayısıyla devrimci köylü potansiyeli de yok olmuştur.

Bu karşılaştırma üç kritik sonucu öne çıkarmaktadır. Birincisi, aynı makro süreçler (para ekonomisi, merkantilizm) farklı yerel koşullarda (aristokrasinin adaptasyon kapasitesi, köylülerin örgütlenme gücü) farklı sonuçlar üretebilmektedir. Dolayısıyla makro-yapısal determinizm yetersiz kalmaktadır. İkincisi, Fransa’da köylülük yarı-özerk hale gelirken İngiltere’de tamamen tasfiye edilmiştir. Bu durum, köylülüğün evrensel bir tarihsel öznel taşımadığını, siyasal rolünün özgül ilişkisel konfigürasyona bağlı olduğunu göstermektedir. Üçüncüsü, İngiltere’deki köylü tasfiyesi yalnızca ulusal bir süreç değildir. Sömürge bağlamları ve küresel meta zincirleri bu dönüşümü koşullandırmıştır. Bu gözlem, Anderson’ın analizinin ulusal karşılaştırmalı çerçevesinin, küresel ilişkisel dinamiklerle tamamlanması gerektiğini ima etmektedir.

Tüm bu analizlerin toplamı, köylülük araştırmalarında dinamik-ilişkisel bir perspektifin ve tarihsel yöntemin zorunluluğunu göstermektedir. Mülkiyet rejimleri, ilişkisel dinamiklerin kristalize olmuş biçimleri olarak anlaşıldığında, yapısal ve ilişkisel yaklaşımlar arasındaki yanlış dikotomi aşılabilmektedir. Fransa örneği, bu sentezin somut meyvesini sunmaktadır: Aynı yapısal konumun farklı konjonktürlerde zıt siyasal sonuçlar üretmesi, yapının ancak ilişkisel bağlamı içinde “aktif” edildiğini kanıtlamaktadır. Bu perspektif, köylülüğü ne salt bir ekonomik kategori ne de salt bir kültürel

kimlik olarak ele almayı reddederek, onu tarihsel süreç içinde şekillenen, dönüşen ve dönüştüren bir toplumsal güç olarak kavramayı mümkün kılmaktadır. Köylülük araştırmalarında her vakanın özgül tarihsel sürecini izlemek, determinizme düşmemek için zorunludur.

Sonuç

Bu makale, Perry Anderson'ın mutlakiyetçilik analizinin genellikle ihmal edilen bir boyutunu -köylülüğün bu analizin bağımsız değişkeni olarak işlev gördüğünü- ortaya koyarak, köylülük araştırmalarında yapısal ve ilişkisel yaklaşımlar arasındaki yanlış dikotominin aşılması için bir analitik çerçeve önermiştir. Ancak bu çerçevenin asıl gücü, tarihsel bir dönemlendirme aracı sunmasında değil, köylülüğün toplumsal değişim içindeki konumunu kavrama biçimimizi köklü olarak dönüştürme potansiyelinde yatmaktadır. Anderson'ın çözümlemesini bir köylülük teorisi olarak okumak, günümüzün en tartışmalı meseleleri için cesur çıkarımlar üretmeye olanak tanımaktadır.

Makalenin temel teorik katkısı, mülkiyet rejimlerinin, ilişkisel dinamiklerin kristalize olmuş biçimleri olduğu tezinde ifadesini bulmaktadır. Bu tez, yapı ile ilişki arasındaki geleneksel karşıtlığı basitçe uzlaştırmamakta, aksine her ikisinin de aynı tarihsel sürecin farklı momentlerini temsil ettiğini ileri sürmektedir. Patrimonyal, prebendal ve merkantil mülkiyet rejimleri, yapısal görünüşleri itibarıyla tarih-üstü kategoriler değil, köylü-bey-devlet-pazar dörtgenindeki güç ilişkilerinin belirli bir tarihsel konjonktürdeki konfigürasyonlarıdır. Dolayısıyla “yapıyı mı yoksa ilişkiyi mi analiz etmeliyiz?” sorusu, yanlış kurulmuş bir sorudur. Sorulması gereken, bu ikisinin belirli bir tarihsel süreç içinde nasıl birlikte üretildiğidir.

Bu kavrayışın güncel köylüsüzleşme/yeniden-köylüleşme tartışması için taşıdığı anlam radikal bir nitelik taşımaktadır. Bernstein'in (2010) köylülüğün sona erdiği tezi ile van der Ploeg'in (2008) “yeniden-köylüleşme” argümanı, aslında 1960'lardan bu yana süregelen yapısal-ilişkisel kutuplaşmanın güncel bir tezahüründen ibarettir. Bernstein, “kır emekçileri sınıfı” kavramıyla köylülüğü yapısal konumları üzerinden çözerken ilişkisel dönüşüm kapasitesini göz ardı etmektedir. Van der Ploeg ise köylülüğün ilişkisel yeniden üretimini vurgularken, bu yeniden üretimin gerçekleştiği yapısal koşulların dönüşümünü yeterince kavramsallaştırmamaktadır. Anderson'ın çerçevesi, bu tartışmayı “köylülük bitiyor mu yoksa sürüyor mu?” ikiliğinden kurtararak “hangi yapısal-ilişkisel konfigürasyonlar altında köylülük çözülür, dönüşür veya yeniden üretilir?” sorusuna taşımaktadır.

Bu çerçevede üç cesur iddia formüle edilebilir. Birincisi, köylülük, modern dünyanın kendi kendisini anlatma biçiminin sistematik olarak dışladığı bir toplumsal gerçeklik olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak bu sürdürüm, nostaljik bir kalıntı değil, aktif bir yeniden konumlanmadır. Anderson'ın Batı Avrupa'da izlediği süreç, köylülüğün serflikten "özgür" mülk sahipliğine geçişinin aslında bir bağımlılık biçiminden diğerine transit olduğunu göstermiştir. Bu tarihsel örüntü, 21. yüzyılda tersine çevrilmiş bir biçimde yeniden işlemektedir: neoliberal küreselleşmenin topraksızlaştırdığı köylüler, yeni koşullar altında agro-ekolojik üretim pratikleri, gıda egemenliği ağları ve kırsal toplumsal hareketler aracılığıyla yeniden-köylüleşmektedir. Ancak bu yeniden-köylüleşme, geleneksel köylülüğe bir geri dönüş değil, köylü-pazar-devlet ilişkisinin küresel kapitalizmin koşulları altında yeniden konfigüre edilmesidir. Tıpkı mutlakiyetçilik döneminde "özgürleşen" köylünün devlet vergilendirmesi aracılığıyla yeni bir tâbi kılma biçimiyle karşılaşması gibi, günümüzün "yeniden-köylüleşen" üreticileri de küresel gıda zincirleri, fikri mülkiyet rejimleri ve karbon piyasaları aracılığıyla farklı bir bağımlılık matrisi içinde konumlanmaktadır. Dolayısıyla "yeniden-köylüleşme", bir "köylü direnişi" romantizminden ziyade, bağımlılık ilişkilerinin tarihsel dönüşümünün güncel bir momentini kavranmalıdır.

İkincisi, Anderson'ın analizi, köylülüğün "edilgen bir tarih nesnesi" olarak kavranmasına karşı en güçlü argümanı sunmaktadır. Ancak bu argüman, köylülüğü romantik bir "direniş öznesi" olarak da yüceltmemektedir. Anderson'ın çerçevesinde köylülük, devlet formasyonunun bağımsız değişkenidir: mutlakiyetçi devletin biçimi, köylülükle kurulan ilişkinin kristalize olmuş halidir. Ancak köylülük bu devlet biçimini bilinçli bir proje olarak üretmemiştir. Aksine köylü eylemlerinin -direniş, kaçış, uzlaşma, isyan-art arda gelişi ve birikimi, aktörlerin öngörmediği yapısal sonuçlar üretmiştir. Fransa örneğinde 1789'un devrimci köylüsü feodalizmi bilinçli olarak yıkmış, ancak bu yıkımın kapitalist mülkiyet ilişkilerinin önünü açacağını öngörmemiştir. 1848'de aynı köylülük, tam da bu öngörülemez sonucun -kapitalist tehditlerin- muhatabı olarak tutuculaşmıştır. Köylülük bu anlamda "tarihi yapan ama kendi tarihini seçemeyen" bir toplumsal güçtür. Bu kavrayış, günümüzdeki kırsal toplumsal hareketlerin değerlendirilmesinde de kritik bir öneme sahiptir: *La Via Campesina* gibi hareketlerin gıda egemenliği talepleri, küresel tarım-gıda rejiminin yeniden biçimlendirilmesine yönelik bilinçli bir müdahale olmakla birlikte, bu müdahalenin yeni tabi kılma biçimleri üretip üretmeyeceği ancak tarihsel süreç içinde ortaya çıkacaktır.

Üçüncüsü ve belki de en provokatif olanı, Anderson'ın köylülük teorisi olarak yeniden okunan çerçevesi, köylüsüzleşme ve yeniden-köylüleşmenin

aslında aynı tarihsel sürecin iki yüzü olduğunu ortaya koymaktadır. Anderson'ın Batı ve Doğu Avrupa karşılaştırması, aynı makro sürecin farklı yapısal-ilişkisel konfigürasyonlarda zıt sonuçlar ürettiğini göstermektedir: bir yanda serflikin çözülmesi ve köylülüğün görece özerkleşmesi, öte yanda ikinci serfleşme ve köylülüğün daha derin bağımlılaşması. Bu örüntü, neoliberal küreselleşme çağında da kendini yeniden üretmektedir. Küresel Güney'de aynı neoliberal politikalar -yapısal uyum programları, toprak piyasalaştırması, tarımsal serbestleşme- farklı ülkelerde farklı sonuçlar üretmektedir: kimi bağlamlarda hızlı köylüsüzleşme (mülksüzleştirme yoluyla birikim), kimi bağlamlarda ise direniş ve yeniden-köylüleşme. Bu farkı belirleyen, Anderson'ın ve Brenner'ın vurguladığı değişkendir: köylü topluluklarının kolektif örgütlenme kapasitesi, mevcut mülkiyet rejimlerinin sunduğu müzakere olanakları ve devlet-köylü ilişkisinin tarihsel konfigürasyonudur. Köylüsüzleşme ve yeniden-köylüleşme birbirine zıt süreçler değil, aynı yapısal-ilişkisel diyalektiğin farklı koşullar altındaki farklı tezahürleridir.

Bu üç iddianın araştırma programı düzeyindeki karşılığı açıktır. Köylülük araştırmaları, "köylülük nedir?" sorusundan "köylülük nasıl ve hangi koşullarda yeniden üretilir, dönüşür veya çözülür?" sorusuna geçmek zorundadır. Bu geçiş, iki metodolojik yönelimi zorunlu kılmaktadır. Birincisi, karşılaştırmalı tarihsel yöntemin yeniden merkezleştirilmesi gerekmektedir. Anderson'ın Batı-Doğu karşılaştırmasının analitik gücü, farklı yapısal-ilişkisel konfigürasyonların farklı sonuçlar ürettiğini göstermesindedir. Aynı mantık, günümüzün kırsal dönüşüm süreçlerini karşılaştırmalı olarak incelemeye de uygulanabilir. Latin Amerika, Güneydoğu Asya ve Sahra-altı Afrika'daki kırsal dönüşüm yörüngelerinin farklılaşması, demografik veya teknolojik faktörlere indirgenmeksizin, köylü örgütlenmesinin gücü, mülkiyet rejimlerinin tarihsel mirası ve devlet-köylü ilişkisinin özgül biçimi üzerinden analiz edilmelidir. İkincisi, köylülüğün konumundaki değişimin izlenmesi, mikro düzeyde etnografik yöntemi makro düzeyde tarihsel sosyolojik analizle birleştiren çok-ölçekli bir araştırma tasarımı gerektirmektedir. Fransa örneğinin gösterdiği gibi, aynı yapısal konumun (küçük toprak sahipliği) farklı konjonktürlerde zıt siyasal davranışlar üretmesi, ancak yerel düzeydeki ilişkisel dinamiklerin makro yapısal dönüşümlerle nasıl eklemlendiğinin eş zamanlı olarak incelenmesiyle kavranabilir.

Köylülük, modernleşme anlatısının vaaz ettiği gibi tarihin çöplüğüne atılmış bir kalıntı değildir. Köylülük, her tarihsel konjonktürde yeniden biçimlenen, direnen, çözülen ve yeniden kurulan dinamik bir toplumsal güçtür.

Anderson'ın mutlakiyetçilik analizinin bir köylülük teorisi olarak okunması, bu dinamizmi kavramak için güçlü bir analitik araç seti sunmaktadır. Yapı ve ilişkinin karşılıklı kuruculuğu ilkesi, köylülüğü ne salt bir ekonomik kategoriye ne de salt bir kültürel kimliğe indirgemeksizin, onu tarihsel oluş sürecinde kavramayı mümkün kılmaktadır. Bu perspektif, köylülüğün geleceğine ilişkin soruyu da dönüştürmektedir: "Köylülük sona erecek mi?" sorusu, tarihsel olarak anlamsızdır. Çünkü köylülük zaten sürekli sona ermekte ve sürekli yeniden başlamaktadır. Asıl soru, bu sona eriş ve yeniden başlayışın hangi koşullarda, kimin lehine ve kimin aleyhine gerçekleştiğidir.

Sonnotlar

1- *Corvée* (angarya), köylünün senyörün toprağında veya kamu altyapısı işlerinde karşılıksız çalışma yükümlülüğüdür. *Cens*, köylünün toprağı kullanma hakkı karşılığında senyöre ödediğı sabit toprak vergisi olup, modern kira ilişkisinden farklı olarak toprağın nihai mülkiyetinin senyörde kaldığı feodal bölünmüş mülkiyet yapısını yansıtmaktadır. *Mainmorte* (Latince *manus mortua*, "ölü el"), köylünün toprağı senyörün izni olmaksızın satma, devretme veya miras bırakma yasağını ve köylünün ölümü halinde mülkün senyöre geri dönmesini ifade etmektedir.

Kaynakça

- Akram-Lodhi, A. H. ve C. Kay (2010a) "Surveying the Agrarian Question (Part 1): Unearthing Foundations, Exploring Diversity", *Journal of Peasant Studies*, 37(1), 177–202.
- Akram-Lodhi, A. H. ve C. Kay (2010b) "Surveying the Agrarian Question (Part 2): Current Debates and Beyond", *Journal of Peasant Studies*, 37(2), 255–284.
- Anderson, P. (1974) *Lineages of the Absolutist State*, London: New Left Books.
- Anderson, P. (1987) *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: Verso.
- Aston, T. H. ve C. H. E. Philpin (Der.) (1987) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernstein, H. (2010) *Class Dynamics of Agrarian Change*, Halifax & Winnipeg: Fernwood Publishing.
- Bloch, M. (1961) *Feudal Society*, Chicago: University of Chicago Press.
- Borras, S. M. Jr. (2009) "Agrarian Change and Peasant Studies: Changes, Continuities and Challenges – An Introduction", *Journal of Peasant Studies*, 36(1), 5–31.
- Brenner, R. (1976) "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past & Present*, 70, 30–75.
- Brenner, R. (1982) "The Agrarian Roots of European Capitalism", *Past & Present*, 97, 16–113.

- Elias, N. (2004) *Uygarlık Süreci, Cilt 2*, Çev. E. Özbek, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fulbrook, M. ve T. Skocpol (1999) "Mukadder Yollar: Perry Anderson'ın Tarihsel Sosyolojisi", T. Skocpol (Der.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler* içinde, Çev. A. Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 131–169.
- Hardt, M. ve A. Negri (2004) *Çokluk*, Çev. B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hilton, R. H. (1973) *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, London: Temple Smith.
- Jones, P. (1988) *The Peasantry in the French Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lachmann, R. (2000) *Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and Economic Transitions in Early Modern Europe*, New York: Oxford University Press.
- Lefebvre, G. (1973) *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France*, Princeton: Princeton University Press.
- Magraw, R. (1983) *France 1815–1914: The Bourgeois Century*, London: Fontana.
- Margadant, T. W. (1979) *French Peasants in Revolt: The Insurrection of 1851*, Princeton: Princeton University Press.
- Markoff, J. (1996) *The Abolition of Feudalism*, University Park: Penn State University Press.
- Marx, K. (2002) *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları. (Orijinal eser 1852).
- Migdal, J. S. (1974) *Peasants, Politics, and Revolution*, Princeton: Princeton University Press.
- Mooers, C. (2000) *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Çev. B. S. Şener, Ankara: Dost Kitabevi.
- Moore, B. Jr. (2003) *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Lord ve Köylünün Rolü*, Çev. Ş. Tekeli ve A. Şenel, Ankara: İmge Kitabevi.
- Paige, J. M. (1975) *Agrarian Revolution*, New York: Free Press.
- Popkin, S. L. (1979) *The Rational Peasant*, Berkeley: University of California Press.
- Redfield, R. (1956) *Peasant Society and Culture*, Chicago: University of Chicago Press.
- Scott, J. C. (1976) *The Moral Economy of the Peasant*, New Haven: Yale University Press.
- Skocpol, T. (1994) *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, Çev. S. Erdem, Ankara: İmge Kitabevi.

- Teschke, B. (2003) *The Myth of 1648*, London: Verso.
- Thompson, E. P. (1966) *The Making of the English Working Class*, London: Vintage.
- Traugott, M. (Der.) (1985) *Armies of the Poor: Determinants of Working-Class Participation in the Parisian Insurrection of June 1848*, Princeton: Princeton University Press.
- Van der Ploeg, J. D. (2008) *The New Peasantries*, London: Earthscan.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.
- Wolf, E. R. (1969) *Peasant Wars of the Twentieth Century*, New York: Harper & Row.
- Wolf, E. R. (2000) *Köylüler*, Çev. A. Sönmez, Ankara: İmge Yayınevi.
- Wood, E. M. (2002) *The Origin of Capitalism: A Longer View*, London: Verso.

Türkiye’de ve Meksika’da Neoliberal Dönüşümün Kadın Yoksulluğunu Etkileme Biçimleri: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

Gülten Çakmak, Ordu Üniversitesi
ORCID: 0000-0001-9691-4154
E-Posta: gltn-cakmak@hotmail.com

Elif Tuğba Doğan, Ankara Üniversitesi
ORCID: 0000-0003-2238-2903
E-Posta: edogan@politics.ankara.edu.tr

Öz

Bu çalışma, neoliberal dönüşüm sürecinin kadın yoksulluğunu nasıl ürettiğini ve dönüştürdüğünü ortaya koymayı amaçlamakta; Türkiye ve Meksika örnekleri üzerinden karşılaştırmalı bir analiz sunmaktadır. Çalışmada, küresel güneyde yer alan ve geç kapitalistleşen iki ülkede kadın yoksulluğunun ortak yapısal dinamiklerini ve ülkelere özgü farklılaşma biçimlerini görünür kılmak hedeflenmektedir. Bu doğrultuda, kadın yoksulluğunun yalnızca işgücü piyasasındaki konumla değil, patriyarkal toplumsal cinsiyet rejimleri ve bakım politikalarıyla birlikte şekillendiği ileri sürülmektedir. Çalışmanın temel bulguları, her iki ülkede de kadın yoksulluğunun belirleyici unsurunun patriyarkal kapitalizm olduğunu göstermektedir. Kadın yoksulluğu, istihdama dâhil olamama ve istihdamda olmasına rağmen yaşanan yoksulluk üzerinden ele alınmıştır. Türkiye’de ve Meksika’da kadınların işgücüne katılım oranları OECD ülkelerine kıyasla düşük olmakla birlikte, Meksika’da bu oran Türkiye’ye göre daha yüksektir. Bu farklılık, Meksika’nın küresel kapitalist sisteme daha güçlü entegrasyonu sonucu ucuz kadın emeğine duyulan ihtiyaç ile erken çocukluk dönemine yönelik kamusal bakım hizmetlerinin görece daha yaygın olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Buna karşılık, Türkiye’de bakım yükünün büyük ölçüde hane içine bırakılması kadınların işgücü piyasasından dışlanmasını pekiştirmektedir. Her iki ülkede de ergen gebelikleri ve çocuk yaşta evlilikler gibi kültürel faktörler kadın yoksulluğunun yaşanma biçimlerini farklılaştırmakta; ancak bu farklılıklar kadınların maruz kaldığı yoksulluğun sürekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Çalışma ayrıca, kadın yoksulluğuna yönelik sosyal politika uygulamalarını incelemekte ve her iki ülkede de bütüncül ve dönüştürücü politikalar yerine ağırlıklı olarak nakdi yardımlara dayalı sosyal yardım mekanizmalarının tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Bu yardımların, kadın yoksulluğunu yapısal olarak azaltmak yerine kısa vadeli ve sınırlı bir etki yarattığı sonucuna ulaşılmaktadır. Araştırmada tarihsel-karşılaştırmalı yöntem benimsenmiş; ilgili literatürün yanı sıra ülke raporları ve istatistiksel verilerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Yoksulluğu, Patriyarka, Kamusal Bakım Politikaları, Türkiye, Meksika.

The Ways Neoliberal Transformation Affects Women Poverty in Türkiye and Mexico: A Comparative Assessment

Abstract

This study aims to reveal how the neoliberal transformation process produces and transforms women's poverty, offering a comparative analysis through the examples of Turkey and Mexico. The study seeks to highlight the common structural dynamics and country-specific differentiations of women's poverty in two late-capitalist countries located in the global South. Accordingly, it is argued that women's poverty is shaped not only by their position in the labor market but also by patriarchal gender regimes and care policies. The study's key findings demonstrate that patriarchal capitalism is the determining factor in women's poverty in both countries. Women's poverty is examined through the lens of inability to participate in employment and experiencing poverty despite being employed. While women's labor force participation rates in Turkey and Mexico are lower compared to OECD countries, this rate is higher in Mexico than in Turkey. This difference is attributed to Mexico's more intensive integration into the global capitalist system, resulting in a need for cheap female labor, and the relatively wider availability of public early childhood care services. In contrast, in Turkey, the fact that the burden of care is largely left to the household reinforces the exclusion of women from the labor market. In both countries, cultural factors such as adolescent pregnancies and child marriages differentiate the ways in which women's poverty is experienced; however, these differences do not eliminate the persistence of poverty faced by women. The study also examines social policy practices regarding women's poverty and reveals that in both countries, social assistance mechanisms based primarily on cash assistance are preferred over holistic and transformative policies. It concludes that these aids have a short-term and limited impact rather than structurally reducing women's poverty. The research adopted a historical-comparative method; in addition to the relevant literature, country reports and statistical data were utilized.

Keywords: Women Poverty, Patriarchy, Public Care Policies, Türkiye, Mexico.

Giriş

1970'lerden günümüze neoliberalizmin yeni sermaye birikim modeli küresel ölçekte yoksulluğu derinleştirirken kadınların yoksulluğu erkeklere kıyasla daha yoğun biçimde yaşadığı bilinmektedir (Wichterich, 2004: 12-13; Şener, 2012: 57-59; Dayıoğlu ve Başlevent, 2012: 150-155). Yoksulluk, yeni bir gerçeklik olmasa da günümüzde neoliberal politikaların şekillendirdiği işgücü piyasalarındaki güvencesizlik ile toplumsal cinsiyet rollerinin yükü, kadın yoksulluğunu birlikte etkilemektedir. Kadın yoksulluğu küresel

düzeyde ortak sorunları barındırsa da ülkelerin sosyoekonomik dinamikleri yoksulluğun biçimlerini farklılaştırmaktadır. Örneğin, sömürgecilik döneminin toplumsal hiyerarşisinin kalıntıları bugün Meksika'da en yoksul kesimin yerliler ve özellikle de yerli kadınlar olduğunu göstermektedir. Toplumsal cinsiyet ve etnisite temelli bu yoksulluk biçiminden başka erken yaşta evlilik/hamilelik de kız çocuklarını eğitimden uzaklaştırarak yoksulluğun bir başka veçhesini gözler önüne sermektedir. Erken yaşta evlilik/hamilelik Türkiye'de kız çocuklarını erişkinlikte işgücü piyasasından uzak tutarken Meksika'da -özellikle tek ebeveynlikteki artışla- bu kız çocuklarının çalışma yaşamına erken ve güvencesiz biçimlerde dahil olmasıyla sonuçlanmaktadır. Burada kısaca belirtilen örneklerden de anlaşılacağı üzere bu çalışmada kadın yoksulluğu, Türkiye ve Meksika örnekleri özelinde karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Çalışma, neoliberal dönüşümün kadın yoksulluğuna ve kadının işgücü piyasasındaki konumuna nasıl etki ettiğini iki ülkenin özgün koşullarını analize dahil ederek ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda kadınların yoksulluğunu azaltmaya yönelik istihdam ve istihdam dışı alandaki mevcut sosyal politika örneklerine yer verilecektir.

Türkiye ve Meksika'nın dinsel, dilsel ve etnik farklılıklarına rağmen küresel ekonomiye eklenme biçimleri, gelir dağılımı eşitsizlikleri, güvencesizlik, kayıt dışılık gibi belli ekonomik göstergeler bakımından benzerlikleri (Erol, 2020: 2-3); bu iki ülkeyi kadın yoksulluğunun görünümü açısından karşılaştırılabilir kılmaktadır. Kadın yoksulluğunda analize konu olan ülkelerin kadın istihdama katılım oranları, kamusal bakım politikaları gibi hususlarda farklılaşsa da kapitalist sisteme entegre olma biçimleri ile patriyarkal yapının egemenliği gibi önemli ortaklıklara sahip olduğu görülmüştür. Bu nedenle yapılacak karşılaştırma, kadın yoksulluğunun coğrafi ve kültürel farklılıklara rağmen yapısal bir sorun olduğunu ortaya koymayı hedeflenmektedir. Bu bağlamda kadın yoksulluğunun asıl belirleyeni patriyarkal kapitalizm olarak ele alınmaktadır. Tarihsel-karşılaştırmalı araştırma yöntemi benimsenen çalışmada, politikalardaki farklılıklar belirtilerek alternatif sosyal politika önerileri tartışılmaktadır. Tarihsel karşılaştırmalı yöntem, iki ülke ya da kültür arasındaki benzer ve farklılıkların analiz edilmesinde kullanılan bir yöntemdir (Neuman, 2020: 724). Bu çalışmada, kadın yoksulluğunun Türkiye ve Meksika'daki halleri üzerine bir karşılaştırma yapmayı amaçladığından tarihsel karşılaştırmalı yöntemin uygun bir yöntem olduğu düşünülmüştür. Çalışmayı temellendirecek bu karşılaştırma için gerekli olan veriler, her iki ülke özelinde ilgili literatürden ve uluslararası kuruluşlar ile ulusal kurumların raporlarından derlenmiştir.

Çalışmada, kadın yoksulluğunun asıl nedenleri olarak ifade edilebilecek patriyarkal yapı ve kapitalist sisteme eklenme biçimleri, incelenen ilk husustur. Patriyarkal yapıyla kapitalist sistemin uyumlaşma düzeyleri ve birbirlerine karşı verdikleri tavizler değişiklik gösterebilmekle birlikte kadın yoksulluğunda belirleyicidirler. Kadın yoksulluğunu anlamada önemli hususlardan olan kadınların işgücüne katılım oranları, hangi alanlarda nasıl çalıştıkları her iki ülke için ele alınmıştır. Kadın emeğine yönelik talebi etkileyen önemli hususlardan biri, kapitalist sisteme entegre olma hallerindeki farklılıktır. Bir başka ifade ile kapitalist sisteme ucuz işgücü olarak entegre olup olunmadığıdır. Bir diğer husus ise ekonomik büyümenin istihdam yaratıp yaratmamasıdır. Emek arzını belirleyen en önemli hususlar ise patriyarkal yapı ve bununla ilişkili olan kadının bakım hizmetlerini yerine getirmesi gerektiği ön kabulüdür. Çalışmada, ele alınan ülkeler açısından sözü edilen etmenlerin nasıl sonuçlar doğurduğu ele alınmaktadır. Ekonomik politikaların yanı sıra kültürel özelliklerin de kadın yoksulluğunu farklı şekillerde etkilediği vurgulanmaktadır. Son olarak, ele alınan ülkelerdeki kadın yoksulluğuna yönelik hayata geçirilen politikalar analiz edilmiş ve sosyal politika önerileri ile çalışma sonlandırılmıştır.

Neoliberal Dönüşüm, Patriyarkal Yapı ve Kadın Yoksulluğu

Türkiye ve Meksika'da Neoliberal Dönüşümün Analizi

Türkiye ve Meksika, 1980 sonrasında ithal ikameci politika anlayışından serbest piyasa ekonomisine yönelmiş (Escobar vd., 2006: 707) bu doğrultuda ticari serbestleşmeyi sağlayabilmek için yapısal dönüşüm politikalarını hayata geçirmişlerdir. Devletin ekonomideki etkisi azaltılmış ve piyasaya bırakılmıştır. İç pazarı korumaya yönelik önlemlerin kaldırılması, iç pazarın dış ticarete açılması, yabancı sermayeyi çekmek için kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi, finansal piyasanın liberalleşmesi gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir (Mattar vd., 2002: 10). Meksika'nın 1994'te NAFTA (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması) üyeliği, Türkiye'nin ise 1996'da AB ile gümrük birliğine dâhil olması, ticari serbestleşmeyi sağlamaya yönelik en somut adımlardandır (Özel, 2015: 14).

Yukarıda da ifade edildiği gibi ele alınan iki ülkede de neoliberal politikalar hayata geçirilmiş fakat etkileri farklı düzeylerde olmuştur. Nitekim NAFTA üyeliği sonrası Meksika'da yıllık ortalama ihracat büyümesi (1980-1994 arası %17 iken 1994-2008 arası %27 olmuştur) artarken, Türkiye'nin gümrük birliğine girmesi sonrası ihracat büyümesi (1980-1996 arası %43,6 iken 1996-2008 arası %39 olmuştur) azalmıştır (Cunedioğlu, 2010: 1-3). Doğrudan yabancı yatırımların ülkeye çekilmesinde de farklı düzeylerin

olduğu ifade edilebilir. Meksika NAFTA üyeliği sonrasında doğrudan yabancı yatırımlarda önemli artışlar yaşarken Türkiye’de böylesi önemli bir artış yaşanmamıştır. Meksika’da doğrudan yabancı yatırımlar 1994 yılı öncesi 4,4 milyar dolar iken 2001 yılına gelindiğinde 22,1 milyar dolara yükselmiştir. Türkiye’de ise 1995’te 772 milyon dolar iken 2001 yılında 2 milyon 768 bin dolar seviyesinde kalmıştır (Aydoğuş, 2015: 16-19).

Neoliberal politikaların benimsenmesi Türkiye ve Meksika’da işgücü piyasalarını da etkilemiştir. Yabancı sermayeyi çekebilmek ve dünya kapitalist sistemine ucuz işgücü ile entegre olma hedeflendiğinden, reel ücretler düşmüş, devlet sübvansiyonları azalmış, işsizlik artmış, özelleştirmelerin de etkisiyle formel işlerde azalmalar olurken kayıt dışı istihdam artmıştır (Güdek Gölçek, 2019; Latapí ve de la Rocha, 1995: 71). 1980 sonrası neoliberal dönemde hayata geçirilen politikaların kadın yoksulluğuna etkisi incelendiğinde önemli göstergelerden biri olan işgücüne katılım oranlarında farklılıkların yaşandığı görülmektedir. Türkiye’de kadının işgücüne katılım oranları düşerken, Meksika’da artış göstermiştir. Türkiye’de, kadının işgücüne dâhil olma oranı 1980-1996 döneminde 1 puan, 1996-2008 döneminde ise 6 puan düşmüştür. Meksika’da ise 1980-1994 döneminde 4 puan, 1994-2008 döneminde ise 7 puan artmıştır. Söz konusu durumun oluşmasında, Türkiye’nin sanayileşme sürecine kadını dâhil edememesi, Meksika’nın serbest piyasaya geçiş için hayata geçirilen reformlarda daha güçlü olması ve *maquiladora* adı verilen üretim alanlarında kadın yoğun emeğin olması belirleyicidir (Cunedioğlu, 2010: 6-7). Bir diğer önemli gösterge olan kadın işsizlik oranlarının da Meksika’ya kıyasla Türkiye’de daha yüksek olduğu görülmektedir.

Dünya Bankası verilerine göre, kadın işsizlik oranı Meksika’da 1991’de %4,4, NAFTA’ya üye olunan yıl olan 1994’te %5 ve 2004’te ise %2,4’tür. Türkiye’de ise oranlar daha yüksektir. 1991’de %7,1, gümrük birliğine üye olunan tarih 1996’ta %6 ve 2024’te %11,4’tür (World Bank Group, 2025). Yukarıdaki verilerin de işaret ettiği gibi neoliberal politikaların benimsenmesi sonrasında Meksika’nın ihracat kapasitesinin artması, yabancı sermaye çekme gücünün fazla olması ve *maquiladoralarda* istihdam olanakları yaratabilmiş olması Türkiye’ye kıyasla kapitalist sisteme daha güçlü eklemlendiğini göstermektedir.

Söz konusu entegrasyon ucuz kadın emeğine duyulan ihtiyacın da daha fazla olmasına yol açmıştır. Bununla birlikte kapitalist sisteme güçlü entegrasyon yoksulluk, güvencesizlik, gelir dağılımı eşitsizliği gibi sorunları

ortadan kaldırmamıştır. Bireyin hayatta kalabilmesi için gerekli fizyolojik ihtiyaçlarının yanı sıra içinde bulunduğu toplumda insan onuruna yakışır şekilde yaşayabilmek, dışlanmamak için ihtiyaç duyduğu geliri ifade eden toplumsal yoksulluk sınırı, Dünya Bankası verilerine göre; Meksika'da 1984'te %33,2, 1994'te %32,4, 2008'de %30,6 ve 2022'de %22,9'dur. Türkiye'de ise 1987'de %28,5, 1994'te %29, 2008'de %23,9 ve 2022'de %21,2'dir (World Bank Group, t.y.a). İstatistiki verilerin de gösterdiği gibi yoksulluk oranları, Meksika'da Türkiye'ye göre daha yüksektir. Benzer durum gelir dağılımı eşitsizliğinde de görülmektedir. Meksika'da Gini katsayısı 1984'te 48,5, 1994'te 53,4 2008'de 50,8 ve 2022'de 43,5 iken Türkiye'de 1987'de 41, 1994'te 41,3, 2008'de 39 ve 2022'de 44,5'tir (World Bank Group, t.y.b). Günümüzde gelir dağılımı adaletsizliğinde benzer noktalarda olsalar da neoliberal politikaların benimsendiği ilk yıllardan günümüze dek Meksika'nın Türkiye'ye göre gelir dağılımı daha adaletsiz seyretilmiştir. Dolayısıyla Meksika'da kadın işgücüne katılım oranlarının daha yüksek olmasında kapitalist sisteme daha yoğun entegre olması belirleyicidir. Bununla birlikte sadece işgücüne katılım tek başına bir başarı göstergesi değildir. Yoksulluk ve gelir dağılımı açısından her iki ülkede de sorunlar yaşanırken Meksika'da daha yoğun yaşandığı ifade edilmelidir.

Patriyarkal Yapı ve Kapitalist Sistemin Eklemlenme Biçimleri

Kadın emeğine dair sorunların nedenlerini ve çözüm yollarını anlamada, patriyarkal yapının kadın emeğini nasıl şekillendirdiği önemli bir etkindir. Kadın emeğinin ücretsiz ve düşük ücretli biçimlerde varlık göstermesi, ekonomik sistemin dinamikleri ve patriyarkal yapının beklentilerinin bir araya gelmesiyle açıklanabilir. Bununla birlikte patriyarkal yapı ile kapitalist sistemin varlıklarını korumada önemli ortak noktalarının olduğu ifade edilmelidir. Başka bir deyişle kapitalizm ve patriyarkal yapı devamlılıklarını sürdürebilmek için bazı tavizler ile birbirlerini destekleyebilmektedirler. Örneğin hem kapitalizm ve hem patriyarkal aile yapısının ihtiyaç duyduğu itaatkâr bireyin yetiştirilmesi kadının görevi olarak görülmüştür (Toksöz, 2018: 98-103; Wichterich, 2004: 12-13). Kapitalist sistemde bir yandan kadınların işgücüne dâhil olarak işgücü arzını artırması ve ücretleri düşürmesi hedeflenirken bir yandan da işgücünün yeniden üretiminde kadınlarca sağlanan ücretsiz emeğin sistemin devamlılığı için ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla kadının hane içinde ücretsiz emeğinin devamlılığında kapitalist sistemin ve patriyarkal yapının uzlaşısı içerisinde olduğu görülmektedir (Hartmann, 2020: 180-194; Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010: 9-10).

Kapitalist sistem içinde kadın yoksulluğu gibi sorunların anlaşılmasında patriyarkanın kadın emeğine bakışını anlamak önemli bir yere sahiptir. Kadınların ev içi işlerde ve bakım hizmetlerinde ücretsiz çalışması ve bunların asli görev olarak kabulü, kadınların ancak patriyarkal anlayışın makul bulduğu alanlarda ücretli çalışabileceği anlamına gelmektedir. Bu da kadınların ev dışında, ücretli işlerde çalışmalarını aile ekonomisine katkı biçiminde ikincilleştirmekte ve bu yolla değersizleştirmektedir. Kadına atfedilen ücretsiz görevlerin ağırlığı ve yoğunluğuna ek olarak 20. yüzyılın son çeyreğinden günümüze işgücünün enformelleşmesinin de etkisiyle kadınların çoğunlukla kayıt dışı istihdamda yer aldığı görülmektedir. Bu yapı içinde kadın emeği enformelleşmiş ve görünmez hale getirilmiştir. Böylece kapitalist sistemin, ucuz işgücüne dayalı çıkarlarını meşrulaştırabilmek için patriyarkal yapıya dayandığı görülmektedir (Yaman Öztürk, 2010: 30). Kadın istihdamının yukarıda çizilen sınırlar içinde artışı olumlu olarak değerlendirilse de kadın işgücünün aslen düşük ücretli, güvencesiz, kötü koşullarda çalıştırıldığı gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Bu durum bir tarafın sermaye birikimi açısından avantajlı olsa da kadının emeğinin değersizleştirilmesi, kadını yoksullaştırmakta ve kadının bağımlılığını artırarak patriyarkal yapının devamlılığını sağlamaktadır (Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010: 11-17; Atasü-Topçuoğlu, 2010; Yaman Öztürk, 2010: 26).

Moreno (2018), Akdenizli kadınlar özelinde yaptığı analizde hem ev içi ücretsiz işlerde hem hane dışındaki ücretli işlerde çalışan kadınları “Süper Kadınlar” olarak kavramsallaştırmıştır. Araştırmacı, Güney Avrupa ülkelerinde refah aktörü olarak ailenin önemine dikkat çekmekte ve neoliberal politikalar nedeniyle azalan kamu harcamalarının yerini doldurabilmek için kadınların ‘insan üstü’ enerjiyle çalışmak zorunda bırakıldıklarını ifade etmektedir. Kadınların hem hane içinde ücretsiz bakım hizmetlerini yerine getirmeleri hem de ücretli işlerde çalışarak gelir elde etmeleri aile ekonomileri açısından son derece önemlidir. Moreno (2018) bu çalışmada, kadınların bir günde iki ayrı alanda çalışma halinin doğum oranlarının azalması, evlilik yaşında artış gibi demografik sonuçlarına işaret etmiştir. Özellikle kurumsal bakım hizmetinden yoksun olarak çalışan kadınların, çocuk bakımında akraba kadınların desteğine ihtiyaç duydukları bilinmektedir. Anneanne ve babaanneler geleneksel olarak güvenilir ve vazgeçilmez destekçiler olarak kabul edilmektedir. Ancak zamanla bu bakım yükünün benzer şekilde sürdürülmesi mümkün görülmemektedir ve olası bir bakım krizinin yaşanması beklenmektedir (Moreno, 2018: 381-390).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kapitalizmin neoliberal evresi, kadın emeğini hem hane içinde hem de hane dışında daha yoğun ve güvencesiz hale getirmiştir. Neoliberal politikalar doğrultusunda devletin sosyal refah ve bakım hizmetlerinden geri çekilmesi, bakım emeğinin büyük ölçüde hane içine ve kadınların sorumluluğuna devredilmesine yol açmıştır (Moreno, 2018). Aynı zamanda esnekleşen ve güvencesizleşen işgücü piyasaları, kadınları düşük ücretli, kayıt dışı ve süresiz istihdam biçimlerinde yoğunlaştırmıştır (Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010: 11-17; Atasü-Topçuoğlu, 2010). Bu süreç, kadınların toplam emek yükünü artırırken, emeklerinin karşılığında elde ettikleri gelirin azalmasına neden olmuş; böylece neoliberalizmin, kadınların daha fazla çalışmasına karşın daha az kazandığı yapısal bir yoksullaşma dinamiğini derinleştirdiği görülmektedir. Özetle neoliberal dönüşüm, işgücü piyasasında ve hane içinde görülen etkileriyle kadın yoksulluğunu yapısal ve kronik bir sorun haline getirmektedir (García-Sánchez, 2024).

Türkiye’de Kadın Yoksulluğu

Türkiye’de Patriyarkal Yapı ve Kapitalist Sistem İlişkisinin Kadın Emeğine Etkileri

Yukarıda patriyarkal yapı ile kapitalizmin kadın emeği konusunda uyumlu çalıştığı durumlardan söz edilmiştir. Ancak kadın emeğinin -ucuz işgücü olsa da- çalışma hayatına dâhil oluşu farklı biçimlerde patriyarkal yapının zayıflamasına, kadının güçlenme sürecine katkıda bulunabilmektedir. Yine de kadının işgücüne katılımı tek başına kadının özgürleşeceği ve patriyarkal yapının değişeceği anlamına gelmemektedir. Kadının hangi koşullarda, nasıl çalıştığı asıl belirleyicidir ve bu da hangi ekonomi politikalarının uygulandığı ile yakından ilişkidir.

Meseleye Türkiye özelinde bakıldığında, gerek ithal ikameci dönemde gerek 1980 sonrası ihracata dayalı ekonomi politikalarının uygulandığı dönemde kadın emeğinin işgücü piyasası içerisindeki payı istenilen düzeyde olmamıştır. Türkiye kadın istihdam oranları DB verilerinde 1988 yılından başlamakta ve %33’tür. Bu tarihten itibaren genel anlamda düşüş yaşanmış ve 2005 yılında %20,7 ile en düşük seviyededir. 2008 yılı ile artış göstermekle birlikte 2024 yılında %32,5 seviyesinde kalmıştır (World Bank Group, 2025). İthal ikameci dönemde iç talebi artırmak için ücretlerin görece yüksek olması hane reisi olarak kabul edilen erkeğin çalışmasının geçim açısından yeterli olması nedeniyle patriyarkal yapının sürdürülmesine hizmet etmiştir. Sanayi içinde “kadına özgü işler” olarak tanımlanan istihdam alanlarının sınırlılığı da kadın istihdamının düşük seviyelerde kalmasına neden olmuştur. Ancak

bu tanımlama, biyolojik ya da doğal bir farklılığa değil, patriyarkal toplumsal cinsiyet rejimi tarafından kurulan ve kadın emeğini belirli sektör ve işlerle sınırlandıran bir iş bölümüne işaret etmektedir. Kadınların sanayi üretimi içinde marjinalleştirilmesi, toplumsal cinsiyet rollerinin bir uzantısı olarak emeğin yeniden üretimine yönelik ücretsiz bakım ve ev içi işlerin kadınlar tarafından üstlenilmesini pekiştirmiştir (Duyar ve Özener, 2003: 28).

Diğer geç kapitalistleşen ülkelerden farklı olarak Türkiye’de ihracata dayalı ekonomik modelin benimsenmesiyle kadın emeğindeki artış belirli bir seviyede kalmıştır. Emek yoğun ve ihracata yönelik işlerde kadın istihdamının arttığı görülsede Güney Doğu Asya ve Güney Amerika ülkeleri ile kıyaslandığında düşük seviyelerde kalmıştır (Özar, 2015: 223). Bunun en önemli nedenlerinden biri Türkiye’de üretken yatırımların yeterli seviyelerde olmamasıdır (Yaman Öztürk, 2010: 32-33). Yatırım ve tasarruf düzeylerinin düşük seviyelerde yer alması, istihdam yaratma düzeyinin istenilen seviyelere ulaşamamasına (*istihdam yaratmayan büyüme*) neden olmuştur. Bu durum, Türkiye’de kadının hane içi işlerde ev ve bakım hizmetlerinde çalışması ve ücretli istihdamdan dışlanmasında ekonomik sistem ile patriyarkal yapının uzlaşısı içinde olduğunu göstermektedir (İlkkaracan, 2015: 174-177; Toksöz, 2015). Bunun en önemli sonucu da kadının gelirden yoksun kalması ve yoksulluğu olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye’de kadın yoksulluğu tekil bir nedene indirgenemeyecek ölçüde çok boyutlu bir yapı sergilemektedir. Bu durum, kadın yoksulluğunun nedenleri ile yoksulluğun farklı görünüm biçimlerinin birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Kadın Yoksulluğunun Nedenleri ve Yoksulluğun Görünümü

Kadın yoksulluğu, gelir getirici işlerde çalışıp çalışmama durumuyla doğrudan ilişkilidir. Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranlarının düşük olması kadın yoksulluğunun en önemli belirleyicilerinden biridir. 2024 yılı Ekim ayı verilerine göre, kadınların işgücüne katılım oranları %37,8 iken erkeklerin işgücüne katılım oranı %71,5’tir (TÜİK, 2024a). İstihdam oranı ise kadınlarda %33,2 iken erkeklerde %66,8’dir (TÜİK, 2024a). İstihdam oranlarının düşük olmasının en önemli sebeplerinden biri hane içerisindeki bakım hizmetlerinin kadınlar tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğine dair patriyarkal ön kabuldür (Altay ve Aslanpay, 2016: 27). Söz konusu durum, TÜİK verileriyle de ortaya konulmuştur. Kadınlarda istihdama dahil olmamanın birincil nedeni ev işleriyle meşgul olmadır (TÜİK, 2023: 113). Bakım hizmetlerinin hane içerisinde cinsiyetler arasındaki eşitsiz dağılımı kadınların ücretli işlerde yer almamalarının en önemli nedenidir. 2021 yılı verilerine göre hanede çocuk bakımını %94,4 oranında

kadınlar %2,3 oranında erkekler üstlenmektedir (TÜİK, 2021a). Hanedeki eşitsizliğin yanı sıra kamusal düzeyde bir yapılanmanın olmaması da kadın istihdamını olumsuz etkilemektedir. Türkiye’de hanedeki küçük çocukların gündüz bakımı, %86 oranında annede (en yakın oran %7,4 ile anneanne/babaannedir) iken kreş veya anaokulu oranı %2,8 oranındadır (TÜİK, 2021b: 73).

Kadın istihdamını olumsuz etkilemesi nedeniyle kadın yoksulluğuna yol açan bir diğer unsur eğitime erişimde yaşanan eşitsizliklerdir (Yılmaztürk, 2016: 777). Özellikle kırdan kente göçle birlikte kentteki işgücünün ihtiyacı olan vasıflara, eğitime sahip olmayan kadınların istihdam oranları olumsuz etkilenmektedir. Türkiye’de kadınların eğitim seviyesi ile istihdamda yer alma oranları arasında yakın bir ilişki vardır. TÜİK 2021 verilerine göre, okuma yazma bilmeyen kadınların işgücüne katılım oranı %12,8 iken (erkeklerde bu oran %29,6) yükseköğretim mezunu olan kadınların istihdama katılımı %67,6’dır (erkeklerde aynı eğitim seviyesinde istihdama katılım oranı %84,6’dır) (TÜİK, 2021a).

Türkiye’de kadınların yoksulluktan daha yoğun etkilenmesine neden olan bir diğer husus, kadın emeğinin düşük ücretli hizmetler sektöründe ve kayıt dışı istihdamda yoğunlaşmasıdır (Yılmaztürk, 2016: 777). Düşük ücretlerin yanı sıra sosyal güvenceden yoksun olma durumu kadın yoksulluğuna yol açan önemli bir unsurdur. Kadınların işgücüne dahil olmamaları, dahil olanların da ağırlıklı olarak kayıt dışı işlerde yer almaları nedeniyle hastalık, yaşlılık gibi çok temel risklere karşı güvencesiz kalmalarına neden olmaktadır. Türkiye’de kadınlar genel olarak, hanedeki erkek üzerinden dolayı bir biçimde sosyal güvenlik sisteminden yararlanabilmektedir. Bu durum, kadınların erkeklere olan bağımlılığını artırarak yoksulluktan daha derin etkilenmelerine neden olmaktadır (Ünlütürk Ulutaş, 2009: 33).

Kadın yoksulluğuna yol açan bir diğer faktör çocuk yaştaki evliliklerin varlığıdır. Türkiye’de önemli bir sorun olan çocuk yaştaki evlilikler sonrasında kadınların hane içinde ücretsiz bakım hizmetlerini yerine getirdikleri bilinmektedir. Dolayısıyla, çocuk yaştaki evlenen kadınlar istihdama dahil olmamakta ve her anlamda hanedeki erkek bireylere bağımlı olmaktadır. Bu durum kadınların hem istihdama katılımlarını olumsuz etkilemekte hem de kadın yoksulluğunun nesiller arası aktarılmasına sebep olmaktadır (Boran vd., 2013: 60-61; Koçtürk vd., 2018: 12-16). Kadınların yoksulluğu daha yoğun yaşadıklarını gösteren bir diğer unsur da karar alma mekanizmalarına dahil olma oranlarıdır. Türkiye’de cinsiyete göre meclisteki temsil oranları;

%82,7 erkek iken %17,3 kadındır (TÜİK, 2023: 13). Değirmenci ve Gülel (2021: 159), kadınların yaşadıkları yoksulluğun hem siyasetten yoksun olma hallerinin sebebi hem de sonucu olarak değerlendirmektedirler. Yazarlara göre kadınlar yoksulluk nedeniyle karar alma süreçlerine katılamazlar. Karar alma süreçlerine katılamamaları, kadın yoksulluğuna çözüm getirecek politikaların oluşmasını da engellemektedir. Özetle kadınların gelire ve kaynaklara, mülkiyete, eğitime erişimde yaşadıkları eşitsizlikler, hane içindeki ücretsiz emeklerinin görünmezliği, karar alma mekanizmalarına sınırlı katılımları yoksulluğu daha yoğun yaşamalarına neden olmaktadır (Ünlütürk Ulutaş, 2009:26).

i) İstihdamdaki Kadın Yoksulluğu

Türkiye’de kadın istihdam oranlarının yukarıda belirtildiği gibi düşük olması ve kadının çalışma hayatından dışlanması ekonomik, politik ve toplumsal açıdan önemli bir sorun alanıdır. Kadın istihdam oranlarının düşük olmasının yanı sıra istihdamda yer alan kadınların yoksulluktan kurtulduğu her zaman söylenemez. İstihdama katılım kadar kadınların hangi alanlarda yoğun olarak yer aldığı ve ücret düzeyleri de önemlidir. Türkiye’de kadınların hizmetler sektöründe ve enformel sektörde yoğun olarak yer aldığı görülmektedir. Kadın ve erkeklerin yoğunlaştıkları alanlara bakıldığında hem ücret düzeyleri hem de çalışandan beklentiler açısından kapitalist patriyarkal yapıyla uyumlu olduğu söylenebilir. TÜİK 2021 verilerine göre en yüksek ortalama aylık gelire sahip olan (8.372,22 TL) bilgi ve iletişim meslek kolunda erkeklerin çalışma oranı %78 iken kadınların çalışma oranı %21’dir. Kadınların en yoğun olarak çalıştığı meslek grupları ise %69 oranla (aylık ortalama geliri 4.543,12 TL) insan sağlığı ve sosyal hizmetler faaliyetleri ve %55 oranla (aylık ortalama geliri 5.093,41 TL) eğitimidir (Akyol, 2021: 46). Dolayısıyla Türkiye’de hem meslek seçiminde toplumsal cinsiyet rollerinin etkisi açıkça görülmekte hem de aylık ortalama gelir oranları açısından cinsiyetler arası önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Cinsiyetler arasındaki ücret farklılıklarının varlığı kadınların yoksulluktan daha yoğun etkilendiği gösteren hususlardandır.

Türkiye’de kadının istihdama katılımı patriyarkal bakış açısından etkilenebilmektedir ve kadınların ücretli işlerde çalışması ancak hane içindeki ücretsiz bakım işleriyle uyumlaştırılması durumunda kabul görmektedir. Patriyarkal yapıyı sürdürebilecek böylesi bir durumda, kadınlar neoliberal dönemle başlayan dönüşümle de uyumlu olarak esnekleşen işgücü piyasasında geçici, yarı zamanlı, güvencesiz, düşük ücretli işlerde çalışmaktadır (KEİG, 2014: 16-18). Neoliberal politikaların benimsenmesiyle

emek maliyetinin azaltılması temel amaç haline gelmiştir. Emek maliyetlerini minimize etmek amacıyla istihdam esnek ve enformel hâle dönüştürülmeye başlanmıştır. İşgücü piyasasında yaşanan bu değişimle kayıt dışı ve güvencesiz çalışma yaygınlaşmıştır. Genel anlamda tüm işgücünü etkileyen bu değişim toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri nedeniyle kadın emeğini daha derinden etkilemiştir (Güdek Gölçek, 2019: 131). 1980 sonrası dünya ekonomisindeki dönüşümle beraber, ülke içindeki köyden kente göç, işsizlik, yoksulluk gibi sosyoekonomik olgular kadının istihdama enformel ekonomide daha çok dahil olmasına yol açmıştır. Özellikle kırdan kente göç sonrasında kadınların vasıf düzeylerinin kentlerdeki işlerle uyumlu olmaması ve uygun işlerin enformel ekonomide yer alması etkili olmuştur (Yaman Öztürk, 2010: 36-38).

Meksika’da Kadın Yoksulluğu

Meksika’da Patriyarkal Yapı ve Kapitalist Sistemin Kadın Emeğine Etkileri
Ülkelerin benimsemiş oldukları sistem ve uyguladıkları ekonomi politikaları kadın istihdamını doğrudan etkilemektedir. Bu anlamda yaşanan ekonomik krizler, benimsenen ekonomi politikalarında yaşanan değişimler kadınların istihdama katılım biçimlerini ve oranlarını belirleyen önemli hususlardır. Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’den coğrafi olarak uzak ancak yoksulluk, gelir dağılımı adaletsizliği, kayıt dışılık gibi sosyoekonomik göstergeler açısından benzer özellikler taşıyan Meksika’daki kadın yoksulluğuna odaklanılmaktadır. Türkiye’ye benzer şekilde Meksika’da ithal ikameci politikanın (1930-1970) benimsendiği dönemde iç pazara yönelik üretim yapılmıştır. İşgücü piyasasında toplumsal cinsiyete dayalı güçlü bir ayrım olduğu, kadınların yoğun olarak hane içi ücretsiz işlerde yer aldığı erkeklerin ise hane dışında ücretli işlerde çalıştığı söylenebilir. Söz konusu dönemde erkekler için istikrarlı, güvenceli ve görece yüksek ücretli işlerin varlığı kadınların hane içinde kalmasını açıklamaktadır (Rojas-García ve Toledo González, 2018: 149). 1980’lerden sonra ithal ikameci politikanın yerine ihracata dayalı üretim modelinin benimsenmesi işgücü piyasasının da dönüşmesine neden olmuştur. İhracata dayalı modelde Meksika ucuz işgücü ile uluslararası iş bölümüne dâhil olduğu için esnekleşme, düşük ücretler, güvencesizlik işgücünün olağan özellikleri haline dönüşmüştür. 1960’lı yıllarla başlayan ve montaj fabrikaları olarak da ifade edilen *maquiladoralar*ın kurulması hem üretimin merkez ülkelerden çevre ülkelere kaymasının hem de işgücünün istikrardan yoksun istihdamının önemli bir göstergesi olmuştur (Harvey, 2015: 106-109). Üretimin hem mekânsal hem de örgütleniş biçimindeki dönüşüm Meksika’da kadın emeğine yönelik talebin artmasına neden olmuştur. Kadın işgücü 1979’da %21,5 iken 1991’e

gelindiğinde %31,5'e yükselmiştir (Rojas-García ve Toledo González, 2018: 150). *Maquiladoraların* yanı sıra kayıt dışı istihdamda da kadınlar yoğun olarak yer almaya başlamışlardır. Kadınların imalat ve hizmetler alanında ücretli çalışma oranlarının arttığı görülmektedir (Alarcón-Gonzalez ve McKinley, 1999: 104). Bununla birlikte kadınların istihdamının arttığı alanlar, uluslararası rekabet gücünü artırabilmek için düşük ücret politikasının benimsendiği alanlardır. Tek çalışanlı aile modellerinin güvencesiz, düşük ücretli işlerle devamlılığının mümkün olmaması kadınların da hane dışına çıkarak ücretli işlerde çalışmaları gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. 1980 sonrası dışa açılan ekonominin krizlere, şoklara açık hale gelmesi hanenin geçinebilmesi için kadınların ücretli işlerde çalışmalarının önünü açmıştır (Estrada, 2002: 170; Parrado ve Zenteno, 2001: 458-460; Latapí ve de la Rocha, 1995: 71).

İhracata yönelik üretimin yoğun olduğu *maquiladoralarda* genellikle genç, bekâr ve çalışma deneyimi sınırlı kadınların tercih edildiği görülmektedir. Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde yoğun olarak yer alan ihracat üretim bölgelerinde sağlığa zararlı, güvencesiz, uzun saatler çalışma beraberinde işgücü devir hızının yüksek olması ile sonuçlanmaktadır. Ülkelerdeki işsizlik oranlarının yüksek olması sermaye gruplarına çalışanların kısa sürelerle çalıştırılıp sık sık değiştirilmesine olanak vermektedir. Toplumsal cinsiyet rollerinin bir uzantısı olarak kadınların aldığı ücretlerin tamamlayıcı olarak kabul edilmesi aldıkları ücretlerin düşük olmasını meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Böylece maliyetler minimize edilerek kârlılık oranı artırılabilmiştir. Aynı zamanda kadınların uysal ve itaatkâr olduğu yönündeki patriyarkal görüş, kadın emeğinin tercih edilmesinde önemli bir etkidir. Söz konusu görüş sonucu rutin haline dönüşen ve ücretleri verilmeyen fazla mesai saatleri,¹ işe alım ve devamlılık noktasında gebelik testi zorunluluğu gibi uygulamalar doğurmuştur (La Botz, 1994; Mendez, 2019: 364-367; Doğan, 2012: 91). Meksika'da *maquiladora* adı verilen fabrikalarda genç (16-24 yaş aralığında), bekâr kadınların işgücü maliyetlerini en aza indirmek için yoğunlukla tercih edildiği bilinmektedir. Toplumsal düzeyde devam eden patriyarkal yapı fabrika düzeyinde de devam etmiştir (Domínguez vd., 2010: 186-189). Dolayısıyla, Meksika örneği, kadınların işgücüne katılım oranlarının artmasının tek başına kadınların güçlenmesine ve bağımsızlık kazanmalarına yol açmadığını göstermektedir. Bu süreçte, Meksika'da uygulanan politikalar kadın emeğinin sistematik olarak değersizleştirildiğini göstermektedir. Sözü edilen fabrikalarda ulusal ortalamanın altındaki ücretlerle, güvenceden yoksun çalışmanın yaygın olduğu bilinmektedir. Bu da kadın işçilerin yoksulluk döngüsünü kırmalarını güçleştirmektedir.

Meksika’da ekonomi politikaları ile patriyarkal normların örtüştüğü örneklerden biri de ev eksenli çalışmadır. Yapısal uyum politikaları ve endüstriyel yeniden yapılanma sonucunda kentsel yoksulluk ve işsizlik gibi hanenin gelirini etkileyen temel sorunlar, kadınların ücretli işlerde çalışmasını zorunlu hale getirmiştir. Bununla birlikte ev içi ücretsiz bakım işlerinin kadınlarca yürütülmesi gerektiğine olan patriyarkal inanç devamlılığını korumuştur. Böylece, kadınlar hem gelir getirici işleri hem de yeniden üretim sürecinin sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalmıştır. Söz konusu kesişimin en belirgin örneklerinden biri yukarıda belirtildiği gibi ev eksenli çalışmadır. Kadınlar haneden ayrılmaksızın gelir elde ederken hem sermaye karlılığını hem de patriyarkal yapı devamlılığını korumaktadır. Ev eksenli çalışma aynı zamanda hane içinde çeşitli çatışmaları beraberinde getirmektedir. Kadınlar farklı özelliklere sahip olsalar da benzer sorunlar yaşamaktadırlar. Hane içi ücretsiz işler ile ev eksenli ücretli çalışmanın aynı mekânda ve zamanda gerçekleşmesi durumu, sorumlulukların çatışmasına neden olmaktadır. Ev eksenli çalışma için gerekli çevresel koşullara, mekâna, zamana sahip olmayan kadınların çifte vardiya yapmak zorunda kaldıkları ve toplumsal cinsiyet rollerini devam ettirdikleri görülmektedir (Estrada, 2002).

Meksika’da kadın yoksulluğunun nedenleri ve yoksulluğun görünümü

Meksika’da benimsenen ekonomi politikalarının etkisiyle gelir dağılımı eşitsizliği ve yoksulluk önemli sorunlar haline gelmiştir. Kadınlar, ihracata dayalı sanayileşme sürecinde düşük ücretli işlerde yoğunlaşmış ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri nedeniyle aynı işleri yapmalarına rağmen erkeklerden daha az ücret almışlardır. Bu durum, gelir eşitsizliğini kadınlar aleyhine artırmış ve ekonomik bağımsızlıklarını tehdit etmiştir. Gelir dağılımındaki eşitsizliklere paralel olarak yoksulluğun da arttığı görülmektedir. Yoksulluğun yoğunlaşması durumundan da kadınlar yoğun olarak etkilenmişlerdir (Alarcón-González ve McKinley, 1999: 105-107). Ramos, Gibaja-Romero ve Ochoa (2020), Meksika özelinde yoksulluk ve eşitsizlik ilişkilerini, toplumsal cinsiyet temelinde ele almıştır. Buna göre, yoksullukla eşitsizlik arasında bir ilişki vardır ve kadınların yoksulluktan etkilenme oranları da daha yüksektir. Çalışmanın bulgularına göre, çalışan bir kadının bakmakla yükümlü olduğu insan sayısı 3,16 iken çalışan bir erkeğin bakmakla yükümlü olduğu insan sayısı 1,16 olarak hesaplanmıştır. Bir diğer önemli fark ise erkeklerin bireysel yoksulluk sınırı günlük 40,91 peso (3,24 ABD doları) iken kadınların bireysel yoksulluk sınırı günlük 18,49 peso (1,46 ABD doları)’dur. Meksika’da yoksulluk ve gelir eşitsizliği, ülke genelinde önemli bir sorun olsa da eyaletler arasında bu sorunların dağılımı ve etkisi bakımından belirgin farklar bulunmaktadır. Ramos vd. (2020: 4)’e göre, eşitsizliğin

ve yoksulluğun yoğun olduğu bölgelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini göz önüne alan, eşitliği sağlamaya yönelik politikaların hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Ekonomik yapı ve uygulanan politikaların yanı sıra kültürel unsurlar da kadın yoksulluğuna yol açabilmektedir. Örneğin, Meksika’da ergen hamilelikleri ve yoksulluk arasında güçlü bir karşılıklı etkileşim bulunmaktadır. Bir diğer ifade ile yoksulluk ergen hamileliğine yol açarken, ergen hamilelikleri de yoksulluğun devamlılığına neden olmaktadır (Stern, 2005: 265). Zira, yoksulluk; eğitime erişimi sınırlamakta, erken yaşta evlilik ve yetersiz üreme sağlığı hizmetleri gibi faktörler aracılığıyla ergen hamileliklerini artırmaktadır. Erken yaşta çocuk sahibi olma ise, ergenlerin eğitimlerini yarıda bırakmalarına neden olmaktadır. Eğitimleri yarıda kalan ve çalışmak zorunda olan genç yaştaki kadınlar düşük ücretli, güvencesiz işlerde çalışmaktadır. Sözü edilen durum kadınların istihdama katılımını artırırken aynı zamanda çalışan yoksulluğunu artırmaktadır (Arceo-Gómez ve Campos-Vazquez, 2014: 109).

Meksika’da kadın yoksulluğunun bir başka boyutu, yerli kadınların maruz kaldığı toplumsal cinsiyete ve etnisiteye dayalı dışlanmadır. Ülkede yerlilerin yoksulluktan daha yoğun etkilendiği bilinmektedir (Mora-Rivera vd., 2024; González de Alba, 2010; Canedo, 2018); yerli kadınlar ise hem yerli olmaları hem de kadın olmaları nedeniyle bu yoksulluğu daha ağır yaşamaktadır (Barrera-Rojas vd., 2019; Garza-Rodriguez vd., 2021). Ulusal Toplumsal Kalkınma Politikası Değerlendirme Konseyi’nin (CONEVAL) 2022 verilerine göre, ulusal yoksulluk ortalaması kadınlar için %36,9, erkekler için %35,6 iken, yerli dil konuşan kadınların %70,1’i, erkeklerin % 67,5’i yoksuldur. Aynı raporda, kişinin geliri asgari beslenme gereksinimleri karşılayamıyorsa ve eğitim, sağlık barınma gibi temel hizmetlerden en az üçünden yoksunsa bu durum aşırı yoksulluk olarak tanımlanmaktadır; bu ölçüte göre yerli dil konuşan kadınların %37,5’i aşırı yoksulluk içinde yaşamaktadır (CONEVAL, 2025: 125, 128). Bu oran, Meksika’da yoksulluk açısından yerli kadınların toplumun en kırılgan ve en yüksek risk grubu olduğunu göstermektedir.

Yoksulluk, kadınları toplumsal şiddet biçimlerine de açık hale getirmektedir. Acharya ve Codina (2012), yerlilerin yoğun olarak yaşadığı, aynı zamanda en yoksul eyalet olan Chiapas’ta gerçekleştirdikleri çalışmalarında, yerli kadınların yoksulluk ve istihdam olanaklarının eksikliği nedeniyle insan ticaretine maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Bölgede yerlilerin topraklarından edilmesi, yaygın işsizlik ve İspanyolca bilmeme gibi etmenler kadınların

kırılganlık düzeylerini artırarak yapısal sorunları derinleştirmektedir (Acharya ve Codina, 2012).

i) İstihdamdaki Kadın Yoksulluğu

Meksika, Latin Amerika bölgesindeki en düşük kadın istihdamına sahip ülkesidir. Bu durumun ortaya çıkmasında, erkeğin ücretli işlerde çalışması ve kadının hanede ücretsiz bakım hizmetlerini yerine getirmesi gerektiği yönündeki kısıtlayıcı bakış açısı etkilidir (Féliz-Verduzco ve Inzunza-Mejía, 2019). Meksika Ulusal Kadın Enstitüsü bültenine göre, 2024 yılı ilk çeyreğinde kadınların işgücüne katılım oranı %45,9'dur. Aynı dönemde kayıt dışı istihdam oranı ise %55,6 ile erkeklere kıyasla 2,1 puan daha yüksektir. 2018 yılında %42,7 olan kadın işgücüne katılım oranı yükselme eğilimindedir, ne var ki istihdam alanlarının enformel sektörde olması kadınların güvencesiz koşullarda çalıştığını göstermektedir (INMUJERES, 2024: 1). Kayıt dışı çalışma hem bugün hem de yaşlılık döneminde yoksulluğu etkileyen yapısal bir eşitsizlik alanı yaratmaktadır. İşgücüne katılımdaki sınırlılık yalnızca kayıt dışılık ile ilişkili değildir; çocuk bakım sorumluluğu da önemli bir etkidir. Bakıma muhtaç çocuğu olan kadınların çalışma oranları önemli derecede azalmaktadır. Bir diğer önemli husus ise yoksul annelerin yoksul olmayan annelere göre iş bulma olasılığının daha düşük olmasıdır. Isaac (2020), Meksika'da asıl problemin kadın işgücüne katılım oranlarının düşük olmasına bağlamaktadır. Dolayısıyla, yoksul ve çocuk sahibi kadınlara yönelik yapılacak sosyal politikaların hem kadın işgücüne katılım oranlarını hem de yoksulluk oranlarını olumlu şekilde etkileyeceğini ifade etmiştir (Isaac, 2020: 29).

Kadının işgücüne katılım oranlarındaki düşüklüğün yanı sıra kadınların hangi meslek dallarında yoğunlaştığı da kadın yoksulluğunu anlamada önemli bir etmendir. OLA 2020 yılı verilerine göre Meksika'da, kadın ve erkeklerin dahil oldukları meslek gruplarına bakıldığında toplumsal cinsiyete dayalı bir iş bölümünün olduğu görülmektedir. Erkekler %79,39 oranla en çok mühendislik alanında yer almaktadır. Mühendislik meslek grubunun ortalama aylık geliri 13.151,07 pesodur. Erkeklerin yoğun olarak yer aldığı ikinci meslek grubu mimarlık, şehircilik ve tasarımda erkeklerin çalışma oranı %70,3 iken kadınların aynı meslek grubunda çalışma oranı %29,7'dir. Ortalama aylık gelire bakıldığında ise en yüksek gelir grubu olduğu ve 14.563,00 peso olduğu görülmektedir. Kadınların en yoğun yer aldığı meslek dalı ise %67,4 oranıyla eğitim olmuştur ve en düşük ortalama aylık gelir olan 9.895,55 pesodur. Erkeklerin en düşük oranla yer aldığı meslek grubu da %32,57 ile eğitim olmuştur. Söz konusu dağılımda, meslek

seçiminde toplumsal cinsiyet rollerinin belirleyici olduğu ifade edilebilirken aynı zamanda ücretlere bakıldığında kadınların yoğun olarak yer aldığı mesleklerin düşük ücretlere sahip olduğu görülmektedir (Akyol, 2021: 81). Dolayısıyla toplumsal cinsiyet rollerine dayalı meslek seçimleri, istihdamdaki kadın yoksulluğına ve aynı zamanda kadın ve erkekler arasındaki ücret eğitsizliklerinin de devamlılığına neden olmaktadır.

Meksika’da istihdamdaki kadınların yoksulluğunu anlamada, kayıt dığı istihdamda yoğun olarak yer almalarının da önemli bir yeri vardır. Kadınların kayıt dığı istihdamda yaygın olarak yer almalarının bir tercih mi yoksa zorunluluk mu olduğuna bakıldığında, genel anlamda bir zorunluluk olduğu görülmektedir (Rocha ve Latapi, 2008; 45). Rojas-Garcia ve Toledo Gonzalez’e göre (2018: 152), kayıt dığılığın toplumsal cinsiyetle olan iliğisinin Meksika’daki kadınların iğgcne katılım koğullarının anlağılmasında merkezi bir role sahiptir. Kadınların patriyarkal yapı nedeniyle sahip oldukları aile-bakım sorumlulukları, eğitimden yararlanma noktasındaki eğitsizlikler kadınların kayıt dığı istihdam dığında pek seçeneklerinin kalmamasına neden olmaktadır. Rodin vd. (2012), eğitim seviyelerinin düşük olması ve formel istihdamın bakım sorumluluklarına uygun olmaması nedeniyle kadınların kayıt dığı alığtıklarının altını izmiğtir. Bununla birlikte kayıt dığı istihdamda yer alan kadınların sorunlarının sona erdiğini söylemek mümkün değildir. Ücretlerin düşük olması var olan yoksulluğın devam etmesine ve çocuklarına da devredilmesine neden olurken bakım sorumluluklarıyla ilgili sorunların da devam ettiğini ifade etmiğlerdir. Kayıt dığı istihdamda yer alan çocuklu annelerle yapılan grğmelerde yoksulluğın çocukluktan itibaren yağanan bir sorun olduğunu belirtmiğtir. Hanedeki yoksulluktan dolayı ocuk yağta alığmak zorunda kalan kadınlar eğitim imknlarından yararlanamamığtır. Söz konusu durum, yoksulluğın ocuk iğiliği ile nesiller arası aktarıldığının da bir göstergesidir (akmak, 2021: 31). Dolayısıyla hayatta kalabilmek için kadınların tek seçeneği, ücretli ev içi iğlerdeki gibi oldukça düşük ücretli ve istismara açık iğler de dahil olmak üzere kayıt dığı istihdamda yer almak olmaktadır. Rodin vd. (2012), alığmalarında gerekleğtirdikleri grğmelerde tezgahtarlık, sekreterlik gibi iğlerde alığan kadınların ocuk sahibi olmaları sonrasında izin haklarının verilmemesi ve gerekli kurumsal bakım hizmetlerinin eksikliğinden dolayı iğlerini bırakıp daha düşük ücretlerle ve daha kötü koğullarda olsa da elbise yıkama, yemek yapma gibi iğlerde alığmak zorunda kaldıklarını dile getirmiğtir (Rodin vd., 2012: 89-94).

Türkiye ve Meksika’da Kadın Yoksulluğunun Karşılaştırmalı Analizi ve Sosyal Politika Önerileri

Türkiye ve Meksika’da kadın yoksulluğu incelendiğinde patriyarkal yapının ve kapitalist sisteme entegre olma halinin belirleyici olduğu görülmektedir. Her iki ülkede de kadınlar yoksulluktan yoğun olarak etkilenmektedir. Kadınların ev içi ücretsiz işlerde yer almaları gerektiği ön kabulü ve neoliberal politikalarla daha da keskinleşen ucuz işgücüne ihtiyacın karşılanmasında kadın emeğinin kullanılması yoksulluğun asıl nedenleridir. İki ülke için bakıldığında Meksika’da kadınların işgücüne katılım oranlarının OECD ülkelerine ve içinde bulunduğu bölgeye göre düşük olmakla birlikte Türkiye’ye göre daha fazla olduğu görülmektedir. World Bank Group 2024 yılı verilerine göre, Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı %36, Meksika’da ise %47’dir. Aynı yıl için OECD üyelerinde kadınların işgücüne katılım oranı %53 iken Latin Amerika ve Karayiplerde bu oran %51’dir (World Bank Group, 2025b). Sözü edilen durumun ortaya çıkmasında Meksika’nın kapitalist sisteme entegrasyonunun Türkiye’ye göre daha yoğun olması belirleyicidir. Farklı bir anlatımla, Meksika kapitalist sisteme ucuz işgücüyle katılma noktasında Türkiye’den daha ilerdedir. İhtiyaç duyduğu ucuz işgücünü sağlamada kadın emeğinden daha yoğun faydalanmaktadır. Kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücünü sağlayabilmek için kadınların hane içinde gerçekleştirdikleri ücretsiz yeniden üretimleri üzerindeki denetimi ve kamusal alandan dışlanmasını ifade eden özel patriyarkal (Toksöz, 2017: 112) sistemin taviz vermek zorunda kaldığı ifade edilebilir. Bununla birlikte kadınların işgücü piyasasındaki ikincil konumları kamusal patriyarkanın varlığını göstermektedir. Kadınlar çalışsa da yoksulluktan, bağımlılıklarından kurtulamamaktadırlar. Türkiye’de ise kadınların işgücüne katılım oranlarının istenilen düzeyde olmaması, kadın emeğine talebin yetersizliğinden yoğun olarak etkilenmektedir. Özel patriyarkanın verdiği tavizlerin daha az olmasına yol açmaktadır. Bununla birlikte çalışan kadınların da yoğun olarak enformel sektörde yer alması durumu Meksika ile benzerlik göstermektedir. Kamusal patriyarkanın varlığı yanında özel patriyarkanın Meksika’ya göre daha güçlü olduğu ifade edilebilir.

İstihdama katılımın yanı sıra, kadın yoksulluğunu etkileyen eğitimde devamlılık, gelir farklılıkları gibi unsurları barındırdığı için Türkiye ve Meksika’nın İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ve Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksi (TCGE) açısından karşılaştırılması önemlidir. 2023 yılı verilerine göre; Türkiye, çok yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler arasında yer almakta iken (İGE (0,853) puan ile), Meksika İGE (0,789) açısından yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler grubunda yer almaktadır (UNDP, 2025:

274-275). TCGE açısından tam aksi bir durum söz konusudur. Türkiye TCGE, 0,938 değeri ile 3. grupta yer alırken Meksika 0,976 değerindedir ve 1. grupta yer almaktadır (UNDP, 2025: 288-289). Dolayısıyla Türkiye İGE açısından Meksika'dan ileride iken, TCGE açısından geride kalmaktadır. Her iki ülkenin de toplumsal cinsiyet rollerini değiştirmeye yönelik politikalara ihtiyaç duyduğu açık olmakla birlikte, Meksika ile karşılaştırıldığında Türkiye'nin özellikle kadın işgücüne katılım oranları, cinsiyetler arası ücret farklılıkları gibi hususlarda daha çok ilerlemeye ihtiyacı olduğunu söylemek mümkündür.

Kadın yoksulluğu ile ilgili önemli farklılıklardan birinin kadının istihdamda yer alma oranları olduğundan söz edilmiştir. Kadının istihdamda yer almasında belirleyici olan bir diğer nokta da bakım hizmetlerinin kamusallaşması durumudur. Türkiye ve Meksika'da bakım hizmetlerinin kamusallaşması halinin de farklılaştığı görülmektedir. Kadın yoksulluğu açısından önemli olduğu düşünüldüğünden aşağıda bakım hizmetlerinin kamusallaşma düzeyi, bakım hizmetlerine ayrılan kaynağın hangi alanlarda harcandığı, okul öncesi eğitimin devlet ya da piyasaya bırakılma durumlarının kadın istihdamına ve dolayısıyla kadın yoksulluğuna etkisi karşılaştırılacaktır.

Türkiye'de ve Meksika'da Kamusal Bakım Politikalarının Kadın Emeğine Etkileri

Dünyada bakım hizmetlerinin büyük çoğunluğu hane içinde kadın ve kız çocukları tarafından ücretsiz olarak yerine getirilmektedir. Bakım hizmetleri; bir bebeğin büyütülmesi, hastalara yapılan bakımlar gibi doğrudan olabileceği gibi temizlik, yemek yapımı gibi dolaylı faaliyetleri de kapsamaktadır. Bu anlamda bakım hizmetlerinin ücretsiz şekilde kadınlar tarafından üstlenilmesi, kadınların işgücü piyasasında yer almalarının ve refahtan adil pay elde edebilmelerinin önüne geçmektedir. Bakım hizmetlerinin kadınlar tarafından ücretsiz olarak yerine getirilmesi hali işgücünde toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin sürekliliğine neden olmaktadır (ILO, 2018: 1). Bakım hizmetleri ile ilgili kamusal politikaların hangi alanlara yöneldiği de toplumsal cinsiyet eşitliği açısından büyük öneme sahiptir. Bir diğer ifade ile devletlerin, bakım hizmetlerinin hane içinde sürdürülmesi için nakdi yardımlar yapma yoluna gitmesi ya da uzun sürelerle evde bakım için ücretli ebeveyn izni verilmesi gibi politikaların benimsenmesi, bakım hizmetlerinin kadınlarca hane içinde yerine getirilmesi halinin devamlılığına neden olacaktır. Bu durumun aksine bakım hizmetlerinin hane dışında kurumsallaşmış şekilde verilmesi toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamada gereklidir (Bergmann, 2000). GSYH içinde bakım politikalarına ayrılan pay

açısından OECD ülkeleri içinde Türkiye sondan üçüncü, Meksika ise sondan dördüncü olarak yer almaktadır. Endonezya ve Hindistan'dan sonra sırasıyla Türkiye ve Meksika gelmektedir ve sözü edilen ülkelerin GSYH'sındaki bakım politikalarına ilişkin kamu harcamaları oranı %1'in altındadır. Bakım politikalarına ayrılan payın her iki ülkede de yeterli olmadığı ancak bakım politikalarında hangi alanlara yatırım yapıldığı noktasında ülkeler arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Meksika'da bakım politikalarının %90'ından fazlası okul öncesi eğitim hizmetlerine yapılırken Türkiye'de %80 oranındaki pay annelik, maluliyet, hastalık ve iş kazası yardımlarına ayrılmıştır. Uzun süreli bakım hizmetlerinin ise her iki ülkede de yok denecek düzeyde az olduğu görülmektedir. Bakım politikalarına ayrılan oranın oldukça benzer olmasına karşılık hangi alanlara yatırım yapıldığı, bakım sorumluluğunu yerine getiren kadınların istihdam oranını etkilemektedir. Meksika'da bakım sorumluluğu olan kadınların istihdam oranlarının nüfusa oranı %48 dolaylarında iken Türkiye'de bu oranın %28'lerde olduğu görülmektedir (ILO, 2018: 124-125).

Türkiye ve Meksika'da bakım hizmetlerinin kamusallaştırılmasındaki yaklaşım farklılığı kadın istihdam oranlarındaki farklılaşmanın önemli bir açıklayıcısıdır. Türkiye'de okul öncesi eğitimin-bakımın sağlanması ailelere ve piyasaya bırakılırken, Meksika'da zorunlu eğitim kapsamında devlet eliyle gerçekleştirilmesi önemli bir etkidir. Söz konusu durum, kadınların istihdama katılımını ve kadın yoksulluğunu doğrudan etkiler niteliktedir. Örneğin Türkiye'de 3 yaşın altında çocuğu olan ve olmayan hanelerdeki kadın-erkek çalışma oranlarında önemli farklılıklar mevcuttur. 2023 yılında hanede 3 yaşın altında çocuğu olan 25-49 yaş aralığındaki kadınların istihdam oranı %27,1 iken hanede çocuğu olmayan 25-49 yaş aralığındaki kadınların istihdam oranı %58'dir. Dolayısıyla bakım hizmetlerinin kurumsallaşmamış olmasının kadın istihdamı önünde ciddi bir problem olduğu açıktır. Aynı konumdaki erkekler açısından bakıldığında ise tam tersi bir etkinin olduğu görülmektedir. Hanede 3 yaşın altında çocuğu olan 25-49 yaş aralığındaki erkeklerin istihdam oranı, hanede çocuğu olmayan 25-49 yaş aralığındaki erkeklerin istihdam oranından daha yüksektir. 2023 yılı için oranlar sırasıyla %90,6 ve %79,3'tür (TÜİK, 2024b: 14).

Meksika'da ise 3+6+3+3 şeklinde düzenlenmiş 12 yıllık zorunlu eğitimin parçası olan okul öncesi eğitim anayasa ile güvence altında alınmıştır ve ücretsizdir. Zorunlu eğitim, 3-5 yaş grubu için 3 yıllık okul öncesi eğitim, 6-11 yaş grubu için 6 yıllık ilkokul ve 12-14 yaş grubu için ortaokul eğitiminden oluşmaktadır. 3 yıllık lise eğitimi ise zorunlu değildir (Arslan, 2017: 195-197).

Okul öncesi eğitimin zorunlu olması, çocukların ilkokula hazır olmalarını ve çalışan ebeveynler için güvenli bir ortam sağlamaktadır. 0-3 yaşlık dönemde ise 45 günlükten itibaren düşük gelirli ailelerin bakım hizmeti alabilmesi için devlet desteği mevcuttur. 0-3 yaş dönemi çocukların bakım hizmetlerinden yararlanmaları hususunda devlet memurları ve özel sektörde çalışanlarına ayrı kurumlar oluşturulmuştur. Bunlar Devlet Çalışanları için Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Kurumu (*Instituto de Seguridad y Servicios Sociales para los Trabajadores del Estado (ISSSTE)*) ile özel sektörde çalışanlar için Meksika Sosyal Güvenlik Kurumu (*Instituto Mexicano del Seguro Social (IMSS)*)'dur. Söz konusu kurumlarca sağlanan destekle özel ve kamuya bağlı Çocuk Gelişim Merkezleri (*Centros de Desarrollo Infantil (CENDI)*) bakım hizmetini sağlamaktadır. Devlet desteği olmakla birlikte desteğe hak kazanma açısından var olan rekabet nedeniyle ihtiyacı olan her aile destekten yararlanamamaktadır (Rosado vd., 2011: 4-7).

Meksika'da sübvansiyonların doğrudan bakım ve eğitim veren kurumlara aktarılması uygulaması 2019 yılı itibarıyla yolsuzluklar gerekçesiyle değiştirilmiştir. Devlet, yolsuzlukları engelleyebilmek için çocuk bakım merkezlerini sübvansiyon etmek yerine doğrudan ihtiyaç sahibi ailelere, kupon programı ("*voucher*" system) adı verilen bir sistemle, maddi destek sağlamaktadır. Söz konusu uygulamaya yönelik eleştirilerden biri, ailelerin yoksulluk içinde olmaları nedeniyle sağlanan maddi desteğin farklı ihtiyaçlar için de kullanılabileceği yönündedir. Hayata geçirilen yeni uygulama kadınların işgücüne katılımını ve çocukların profesyonel bakım hizmeti almasını da olumsuz etkileyecektir. Sübvansiyonlu çocuk bakım programlarının, kadınların işgücüne katılım oranlarını kupon programlarına göre daha olumlu yönde etkilediği yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Bir diğer dikkat edilmesi gereken husus ise profesyonel bakım hizmeti alamayan çocukların bilişsel gelişiminin olumsuz etkilenmesi ve var olan eşitsizliklerin nesiller arası aktarımıdır (Isaac, 2020: 31-39).

Türkiye ve Meksika'da Kadın Yoksulluğuna Yönelik Sosyal Politikaların Analizi
Türkiye'de kadın yoksulluğu ile mücadele kapsamındaki politikalara bakıldığında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü'nce uygulanan sosyal yardım programları yoğun bir yer kaplamaktadır. Yapılan sosyal yardımlardan ilki, Şartlı Eğitim Yardımları (ŞEY)'dir. Sözü edilen şartlar, sosyal güvenceden yoksun ve 3294 Sayılı Kanun'a göre ihtiyaç sahibi olunmasıdır. Ailelerin çocuklarını düzenli olarak okula göndermeleri şartı ile ailelere aylık belirli bir nakdi yardım yapılmaktadır. Kız çocuklarının eğitime devamlılığı açısından yaşanan

sorunları ortadan kaldıracırmek için kız çocuklar için erkek çocuklara oranla belirli bir miktar daha fazla yardım yapılmaktadır. Bir diğler sosyal yardım ise Şartlı Sağlık Yardımları (Sağlık ve Gebelik)'dir. Belirtilen şartlara sahip olan ailelerin çocuklarını (0-6 yaş) düzenli olarak sağlık kontrollerine getirmeleri şartı ile yapılan nakdi yardımlardır. Aynı zamanda, hamilelik boyunca kontrollere giden ve hastanede doğum yapan kadınlara nakdi yardım yapılmaktadır. Kadınlara yönelik bir diğler sosyal yardım, Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yönelik Düzenli Nakit Yardım Programıdır. Sosyal güvenceye sahip olmayan ve son resmi nikâhlı eşi vefat eden kadınlara aylık nakdi yardım yapılmaktadır. Kadın yoksulluğı açısından önemli bir diğler sosyal yardım Anaokulu/Ana Sınıfı Yardımıdır. Sosyal yardımdan yararlanan ailelerin 3-5 yaş aralığındaki çocuklarını MEB'e bağı anaokulu/anasınıfına kayıt için müracaat hakkı vardır. Söz konusu yardım nakdi olarak ailelere verilmez, doğrudan MEB'e bağı anaokullarına ödenmektedir,² Türkiye'de kadın yoksulluğunu önlemeye yönelik politikaların sorunu kökten çözmeye yönelik olmaktan ziyade sorunun devamlılığına neden olacak uygulamalar olduğı görölmektedir (Yılmaztürk, 2016: 790-792). Kadın yoksulluğunun yapısal nedenlerini ortadan kaldırmaya yönelik uzun vadeli politikalar yerine, sorunu geçici olarak hafifleten ve yoksulluğun kuşaklararası aktarımını sürdürme riski taşıyan sosyal yardım uygulamalarının önceliklendirildiğı görölmektedir.

Meksika'da ise yoksullukla mücadelede uygulanan en önemli ve kapsamlı programların başında *Progres-Oportunidades-Prospera*³ gelmektedir. Belirli bir sosyoekonomik düzeyin altındaki hanelerde çocukların okula devamlılığının sağlanması şartıyla annelere nakit yardımı yapılması, gıda takviyesi, okul malzemeleri için sübvansiyonlar, sağlık ve eğitim hizmeti sunulması gibi özellikleriyle yoksulluğı önlemeye yönelik önemli uygulamalardan biridir. Nakit transferlerin büyük çoğunluğı çocukların okul masrafları için verilmekle birlikte belirli bir kısmı ailenin genel harcaması için kullanılabilir. Aynı zamanda programın genel hedeflerinden biri özellikle kız çocukları olmak üzere erkek çocukların ve annelerinin okul, sağlık, beslenme gibi temel ihtiyaçlara ulaşımının garanti altına alınmasıdır. Bu anlamda program dolaylı yoldan da olsa kadın yoksulluğına yönelik bir sosyal politika olarak kabul edilebilir. Yoksullukla mücadelede önemli bir uygulama olmakla birlikte kadınların işgücü piyasasına dahil olarak güçlenmesi ve toplumsal cinsiyet rollerinin değıştirilmesine katkı sunması açısından eksikliklerin olduğı görölmektedir (Corona ve Gammage, 2017). Uygulamanın özellikle okul sonrası programlar ve kreş gibi bakım mekanizmalarını içermemesi önemli eksikliklerdir (Rodin vd., 2012: 96). Lapati ve de la Rocha (2009)

Oportunidades programının yoksullukla mücadelede önemini kabul etmekle birlikte toplumsal cinsiyet rolleri açısından analiz edildiğinde programdan yararlanabilmek için annelerin belirli yükümlülükleri yerine getirme zorunluluğunun kadının hane içinde yeniden üretimde yer alması ve aynı zamanda hane dışı ücretli işlerde çalışması gibi çifte vardiya sorununa dikkat çekmektedir. Programdan yararlanabilmek için kadınların sağlık seminerlerine katılması, kliniklerin temizlenmesi gibi kolektif görevlerde yer alması beklenmektedir; bu ek zaman isteyen görevler nedeniyle kadınların ihtiyaçları olmasına rağmen programdan çekilmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Özellikle hane reisinin kadın olduğu ailelerde programdan dışlanma problemi kadının artan sorumlulukları nedeniyle daha çok gözlenmektedir (Lapati ve de la Rocha, 2009: 454).

Kadın yoksulluğuna yönelik hayata geçirilen bir diğer uygulama, Meksika hükümeti ile Inter-Amerikan Kalkınma Bankası iş birliğinde 2003 yılında yürütülen “Kırsal Alanlarda Düşük Gelirli Kadınlara Yönelik Fırsatlar” (Proje OM) adlı projedir. Proje ile yoksulluktan en çok etkilenen ve kırsal kesimde yaşayan kadınların ekonomik anlamda güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Belirlenen hedefe ulaşabilmek amacıyla yoksul kadınlara sermayeye, krediye ulaşma gibi teknik konularda destek sağlanmıştır. Pilot çalışmadan elde edilen verilere göre, projenin kadınların idari ve teknik becerilerini artırırken hane içinde harcadıkları emek düzeylerinde herhangi bir azalmaya neden olmadığı görülmektedir. Proje ile tarımsal üretim desteklenmiş; fakat elde edilen ürünün gelire dönüşmediği, yoksulluğun derinliği nedeniyle hane içinde beslenme amacıyla kullanıldığı gözlenmiştir. Dolayısıyla proje toplumsal cinsiyet rollerini değiştirme, eşitsizliği ortadan kaldırma amacına hizmet edememiştir (Urquieta-Salomón vd., 2009).

Her iki ülkede de kadın yoksulluğu önemli bir sorun olmakla birlikte hayata geçirilen kapsamlı, bütüncül ve kadın yoksulluğu sorununu kökten çözmeye yönelik sosyal politikaların hayata geçtiğini ifade etmek mümkün görünmemektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye ve Meksika’da kadın yoksulluğu nakdi transferlere dayalı sosyal yardımlar ve kapsamı dar projelerle çözülmek istenmektedir. Türkiye’de kadın yoksulluğu ile ilgili en temel politikalar; Şartlı Eğitim Yardımları (ŞEY), Şartlı Sağlık Yardımları (Sağlık ve Gebelik) ile Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yönelik Düzenli Nakit Yardım Programıdır. Meksika’da ise *Progres-Oportunidades-Prospera* programları öne çıkmaktadır ve Türkiye ile benzer şekilde eğitim, sağlık gibi alanlardan asgari düzeyde faydalanılması için yapılan nakdi yardımlardır. Sözü edilen uygulamalar ağırlıklı olarak nakdi transferlere dayanmaktadır ve toplumsal

cinsiyet eşitliğini sağlama ya da yoksulluğu ortadan kaldırma amaçlarına hizmet edemedikleri görülmektedir. Dolayısıyla her iki ülkede de hayata geçirilen uygulamalarla sorunun çözülmediği ve kadın yoksulluğunun süreklilik kazandığını ifade etmek gerekir. Yoksulluğun yapısal nedenlerine dokunmayıp kriz anlarında müdahale eden ve sadece mevcut hasarı azaltmaya çalışan *neoliberal sosyal politikalar*, Vilas'ın (1997) belirttiği gibi kazayı önlemeyen bir ambulans işlevi görmektedir. Ayrıca bu önlemler kadınları hak sahibi öznelere olarak güçlendirmek yerine ailenin bakım sorumluluğunu üstlenen araçlara dönüştürmekte ve geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretmektedir (Barrera-Rojas vd., 2019; García-Sánchez, 2024).

Sonuç

Türkiye ve Meksika'da kadın yoksulluğunun ele alındığı çalışmada, önemli benzerliklerin olduğu görülmüştür. Benzerliklere bakıldığında ilk olarak, her iki ülkede de kapitalist sistem ve patriyarkal yapı kadın yoksulluğunun oluşmasında en belirleyici hususlardır. Kadınların işgücüne katılımı ve hane içindeki ücretsiz bakım işlerini üstlenmeleri, patriyarkal kapitalist sistemce belirlenmekte; bu durum her iki ülkede de kadın istihdam oranlarının düşük seyretmesiyle sonuçlanmaktadır. Yoksulluğun gelir getirici işlerde çalışmayla doğrudan ilişkili olduğu göz önüne alındığında kadın istihdamının düşük olması beraberinde kadın yoksulluğunu da getirmektedir. Kadınların hane içindeki bakım hizmetlerini yerine getirmesi gerektiği yönündeki patriyarkal yapının varlığı, bakım hizmetlerine yönelik kapsayıcı kamusal hizmetlerin olmaması, kadınların eğitimden faydalanmada yaşadıkları eşitsizlikler kadınların istihdam oranlarının düşük olmasına neden olmaktadır. Gelir getirici işlerde çalışan kadınlar da yoğun olarak kayıt dışı işlerde çalıştıklarından, düşük ücretlere, güvencesizliğe maruz kalmaktadırlar. Dolayısıyla, tek başına gelir getirici işlerde yer almaları kadın yoksulluğunu ortadan kaldırmamakta, çalışan yoksulluğunun oluşmasına yol açmaktadır.

İki ülke açısından farklılıklara bakıldığında ise kadının işgücüne dâhil olma oranı yetersiz olmakla birlikte Türkiye'ye göre Meksika'da kadınların istihdama katılma oranları daha yüksektir. Söz konusu farklılığın nedenlerine bakıldığında, Türkiye ile kıyaslandığında Meksika'nın kapitalist sisteme entegre olma halinin daha yüksek oluşu, ekonominin istihdam yaratma gücünün görece fazlalığı ucuz kadın emeğine duyulan ihtiyacı artırmıştır. Ayrıca, bakım hizmetlerine ayrılan kamu harcamaları her iki ülkede yetersiz olmasına rağmen Meksika'da okul öncesine yönelik harcamaların fazla oluşu, çocuk sahibi kadınların istihdama dahil olmalarını sağlamaktadır. 3-5 yaş arası çocukların eğitiminin zorunlu oluşu kadın istihdamını etkileyerek

kadın yoksulluğu açısından önem arz etmektedir. Bir diğer önemli farklılık, Türkiye’de kadınların erken yaşta evlilikleri yaygınken Meksika’da erken yaşta evlilik dışı çocuk sahibi olma durumu yaygındır. Türkiye’de erken yaşta evlenen kadınlar çoğunlukla evde ücretsiz bakım işlerini yerine getirip istihdamda yer almazlarken Meksika’da bekar anneler işgücüne dâhil olmak zorunda kalmaktadırlar. Söz konusu durum, Meksika’da kadın istihdam oranlarının Türkiye’ye göre daha yüksek olmasında bir etkindir. İstihdama katılım oranlarını etkilemekle birlikte her iki durumda da kadın yoksulluğunun farklı biçimlerde yaşandığı görülmektedir. Dolayısıyla ekonomi politikaları kadar kültürel faktörler de kadın yoksulluğunu ve bu yoksulluğun yaşanma biçimini etkilemektedir.

Tüm bu hususlar göz önüne alındığında, kadın yoksulluğunun devamlılık göstermesinde patriyarkal kapitalist sisteminin yol açtığı ücretsiz bakım hizmetlerinin kadınlar tarafından sağlanması zorunluluğu önemli bir belirleyendir. Cinsiyetler arası ekonomik eşitsizliklerin önüne geçebilmek için herkes tarafından erişilebilir kaliteli kamusal bakım hizmetlerinin varlığı kritik öneme sahiptir. Bakım hizmetlerinin hane içinde ücretsiz olarak karşılanması yerine kamusal alana yönlendirilmesi büyük farklar yaratacaktır (İlkkaracan vd., 2019). Ecevit (2015), kadınların işgücüne katılım oranlarının düşük olmasında bakım hizmetlerinin belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Tarihsel ve iktisadi nedenlerin de şekillendirdiği özellikle çocuk bakım hizmetlerinin kurumsallaşmaması ve aile içine bırakılması, kadınların ücretli işgücüne dâhil olmalarını engellemektedir (Ecevit, 2015: 211-219). Bu nedenle bütçeleme ve kamu harcamalarının belirlenmesinde toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı bir bakış açısının benimsenmesi önemlidir. Kaliteli bakım hizmetlerine erişimin sağlanması, yoksulluğun ve eşitsizliğin ortadan kaldırılmasında etkilidir. Aynı zamanda bakım hizmetlerine yönelik yapılan yatırımların istihdam yaratma açısından inşaat gibi sektörlere kıyasla daha başarılı olduğu yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur (İlkkaracan, 2018: 44-51). Bakım hizmetlerinin kurumsallaşması önemli olmakla birlikte bakım hizmetlerinin bir kısmı doğası gereği hane içinde ücretsiz, karşılıksız yürütülmektedir; dolayısıyla bakım yükünün hane üyeleri arasında adil dağılımının sağlanması gerekmektedir. Bunun için de işgücü piyasalarının adil bakım hizmetlerine olanak verecek şekilde yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Kadınların ve özellikle erkeklerin bakım hizmetlerini yerine getirebilmeleri için ücretli ve ücretsiz izin hakkının sağlanması, mesai saatlerinin bakım hizmetleri de gözetilerek azaltılması gibi politikalar önerilmektedir. Söz konusu politikaların özellikle erkek ve kadınlara eşit şekilde uygulanması hayati önem taşımaktadır (Beşpınar, 2020: 166-167; Dedeoğlu, 2009: 53).

Sonnotlar

1- Meksika’da *maquiladoralarda* çalışan kadınların olumsuz çalışma koşullarının ayrıntılı incelemesi için bakınız: Prieto, N. I. (2010). *Beautiful Flowers of The Maquiladora: Life Histories of Women Workers In Tijuana*. University of Texas Press.

2- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Sosyal Yardım Programlarımız, <https://www.aile.gov.tr/sygm/programlarimiz/sosyal-yardim-programlarimiz/>, Son erişim tarihi, 10/09/2022.

3- Programın adı, 1997 yılında *Progresas*, 2001 yılında *Oportunidades* ve 2014 yılında *Prospera* olacak şekilde değiştirilmiştir (Corona ve Gammage, 2017: 5).

Kaynakça

Acharya, A. ve Codina, M. R. B. (2012) “Poverty and Trafficking of Indigenous Women In Mexico: Some Evidence from Chiapas State”, *Journal of Sustainable Society*, 1(3), 63-69.

Akyol, B. (2021) *Yükselen Ekonomilerde Emek Piyasası Kurumları ve Politikaları: Türkiye-Meksika Karşılaştırması*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

Alarcón-González, D. ve McKinley, T. (1999) “The Adverse Effects Of Structural Adjustment On Working Women In Mexico”, *Latin American Perspectives*, 26(3), 103-117.

Altay, A. ve Aslanpay, E. (2016) “Kadın Yoksulluğunu Anlamak: Türkiye’ye İlişkin Bir Değerlendirme”, *Karatahta İş Yazıları Dergisi*, 4, 1-30.

Arceo-Gómez, E. O. ve Campos-Vazquez, R. M. (2014) “Teenage Pregnancy in Mexico: Evolution and Consequence”, *Latin American Journal of Economics*, 51(1), 109-146.

Arslan, P. (2017) “Meksika’da Eğitim Sistemi: Amaç, Yapı ve Süreç Bakımından Türkiye ile Karşılaştırılması”, *Route Educational and Social Science Journal*, 4(2), 192-205.

Atasü-Topçuoğlu, R. (2010) “Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir? Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme Mekanizmalarının Ev Eksenli Çalışmada İşleyişi”, S. Dedeoğlu ve M. Yaman Öztürk (Der.), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği* içinde, İstanbul: SAV Yayınları, 79-124.

Aydoğuş, İ. (2015) “Bölgesel Ticaret Anlaşmalarının Türkiye Açısından Önemi: İspanya Ve Meksika Örneği”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 1-21.

Bergmann, B. R. (2000) “Subsidizing Child Care by Mothers at Home”, *Feminist Economics*, 6(1), 77–88.

Barrera-Rojas, M. A., Sánchez-Carballo, A., Ruiz-Sánchez, J., ve Ruiz-Guevara, N. (2019) "Desigualdad y pobreza extrema en mujeres indígenas mayas en Quintana Roo, México", *Revista de Ciencias Sociales*, (163), 45-68.

Beşpınar, F. U. (2020) "Kadın ve Yoksulluk", S. Ayata (Der), *Türkiye’de Yoksulluk ve Eşitsizlik: Nedenler, Süreçler, Çözümler* içinde, Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği, 155-170.

Boran, P., Gökçay, G., Devocioğlu, E. ve Eren, T. (2013) "Çocuk Gelinler", *Marmara Medical Journal*, 26(2), 58-62.

BMKP-CEİD (Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği) (2020) "Türkiye’nin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Performansı: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) 2000-2019 İnsani Gelişme ve Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endekslerine Göre Türkiye’nin Durumu", <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2022-03/undp-tr-ceid-undp-infographic-turkish.pdf>. (Son Erişim Tarihi, 10/08/2022).

Canedo, A. P. (2018) "Analyzing multidimensional poverty estimates in Mexico from an ethnic perspective: a policy tool for bridging the indigenous gap", *Poverty & public policy*, 10(4), 543-563.

Corona, M. E. O. ve Gammage, S. (2017) "Cash Transfer Programmes, Poverty Reduction and Women’s Economic Empowerment: Experience From Mexico", *ILO Working Paper* No. 1.

CONEVAL, (2025) *Pobreza y Poblacion Indigena en Mexico* https://www.coneval.org.mx/InformesPublicaciones/InformesPublicaciones/Documents/Pobreza_Poblacion_Indigena.pdf. (Son Erişim Tarihi, 10/05/2025).

Cunedioğlu, H. E (2010) "Coğrafya Ne Kadar Fark Yaratır? Meksika ve Türkiye", *TEPAV Politika Notu*, https://tepav.s3.eu-west-1.amazonaws.com/upload/files/1283841491-3.Cografya_Ne_Kadar_Fark_Yaratir_Meksika_ve_Turkiye.pdf, (Son Erişim Tarihi, 10/01/2026).

Çakmak, G. (2021) *Günümüzde Çocuk İşçiliğinin Sosyoekonomik Nedenleri: Türkiye ve Meksika Örnekleri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.

Dayıoğlu, M. ve Başlevent, C. (2012) "Türkiye’de Gelir Dağılımının ve Yoksulluğun Toplumsal Cinsiyet Boyutları", S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren (Der), *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın: Türkiye Örneği* içinde, İstanbul: İletişim Yayınevi, 8127-157.

Dedeoğlu, S. (2009) "Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye’de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı", *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 41-54.

Değirmenci, N. ve Gülel, F. E. (2021) "Siyaset ve Kadın Yoksulluğu: Yoksullaştırma ve Siyasal Yoksunluklar", S. Güneş ve N. Durusoy Öztepe (Der.), *Kadın ve Yoksulluk Nedenleri, Görünüm Biçimleri ve Mücadele Yöntemleri Bağlamında Bütüncül Bir Yaklaşım* içinde, İstanbul: Ekin Yayınevi, 129-164.

Doğan, E. T. (2012) "Hamile Kadınların Çalışma Yaşamında Maruz Kaldığı Ayrımcı Uygulamalar", *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 14(2), 79-98.

Domínguez, E., Icaza, R., Quintero, C., López, S. ve Stenman, Å. (2010) "Women Workers in the Maquiladoras and the Debate on Global Labor Standards", *Feminist Economics*, 16: 4, 185-209.

Duyar, İ. ve Özener, B. (2003) *Çocuk İşçiler: Çarpık Gelişen Bedenler*, Ankara: Ütopya Yayınevi.

Ecevit, Y. (2015) "Feminist Sosyal Politika Bağlamında Türkiye’de Çocuk Bakımı ve Eğitime İki Paradigmadan Doğru Bakmak", G. Toksöz ve A. Makal (Ed.), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği* içinde, Ankara: İmge Kitabevi, 185-221.

Erol, E. (2020) *Tanrıya Uzak Merkeze Yakın: Meksika ve Türkiye’de Çevre Kapitalizminin Tarihsel Sosyolojisi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Escobar, A., Hailbrunner, K., Martin, P. ve Meza, L. (2006) "Migration and Development: Mexico and Turkey" *International Migration Review*, 40(3), 707-718.

Estrada, S. L. (2002) "Work, Gender, and Space: Women’s Home-Based Work In Tijuana, Mexico", *Journal of Developing Societies*, 18(2-3), 169-195.

Garza-Rodriguez, J., Ayala-Diaz, G. A., Coronado-Saucedo, G. G., Garza-Garza, E. G., & Ovando-Martinez, O. (2021) "Determinants of poverty in Mexico: A quantile regression analysis", *Economies*, 9(2), 60.

González de Alba, I. G. (2010) "Poverty in Mexico from an ethnic perspective", *Journal of Human Development and Capabilities*, 11(3), 449-465.

Güdek Gölçek, Ş. (2019) "Neoliberal politikaların Türkiye’de kadın istihdamına etkisi", *Sosyoekonomi*, 27(41), 129-150.

Hartmann, H. (2020) "Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği", G. Savran ve N. Tura (Der.) *Kadının Görünmeyen Emeği* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 157-206.

Harvey, D. (2015) *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, Çev. A. Onacak, 2. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.

ILO (2018) *Care Work and Care Jobs For the Future of Decent Work*, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_633135.pdf, (Son Erişim Tarihi, 05/10/2023).

INMUJERES (2024) *Desigualdad en Cifras*, 10 (7) http://cedoc.inmujeres.gob.mx/documentos_download/BA10N07.pdf, (Son Erişim Tarihi, 18/05/2025).

Isaac, L. (2020) "Gender Gaps And Poverty Traps in México’s Labor Markets", *LUP Student Papers*, <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=9019617&fileId=9019621>, (Son Erişim Tarihi, 23/08/2022).

İlkkaracan, İ. (2015) "Feminist Politik İktisat ve Kurumsal İktisat Çerçevesinde Türkiye’de Kadın İstihdam Sorununa Farklı Bir Bakış", G. Toksöz ve A. Makal (Der.), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği* içinde, Ankara: İmge Kitabevi, 169-184.

İlkkaracan, İ., Kim, K. ve Kaya, T. (2015) *Sosyal Bakım Hizmetlerine Kamu Yatırımlarının İstihdam, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Yoksulluğa Etkileri: Türkiye Örneği*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilim, Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi.

İlkkaracan, İ. (2018) "Toplumsal Cinsiyet Eşitlikçi, Sürdürülebilir Büyüme ve Kalkınma İçin Mor Ekonomi", Ç. Ünlütürk Ulutaş (Der.), *Feminist Sosyal Politika: Bakım, Emek, Göç* içinde, İstanbul: NotaBene Yayınları, 31-67.

İlkkaracan, İ., Kim, K., Masterson, T., Memiş, E. ve Zacharias, A. (2019) "The Impact of Investing in Social Care on Employment Generation, Time-and Income-Poverty and Gender Gaps: A Macro-Micro Policy Simulation for Turkey" *Care Work and the Economy—Gender and Macromodeling (CWE-GAM) Working Paper*, (20-06).

Koçtürk, N., Bilge, F. ve Yüksel, F. (2018) "Erken Yaşta Evlenen Ergenlerin Bireysel ve Ailesel Özellikleri, Okul Terki ve Evlilikle İlgili Sorunları", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 8(50), 1-28.

La Botz, D. (1994) "Manufacturing Poverty: The Maquiladorization Of Mexico", *International Journal of Health Services*, 24(3), 403-408.

Latapi, A. E. ve de la Rocha, M. G. (1995) "Crisis, Restructuring and Urban Poverty in Mexico", *Environment and Urbanization*, 7(1), 57-76.

Latapi, A. E. ve de la Rocha, M. G. (2009) "Girls, Mothers And Poverty Reduction In Mexico: Evaluating Progres-Oportunidades", S. Razavi (Der.), *The Gendered Impacts of Liberalization: Towards Embedded Liberalism?* in, Chapter 10, New York: Routledge/UNRISD, 435-468.

Mattar, J., Moreno-Brid, J.C. ve Peres, W. (2002) "Foreign investment in Mexico after economic reform, ECLAC, https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/4876/1/S027526_en.pdf, (Son Erişim Tarihi, 19/12/2020).

Mendez, J. B. (2019) "Maquila Labour", J. Cupples, M. Palomino-Schalscha ve M. Prieto (eds.), *The Routledge Handbook of Latin American Development* in, Routledge, 364-373.

Moreno, L. (2018) "" Süper Kadınlar" ve Akdeniz Refahı", A. Buğra ve Ç. Keyder (Der.), *Sosyal Politika Yazıları* içinde, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 375-395.

Neuman, W. L. (2020) *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, Çev. Ö. Akkaya, Cilt 2, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Özbay, F. (2019) *Kadın Emeği: Seçme Yazılar*, Ankara: İletişim Yayınları.

Özar, Ş. (2015) "Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emeği ve İstihdamı Politikaları: Kadın Hareketi, Sendikalar, Devlet ve İşveren Kuruluşları", A. Makal ve G. Toksöz, (Der.), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği*, 1. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 223–253.

Özel, I. (2015) "Ekonomik Küreselleşme Sürecinde Türkiye-Meksika İlişkileri, *Analiz*, 116, 1-26.

Parrado, E. A. ve Zenteno, R. M. (2001) "Economic Restructuring, Financial Crises, and Women’s Work In Mexico", *Social Problems*, 48(4), 456-477.

Prieto, N. I. (2010) *Beautiful Flowers of The Maquiladora: Life Histories of Women Workers In Tijuana*, University of Texas Press.

Ramos, M. E., Gibaja-Romero, D. E. ve Ochoa, S. A. (2020) "Gender Inequality and Gender-Based Poverty In Mexico", *Heliyon*, 6(1).

Rocha, M. G. ve Latapí, A. E. (2008) "Choices or Constraints? Informality, Labour Market and Poverty In Mexico", *Ids Bulletin*, 39(2), 37-47.

Rodin, D. L., McNeill, K., Vite-León, N. ve Heymann, J. (2012) "Determinants of Informal Employment Among Working Mothers In Mexico", *Community, Work & Family*, 15(1), 85–99.

Rojas-García, G. ve Toledo González, M. P. (2018) "Paid Domestic Work: Gender and The Informal Economy In Mexico", *Latin American Perspectives*, 45(1), 146-162.

Rosado, L. A., Hellawell, M. ve Zamora, M. E. (2011) "An Analysis of the Education Systems in Mexico and the United States from Pre-kinder to 12 Grade", <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED520900.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 24/08/2022).

Sánchez, V. E. G. (2024) "Género e igualdad: un análisis crítico de la política social neoliberal en México y su impacto en la pobreza de las mujeres", *Revista Contacto*, 3(3), 111-126.

Stern, C. (2005) "Poverty, Social Vulnerability, and Adolescent Pregnancy In Mexico: A Qualitative Analysis", *Reproductive Health, Unmet Needs, and Poverty*, Paris, *Committee for International Cooperation in National Research in Demography*, 227-278.

Şener, Ü. (2012) "Kadın Yoksulluğu", *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 51-67.

T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, *Sosyal Yardım Programlarımız*, <https://www.aile.gov.tr/sygm/programlarimiz/sosyal-yardim-programlarimiz/>, (Son Erişim Tarihi, 10/09/2022).

Toksöz, G. (2015) "Kalkınmada Farklı Yörüngeler Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında Türkiye’de Kadın İstihdamı", A. Makal ve G. Toksöz (Der.), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği* içinde, Ankara: İmge Kitabevi, 143-168.

Toksöz, G. (2016) "Kadın'dan Aile'ye Geçiş AKP Döneminin İstihdam Politikalarının Toplumsal Cinsiyet Açısından Analizi", *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VIII Bildiriler Kitabı* içinde, İstanbul: DİSK Yayınları, 111-121.

Toksöz, G. (2018) *Kalkınmada Kadın Emeği*, 2. Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.

TÜİK (2021a) *Hanehalkı İşgücü Araştırması*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2022-49668#:~:text=TÜİK%20Kurumsal&text=Adrese%20Dayalı%20Nüfus%20Kayıt%20Sistemi,1%27ini%20ise%20erkekler%20oluşturdu>, (Son Erişim Tarihi, 02/10/2023).

TÜİK (2021b) *Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri 2021*, https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/toplumsal_cinsiyet_istatistikleri_2021.pdf, (Son Erişim Tarihi, 01/10/2023).

TÜİK (2023) *Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri 2023*, https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/toplumsal_cinsiyet_istatistikleri.pdf, (Son Erişim Tarihi, 17/01/2024).

TÜİK (2024a) *İşgücü İstatistikleri, Ekim 2024 Temel İşgücü Göstergeleri*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Ekim-2024-53516#:~:text=Hanehalkı%20İşgücü%20Araştırması%20sonuçlarına%20göre,%258%2C8%20seviyesinde%20gerçekleşti>, (Son Erişim Tarihi, 17/01/2024).

TÜİK (2024b) *Türkiye'de İstatistiklerle Kadın 2024 Raporu*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2024-54076>, (Son Erişim Tarihi, 01/10/2025).

UNDP (2025) *Human Development Report 2025, A Matter of Choice: People and Possibilities in The Age of AI*, <https://report.hdr.undp.org/working-toward-AI-augmented-human-development>, (Son Erişim Tarihi, 01/10/2025).

Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2009) "Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek", *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 25-40.

Urquieta-Salomón, J. E., Tepichin-Valle, A. M. ve Téllez-Rojó, M. M. (2009) "Poverty and Gender Perspective in Productive Projects for Rural Women in Mexico: Impact Evaluation of a Pilot Project", *Evaluation Review*, 33(1), 27-53.

Yaman Öztürk, M. (2010). "Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emeği: 1980'lerden 2000'lere", S. Dedeoğlu ve M. Yaman Öztürk (Der.), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği* içinde, İstanbul: Sav Yayıncılık, 25- 78.

Yaman Öztürk, M. ve Dedeoğlu, S. (2010) "Kapitalizm ve Ataerki ilişkisi Çerçevesinde Kadın Emeği", S. Dedeoğlu ve M. Yaman Öztürk (Der.), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği* içinde, İstanbul: Sav Yayıncılık, 9-25.

Vilas, C. M. (1997) "De Ambulancias, Bomberos y Policías: La Política Social Del Neoliberalismo", *Desarrollo Económico* 36, 144, 931-52. <https://doi.org/10.2307/3467132>.

Yılmaztürk, A. (2016) "Türkiye’de Kadın Yoksulluğu, Nedenleri ve Mücadele Yöntemleri", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10. Yıl Özel Sayısı, 19 (36-1), 769-796.

Wichterich, C. (2004) *Küreselleş(tiril)en Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

World Bank Group (2025a) *Unemployment, female (% of female labor force) (modeled ILO estimate)- Türkiye, Mexico*, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.FE.ZS?locations=TR-MX>, (Son Erişim Tarihi, 13/01/2026).

World Bank Group (2025b) *Labor Force Participation Rate, Female (% of female Population ages 15+) (modeled ILO estimate)*, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FE.NE.ZS>, (Son Erişim Tarihi, 01/10/2025).

World Bank Group (2025c) *Employment to population ratio, 15+, female (%) (national estimate) – Türkiye*,

<https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.FE.NE.ZS?locations=TR>, (Son Erişim Tarihi, 26/01/2026).

World Bank Group (t.y.a) *Poverty headcount ratio at societal poverty line (% of population) - Türkiye, Mexico*, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.SOPO?locations=TR-MX>, (Son Erişim Tarihi, 13/01/2026).

World Bank Group (t.y.b) *Gini Index- Türkiye, Mexico*, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=TR-MX>, (Son Erişim Tarihi, 23/01/2026).

Türkiye’de 2000 Sonrası Feminist Kolektifler: Bağımsızlık, Kurumsallaşma ve Kesişimsellik Üzerinden Politik Dinamikler

İlgi Kahraman, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Programı

ORCID: 0000-0001-5980-7712

E-Posta: ilgikahraman@hacettepe.edu.tr

Pelin Dinçer, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-8999-0535

E-Posta: pelindincer@gmail.com

Öz

Bu makale, Türkiye’deki feminist örgütlenme deneyimlerini kolektif ve entegre örgütlenmeler olarak yeniden kavramsallaştırmakta ve feminist kolektif örgütlenmelere dair çerçeveyi özerklik tartışmaları ve kesişimsel siyasal hatlar çerçevesinde ele almaktadır. Özellikle 2000 sonrası dönemde feminist kolektiflerin yeniden görünür hale gelişini kuramsal bir perspektiften incelemektedir. Feminist hareketin ikinci dalgayla belirginleşen temel katkısı olan “kişisel olan politiktir” şiarı, deneyimi siyasal bilgiye dönüştüren örgütlenme modellerinin ve bilinç yükseltme pratiklerinin ortaya çıkmasını sağlamış; yatay, hiyerarşi karşıtı örgütsel modellerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu zemin feminist tahayyülün kurucu unsuru haline gelmiştir. Feminist hareketin entegre örgütsel formlardan kolektiflere geniş yelpazedeki örgütlenme pratiğini bu zemin üzerinden değerlendirmek mümkündür. Çalışma, feminist kolektiflerin yalnızca biçimsel örgütlenme modelleri olmanın aksine, feminist tahayyülün bugünden kurulduğu siyasal alanlar olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu noktadan hareketle Türkiye bağlamında feminist kolektif örgütlenmeler, oluşumları ve işleyişleri bakımından üç temel dinamikle ilişkisel olarak şekillenmekte; bu ilişkiler aracılığıyla feminist politikanın yönelimlerini ve önceliklerini de belirlemektedir. Bunlar: sosyalist hareketlerle kurulan ilişkilerin ürettiği erkek egemen örgüt kültürü karşısında gelişen bağımsız feminist örgütlenme arayışları; 1990’lardan itibaren kurumsallaşmanın yaygınlaşmasıyla proje temelli çalışma biçimlerinin feminist öznelliği ve politik özerkliği sınırlayan etkileri; kesişimsellik tartışmalarıyla birlikte Kürt kadın hareketi, LGBTİ+ hareket ve Müslüman feminist aktörlerle kurulan ilişkilerin feminist örgütlenmeyi çoğullastırırken aynı zamanda yeni gerilim alanları yaratmasıdır. Makale, bu üç temel dinamiği tarihsel ve kuramsal bir zeminde takip ederek, sistematik literatür analizi ile 2000 sonrası feminist kolektiflerin inşa ettiği politik kapasiteyi, sınırları ve olanakları tartışmaktadır. Böylece, Türkiye feminist hareketinin kolektif örgütsel dinamiklerine ilişkin güncel bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Feminist Hareket, Feminist Örgütlenme, Feminist Kolektif, Entegre Örgütlenme, Patriyarka.

Feminist Collectives in Turkey After 2000: Political Dynamics Through Independence, Institutionalization and Intersectionality

Abstract

This article reconceptualizes feminist organizing experiences in Turkey through the distinction between collective and integrated forms of organization and examines feminist collective organizing within the framework of debates on autonomy and intersecting political lines. It analyzes, from a theoretical perspective, the renewed visibility of feminist collectives in the post-2000 period. The foundational contribution of the second wave of the feminist movement, encapsulated in the slogan “the personal is political,” enabled the emergence of organizational models and consciousness-raising practices that transform experience into political knowledge, thereby providing the ground for horizontal, anti-hierarchical forms of organization. This ground has become a constitutive element of the feminist imaginary. The wide spectrum of feminist organizing practices, ranging from integrated organizational forms to collectives, can be assessed through this ground. The study argues that feminist collectives should be understood not merely as formal organizational models, but as political spaces in which the feminist imaginary is actively constituted in the present. From this point of departure, feminist collective organizing in the Turkish context is shaped, in terms of both its formation and operation, through relational engagements with three key dynamics, which in turn orient the directions and priorities of feminist politics. These are: the pursuit of autonomous feminist organizing in response to the male-dominated organizational cultures produced through relationships with socialist movements; the constraining effects of project-based modes of work on feminist subjectivity and political autonomy that accompanied the spread of institutionalization since the 1990s; and the ways in which relationships with the Kurdish women’s movement, the LGBTI+ movement, and Muslim feminist actors emerging alongside debates on intersectionality have pluralized feminist organizing while simultaneously generating new areas of tension. By tracing these three dynamics on historical and theoretical grounds through a systematic review of the literature, the article discusses the political capacities, limits, and possibilities constructed by feminist collectives in the post-2000 period. In doing so, it aims to offer a contemporary assessment of the collective organizational dynamics of the feminist movement in Turkey.

Keywords: Feminist Movement, Feminist Organizing, Feminist Collective, Integrated Organizational Forms, Patriarchy.

Giriş

İrdelemenin gerektirdiği yakınlığı üstlenmeyi ve onun içinde gelişip serilmeyi öğrendikçe, dahası bu irdelemenin sonuçlarını yaşamımızda güç için kullanma becerisi gösterdikçe, yaşamımıza hükmeden, suskunluklarımızın müsebbibi olan tüm o korkular üzerimizdeki hakimiyetini yitirmeye başlar.

Audre Lorde (2022)

Feminist hareket, tarihsel olarak yalnızca mevcut iktidar yapılarına karşı mücadele etmekle kalmamış, aynı zamanda bu yapılara alternatif siyasal varoluş biçimleri üretmeye çalışmıştır. Böylece feminist politikanın sınırları, kadınların bir araya gelme biçimleri, karar alma pratikleri ve gündelik yaşamı örgütlenme tarzları ile yeniden şekillenmiştir. Feminist hareket içinde ortaya çıkan örgütsel farklılaşmalar, doğrudan feminist politikanın nasıl tanımlandığı, patriyarka analizinin konumu ve hangi mücadele araçlarının benimsendiğiyle ilişkilidir.¹ Bu nedenle örgütlenme biçimlerini yalnızca tarihsel birer veri olarak değil; karar alma pratikleri, siyasal bilgi üretimi ve iktidarla kurulan ilişki üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Bu çerçevede makale, Türkiye’de 2000 sonrası feminist kolektiflerin örgütlenme deneyimlerini; karar alma, siyasal bilgi üretimi ve iktidar ilişkileri odağında, özerklik–kurumsallaşma gerilimi ve kesişimsellik tartışmaları ekseninde analiz etmektedir. Çalışmanın temel argümanı, kolektif örgütlenmelerin salt birer örgütsel form değil; feminist tahayyülün öznelere, yöntemlerine ve karşı durduğu iktidar ilişkilerini belirleyen kurucu bir siyasal zemin olduğudur. Bu politik kapasite; kurumsallaşmış (entegre) yapılarla kurulan ilişkiler ve kesişimsellik tartışmaları aracılığıyla çözümlenmektedir.

Türkiye’de 2000 sonrası feminist hareketi anlamak; kolektif ve entegre örgütlenme biçimleri arasındaki gerilim üzerinden, feminist politikanın özerklik, temsil ve kesişimsellik eksenlerinde sistemle kurduğu mesafeyi analiz etmeyi gerektirir. Bu doğrultuda çalışma; literatürdeki otonomi/kurumsallaşma (Freeman, 2015; Bora ve Günel, 2016; Işık, 2016; Çağatay, 2021) ve yataylık/hiyerarşi (Hardt, 2024; Hardt ve Negri, 2020; Düzkan, 2021; Arı, 2023) tartışmalarından beslenen ancak Türkiye bağlamındaki örgütsel dinamikleri görünür kılmak amacıyla geliştirilen özgün bir analitik ayrımı, kolektif ve entegre örgütlenmeleri, temel alır. Söz konusu ayrım; karar alma süreçleri, siyasal bilgi üretim tarzı ve iktidarla kurulan ilişkinin niteliği bakımından ortaya çıkan farklılaşmaları netleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede kolektif örgütlenmeler; formel bir hiyerarşiden uzak, doğrudan demokrasi pratiklerini işleten ve özne deneyimini siyasallığın merkezine koyan bağımsız yapılar olarak tanımlanmaktadır. Buna karşın entegre örgütlenme; taleplerin temsil mekanizmaları, bürokratik işleyiş ve profesyonelleşmiş yapılar aracılığıyla; devlet, siyasi partiler veya sivil toplumla süreklilik arz eden bağlar içinde üretildiği biçimleri kapsar. Bu kavramsallaştırma; sivil toplum örgütlerinden (STK) siyasi partilerin kadın kollarına, sendikalardan devlet kurumlarına uzanan geniş bir yelpazeyi, feminist politikanın sistemle kurduğu farklı eklemlenme biçimleri olarak bütüncül bir perspektifle değerlendirmeyi mümkün kılar.

Mevcut literatür ağırlıklı olarak hareketin tarihsel gelişimi ve siyasal iktidarla ilişkilerine odaklanırken (Sancar, 2012; Keşoğlu, 2020; Yılmaz, 2021), örgütlenme pratiklerine dair çalışmalar sınırlı kalmıştır (Arı, 2023; Dinçer, 2020; Yüksel, 2006; Küçük vd., 2023). Literatürdeki bu boşluk, feminist politikanın sistemle kurduğu mesafenin analitik olarak belirsizleşmesine yol açmaktadır. İkinci dalga feminizmin deneyimi siyasal bilgiye dönüştüren ve yataylığı merkeze alan mirası, güncel örgütsel formları anlamak için temel bir referanstır.

Feminist hareket, kolektif formların yanı sıra siyasal partiler, sendikalar ve STK'lar içinde de varlık göstermiştir. Ancak karma yapılardaki erkek egemen örgüt kültürü ve STK'laşmanın yarattığı profesyonelleşme eğilimi, feminist özerklik tartışmalarını sürekli gündemde tutmuştur. Bu gerilimlerin ayrı başlıklar altında ele alınması, örgütlenme biçimlerinin siyasal perspektiften kopuk değerlendirilmesine yol açmaktadır. Sol/sosyalist yapılardan bağımsız öz-örgütlenme pratiği, devlet ve sermaye ilişkilerinden bağımsız olmak noktasında STK'lara yönelik eleştirilerle aynı zeminden beslenmektedir. Bu bağlamda kolektif örgütlenmeler; deneyimin doğrudan politikaya dönüştüğü, feminist politikanın sistem-dışı (Wallerstein, Arrighi ve Hopkins, 2020) ve eleştirel karakterinin inşa edildiği alanlardır. Bu yapılar, farklılıkların görünür kılınmasını ve eşitsizliklerin müzakere edilmesini sağlayarak; Kürt kadın hareketi, LGBTİ+ ve Müslüman feminist aktörlerle kurulan ilişkilerde olduğu gibi, kesişimsel bir farkındalık ve çoğulcu bir siyasal kapasite üretir. Kolektiflerde siyasal bilginin doğrudan deneyim müzakeresiyle üretilmesi, onları temsil odaklı entegre yapılardan ayırır. Bu özgün zemin, farklı kimlikler arasında ortaklık kurma imkânı sunarken aynı zamanda feminist politikanın sistemle olan mesafesine dair temel imkân ve kısıtları bünyesinde barındırır.

Analiz odağını kolektif örgütlenmeler üzerine kuran bu makale, entegre yapıları dışlamadan, 2000 sonrası feminist politikanın özerklik ve kesişimsellik eksenindeki özgül gerilimlerini bu yapılar üzerinden derinleştirmektedir. Kolektifler, bağımsızlık iddiası ile kurumsallaşma baskısı arasındaki kırılgan konumları nedeniyle hareketin tarihsel dönüşümünü izlemek için daha elverişli bir zemin sunar. Bu doğrultuda çalışmanın temel araştırma sorusu; 2000 sonrası Türkiye'de feminist kolektif örgütlenmelerin özerklik, kurumsallaşma ve kesişimsellik eksenlerinde feminist politikanın siyasal kapasitesini nasıl ürettiğidir. Söz konusu kapasitenin hangi koşullarda genişleyip daraldığı; karar alma rejimi (doğrudan demokrasi/temsil), siyasal bilginin üretim tarzı (deneyim-temelli/uzmanlaşmış) ve iktidarla kurulan ilişki(mesafe/müzakere) olmak üzere üç temel ölçüt üzerinden takip edilmiştir.

Yöntem olarak çalışma, 1980'lerden bugüne feminist hareketin örgütlenme tartışmalarına ilişkin ikincil literatürü ve kolektiflerin yayımladığı metinleri (kuruluş/dağılma açıklamaları, kampanya çağrıları, tartışma metinleri) sistematik biçimde tarayan bir literatür analizi yürütmektedir. Bu yaklaşım, tek tek örgütlerin ayrıntılı etnografisi yerine, örgütsel formlar ile siyasal hatlar arasındaki ilişkiyi kavramsal düzeyde netleştirmeyi hedefler. Kolektif örgütlenme, feminist politikanın biçim ile içerik arasındaki tutarlılığı koruma arayışını; entegre örgütlenme ise feminist taleplerin mevcut kurumsal yapılara eklenerek etki üretme stratejisini temsil eden iki eğilim olarak düşünülmüştür. Bu ayrım, normatif bir farktan ziyade, 2000 sonrası feminist hareketin bağımsızlık, kurumsallaşma ve kesişimsellik eksenlerinde yaşadığı dönüşümü daha görünür ve karşılaştırılabilir kılmak için geliştirilmiştir. Böylece çalışma, dağınık örgütlenme deneyimlerini tekil örnekler olarak değil, belirli tarihsel ve teorik gerilimlerin somutlaşma biçimleri olarak okumayı hedeflemektedir.

Her bölüm, kolektif/entegre ayrımını yukarıda tanımlanan üç eksen üzerinden izleyerek ilerler. Böylece kolektiflerin politik kapasitesi soyut bir "yataylık" iddiası olmaktan çıkar, somut örgütsel form içinde üretilen imkanlar ve sınırlılıklar olarak tartışılır. Buradan hareketle makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, feminist kolektiflerin teorik zeminini oluşturan "kişisel olan politiktir"² ilkesinin patriyarka analiziyle nasıl kesiştiği tartışılacak; bu ilkenin deneyimi siyasal bilgiye dönüştüren örgütsel pratikler için nasıl kurucu bir çerçeve sunduğu gösterilecektir. İkinci bölüm, kolektif örgütsel formların ortaya çıkışını ve işleyişini bağımsızlık, kurumsallaşma ve kesişimsellik eksenlerinde ele alarak feminist politikanın yönelimlerini işaret edecektir. Üçüncü bölüm ise 2000 sonrası Türkiye'de feminist kolektiflerin somut deneyimlerine odaklanarak bu kolektiflerin karşı karşıya kaldığı siyasal baskılar, örgütsel dönüşümler ve yeni politik imkânları değerlendirecektir. Böylece makale, hem kolektif örgütlenmenin feminist tahayyül içindeki konumunu teorik olarak yeniden kavramsallaştırmayı hem de Türkiye feminist hareketinin güncel kolektif dinamiklerine ilişkin bütünlüklü bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir.

Feminist Kolektiflerin Zemini: "Kişisel Olan Politiktir" İlkesi ve Patriyarka Analizi

Feminist politikanın ayırt ediciliği, patriyarkayı merkeze alan çözümlemeleri ile bu çözümlemelerden beslenen özgün örgütlenme pratikleri arasındaki dinamik ilişkiye dayanmaktadır. Feminist hareket, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren hem düşünsel çerçevede hem de örgütsel pratiklerde önemli

bir evrim geçirmiş; özellikle ikinci dalga ile siyasetin ontolojik sınırlarını dönüştürerek, gündelik hayatın deneyim alanlarını da politikanın sahası haline getirmiştir. Feminist hareketin dalga biçiminde dönemselleştirilmesine yönelik, coğrafi farklılıkları ve mücadele pratiklerinin özgüllüğünü hiyerarşik bir bakışla silikleştirdiğine işaret eden önemli eleştiriler bulunsa da (Donovan, 2000; Bora, 2020), ayırım dönemin öne çıkan siyasal kümelenişini yansıtmaktadır. İkinci dalgada “kişisel olan politiktir” ilkesi, feminist bilgi üretiminin ve eylemliliğin temel referans noktası haline gelmiş; bilgi, deneyim ve örgütlenme arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamıştır. Feminist hareketin mücadele repertuarı, tarihsel süreç içinde hak taleplerinden meclis temsiliyetine, ölüm oruçlarından kitlesel yürüyüşlere, sendikal dayanışmadan radikal eylem biçimlerine uzanan geniş bir yelpazede şekillenmiştir (Donovan, 2000; Gerhardt, 2020; Rowbotham, 2020). Ancak 1970’lerden günümüze dek süregelen bu çeşitlilik içinde iki temel siyasal unsur sürekliliğini korumuştur: patriyarkanın çok katmanlı yapısını ifşa etmeye yönelik eleştirel bilgi üretimi ve bu bilgiye dayalı olarak inşa edilen özerk, yatay örgütlenme pratikleri. Bu iki unsur, feminist hareketin yalnızca tarihsel sürekliliğini değil, aynı zamanda siyasal tahayyül gücünü de belirleyen yapısal eksenler olarak varlığını sürdürmektedir. Bu zeminin örgütsel karşılığı, kolektif formlarda deneyimin doğrudan siyasal bilgiye çevrilmesi ve örgütsel kararların bu bilginin üretildiği ilişkiler içinde alınmasıdır. Entegre örgütlenmelerde ise aynı “kadın deneyimi” çoğu kez savunuculuk ve politika önerisine tercüme edilerek kurumlarla müzakere edilebilir ya da çatı kurumun sürdürdüğü dile taşınır. Bu tercüme, etki üretme kapasitesini artırabilse de bilginin üretim tarzını uzmanlaşma/temsil üzerinden yeniden düzenler. Dolayısıyla “kişisel olan politiktir” ilkesi, kolektiflerde karar alma-bilgi üretimi-temsil ilişkisini içeriden kurarken, entegre formlarda bu ilişki daha çok kurumsal alanın talepleriyle uyumu üzerinden işler.

Feminist örgütlenmeyi kuran bu örgütsel pratikler, özünde patriyarkanın özgül işleyişine dair kuramsal bir devrime dayanmaktadır. Nitekim patriyarkanın sistematik bir sömürü biçimi olarak kavranması; onu antropolojik bir kategori veya ekonomik yapıya içkin bir unsur olmaktan çıkarıp, kendine has mekanizmaları olan bir iktidar sistemi olarak teorize etmekle mümkün olmuştur (Walby, 2014). Bu teorik kopuşun en somut alanı, siyasal düşünce tarihini domine eden kamusal ve özel alan ayırımının sarsılmasıdır.

Liberal siyasal düşünce, Antik Yunan’dan bu yana toplumsal yaşamı kamusal alan/özel alan ikiliği üzerinden tarif etmiştir. Bu ikilik, siyasala ilgili işlerin

kamusal alanda gerçekleştiği varsayımına dayanmakta; bunun dışında kalan “hane”yi ise yeniden üretim faaliyetlerine özgü, dolayısıyla siyasal alanın dışında konumlanan bir mekân olarak tanımlamaktadır. 20. yüzyıl siyasal düşüncesine dek varlığını koruyan bu ayrım (Arendt, 2025) kamusal alanın dışında kalan yaşamı politikanın konusu olmaktan çıkarmaktadır. Marksist teori, liberal kamusal alan/özel alan ayrımını üretim ilişkileri üzerinden eleştirmiş olsa da hane içindeki iktidar ilişkilerini analizinin dışında bırakmıştır (Savran, 2003; Yaman, 2025). Bu ikiliği kökten sarsan eleştiri ise feminist düşünceden gelmiştir. O güne dek tarih dışı ve siyasal dışı olarak görülen özel alanın, siyasal alanın ayrılmaz bir parçası olduğu ileri sürmüştür (Özkazanç, 2025).

Özel alandaki tahakkümün keşfi, tekrar eden deneyimlerin tespiti ile mümkün olmuştur. Örneğin Friedan (1983), orta sınıf, beyaz Amerikalı ev kadınları üzerine kaleme aldığı eserinde, birbiriyle hiçbir ilişkisi olmayan kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ve eşitsiz iş bölümümü nedeniyle ortak bir bunalım yaşadıklarını saptamıştır. Tespit edilen ortak deneyimsel örüntülerin feminist hareket içinde kolektif bir bilinç dönüşmesi ise bilinç yükseltme toplantıları sayesinde olmuştur. Gündelik olanı politikleştirmenin temel amacı olarak geliştirilen bilinç yükseltme yöntemi, feminist politikanın en önemli örgütlenme biçimlerinden biri haline gelmiştir. Bu toplantılarda kadınlar, özel alan deneyimlerini paylaşmış; gündelik yaşamlarında “doğal” olarak kabul ettikleri pratiklerin, başka kadınlar tarafından da benzer biçimlerde yaşandığını fark etmişlerdir. Söz konusu buluşmalar, belli bir tema etrafında deneyimlerin paylaşıldığı, yargılamama ve hiyerarşi kurmama ilkeleriyle yürütülen, anlatılardaki tekrarların kolektif farkındalığa dönüştürüldüğü bir siyasal örgütlenme pratiğidir. Bu çalışmada çizilen çerçeve doğrultusunda kolektif örgütlenme biçimi olan bilinç yükseltme toplantıları bir anlamıyla Randall’ın (2022: 31) “kişisel ve siyasal arasındaki yaratıcı yol” olarak tarif ettiği şekilde kişisel hikâyenin yeniden kurulduğu alanlardır. Böylece katılımcılar “sadece benim yaşadığım bir şey değilmiş” farkındalığına ulaşarak, patriyarka karşısında kadınların direniş stratejilerini kolektif biçimde geliştirebilecekleri bir alan yaratmışlardır. Bu süreç, kadınlar arası dayanışmayı güçlendirmiş; patriyarkanın kadınların üzerine yüklediği suçluluk, eksiklik, yetersizlik gibi olumsuz duyguları aşmalarına olanak tanımıştır. Bilinç yükseltme toplantıları, “kişisel olan politiktir” ilkesinin somutlaştığı bir örgütlenme biçimi olarak feminist politikanın temelini oluşturmuştur. Bu buluşmalarda açığa çıkan kolektif farkındalık ise hareketin yönelimlerini belirleyen başlıca dinamiklerden biri hâline gelmiştir. Kolektiflerde öznel deneyimlerin politikleştirilmesi, kaçınılmaz olarak

feminist özne tanımının dönüşmesine yol açarken; aynı süreç, bu dönüşüm karşısında çoğulcu bir politika geliştirilmesine de zemin hazırlamıştır. Deneyim paylaşımları kadınlar arasındaki sınıf, cinsel yönelim, etnisite, cinsiyet kimliği, göçmenlik gibi farkları görünür kılmıştır, feminist öznenin kim olduğu sorgulamasını beraberinde getirmiştir (Küçük, 2023). Özkazanç (2025) bu durumu J. Scott’a atıfla feminist hareketteki evrensel/tikel gerilimi olarak kavramsallaştırmaktadır. Bir yandan patriyarkayı açıklayabilmek için “kadın” kategorisine ihtiyaç duyulurken; diğer yandan kapitalizm, ırkçılık, homofobi gibi diğer iktidar sistemleri göz önüne alındığında evrensel bir “kadınlık” kategorisi aşınmakta ve tikel deneyimler feminist politikayı yeniden kurmaktadır. Butler (2008) bu durumu feminizmin kendi içinden eleştirilerle gelişen bir hareket olması tespitiyle vurgulamaktadır. Bu çerçevede feminist kolektifler, hareketin siyasal tahayyülünün hem taşıyıcısı hem de yeniden kurucu unsurları haline gelmektedir.

Feminist düşünce ve pratiğin ırk, etnisite, cinsel yönelim gibi madun öznelik biçimleri ile ilişkileri, patriyarkanın ırkçılık, homofobi, transfobi gibi diğer iktidar mekanizmalarıyla birlikte işlediğinin tespitiyle genişlemiştir. Bu bağlamda aidiyet politikası yaklaşımı (Yuval-Davis, 2006), kesişimsellik kuramı (Crenshaw, 1991; Bilge ve Collins, 2023), kuir kuram (Butler, 2008) söz konusu çoklu tahakküm biçimlerini çözümlemeye, evrensel/tikel ikiliğini aşındırmaya yönelik kavramsal çerçeveler sunmuştur. Dolayısıyla 1970’lerden devralınan bu kurucu mihenk noktası, eyleyenlerin içinde bulundukları politik bağlam ve ihtiyaçlar doğrultusunda genişletilmiş; dönemin siyasal ve toplumsal koşullarına göre yeniden yorumlanmıştır. Bu dönüşümü mümkün kılan ise kolektif örgütlenmelerin sağladığı politik imkânlardır. Bu kuramsal açılımlar, 2000’li yıllarla birlikte feminist hareketin örgütlenme pratiklerinde de somut karşılıklar bulmuştur. Yatay ve ağsal örgütlenme modellerine yönelim ile kurumsallaşmaya yönelik eleştiriler, feminist politikanın örgütsel yönelimlerini belirleyen başlıca dinamikler arasında yer almıştır. Türkiye’de 2000’li yıllar küresel eğilimlerle paralellikler taşıyan bir canlanmaya sahne olmuştur. Ancak bu canlanma, Türkiye’nin özgül siyasal bağlamı, feminist hareketin tarihsel deneyimleri ve 1980’lerden itibaren şekillenen örgütsel tartışmalarla iç içe gelişmiştir. Bu nedenle Türkiye’de feminist kolektiflerin ortaya çıkışı ve işleyişine ilişkin tartışmalar, yalnızca yerel bir örgütlenme deneyiminin aksine; aynı zamanda söz konusu kuramsal açılımların, siyasal gerilimlerin ve örgütsel arayışların somutlaştığı bir alanı inceleme imkânı sunmaktadır. Bahsedilen kuramsal zemin, kolektif ve entegre örgütlenmeler arasındaki ayrımı üç eksenle belirginleştirir. Birincisi, işleyiş ve karar alma pratikleri bakımından kolektifler, bilinç

yükseltme ve karşılaşma alanlarında oluşan deneyim ortaklığını doğrudan siyasal karara dönüştürmeye çalışırken; entegre formlar karar süreçlerini temsil, uzmanlaşma ve kurumsal görev dağılımı üzerinden yapılandırır. İkincisi, politika ve bilgi üretimi bakımından kolektifler, deneyimi siyasal bilginin kurucu kaynağı olarak konumlandırırken; entegre örgütlenmeler aynı deneyimi savunuculuk ve çatı örgütün perspektifi aracılığıyla kurumsal alana tercüme eder. Son olarak iktidarla ve devletle ilişki açısından ise kolektifler patriyarkayı, gündelik ilişkilerdeki iktidar biçimleri üzerinden hedef alarak mesafeli bir konumlanış üretir; entegre yapılar ise çoğu zaman mücadelesini müzakere hattı üzerinden sürdürür. Böylece “kişisel olan politiktir” ilkesi, kolektif rasyonalitenin örgütsel karşılığını açık eder.

Türkiye’de Kolektif Örgütsel Formların Ortaya Çıkışı ve İşleyişi

Patriyarka analizine dayanan feminist mücadele, erkek egemenliğinin gündelik yaşamda, devlette, ailede ve toplumsal ilişkiler ağında nasıl yeniden üretildiğini görünür kıldıkça, bu iktidar biçimlerine karşı alternatif politik özneleşme biçimlerine duyulan ihtiyaç da artmıştır. Deneyim paylaşımı pratikleri ile hareket, kadınların içinde bulundukları toplumsal ilişkileri sorgulayan ve bu ilişkileri dönüştürmeyi hedefleyen bir mücadele hattına evrilmiştir. 1968 hareketinin etkisine benzer şekilde Türkiye’de kolektif örgütlenme deneyimleri 1980 sonrası ikinci dalga hareketin ortaya çıkışıyla belirginleşmiştir. 1980 askeri darbesi sonrasında Türkiye’de siyasal alanın sert biçimde daralması ve sosyalist örgütlerin dağıtılması, feminist hareketin ortaya çıkışı için siyasal aralık yaratmıştır. Bu aralık, bir yandan mevcut sol örgütlenmelerin çözülmesiyle kadınların kendi deneyimlerini ikincilleştiren siyasal hiyerarşilerden görece bağımsızlaşmalarını mümkün kılmış, diğer yandan ise daraltılmış siyasal alanda daha düşük ölçekli, yatay ve gündelik hayat deneyimlerine yaslanan yeni örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece feminist hareket, klasik örgütlü siyaset kanallarının dışında, özerk ve deneyim temelli bir politik söz üretme imkânı bulmuştur. Devletin sol hareketi tasfiye ettiği bir momentte, kadınlar hem sol içindeki erkek egemenliğiyle hem de gündelik yaşamda deneyimledikleri patriyarkal tahakkümle yüzleşebilecekleri bir politik zemin kurabildiler. Bu nedenle Türkiye’de ikinci dalga feminizm, solun içinden ama onun siyasal ve örgütsel sınırlarını aşan sistem-dışı bir siyasal yönelim olarak ortaya çıkmıştır (Adak, 2020; Tekeli, 2017; Berktaş, 2015). Ev toplantılarıyla şekillenmeye başlayan hareket, 1983’te Somut dergisinde kadın sayfası açılması ve 1984’te Kadın Çevresi Yayınları’nın kurulmasıyla güçlenmiştir. İstanbul ve Ankara’da oluşmaya başlayan bilinç yükseltme grupları, “kişisel olan politiktir” ilkesini pratikleştirerek kadınların şiddet, emek, aile ve

beden deneyimlerini feminist politikanın bilgisine dönüştürmüştür (Tekeli, 2017; Özdemir, 2022).

1985'te Türkiye'nin imzaladığı Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin (CEDAW) yürürlüğe konulması için 1986'da gerçekleştirilen imza kampanyası ve protestolar feministlerin hak temelli siyasetle kurduğu ilk bağları oluşturmuştur. Aynı yıl yürütülen Dayağa Karşı Kadın Dayanışma Kampanyası ve 1987'deki "Dayağa Hayır" yürüyüşü, feminizmin ilk kitlesel sokak çıkışlarından biri olarak hareketin kamusal görünürlüğüne sağlamıştır (Özdemir, 2022). Bu tarihsel moment, kolektif ve entegre örgütlenme biçimleri arasındaki ayrışmanın yalnızca yapısal değil, aynı zamanda siyasal stratejiye ilişkin bir farklılaşma olduğunu göstermektedir; zira feminist politikanın hangi araçlarla, kim adına ve hangi kurumsal mesafeye yürütüleceği sorusu bu dönemde belirginleşmiştir.

Entegre ve kolektif formlara ilişkin ilk hareket içi tartışmaları 1989'da düzenlenen Feminist Hafta Sonu buluşması aktarımlarında görmek mümkündür. İlk kolektif yapılardan Perşembe Grubunun çağrısıyla yapılan toplantıdaki gündemlerden birini dernekleşme deneyimi üzerinden feminist politikanın nasıl yürütülmesi gerektiğine dair tartışmalar oluşturmuştur (Tımış ve Ağduk Gevrek, 2016). Buluşma sonrasında yayımlanan Kadınların Kurtuluşu Bildirgesi, patriyarkanın devlet, aile, hukuk ve ekonomiyle iç içe geçmiş bir iktidar sistemi olarak formüle edildiği kurucu bir metin olarak (Savran, 2013), feministlerin kolektiften yana olan tutumunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Feminizm içi ideolojik ayrıma rağmen erkeklerden bağımsız öz-örgütlenme pratikleri bakımından hareketin asgari müstereği haline gelmiştir (Savran, 2013; Düzkan, 2024). Eş zamanlı olarak 1990'ların başında feminist hareket içinde entegre örgütlenme biçimleri yükselmeye başlamıştır. 1991'de Mor Çatı'nın kurulmasıyla başlayan süreç kadına yönelik şiddetle mücadelede kurumsal altyapılar kurmuş ve taban ile feminizmin bağına sağlamıştır. Ancak bu kurumsallaşma süreci, bağımsızlık kaybı, hiyerarşi ve fon bağımlılığı tartışmalarını beraberinde getirmiştir (Işık, 2016; Bora ve Günal, 2016).

Entegre yapıların yükselişinin yanı sıra 1990'lar feminist politikanın kolektif eğilimlerini sürdürdüğü bir dönemdir. 1993'teki ırkçılık karşıtı Arkadaşıma Dokunma kampanyası ve 1996'da Kürt kadın hareketiyle birlikte kurulan Barış İçin Kadın Girişimi, feminizmin anti-militarist ve çok kimlikli bir hatta genişlediğini gösterir. Kürt kadın hareketinin ve Müslüman kadınların müdahaleleri, resmî ideolojinin kadınlık tahayyülünü yani, Türk, seküler,

heteroseksüel “makbul kadın” kurgusunu sarsarken; eşzamanlı olarak, Türkiye’de hegemonik feminizmin “kadın” öznesini nasıl kurduğuna dair tartışmaları da derinleştirmiştir (Işık, 2020; Yılmaz, 2021).

Pratiklere baktığımızda kolektiflerin üç temel dinamikle ilişkisel olarak şekillendiğini; bu ilişkiler aracılığıyla feminist politikanın yönelimlerini ve önceliklerini de belirlediğini görmek mümkündür. İlk olarak, feminist hareketin sosyalist ve sol örgütlenmelerle kurduğu ilişkiler, erkek egemen örgüt kültürleri karşısında bağımsız ve otonom örgütlenme deneyimini getirmiştir. İkinci olarak, kadın hakları alanında kurumsallaşmanın yaygınlaşmasıyla birlikte, proje temelli ve entegre örgütlenme biçimlerinin feminist politikanın özerkliği üzerindeki etkileri tartışma konusu olmuştur. Üçüncü olarak, kesişimsellik tartışmalarıyla birlikte feminist öznenin kim olduğu, hangi deneyimlerin feminist politikanın parçası sayıldığı ve bu farklılıkların kolektif örgütlenmeler içinde nasıl ele alındığı temel bir mesele haline gelmiştir.

Bağımsızlık ve kurumsallaşma eksenindeki tartışmalar entegre örgütlenmeler ile kolektifler arasındaki siyasal ve yapısal ayrımları görünür kılarken, kolektifler içinde yürüyen kesişimsellik tartışmaları feminist politikanın hangi deneyimlere, hangi öznelliklere ve hangi ittifaklara açılacağını belirleyen bir siyasal ufuk üretmiştir. Bu üç dinamik, feminist kolektiflerin 2000 sonrası dönemde yeniden görünür hale gelen örgütlenme pratiklerini, entegre örgütsel formlardan ayıştıkları noktalar üzerinden birlikte düşünmeyi mümkün kılan bir analitik zemin sunmaktadır. Bahsedilen tarihsel zemin, kolektif ve entegre formlar arasındaki farklılaşmanın yalnızca örgütsel bir tercihin aksine, siyasallıkla farklı ilişki kurulduğunu göstermektedir. İşleyiş ve karar alma pratikleri açısından kolektifler, erkek egemen örgüt kültürlerine karşı doğrudan katılım ve rotasyon ilkelerini geliştirirken; entegre yapılar temsil mekanizmalarını ve kurumsal sürekliliği esas almıştır. Politika ve bilgi üretimi bakımından kolektifler, patriyarkal tahakkümü deneyim paylaşımı üzerinden çözümlemeye yönelmiş; entegre örgütlenmeler ise hukuki reform ve kurumsal savunuculuk alanında uzmanlaşmıştır ya da sosyalist söylem çerçevesinde sınırlı kalmıştır. İktidar ve devletle ilişki bakımından kolektifler sistem-dışı bir mesafeyi koruma iddiası taşıırken, entegre yapılar devletle müzakere ve reform üretme hattında konumlanmıştır. Böylece 1980’lerden itibaren feminist hareket içinde iki farklı örgütsel aklın eşzamanlı varlığı belirginleşmiştir.

Bağımsızlık Tartışmaları

Sol hareketlerin önceliğini sınıf temelli eşitsizliklere vermesi, cinsiyet temelli baskıyı ikincil bir mesele olarak konumlandırması veya “cinsiyetsiz” bir devrim tahayyülüyle kadınların özgül deneyimlerini görünmez kılması, feministlerin bu yapılaraya yönelik eleştirilerini derinleştirmiştir. Feminist hareket Türkiye’de ikinci dalga ile deneyime öncelik veren, patriyarka çözümlemesini merkeze alan ve yatay örgütlenmeyi mesele edinen bağımsız örgütlenme biçimlerini benimsemiştir (Tekeli, 2017). Bu doğrultuda bilinç yükseltme toplantılarının önemli gündemlerini siyasal yaşamda karşılaşılan patriyarkal pratikler ve sol örgütlenmeler içerisinde maruz kalınan şiddet ve sömürü biçimleri oluşturmuştur (Özdemir, 2022). Adak’ın (2020) belirttiği üzere, bu yönelim feminist hareket açısından çift yönlü bir dönüşümle birlikte ilerlemiş; bir yandan patriyarkal ilişkileri doğrudan hedef alan bağımsız bir siyasal eleştirinin gelişmesini mümkün kılarken, diğer yandan sol örgütlenmeler içinde uzun süredir yeniden üretilen erkek egemen pratiklere yönelik içsel bir eleştiri zemini açığa çıkarmıştır. Bu eğilimi 1982 tarihinden itibaren metinlerde görmek mümkündür: Karakuş’un (2025a) Türkiye’de 1980’lerin başında kolektif olarak üretilen feminist metinleri aktardığı yazısında yer verdiği bir alıntı, bu anti-hiyerarşik ve ayrılıkçı örgütlenme yönelimini erken dönemde açık biçimde formüle eder:

Kadınlar karşı oldukları bu ataerkil düzenin kadınlar aleyhine değerlerini, ilişkilerini kurumlarını ve örgütlenme biçimlerini kendi çalışmalarında yeniden üretmemenin gereğine de inanırlar; yani feminist kadınlar liderliğe, tam anlamıyla profesyonelliğe, uzmanlaşmaya yönelik iş bölümüne, hiyerarşiye, etkinlik adına demokrasiden vazgeçmeye, ille de bir erkek kişi veya grubun egemenliği altına girerek çalışmalarını sürdürmeye karşıdırlar. (Karakuş, 2025a)

1980’lerden itibaren feministler bağımsız, diğer bir deyişle öz örgütlenme modellerine yönelmişlerdir. Young’a (2023) göre ayrılıkçı öz-örgütlenme, kadınların deneyimlerini kolektif biçimde paylaşabildikleri, bu deneyimleri siyasal olarak analiz edebildikleri ve güvenli alanlar içinde dayanışma ilişkileri kurabildikleri güçlenme alanı ve özgün politik bilinç üretimi imkânı sunmaktadır. Bu tarihsel ve politik zemin, feminist kolektiflerin yalnızca bir örgütlenme biçimi olmadığını, patriyarka analizine dayalı özgül bir politik özneleşme alanı olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

1980 Askeri Darbesi sonrasında sol örgütlenmelerin tasfiyesi ve siyasal alanın yeniden düzenlenmesi, Türkiye’de feministlerin hem sol içindeki erkek egemen pratiklerle hem de gündelik hayattaki patriyarkal tahakkümle aynı

anda hesaplaşabildiği özgül bir siyasal aralık yaratmıştır. Bu kopuşun kritik sonucu, feminizmin Türkiye’de kendisini ‘sistem-dışı’ bir hareket olarak kurabilmesidir. Böylece feminist politika yalnızca devlet ve hukuk alanına yönelen taleplerle sınırlanmayıp; örgütlenme biçimlerinin, karar alma mekanizmalarının, yataylık iddialarının ve görünmeyen iktidar ilişkilerinin de politik sorgulama alanı olarak ele alınmasına olanak tanımıştır.

Kurumsallaşmaya Dair Tartışmalar

Entegre örgütlenme biçimleri; feminist taleplerin temsil, uzmanlaşma ve kurumsal müzakere kanalları üzerinden dolaşıma girdiği yapılar olarak, kolektif formlardan karar alma rejimi, siyasal bilgi üretim tarzı ve iktidarla kurulan ilişkinin sürekliliği bakımından ayrılmaktadır. 1980’lerden itibaren hız kazanan neoliberal yeniden yapılanma, uluslararası fon kaynaklarının genişlemesi ve “toplumun güçlendirilmesi” söylemi, Türkiye’de feminist örgütlenmenin yönünü belirleyen temel dinamiklerden biri hâline gelmiştir. Bu dönemde birçok feminist grup, fon destekli projeler aracılığıyla kurumsal yapılara yönelmiş; böylece feminist mücadelenin kurumsallaşması, hareket içinde kapsamlı bir tartışmanın merkezine yerleşmiştir. Kurumsal yapılar, feminist talepleri devlet politikalarıyla ilişkilendirerek etkili savunuculuk faaliyetleri yürütmeyi hedeflerken; kolektif örgütlenmeleri benimseyen feministler bu yaklaşımın feminizmin radikal, sistem karşıtı ve eleştirel perspektifini zayıflattığını öne sürmüştür (Epstein, 2003; Fraser, 2013; Freeman 2015). Tartışmalar, kurumsallaşmanın feminist özneliliği sınırladığı, politik özerkliği daralttığı ve iktidar eleştirisinin keskinliğini törpülediği yönündeki değerlendirmeleri güçlendirmiştir. Dolayısıyla feminist örgütlenme modelleri, yalnızca yapısal farklar temelinde değil, temsil ettikleri siyasal stratejiler bakımından da belirgin biçimde ayrılmaktadır. STK’laşmaya yönelik bu eleştirel bakış, feministlerin geçmişteki “sol/ sosyalist örgütlerden bağımsızlaşma” refleksiyle aynı özerklik zemininden beslenmektedir.

Entegre örgütlenmeler; devlet ve kaynak rejimleriyle kurulan süreklilik arz eden ilişkiler üzerinden tanımlanmalıdır. Bu yapılarda işleyiş ve karar alma süreçleri; proje döngüleri, raporlama yükümlülükleri ve kurumsal temsil sorumlulukları tarafından çerçevelenir. Dolayısıyla siyasal bilgi, doğrudan deneyim aktarımından ziyade; uzmanlık dili veya kurumsal ideolojiler içinde yeniden kodlanır. İktidarla kurulan ilişki; kolektiflerde hak/yasa talebi düzeyinde kalan ve dönemsel nitelik taşıyan bir temas iken, entegre formlarda müzakere, uyum ve kurumsal eklemlenme ekseninde süreklilik kazanır. Bu bağlamda kurumsallaşma tartışması; yalnızca bir “yataylık-

hiyerarşi” meselesi değil, aynı zamanda siyasal bilginin ve özerkliğinin hangi rejim dahilinde üretildiği sorusuyla doğrudan ilişkilidir.

Coşar ve Kerestecioğlu’nun (2016) tarihsel analizleri, Türkiye’de feminist hareketin 1980’lerin sonlarından itibaren geçirdiği dönüşümleri, neoliberal yeniden yapılanmanın feminizm üzerindeki etkileri çerçevesinde düşünmeyi mümkün kılmaktadır. Yazarlar, bu dönüşümü üç moment etrafında kavramsallaştırmaktadırlar: Bağımsız feminist örgütlenmenin yükseldiği 1980’ler; bunu izleyen kurumsallaşma ve proje odaklı çalışma dönemi ve nihayet feminist mücadelenin marjinalleştirildiği, etkisinin daraltıldığı dönem. Bu süreklilik arz eden dinamikler, Fraser’ın (2013) neoliberalizmin feminizmle kurduğu eklemlenme biçimlerine ilişkin eleştirileriyle doğrudan ilişkilidir. Fraser (2013), ikinci dalga feminizmin patriyarkal refah devleti dönemine hiyerarşi karşıtlığı, esneklik talebi ve ücretli emeğe katılımın özgürleştirici bir zemin olarak görülmesi gibi ideolojik bileşenlerle kısmi bir uyum içine girdiğini ileri sürer. Bu çerçevede feminist taleplerin, yeniden dağıtım ve kolektif bakım rejimlerinin dönüşümüne yönelik radikal zemininden kopararak, bireysel güçlenme, istihdama katılım ve proje temelli müdahaleler üzerinden yeniden çerçevelendiğini belirtir. Türkiye bağlamında Coşar ve Kerestecioğlu’nun (2016) işaret ettiği projeleşme momenti, tam da bu dönüşümün somutlaştığı bir uğrak olarak okunabilir: feminist politikanın özerk ve kolektif zeminleri daralırken, fon temelli, ölçülebilir çıktılara dayalı ve profesyonelleşmiş pratikler öne çıkmakta; bu durum ise feminist mücadelenin eleştirel ve dönüştürücü kapasitesini sınırlandıran yeni bağımlılık ilişkileri üretmektedir. Dolayısıyla Fraser’ın (2013) eleştirisi, Türkiye’de feminist hareketin dışsal baskıların yanı sıra neoliberalizmle kurduğu içsel eklemlenmeler üzerinden de yeniden düşünülmesini mümkün kılan açıklayıcı bir teorik çerçeve sunmaktadır.

1990’larla birlikte belirginleşen kurumsallaşma süreci, feminist hareket açısından eşzamanlı olarak hem yeni imkânlar hem de yeni sınırlılıklar üretmiştir. Hareketin görünürlüğü artmış, feminist talepler kamusal alanda daha fazla karşılık bulmuş; ancak aynı anda STK’lar özelinde devletle kurulan ilişkisellik, yeniden yapılandırılmıştır. Bu dönemde yaygınlaşan ve eleştirel literatürde “proje feminizmi” (Bora ve Günal, 2014: 9) olarak kavramsallaştırılan piyasa uyumlu çalışma biçimleri, toplumsal cinsiyet eşitliği söylemini dönüştürücü bir politik hattın parçası olmaktan çıkarıp teknik, ölçülebilir ve yönetilebilir bir alana sıkıştırmıştır. Toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması yaklaşımı, bir yandan feminist kavramların kurumlar tarafından hızla dolaşıma sokulmasını sağlarken, diğer yandan

bu kavramların politik içeriğini boşaltarak onları teknik bir uzmanlık diline dönüştürmüştür.

Türkiye literatüründe yaygın kabul; 1990 sonrasında feminizmin STK'laşma sürecine girdiği ve bunun hareketin sokaktaki radikal varlığını zayıflattığı yönündedir (Bora ve Günal, 2014; Yılmaz, 2021). STK'laşma, aile içi şiddet yasası ve Medeni Kanun reformu gibi alanlarda feministlerin belirgin kazanımlar elde etmesini sağlamış; ancak karar ve temsil süreçlerinin uzmanlaşmış kadrolar tarafından yürütülmesi, feminist politikanın kolektif müzakere zemininden uzaklaşıp proje ve fon rejimlerine uyumlu bir form kazanmasına neden olmuştur. Böylece reformların kadınların yaşamlarında dönüştürücü etkiler yaratma potansiyeli bulunsa da bu dönüşüm neoliberal düzenin sınırlarına içkin bir biçimde ortaya çıkmıştır (Bora ve Günal, 2016; Işık, 2016). Coşar ve Kerestecioğlu'nun (2016) belirttiği gibi, neoliberal dönemde "kadın hakları savunuculuğu" söyleminin "feminist politika"nın yerini alması, feminist terminolojinin ahlaki ve ideolojik düzeyde itibarsızlaştırılmasıyla eşzamanlı ilerlemiştir. Sivil toplum alanında kimlik temelli bir çerçeveye sıkışan toplumsal cinsiyet eşitliği söylemi teknik bir uzmanlık alanına dönüştükçe, feminizmin siyasal niteliği ve iktidar eleştirisi geri plana itilmiştir.

Toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması, feminist örgütlülüğü zayıflatan ve feminist politikanın radikalliğini törpüleyen "niyet edilmemiş bir sonuç" olarak değerlendirilebilir. Bora (2011) bu noktada feminizmin içinde bulunduğu çıkmazı; 1990'larda siyasal alanın daralmasıyla birlikte, kolektiflere özgü beklentilerin de entegre yapılara yüklenmesiyle ilişkilendirmektedir. Bu süreçte feminizmin bir toplumsal hareketten ziyade uzmanlık gerektiren bir "hak savunuculuğu pratiği"ne indirgenmesi; profesyonelleşme ve fon bağımlılığı üzerinden feminist aktörlüğü yeniden tanımlamıştır. Öte yandan, STK'laşma eğilimi baskın hale gelse de kolektif örgütlenmeler sokak eylemliliklerini kısıtlı imkânlarla sürdürerek 2000'lerdeki yeni döneme zemin hazırlamıştır. Özellikle 1990'lar boyunca süren Olağanüstü Hal (OHAL) ve çatışma ortamında, Kürt kadın hareketi ile feministlerin geliştirdiği barış talepleri, kolektif örgütlenmenin en dirençli ve kurucu boyutlarından birini oluşturmuştur (Eralp, 2020a).

Sonuç olarak, 1980'lerden 2000'lere uzanan süreç boyunca STK'laşma eğilimi artmış, kamusal görünürlük sağlanmıştır. Feminist harekette, bir yandan siyasal parçalanmışlığın etkileriyle, "kadın hakları savunuculuğu" ile "feminist politika" arasındaki fark açılmıştır. Diğer yandan kolektif formlar ve

eylem biçimleri varlığını korumuştur. Kurumsallaşma tartışmaları, kolektif/ entegre ayrımını farklı eksenlerde görünür kılmaktadır. Karar alma pratikleri bakımından entegre yapılar, proje döngüleri ve profesyonel kadrolar üzerinden işleyen bir yetki devri rejimi kurarken; kolektifler kararın kolektif müzakere içinde alınmasını normatif bir ilke olarak savunur. Politika ve bilgi üretimi açısından entegre formlar, patriyarkayı sınırlı, teknik ve ölçülebilir çıktılar üzerinden kurumsal dile çevirirken; kolektifler politik bilgiyi deneyim ve çatışma alanlarında üretmeye devam eder. İktidar ve devletle ilişki bakımından entegre örgütlenmeler süreklilik arz eden müzakere kanallarına dayanırken; kolektifler bu eklemlenmenin feminist özerklik üzerindeki etkilerini problematize eder. Bu nedenle kurumsallaşma meselesi, yalnızca biçimsel bir yapı sorunu olmasının aksine, feminist politikanın hangi koşullarda üretilebileceğine dair bir ayrım noktasıdır.

Kesişimsellik Tartışmaları

Savran (2011) maddeci feminist bir perspektifle, Türkiye'deki patriyarkal yapının dört temeli olduğundan söz ederken aynı zamanda feminist politikanın kesişimsellik perspektifinde kurduğu/kuracağı ilişkileri de işaret etmiştir. Ona göre bu dört temel; geç uluslaşma, geç kapitalistleşme ile Kemalizm'in modernleşme üzerindeki kurucu rolü, nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olması ve ülkenin Akdeniz havzası tarihine dahil olmasıdır. Benzer doğrultuda Özkazanç'ın (2025) değerlendirmesi, Türkiye'nin "çevre ülke" olmasının, feminist politikanın şekillenmesinde ulusal kurtuluşçu ve devlet merkezli modernleşmeci çizginin belirleyici olduğuna işaret eder. Feminist öznenin kim olduğuna dair tartışma aynı zamanda Türk modernleşmesinin beraberinde getirdiği krizlerle yüzleşme çabası olarak okunabilir. Crenshaw'ın (1991) siyah bir feminist olarak, kadın kategorisinin tek başına yeterli bir perspektif sağlamayacağını ifade ettiği çalışmasıyla başlayan kesişimsellik tartışmaları, Türkiye'de Kürt kadın hareketinin, LGBTİ+ hareketin ve Müslüman feministlerin ortaya çıkışı ile şekillenmiştir. Bu noktada feminist kolektifler, farklılıkların politik bir mesele olarak ele alınabilmesini mümkün kılan, onlara hem çatışma hem de karşılaşma imkânı sağlayan alanlar olmuştur. Patriyarkanın kadınlar arasındaki sınıf, etnisite, yaş, cinsel yönelim gibi farklılıkları derinleştirerek kendi iktidarını yeniden üretmesi, feminist hareket açısından ancak deneyim odaklı örgütlenme biçimlerinin ortaya koyduğu analizlerle görünür hâle gelmiştir. Kolektifler teknik ya da biçimsel modeller olmanın ötesine geçerek feministlerin birlikte yaşama, tartışma ve düşünme pratiklerini dönüştüren siyasal alanlar yaratmıştır.

1990'lı yıllar, Türkiye'de feminist hareketin kesişimsel bir siyasal perspektif geliştirmesi açısından belirleyici bir tarihsel moment oluşturmıştır. Bu dönemde kolektifler dergi çevreleri olarak hayat bulurken, Kürt kadın hareketinin ortaya çıkışıyla Türk feminizmine yöneltilen eleştiriler (Yüksel, 2006), başörtüsü üzerinden İslami kadın kimliğine dair ayrışmalar (Keleş, 2021) ve LGBTİ+ hareketinin kurumsallaşması (KAOS GL, 2021), kesişimsel politikanın temel eksenlerini görünür kılmış; böylece feminizmin Türk modernleşmesinin yarattığı toplumsal cinsiyet rejimiyle hesaplaşmasına imkân vermiştir. Resmî ideolojinin kadınlık tanımı; Türk, seküler, heteroseksüel bir kadınlık tahayyülüne dayanmaktadır. Kürt kadın hareketinin eleştirileri ve Müslüman kadın hareketinin ortaya çıkışıyla bu "makbul kadın" temsili tartışmaya açılmıştır. Bu dönemde güvenlikçi siyasetin sertleşmesi, Kürt meselesi etrafında milliyetçiliğin yükselmesi ve kamusal alanda ırkçı-dışlayıcı söylemlerin yaygınlaşması, feministlerin anti-militarist hatta yerleşen müdahalelerini hızlandırmıştır. Örneğin 1993 yılında feminist kadınlar, Kürtlerle dayanışmayı ve ırkçılık/milliyetçilik karşıtı bir kamusal tavır görünür kılmak üzere "Arkadaşıma Dokunma" kampanyasını örgütlemiştir (Günaysu, 2014). Yine bu yıllarda, süregelen savaşın sona ermesi ve Kürt sorununun çözümü talebiyle Kürt kadın hareketi ile 1996'da Barış İçin Kadın Girişimi kurulmuştur (Çatlak Zemin, 2024). Girişim, Kürt kadınların ve feministlerin 'savaşı durdurmak için birlikte neler yapabiliriz' sorusuyla ortaya çıkmıştır (Karakuş, 2025b).

1990'lı yıllar, Türkiye'de feminist hareket ile İslamcı kadın hareketi arasındaki ilişkinin hem temas hem de mesafe üzerinden yeniden kurulduğu özgül bir moment olarak değerlendirilebilir. Başörtüsü yasakları etrafında yoğunlaşan kamusal alan tartışmaları, İslamcı kadınların kamusal görünürlük taleplerini kolektif bir hatta taşıırken, bu talepler feminist hareket açısından da "kadın" kategorisinin seküler ve homojen varsayımlarını sorgulayan bir müdahale üretmiştir (Çakıl-Dinçer, 2020). Ancak söz konusu eklemleme, özellikle aile, beden politikaları ve cinsellik konularında belirgin sınırlar çizmiş; feminist özerklik söylemiyle gerilimli bir ilişki kurmuştur (Çakıl-Dinçer, 2020; Yılmaz, 2015). Bu karşılaşma, tam anlamıyla ortak bir hareket zemini üretmemiş olsa da feminist öznenin kimliği ve patriyarka analizinin kültürel-dini bağlamla ilişkisi üzerine yürüyen tartışmaları derinleştirmiş; 2000'ler sonrasında Müslüman feminist aktörlerle kurulan daha çoğulcu temasların teorik zeminini hazırlamıştır.

Kolektif örgütlenme biçimleri, kadınların kişisel deneyimlerini feminist politikanın kurucu ögesi haline getirerek patriyarkanın çok katmanlı

işleyişini görünür kılmış; hiyerarşiden kaçınma, rotasyon ve doğrudan katılım gibi ilkeleri merkeze alan bu yapılar iktidarın gündelik ilişkiler içinde nasıl yeniden üretildiğini sorgulayan refleksif bir pratik geliştirmiştir. Kolektifler için süreç çoğu zaman çatışmalı, kırılgan ve sürekliliği zorlayan bir nitelik taşısa da yarattığı pratik, feminist politikanın güncel olarak yaratıcı ve dönüştürücü damarını oluşturmaktadır. Bu nedenle feminist kolektifler, feminist politikanın bugüne müdahale etme kapasitesini somutlaştıran temel araçlar olarak değerlendirilebilir. Kolektif örgütlenmelere yönelik bu vurgu ise 2000'lerde ortaya çıkan pratiklerle birlikte daha da belirginleşmiştir.

2000 Sonrası Türkiye’de Feminist Kolektifler

2000’li yıllar tüm dünyada küreselleşme karşıtı hareketlerin yükseldiği ve buna paralel olarak otonomist, ağ temelli örgütlenme biçimlerinin yaygınlık kazandığı bir dönem olmuştur (Porta ve Diani, 2020). Bu dönemde kesişimsel siyaset anlayışı ön plana çıkmış, feminizm, ekoloji, LGBTİ+ hareketi anti-kapitalist ortak bir politik çerçeve altında buluşmuştur. Diğer yandan, hem tüm iktidar biçimlerine yönelik kapsamlı bir eleştiri geliştirmesi hem de esnek, yatay ve hiyerarşi karşıtı örgütlenme formlarını benimsemesi bakımından bu yeni dalganın siyasal pratikleri, feminist hareketin tarihsel deneyimiyle güçlü bir bağlantı içermektedir. Bu nedenle küreselleşme karşıtı hareketlerin önemli bileşenlerinden biri olan feminist hareket, 2010 sonrasında ABD, Türkiye, Doğu Avrupa, Latin Amerika, İran gibi pek çok ülkede beden politikalarını odağa alan kampanyalar aracılığıyla görünürlük kazanmış, patriyarkal tahakküm biçimlerine karşı uluslararası bir direniş hattı örmüştür. Patriyarkanın yanı sıra sınıf, etnisite ve cinsel yönelim feminist mücadele hattının odağında yer almıştır (Gago, 2022; Majevska, 2024; Makaremi, 2024). Bu büyük dalgalanma kadınların kazanımlarını hedef alan kültürel, politik ve ekonomik karşı saldırıya, yani sağcı geri tepme (*backlash*) ile karşı karşıya kalmış, mücadele biçimi olarak savunmacı bir tarza bürünmüştür (Faludi, 1991). 2000 sonrası dönemde kolektif örgütlenmeler karar alma süreçlerini yataylaştırma iddiası, deneyim temelli siyasal bilgi üretimi ve iktidarla mesafeli ilişki kurma yönelimi üzerinden, entegre formlardan belirgin biçimde ayrıışan bir siyasal pozisyon üretmiştir. Entegre formlar belirli alanlarda kurumsal kazanım ve görünürlük üretirken, kolektifler özerklik ve yataylık iddiasını, yani karar alma ve siyasal bilginin üretimini kurumsal basamaklara devretmeme ısrarını taşımaktadır. Bu nedenle 2000 sonrası kolektif deneyimler, feminist politikanın hangi koşullarda temsil/uzmanlık üzerinden entegre formlara büründüğü; hangi koşullarda deneyim temelli, doğrudan demokratik bir siyasal alan olarak kolektifleştiği sorusunu görünür kılmıştır.

Dünyadaki örneklerle benzer şekilde 2000'lerin ilk çeyreğinde Türkiye'de bağımsız örgütlenme pratiği ve sistem-dışı feminizm fikri yeniden canlanmıştır. Bu dönemde, 2002'de Ankaralı Feministler, 2005'te İstanbul Feminist Kolektif, 2008'de Feministbiz, 2008'de Sosyalist Feminist Kolektif, 2010'da Amargi Kadın Akademisi, 2013'te Ankara Feminist Kolektif, 2013'te Yoğurtçu Kadın Forumu gibi çeşitli yapılar ortaya çıkmıştır.

Faludi'nin (1991) bahsettiği geri tepmenin etkileri Türkiye'de 2010 sonrasında görünür hale gelmiştir. AKP iktidarının ilk yıllarından itibaren kadın politikalarının aile merkezli bir çerçeveye yerleştirilmesiyle, toplumsal cinsiyet eşitliği kurumsal mekanizmalardan sistematik biçimde tasfiye edilmiştir (Lorosdağı ve Yavuzylmaz, 2020). Bu durum feminist örgütlerin kamusal alandaki hareket serbestisinin hedef alınmasıyla sonuçlanmış, feminist mücadelenin form ve ölçeğini doğrudan etkilemiştir. Devletin kadın örgütlerini muhatap alan mekanizmaları işlevsizleştirilmesi, şiddetle mücadele politikalarının siyasallaştırılması ve nihayetinde İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme süreci, feminist hareketin kurumsal kanallar üzerinden politika üretme kapasitesini önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Örneğin 2000'li yıllar sonrasında Türkiye'de feminist hareketi analiz eden aktivistler Eralp ve Top (2022), dönemin politik atmosferinin hareketi belirli eksenlerde yeniden konumlandığını belirtmektedir. Yazarlar, feminist mücadelenin güncel yönelimlerinin üç ana siyasal hat etrafında yoğunlaştığını ifade etmektedir. İlk hat, kadınların tarihsel kazanımlarına yönelik sistematik müdahalelerle ilişkilidir. Türk Ceza Kanunu'na dair düzenleme girişimleri, nafaka hakkının hedef alınması ve İstanbul Sözleşmesi'nin kaldırılması gibi hamleler, feminist mücadelenin hukuksal ve kurumsal düzeyde savunma refleksini güçlendiren örneklerdir. İkinci hat, kadın hareketinin, feminist örgütlenmelerin ve LGBTİ+ hareketinin eylem alanlarının giderek daraltılmasına işaret etmektedir. Feminist Gece Yürüyüşü ve Onur Yürüyüşü üzerindeki sürekli yasaklama politikaları, Kürt kadın hareketine yönelik kriminalizasyon süreçleri ve sokak eylemlerinin sistematik şekilde engellenmesi, feminist politikanın fiili hareket alanını önemli ölçüde sınırlamakta ve hareketi savunmacı bir pozisyona zorlamaktadır. Üçüncü hat ise yoksulluk, ekonomik kriz, savaş politikaları, zorunlu göç, aile ideolojisinin yeniden tahkim edilmesi gibi geniş ölçekli toplumsal dönüşümler karşısında feminist politikanın nasıl bir perspektif geliştirdiğiyle ilgilidir. Eralp ve Top'un (2022) değerlendirmeleri, özellikle 2013 sonrasında belirginleşen otoriterleşme dalgasının ifade özgürlüğünü, sokak eylemlerini ve örgütlenme hakkını ciddi biçimde kısıtladığına işaret etmektedir. Güvenlikçi politikalar, OHAL dönemi uygulamaları ve dernek kapatmalarıyla genişleyen bu baskı rejimi, feminist, Kürt kadın ve LGBTİ+

hareketlerinin hem kamusal görünürlüğünü hem de kurumsal varlığını zayıflatan bir siyasal zemini beraberinde getirmiştir.

Özellikle 2015 yılından itibaren Türkiye Devleti ile PKK arasında müzakerenin sona ermesi, çatışmalı sürecin yeniden tırmanması ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında ilan edilen OHAL rejimi, sokak eylemlerinden dernek faaliyetlerine uzanan geniş bir alanda siyasal hareket alanını daraltmıştır. Gösteri yasakları, kriminalizasyon, gözaltı/tutuklama tehditleri ve kurumsal kapatmaların yarattığı baskı ortamı, kolektiflerin süreklilik kurma kapasitesini doğrudan etkilemiştir (Dinçer, 2026; Eralp ve Top, 2022). Bu dışsal baskıların yanı sıra, kolektiflerin kendi içlerinde de “yataylık” iddiasını zorlayan örgütsel sorunlar belirginleşmiştir: gündem belirleme gücünün fiilen bazı kişilerde toplanması, görünmeyen emek (organizasyon, bakım, duygulanım emeği) yükünün eşitsiz dağılması, temsil ve görünürlük alanlarında rotasyonun işlememesi gibi gerilimler zamanla birikmiştir. Bu çoklu problemler altında bazı kolektifler faaliyetlerini sonlandırmıştır (Sosyalist Feminist Kolektif, 2016). Feministbiz 2012’de, Amargi 2014’te, Sosyalist Feminist Kolektif 2016’da ve Ankara Feminist Kolektif 2017’de sona ermiştir.

Kolektiflerin kapanma/dağılma açıklamaları feminist politikanın taşıdığı gerilimleri doğrudan izlenebilir kılar. Bu metinlerde siyasal baskının yarattığı sorunların yanı sıra kolektif içi iş bölümünün eşitsiz dağılımı, örgüt içi yapısal sorunlar ve hiyerarşi tartışmalarına da yer verilir (Tahaoğlu, 2014). Bu metinler, dağılma sürecinde dışsal baskı rejimi ile örgütsel formun iç gerilimlerinin birbirini nasıl güçlendirdiğini analitik olarak gösterebilmektedir. Örneğin Sosyalist Feminist Kolektif’in kapanış metninde siyasal konjonktürün yanı sıra, örgüt içi eşitsizlikleri yönetecek mekanizmaların işlememesi, iş bölümü ve rotasyon mekanizmalarının tıkanması ve merkeziyetçilik-hiyerarşi gerilimi gibi içsel örgütsel sorunların birlikte ele alındığı görülmektedir: “SFK’lı kadınlar olarak birbirimizden farklılaşmamızda Türkiye’de içinden geçtiğimiz siyasi süreçlerin de etkisi oldu muhakkak” (Sosyalist Feminist Kolektif, 2016) ifadesi, iç ve dış dinamiği birbirine bağlayan bir alt vurguya sahiptir.

Kolektifler varlıklarını, bağımsız feminist örgütlenme geleneğini kampanyalar küçük gruplar, feminist ağlar ve platformlar, yazı çevreleri üzerinden yürütmeye devam ettirmiştir. Örgütsel formların zayıflamasına rağmen bağımsız siyasal pozisyon, sokak eylemleri aracılığıyla pekiştirilmiştir. Örneğin 8 Mart Feminist Gece Yürüyüşü İstanbul ve Ankara başta olmak üzere

feministlerce 2006 yılından bu yana (Büyükgöze, 2022) gerçekleştirilen ve giderek kitleselleşen bir sokak eylemliliğidir. Örgütsel formların zayıfladığı bir dönemde 8 Mart Feminist Gece Yürüyüşü gibi eylemlerin kitleselleşmesi, feminist politikanın kurumsal süreklilikten bağımsız bir mobilizasyon kapasitesi geliştirdiğini göstermektedir. Örgütsel sürekliliğin azalması ile sokak siyasetinin kitleselleşmesi arasındaki bu eşzamanlılık, feminist politikanın tutarlılığı açısından yeni soruları beraberinde getirmektedir. Bu kitleselleşme, kolektif örgütlenmenin karar alma ve bilgi üretim süreçlerinin genişlemesi anlamına mı gelmektedir, yoksa örgütsel derinlikten kopuk, dönemsel ve sembolik bir yoğunlaşmaya mı işaret etmektedir? Bu gibi sorulara henüz yanıt vermek güçtür. Örneğin yakın zamanda dijital alanda erkek şiddetinin ifşa edilmesi, feminist hareketin kitleselleşip örgütsüz şekilde dijital kamusalığa taşınmasıyla birlikte yeni gerilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, bu bağlamda aktivist Baytok'un (2021) yazısı örgütlü ve bütünlüklü siyasal tartışma alanlarının daralması; politikanın dijital, hızlı ve cezaya odaklı bir zemine kayması; kolektifliğin tekil vakalara ve figürlere indirgenmesi ve feminist güçlenmenin yapısal zeminlerinin zayıflaması gibi kriz alanlarına işaret etmektedir. Ona göre krizlerin temelinde, feminist örgütlerin azalması ya da ortadan kalkmasıyla birlikte, feminist politikanın üretildiği, eleştirilerin ve tartışmaların yürütüldüğü, kolektif bir araya gelişlerin mümkün olduğu alanların daralması vardır. Söz konusu daralma, sosyal medyanın, feminist politikanın tartışıldığı ve dolaşıma girdiği başlıca mecra haline gelmesine neden olmuştur. (Baytok, 2021). Siyasal alanın daralmasına rağmen feminist hareket yerelleşme, küresel dayanışma ağları ve dijital aktivizm gibi yeni ve çoklu mücadele pratikleri ve dayanışma zeminleri geliştirmiştir (Dinçer, 2026).

Dönüşen Tahayyüller: 2000'lerde Bağımsızlık, Kurumsallaşma ve Kesişimsellik

Yukarıda altı çizilen tarihsel arka planın ardından, önceki bölümlerde ele aldığımız bağımsızlık, kurumsallaşma ve kesişimsellik hatları üzerinden 2000 sonrası kolektiflerin konumlanışlarını gözden geçirmek mümkündür. Kurucu tartışmaların merkezinde bağımsızlık vardır. Bağımsızlık vurgusunda, feminist politikanın erkek egemen sol yapılar içinde erimesi ya da proje dili içinde teknikleşmesi riskine karşı, deneyim temelli, yatay ve bağımsız bir siyasal alan kurma arayışı belirleyicidir. Doğrudan demokrasi ilkelerine dayanan karar alma süreçleri, iş bölümü ve rotasyon ise temsil krizine karşı pratikler olarak süregelmiştir. Örneğin Aralık Feminist Kolektif'in (2023) kuruluşunu ilan ettiği metinde 1980'lerden bu yana devam edegelen bağımsızlık vurgusunun devralındığını görmek mümkündür:

Nasıl bir örgütlü politikadan bahsediyoruz? Patriyarkayı hedefe oturtan, erkek şiddetine karşı mücadele eden, sokağın dönüştürücü gücüne inanan, bağımsız bir feminist politikadan. Burada herhangi bir siyasi partinin veya başka bir karma örgütlenmenin politikalarının, hukukunun ve fikirlerinin belirleyici olmadığı bir feminist örgütlenmeyi kastediyoruz. Fon almamayı ve sistem dışı bir feminizmi temel almayı da buna dâhil ediyoruz. (Aralık Feminist Kolektif, 2023)

2000'lerin ilk yıllarında feminist hareket, sosyalist örgütlenmelerle ilişkisini yeniden tartışmaya açarak bağımsızlık, ittifak ve politik özerklik ekseninde yeni bir değerlendirme sürecine girmiştir. Sol ile ilişkilerdeki tespitlerin tekrar vuku buluşu, 2000'lerin başında bazı feministlerin Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖDP) bünyesine dahil olmasıyla başlamış, eşitlikçi bir şekilde politika yapma imkânı sağlanmadığı gerekçesiyle feministlerin partiyle kurulan ittifakı dağılmıştır. Bu süreç, karma yapılarıdaki erkeklerin kadınlara yönelik şiddet ifşalarıyla pekişmiştir (KESK'i Olağanüstü Genel Kurula Götüren Süreç, 2011; Hazar, 2020). Karma sol/sosyalist örgütlenmeler içerisindeki kadınların deneyimlerine dayanan çalışmaların artışı, yapılar içerisindeki patriyarkal pratikleri daha görünür kılmaktadır. Örneğin Kamu Emekçileri Sendikaları (KESK) içerisinde yer alan kadınlar emeklerinin değersizleştirildiğini, bakım yükleri için gereken desteği görmediklerini, mobbinge maruz kaldıklarını, patriyarkal ahlak normlarıyla karşılaştıklarını Sandıkçıoğlu'nun (2025) derlediği çalışmada ifade etmişlerdir. Görüşmecilerden bazıları karma örgütlerde dahi, bağımsız, özerk alanlar kurulmasının zaruri olduğunu dile getirmişlerdir (Sandıkçıoğlu, 2025). Dolayısıyla feminizmin kolektif örgütlenme modeline ilişkin deneyimleri, kendi krizlerine rağmen bu yıllarda pekişmiştir (Savran, 2013). 2000'lerde kolektif örgütsel formlar artarken entegre formlar olarak, sosyalist hareketler bünyesindeki kadın örgütlenmeleri de gelişmiştir (Çağatay, 2021). Örneğin Çağatay (2021), özellikle Gezi sonrası dönemde sol yapılar içinde yer alan ancak eş zamanlı olarak kendi öz-örgütlenmelerini kuran feministlerin varlığına dikkat çeker. Yazara göre; bağımsızlık ilkesi artık aşılması imkânsız değil, feministlerin çoklu alanlarda konumlanabildiği esnek bir zemin haline gelmiştir. Dolayısıyla bağımsızlık; örgütsel bir izolasyondan ziyade, entegre formlar ile kolektifler arasındaki gerilimin sürekli yeniden ürettiği konjonktürel ve stratejik bir müzakere alanıdır.

Kolektiflerin, sosyalist yapılarla yaşadığı gerilimin en görünür olduğu alanlardan biri sokak protestoları olmuştur. Feministlerin, eylem alanlarında sosyalist gruplarla yaşadığı krizler, bu gerilimin süregeldiğini göstermektedir. Örneğin İstanbul Feminist Kolektif'in 8 Mart 2014 tarihli açıklaması, feminist

kolektif örgütlenmenin yalnızca devlete karşı değil, erkek egemen sol/ sosyalist örgüt kültürüne karşı da konumlandığını açık biçimde gösterir. Söz konusu metinde iki katmanlı bir iktidar eleştirisi mevcuttur: Bir yanda Taksim Meydanı'nı kapatan, polis şiddeti uygulayan devlet; diğer yanda feminist yürüyüşün çağrısını ve örgütlenmesini tanımayan, alanı kadınlara bırakmayan sosyalist gruplar vardır. Bu yaklaşım, patriyarkanın yalnızca devlet aygıtı üzerinden değil, muhalif hareketler içindeki erkek pratikleri üzerinden de teşhis edildiği bir kırılma anını temsil eder (İstanbul Feminist Kolektif, 2015). Bağımsızlık yönündeki politik hattın önemli zeminlerinden biri olan kurumsallaşma tartışmaları ve STK'laşma süreci 2000'lerde devam ederken pekişmiştir. Bu doğrultuda feminist hareketin STK'laşmaya yönelik eleştirel tutumu sürerken, işlevsellik ve şiddetle mücadele alanındaki maddi ihtiyaçlar nedeniyle kurumsallaşmanın belli imkânlar sağladığına da değinilmiştir. Fakat feminist hareketin deneyim odaklı siyasal bilgi üretme potansiyeli STK mantığı ile sıklıkla çelişmektedir. Örneğin Savran'a (2011) göre feminist eleştirinin kurucu yönü, özel alan ile kamusal alan arasındaki bağlantıları kurarak, özelde yaşananları politik bir bağlama taşınmasını sağlamasıdır, bu nedenle ontolojik olarak STK'laşma ile feminizm arasında mesafe söz konusudur:

Feminizm, kadınlar için politika yaparken, kadınlar adına politika yapmaz. Feminist kadınlar kendi adlarına, özneler olarak politika yaparlar. Dolayısıyla da bir başka politik hareketin bir alt başlığı olarak konumlandırılmayacağı gibi, feminizmler türlü kadınlara yardım çabasından, her tür STK faaliyetinden bu bağlamda ayırdır. (Savran, 2011: 65)

Savran'ın (2011) aksine Düzkan (2021), patriyarkanın yaşamın her yanına yayılan çok boyutlu yapısı nedeniyle STK'ların işlevselliğini savunurken, bu yapıların içsel çelişkilerine de dikkat çeker. 2000'lerde, 1980'lerden beri süren kurumsallaşma tartışmaları, STK'larda profesyonel olarak çalışan kadınların somut emek deneyimleri üzerinden yeni bir gerilim hattı kazanmıştır: feminist ilkelerle uyumlu olduğu varsayılan bu kurumsal yapılarda karar alma süreçlerinin merkezileşmesi, yataylık iddiasının zayıflaması, kısa vadeli proje döngülerine bağlı istihdam, düşük ücret, iş yükü yoğunlaşması ve yaygın güvencesizlik, feminist politikanın normatif çerçevesi ile kurumsal pratik arasındaki mesafeyi görünür kılmıştır. Işık'ın (2016) karar alma süreçlerinin eşitlikten uzaklaştığına dair eleştirilerini güçlendiren bu deneyimler, feminist STK'larda çalışan kadınların tükenmişlik, duygulanımsal emek yükü ve politik amaç ile profesyonel rol arasındaki gerilim gibi sorunları da tartışmaya dâhil etmiştir (Düzkan, 2024; Özden, 2024; Ayan, 2025). Bu aktarımlar, yalnızca temsil ve karar mekanizmalarındaki hiyerarşileri

değil, aynı zamanda çalışma koşullarının ürettiği emek sömürsü ve güvencesizlik biçimlerini de açığa çıkarmıştır. Dolayısıyla bağımsız feminist yaklaşımın STK'laşmaya yönelik eleştirileri, emek rejimine ilişkin eleştirilerle derinleşmiştir. Feminist hareketin STK'larla kurduğu ilişkinin niteliği, siyasal konjonktürdeki değişimlere paralel olarak farklılaşmaktadır. Özellikle 2015 yılı sonrasında ilan edilen OHAL rejimi ve çatışma sürecinin siyasal alanı daraltması, kolektifler ile kurumsal yapılar arasındaki mesafenin açılmasına neden olmuştur. Saha çalışmaları, bu baskı ortamının STK'ları daha temkinli davranmaya ve politik olarak geri çekilmeye ittiğini göstermektedir (DEMOS, 2021). Buna karşın, 2021 yılında İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme kararıyla doruğa çıkan hukuki kazanımlara yönelik saldırılar, feminist kolektifler ile kurumsal yapıları ortak bir savunma hattında yeniden bir araya getirmiştir (Kadının İnsan Hakları Derneği, 2024). Bu gerilim ve yakınlaşma dinamikleri içinde, proje temelli örgütlenmeler dahi bazen merkezi yapıların ötesine geçebilmektedir. Nitekim "Kadın Sığınakları ve Da(ya)nışma Merkezleri Kurultayı" örneğinde görüldüğü üzere, fon destekli platformlar da farklı feminist aktörler için önemli deneyim aktarımı ve karşılaşma zeminleri üretebilmektedir (Sığınaksız Bir Dünya, 2025). Dolayısıyla, kolektif yaklaşım ile STK'laşma arasındaki ilişki; yalnızca yapısal bir zıtlık değil, konjonktürel ihtiyaçlara göre değişen esnek bir etkileşim alanı olarak okunmalıdır.

Kolektif örgütlenmeleri çalışmada değerlendirdiğimiz son eksen kesişimselliktir. Devralınan deneyimlerin ışığında 2000'ler sonrası Türkiye'de feminist hareket, kesişimsellik ekseninde yeniden konumlanarak patriyarkayı neoliberalizm, heteroseksizm, güvenlik rejimleri ve militarizmle iç içe işleyen çoklu tahakküm biçimleri üzerinden kavrayan daha bütüncül bir politikaya doğru evrilmiştir. Bu bağlamda feminist kolektifler, farklı toplumsal konumlara sahip kadınların deneyimlerini paylaşabildiği, farklılıklara dair ortak politik pozisyonlar üretebildiği otonom örgütlenme alanları olarak yeniden önem kazanmıştır. Kolektifler, yalnızca dışsal iktidar ilişkilerine odaklanmamış, düşünömsel mekanizmalarla örgüt içerisindeki hiyerarşik eğilimlere karşı da bir pozisyon geliştirmiştir. Kolektiflerin kendi pratiklerine yönelik bu eleştirel tutumu kesişimsel zemini güçlendirmiştir (Amargi, 2011). Kürt kadın hareketi, LGBTİ+ hareketi ve Müslüman feminist aktörlerle kurulan ilişkiler, feminist kolektiflere yeni bir çoğulluk kazandırırken, aynı zamanda ortak mücadele zemininin nasıl kurulacağına ilişkin tartışmaları da derinleştirmiştir. Kimlik, temsil, öznellik ve politik öncelikler arasındaki gerilimler, kolektiflerin işleyişine yansıyan önemli meseleler haline gelmiştir. Bunları kolektiflerin sona erdiklerini ilan ettikleri metinlerden takip etmek mümkündür (Tahaoğlu, 2014; Sosyalist Feminist Kolektif, 2016).

Karşılaşmaların kolektiflerde yoğunlaşması tesadüf değildir: kolektif alan, siyasal bilginin “temsile” indirgemenen deneyim ve müzakere üzerinden üretilmesine izin verir. Entegre formlarda ise kesişimsellik çoğu kez parti tüzüğü, politika belgesi, proje çerçevesi ya da savunuculuk dili içinde kurulur. Bu bazı alanlarda genişleme sağlasa da çatışmayı “tanınabilir/yönetilebilir” kılma baskısı üreterek deneyimin içeriğini yumuşatabilir. Oysaki kesişimsellik bir normatif ilke değildir; karar alma pratikleri ve bilgi üretim tarzı ile yakından ilişkilidir. Bu çerçeve, feminist hareketin patriyarkanın yanı sıra savaş, militarizm ve etnik çatışma gibi farklı tahakküm biçimlerini birlikte ele alan bir politika üretmesini mümkün kılar. Nitekim feminist hareket 1990’lardan itibaren savaş karşıtı aktif bir tutum geliştirmiştir (Eralp, 2020a). 2000’lerde feminist kolektiflerin Kürt kadın hareketiyle ortak mücadele alanlarından birini barış politikası oluşturmaktadır. “Arkadaşıma Dokunma” kampanyasından başlayan, feminist hareketin daraldığı dönemlerde bile bir şekilde var olmaya çalışan barış politikası, günümüzde 2025’te kurulan “Barışa İhtiyacım Var Kadın inisiyatifi” ile devam etmektedir (Barışa İhtiyacım Var Kadın İnisiyatifi, 2025).

Kesişimsellik eksenine ilgili olarak yakın dönemde feminist hareketin örgütlenme kapasitesini ve mobilizasyonunu etkileyen başlıca tartışmalardan bir diğeri, kuir hareketin ve trans feminizmin yönelttiği eleştirilerle derinleşen özne tartışması olmuştur. Kadın kategorisinin heteroseksist ve dışlayıcı temsiline yönelik eleştiriler 1990’ların sonlarından itibaren gündemdeyken, kuir politika postyapısalcı bir perspektifle ikili cinsiyet rejimine dayalı feminist yaklaşımların patriyarkayı yeniden ürettiğini ileri sürmüştür. Bu çerçevede direniş, sabit kimlikler yerine bu kategorileri istikrarsızlaştıran politik pratiklerle düşünülmüştür. Trans feminizmin yükselişiyle birlikte cinsiyetin biyolojik temellere indirgenmesine yönelik eleştiriler görünürlük kazanmış; buna karşılık Avrupa merkezli radikal feminizm içinde şekillenen ve trans kadınları dışlayan yaklaşımlar (TERF) tartışmanın ana eksenlerinden biri haline gelmiştir (Özkazanç, 2019). Türkiye’de feminist ve LGBTİ+ hareketler uzun süre ortak mücadele alanları yaratmaya çalışsa da özellikle 2000’li yılların başında trans kadınların dışlanmasına varan pratikler ve bu durum karşısında hareketin sessizliği önemli bir gerilim başlığı olarak ortaya çıkmıştır (Amargi, 2011). Trans feminizmin yükselişe geçtiği 2000’lerin ikinci yarısında kavramsal yabancılaşma, biyolojik deneyimlerin politik olarak nasıl ele alınacağına dair belirsizlikler ve sınırlı sayıda müdahale metni, feminist hareketin bu tartışmaya bütünlüklü bir yanıt üretmekte zorlandığını göstermektedir. Örneğin aktivist Eralp (2020b), biyolojik cinsiyeti merkeze alan bir feminizmin patriyarkanın maddi temellerini sorgulamakta yetersiz

kaldığını ve toplumsal dönüşümü sınırladığını vurgulayarak eleştirel bir konum dile getirmiştir.

Kesişimsellik konusunda üçüncü bir örnek ise şudur: Türkiye’de feministler ile Müslüman feministler arasındaki ilişki, özellikle 2000 sonrası dönemde feminist hareketin örgütsel çeşitliliği Müslüman kadınların feminist özne olarak konumlanabilecekleri yeni alanlar açmıştır. Türkiye’nin ilk Müslüman feminist kadın derneği olarak 2018’de kurulan Havle Kadın Derneği gibi yapılar hem başörtüsü yasaklarına hem de zorunlu başörtüsü politikalarına karşı çıkararak meseleyi hak ve özgürlükler çerçevesinde tanımlamakta ve bu konumlanış üzerinden feminist mücadeleyle doğrudan bir bağ kurduklarını ifade etmektedirler. Çamdereli’nin (2019) aktardığına göre Havle, kendisini feminist olarak tanımlayan ve farklı aktivizm alanlarında faaliyet yürüten Müslüman kadınların, daha örgütlü, kurumsallık ve süreklilik kaygısı taşıyan bir yapıya duydukları ihtiyaç doğrultusunda bir araya gelmeleriyle kurulmuştur. Bu oluşum, feminizmle ilişkisini açıkça kurmayan önceki deneyimlerden ayrılarak, feminist harekete aidiyet beyan eden ve onunla doğrudan ilişki kuran bir siyasal pozisyon geliştirmiştir (Çamdereli, 2019).

Bu konumlanış, Müslüman feministlerin ayrı bir kimlik siyaseti üretmekten ziyade feminist hareket içinde yer talep ettiklerini göstermektedir. Ancak bu yer talebinin aile hukuku, kamusal görünürlük ve tefsir gibi başlıklarda gerilimli tartışmaları da beraberinde getirdiği ifade edilmelidir. Dolayısıyla ilişki ne tam bir bütünleşme ne de keskin bir ayrışma biçiminde seyretmekte; kesişimsellik, otorite ve örgütsel form tartışmaları üzerinden sürekli yeniden kurulan bir müzakere alanı olarak şekillenmektedir (Çağatay, 2020). Savran ve Sirman’ın (2019) “feminist özne” üzerine yürüttükleri tartışma, feministlerle Müslüman feministler arasındaki ilişkiyi, tekil ve homojen bir feminist özne varsayımının ürettiği gerilimler üzerinden kavranabilir kılar. Sözü geçen söyleşide, feminist politikanın söylem düzeyinde kurduğu özne pozisyonunun zamanla bir tür “ana akım” norm işlevi görebildiği; bu normun dışında kalan ya da kendisini yanlış temsil edilmiş hisseden aktörlerin ise feminizmin önüne sıfatlar ekleyerek hem eleştirel bir mesafe kurdukları hem de alternatif bir söylemsel konum açtıkları ifade edilmektedir (Savran ve Sirman, 2019). Bu çerçevede iki taraf arasındaki ilişki, feminist söylemin sınırlarının, temsil iddialarının ve ittifak kurma kapasitesinin sınıandığı bir müzakere alanı olarak belirir. Kürt kadın hareketi ve LGBTİ+ hareketiyle kurulan ilişkiselliğin feminist söylemi dönüştürmesi gibi, Müslüman feminist kadınların müdahaleleri de feminist söylemin yeniden kurulabileceği bir siyasal imkân olarak değerlendirilmektedir (Savran ve Sirman, 2019).

Dolayısıyla feminist politika açısından kesişimselliğin verimli sahasında, feminist kimliğinin “makbul feminist/ana akım feminist” gibi hiyerarşik nitelermeler üretebilen pratiğın ifşası üzerinden, çatışmalı ama kurucu bir teması görmek mümkündür.

Bu bağlamda yakın dönemdeki tartışmalar, feminist hareketin hem kolektif örgütlenme kapasitesini hem de politik yönelimlerini nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Toplumsal cinsiyet, barış ve adalet temelli ortak mücadele alanları ise feminist kolektiflerin tarihsel deneyimlerini güncel siyasal bağlamla ilişkilendiren bir çerçeve sunmaktadır. Bu kesişimsel mücadele alanlarına odaklanan analiz, feminist hareketin geçmişten bugüne kolektif pratikleri, hukuksal kazanımları ve siyasal müdahale biçimlerini nasıl bir araya getirdiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu makale, Türkiye’de 2000 sonrası feminist örgütlenme deneyimlerini kolektif ve entegre formlar arasındaki bir ayrım üzerinden yeniden düşünmeyi önermiştir. Bu ayrım, örgütleri tipolojik olarak sınıflandırmaktan ziyade, feminist politikanın hangi örgütsel koşullar altında üretildiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla kolektif/entegre ayrımı, teknik bir örgütlenme farkından çok, feminist politikanın üretim biçimlerine dair bir teorik müdahale olarak kurgulanmıştır. Makale bu ayrımı belirgin şekilde ortaya koymakla birlikte, kolektif yapıların deneyimlerine odaklanmıştır.

Makalenin temel argümanı, 2000 sonrası Türkiye bağlamında kolektif örgütlenmelerin feminist politikanın sistem-dışı imkânını taşıyan formlar olarak belirginleştiğidir. Bu iddia, feminist kolektiflerin yalnızca bir örgütlenme tercihi olmadığını; deneyimden türetilen bilgiyi esas almaları, yatay ve hiyerarşi karşıtı işleyişleri benimsemeleri ve temsile dayalı siyasete mesafeli durmaları nedeniyle feminist politikanın kurucu ilkelerinden beslenen ve bu ilkeleri örgütsel pratik içinde yeniden üreten yapılar olduklarını ileri sürmektedir. “Kişisel olan politiktir” ilkesinin açtığı epistemolojik ve örgütsel zemin kolektiflerle; 2000 sonrası siyasal konjonktür içinde yeniden yorumlanarak güncellenmiştir.

Bağımsızlık, kurumsallaşma ve kesişimsellik eksenlerinde izlenen gerilim hatları, kolektiflerin feminist tahayyül açısından taşıyıcı rolünü daha da görünür kılmaktadır. Sosyalist hareketlerle kurulan tarihsel ilişkiler karşısında geliştirilen özerklik arayışı, feminist öznenin kendi politik sözünü kurma kapasitesini güçlendirmiştir. Neoliberal kurumsallaşma süreçlerine

yönelik eleştiriler, feminist politikanın proje dili ve uzmanlık mantığı içinde daralmasına karşı kolektif alanlarda üretilen alternatif siyasallığı ortaya koymuştur. Kesişimsellik deneyim ve tartışmaları ise kolektifleri homojen yapılar olmaktan çıkararak, feminist öznenin sınırlarının ve ittifaklarının sürekli müzakere edildiği karşılaşma alanlarına dönüştürmüştür.

Kolektiflerin yaşadığı iç çatışmalar, dağılmalar ya da süreklilik sorunları, onların feminist politika üretme potansiyelini geçersiz kılan momentler olarak görülmemelidir. Aksine, bu deneyimler kolektiflerin hangi koşullarda feminist politikanın kurucu ilkelerini sürdürebildiğini, hangi noktalarda zorlandığını ve bu politikanın hangi sınırlar içinde mümkün olduğunu görünür kılan süreçler olarak ele alınmalıdır. Kolektifler, patriyarkal iktidar ilişkilerini kendi örgütsel pratikleri içinde de tartışmaya açtıkları ölçüde feminist politikanın eleştirel boyutunu canlı tutmaktadır. Bu nedenle kırılğanlık, kolektif formda iktidar ilişkilerinin içkin olarak sorgulanmasına kapılar açabilir.

Entegre formlar, özellikle hukuki reformlar ve kamusal politika alanlarında feminist hareketin etki kapasitesini genişletmiş; belirli konjonktürlerde önemli kazanımlar üretmiştir. Ancak bu kazanımların siyasal yönelimi ve eleştirel çerçevesi, büyük ölçüde kolektif alanlarda üretilen feminist tahayyül tarafından şekillendirilmiştir. Bu bağlamda kolektifler, yalnızca kendi içlerinde bir siyaset üretmekle kalmayıp, feminist hareketin genel yönelimini belirleyen kurucu bir referans noktası işlevi görmektedir.

Sonuç olarak 2000 sonrası Türkiye’de feminist örgütlenme alanı, tekil bir modelin hâkimiyetinden ziyade, farklı siyasal rasyonalitelerin gerilimli birlikte varoluşu içinde şekillenmiştir. Bu çok katmanlı yapı içinde kolektifler, deneyim temelli bilgi üretimi, temsil karşıtı örgütlenme ve özerklik vurgusuyla feminist politikanın sistem-dışı imkânını taşımayı sürdürmektedirler. Kolektif/entegre örgütlenme ayrımı ise, sabit kategoriler üretmekten çok, feminist politikanın hangi örgütsel zeminlerde nasıl dönüştüğünü anlamaya imkân veren analitik bir araçtır.

Sonnotlar

1- Feminist hareket özelinde değerlendirildiğinde, kavramsallaştırma tercihlerinin yalnızca dilbilimsel veya anlamsal bir mesele olmadığı; aynı zamanda hareketin kendisini yakın konumlandığı ideolojik yönelimleri görünür kılan politik tercih mekanizmaları olarak işlediği belirtilmelidir. Bu çerçevede, Türkiye’deki feministlerin “erkek egemenliği” ya da “ataerki” kavramları yerine “patriyarka” kavramını yaygın biçimde kullanmaları rastlantısal değildir. Fransızca kökenli bu

kavramın Türkçedeki karşılıkları olan ataerki ve erkek egemenliği terimleri mevcut olmakla birlikte, feminist literatürde “patriyarka” kullanımının yerleşik hâle geldiği görülmektedir. Bu tercihe ilişkin itirazlardan biri Yaman’ın (2025) itirazıdır. Yaman (2025), patriyarka kavramının orijinalinin bir yönetim sistemini işaret ettiğini vurgulayarak Türkçe karşılığı olarak “ataerki” kavramını kullanmayı önermektedir. Hareketin kendi siyasal dili ve kavramsal çerçevesiyle uyum sağlamak amacıyla, bu çalışmada da “patriyarka” kavramı kullanılacaktır.

2- Bu ifadenin orijinali olan “the personal is political”, kamusal alan/özel alan ikiliğine işaret eden çevirisi ile Türkçe’de “özel olan politiktir” olarak da ifade edilmektedir. Fakat bu çeviri kamusal alan/özel alan ayrımının birbirleriyle ilişkisiz, mutlak bir ayrım olarak anlaşılmasına neden olabilmektedir. Walby’nin *Patriyarka Kuramı* (2014) adlı çalışmasında belirttiği gibi kamusal alandaki hak kazanımları ve çalışma yaşamına katılım ile bu ayrım silikleşmiştir, kamusal alandaki patriyarka şekil değiştirerek varlığını sürdürmektedir. Hardt ve Negri (2020) ise gündelik yaşamın her alanına sirayet eden üretim ilişkilerinin içerisi/dışarısı gibi ayrımları ortadan kaldırdığını, tüm yaşamın bir üretim alanına dönüştüğünü savunmaktadır. Buradan hareketle, çalışmada bu ikiliği aşan bir niteleme olduğu için “kişisel olan politiktir” çevirisi tercih edilmiştir. Böylece mekânsal veya üretim ilişkileri bazında bir ayrımdan ziyade hayatın her alanında tüm ilişkilene biçimlerine sirayet eden bir şekilde patriyarkal ilişkileri ifade edebilme olanağı yaratmak amaçlanmaktadır.

Kaynakça

Adak, S. (2020) “Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri”, M. K. Kaynar (Der.), *Türkiye’nin 1970’li Yılları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 609–630.

Amargi Tartışmaları (2011) *Feminizm Tartışmaları*, İstanbul: Amargi / Heinrich Böll Stiftung.

Aralık Feminist Kolektif (2023) Instagram paylaşımı, <https://www.instagram.com/p/C0Upk2roujx/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Arendt, H. (2025) *İnsanlık Durumu*, Çev. B. S. Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.

Arı, S. (2023) “Değişen Kadın Hareketleri ve Feminist Politikada Örgüt ve Örgütlenme Sorusu”, G. Bakrakçıken Tüzel, A. Kurtoğlu, A. Gönüllü Atakan ve A. Çoban (Der.), *Feminist Olan Politiktir* içinde, İstanbul: Notabene Yayınları, 281–296.

Ayan, B. (2025) “Suskunluktan Dayanışmaya: STK’larda Çalışan Kadınların Emek Mücadelesi”, *Çatlak Zemin*, 2 Mayıs, <https://catlakzemin.com/suskunluktan-dayanismaya-stklarda-calisan-kadınların-emek-mucadelesi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Barışa İhtiyacım Var Kadın İnisiyatifi (2025) “Biz Kimiz”, <https://www.barisaihtiyacimvar.com/index.php/biz-kimiz/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Baytok, C. (2021) "İfşalar, Adalet ve Kadınların Güçlenmesi", Çatlak Zemin, 1 Şubat, <https://catlakzemin.com/ifsalar-adalet-ve-kadınların-güçlenmesi-2/>, (Son Erişim Tarihi, 24/02/2026).

Berktaş, F. (2015) "Türkiye Solunun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var mı?", Ş. Tekeli (Der.), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 279–290.

Bilge, S. ve P. Collins (2023) *Kesışimsellik: Teori ve Pratikte Toplumsal Adalet Arayışı*, Ankara: Fol Yayınları.

Bora, A. (2011) "Projeler: Yeni Bir Bağlam, Eski Sorunlar", *Amargi*, 3, 25–29.

Bora, A. (2020) "Feminizmin 'Dalgaları'", T. Bora (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Feminizm* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 506–511.

Bora, A. ve A. Günel (Der.) (2014) *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Butler, J. (2008) *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*, Çev. B. Ertür, İstanbul: Metis Yayınları.

Büyükgöze, S. (2022) "Feminist Gece Yürüyüşü", *Feministbellek*, 6 Nisan, <https://feministbellek.org/feminist-gece-yuruyusu/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Coşar, S. ve İ. Özkan-Kerestecioğlu (2016) "Feminist Politics in Contemporary Turkey: Neoliberal Attacks, Feminist Claims to the Public", *Journal of Middle East Women's Studies*, 12(3), 406–421.

Crenshaw, K. (1991) "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color", *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.

Çağatay, S. (2021) "Türkiye Feminizminde Gündemler, Örgütlenme Biçimleri ve Siyaset Stratejileri: 'Sistem Dışı'nı Yeniden Düşünmek", *Feminizmin Yerelleşmesi* içinde, İstanbul: Havle Kadın Derneği, 20–28.

Çakıl-Dinçer, G. (2020) "Feminizmle İlişkisi Bağlamında Türkiye'de İslamcı Kadın Hareketi", T. Bora (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 10: Feminizm* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 239–250.

Çamdereli, R. (2019) "Kimsenin bacısı değiliz", *taz – die tageszeitung*, 6 Mayıs, <https://taz.de/Mueslueman-Feminist-Ruemeyse-Camdereli/!5592671/>, (Son Erişim Tarihi, 23/02/2026).

Çatlak Zemin (2024) "17 Ekim 2009: Barış İçin Kadın Forumu / Barış İçin Kadın Girişimi", <https://catlakzemin.com/17-ekim-2009-baris-icin-kadin-forumu-baris-icin-kadin-girisimi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

DEMOS (2021) *Kesışen Yollardan Daralan Alanlara: Türkiye'de Kadın ve LGBTİ+ Örgütlerinin Barış Mücadelesi*, Araştırma Raporu, y.y.: DEMOS.

Dinçer, P. (2020) "The Potential for Dialogical Transversal Politics and Coalitional Solidarities in the Contemporary Women's Movement in Turkey", *Women's Studies International Forum*, 80, 1-10.

Dinçer, P. (2026) "Navigating gendered repression: feminist resistance to anti-gender politics in Turkey", *Turkish Studies*, 1–25.

Donovan, J. (2000) *Feminist Teori*, Çev. A. Bora, M. Ağduk Gevrek ve F. Sayılan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Düzkan, A. (2021) "Küçük Gruptan STK'ya, Yapı Meselesi", *5Harfliler*, 23 Şubat, <https://www.5harfliler.com/kucuk-gruptan-stkya-yapi-meselesi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Düzkan, A. (2024) "Bu Hâl Kader mi?", *Kadın İşçi*, 28 Mart, <https://www.kadinisci.org/bu-hal-kader-mi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Epstein, B. (2003) "The Decline of the Women's Movement", J. Goodwin ve J. M. Jasper (Der.), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts* içinde, Oxford: Blackwell Publishing.

Eralp, F. (2020a) *Barış Talebi Feminist Bir Talep midir? BİKG Deneyimi İçinden Yakın Tarihe Bir Bakış*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Eralp, F. (2020b) "TERF Tartışmasının Arka Planı: Konu Nasıl Soyunma Odası Oldu?", *Çatlak Zemin*, <https://catlakzemin.com/terf-tartismasinin-arka-plani-konu-nasil-soyunma-odasi-oldu/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Eralp, F. ve S. Top (2022) *Türkiye'de Feminist Hareketin Gündemleri ve Güncel Eylem Alanları*, Bilgi Notu, y.y.: Cinsiyet Eşitliği Politikaları Derneği, <https://cinsiyetesitligipolitikalari.org/turkiyede-feminist-hareketin-gundemleri-ve-guncel-eylem-alanlari/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Faludi, S. (1991) *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, New York: Crown Publishing.

Fraser, N. (2013) *Fortunes of Feminism*, London: Verso.

Freeman, J. (2015) "The Women's Movement", J. M. Jasper (Der.), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts* içinde, Oxford: John Wiley ve Sons, 13–23.

Friedan, B. (1983) *Kadınlığın Gizemi*, Çev. T. Mertoğlu, İstanbul: E Yayınları.

Gago, V. (2022) *Feminist Enternasyonel*, Çev. D. Paşa, Ankara: Sol Kültür Yayınları.

Gerhard, U. (2020) *Kadın Hareketleri ve Feminizm: 1786'dan Bugüne Bir Hikâye*, Çev. Ü. İ. Alabayırlı, İstanbul: Runik Kitap.

Günaysu, A. (2014) "Savaşa, Milliyetçiliğe, Irkçılığa Karşı: Arkadaşıma Dokunma!", *Bianet*, 28 Aralık, <https://bianet.org/yazi/savasa-milliyetcilige-irkciliga-karsi-arkadasima-dokunma-160975>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

- Hardt, M. (2024) *Yıkıcı Yetmişler*, Çev. M. Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Hardt, M. ve A. Negri (2020) *Çokluk*, Çev. B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hazar, A. (2020) "Parti-Örgüt İçi Şiddet ve Erkek Figürü", *Çatlak Zemin*, 6 Ağustos, <https://catlakzemin.com/parti-orgut-ici-siddet-ve-erkek-figuru/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).
- Işık, N. (2016) "1990'larda Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Hareketi İçinde Oluşmuş Bazı Gözlem ve Düşünceler", A. Bora ve A. Günel (Der.), *90'larda Türkiye'de Feminizm* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 41–72.
- Işık, R. (2020) "Türkiye Kürt Kadın Hareketi Tarihi ve Feminist Hareketle İlişkiler: Dekolonyal Bir Feminizme Doğru", T. Bora (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Feminizm* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 273–293.
- İstanbul Feminist Kolektif (2015) "İstanbul Feminist Kolektif'ten Kınama", *Siyasi Haber*, 15 Eylül, <https://siyasihaber10.org/istanbul-feminist-kolektiften-kinama/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).
- Jasper, J. M. (2002) *Ahlaki Protesto Sanatı: Toplumsal Hareketlerde Kültür, Biyografi ve Yaratıcılık*, Çev. S. Öner, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kadının İnsan Hakları Derneği (2024) *Bu Kalabalığı Hatırla: 1. Bölüm – İstanbul Sözleşmesi*, <https://kadinininsanhaklari.org/yayinlar/bu-kalabaligi-hatirla/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).
- Kaos GL (2021) *Kaos GL – Feministbellek*, <https://feministbellek.org/kaos-gl/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).
- Karakuş, F. (2025a) "Türkiye'de Kolektif Olarak Yazılan İlk Feminist Perspektif Metni", *Çatlak Zemin*, 3 Mart, <https://catlakzemin.com/turkiyede-kolektif-olarak-yazilan-ilk-feminist-perspektif-metni/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).
- Karakuş, F. (2025b) "20 Nisan 1996: Barış İçin Kadın Çalışma Günleri / Barış İçin Kadın Girişimi", *Çatlak Zemin*, 20 Nisan, <https://catlakzemin.com/20-nisan-1996-baris-icin-kadin-calisma-gunleri-baris-icin-kadin-girisimi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).
- Keleş, Ş. Z. (2021) "Şimdi ve Burada: Müslüman Bir Feminizme İhtiyacımız Var mı?", *5Harfliler*, 28 Temmuz, <https://www.5harfliler.com/simdi-ve-burada-musluman-bir-feminizme-ihtiyacimiz-var-mi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).
- Keşoğlu, B. T. (2020) "Yalnızlıktan Meşruiyete: 1980 Sonrası Kadın Hareketi ve Kurumsallaşma", T. Bora (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 10: Feminizm* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 148–157.
- Koyuncu Lorosdağı, B. ve H. Yavuzılmaz (2020) "Türkiye'de 2000'li Yıllarda Aile Politikası: Örtük Cinsiyetçi Politikalardan Açık Cinsiyetçi Politikalara", B. Koyuncu Lorosdağı ve A. Ergeneli (Der.), *Türkiye'de Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalarda Kadın* içinde, Ankara: Nobel Yayınları, 187–210.

Küçük, B. (2023) "Günümüz Türkiye'sinde Feminist Politikanın ve Öznellik Biçimlerinin Dönüşümü", *Çatlak Zemin*, <https://catlakzemin.com/gunumuz-turkiyesinde-feminist-politikanin-ve-oznellik-bicimlerinin-donusumu/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Lorde, A. (2022) *Bahisdışı Kızkardeş*, Çev. G. Noir, İstanbul: Otonom Yayınları.

Majevska, E. (2024) *Feminist Antifaşizm*, Çev. M. Çelik, İstanbul: Otonom Yayınları.

Makaremi, C. (2024) *Kadın! Yaşam! Özgürlük! İran'da Devrimci Bir Ayaklanmanın Yankıları*, Çev. S. Özer, İstanbul: Otonom Yayınları.

Özdemir, E. (2022) "Türkiye'de Feminist Hareket / Örgütlenme Tarihi", F. Sayılıgil (Der.), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* içinde, Ankara: Dipnot Yayınları.

Özden, L. (2024) "KA-DER Vakası: Sendikal Haklar ve Çalışma Koşullarına Feminist Bir Müdahale", *5Harfliler*, 9 Nisan, <https://www.5harfliler.com/ka-der-vakasi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Özkazanç, A. (2019) "Toplumsal Cinsiyet Belası: TRANS vs. TERF Tartışması Üzerine", <https://viraverita.com/toplumsal-cinsiyet-belasi-trans-vs-terf-tartismasi-uzerine-dusunceler/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Özkazanç, A. (2025) "Politika", E. Erdoğan ve D. Gülççek (Der.), *Feminist Teori ile Düşünmek: Kavramlar ve Tartışmalar* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 27–50.

Porta, D. D. ve M. Diani (2020) *Toplumsal Hareketler*, Çev. P. Çakır ve C. Gülbudak, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Randall, W. L. (2022) *Bizi 'Biz' Yapan Hikayeler*, Çev. Ş. S. Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Rowbotham, S. (2020) *Kadınlar, Direniş ve Devrim: Tarihsel Bir Perspektif*, Çev. N. Şarman, İstanbul: Yordam Yayınları.

Sancar, S. (2012) *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sandıkçıoğlu, A. (Der.) (2025) *Duygusal Olan Politikadır: KESK'li Kadınların Mücadele Deneyimleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Savran, G. A. (2003) "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması", *Praksis*, 10, 159–210.

Savran, G. A. (2011) "Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru", *Praksis*, 8, 255–306.

Savran, G. A. (2013) "Biz Erkekleri Neden Dışlamıştık?", *Feminist Politika*, 19, 36–39.

Savran, G. ve N. Sirman (2019) "Feminist Özne Mümkün mü?", *Çatlak Zemin*, 25 Mart, <https://catlakzemin.com/feminist-ozne-mumkun-mu/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Sıgınsız Bir Dünya (2025) "Biz Kimiz", <https://sinaksizbirdunya.org/biz-kimiz/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Sosyalist Feminist Kolektif (2011) "KESK'i Olağanüstü Genel Kurula Götüren Sürec", 26 Kasım, <https://sosyalistfeministkolektif.org/web-yazilari/keski-olaganustu-genel-kurula-goturen-surec/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Sosyalist Feminist Kolektif (2016) "SFK'yı Sonlandırırken / Biz Kimiz?", 22 Eylül, <https://sosyalistfeministkolektif.org/biz-kimiz/sfkyi-sonlandirirken/>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Tahaoglu, Ç. (2014) "Amargi Dergi Dönemi Sona Eriyor", *Bianet*, 10 Kasım, <https://bianet.org/bianet/kadin/159829-amargi-dergi-donemi-sona-eriyor>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Tekeli, Ş. (2017) *Feminizmi Düşünmek*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Timiş, N. ve M. Ağduk Gevrek (2016) "1980'ler Türkiye'sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi", A. Bora ve A. Günel (Der.), *90'larda Türkiye'de Feminizm* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 13- 41.

Walby, S. (2014) *Patriarka Kuramı*, Çev. H. Osmanağaoğlu, İstanbul: Dipnot Yayınları.

Wallerstein, İ., G. Arrighi ve T. K. Hopkins (2020) *Sistemdışı Hareketler*, Çev. C. Kanat ve B. Somay, İstanbul: Metis Yayınları.

Yaman, M. (2025) "Ataerki", E. Erdoğan ve D. Gülçiçek (Der.), *Feminist Teori ile Düşünmek: Kavramlar ve Tartışmalar* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 101-126.

Yılmaz, İ. (2021) "Hareket ve Kurumsallaşma Arasında Türkiye'de Kadın Mücadelesi: Eşitlik, Özgürlük, Farklılık", D. D. Çetinkaya (Der.), *Toplumsal Hareketler* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 533-575.

Yılmaz, Z. (2015) *Dişil Dindarlık: İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Young, I. M. (2023) *Adalet ve Farklılık Politikası*, Çev. N. Özdemir, Ankara: Fol Kitap.

Yuval-Davis, N. (2006) "Belonging and the Politics of Belonging", *Patterns of Prejudice*, 40(3), 197-214.

Yüksel, M. (2006) "The Encounter of Kurdish Women with Nationalism in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42(5), 777-802.

Manşetlerden ve Ekranlardan Zihinlere: Cerattepe Çevre Hareketine Karşı Komplo Teorilerinin Silah Olarak Kullanımı

Nejdet Özberk, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

ORCID: 0000-0001-7410-8776

E-Posta: nozberk@hotmail.com

Öz

Komplo teorileri, özellikle otoriter popülist rejimlerde, toplumsal ve çevresel muhalefeti bastırmak ve bertaraf etmek için sıkça başvurulan bir silahtır. Bu makale, Artvin’de Cerattepe çevre hareketine karşı icra edilen hükümet ve şirket destekli medya pratiklerini ve söylemlerini, popülist ve komplocu anlatılar bağlamında incelemektedir. Cerattepe’deki madencilik faaliyetlerine karşı çıkan çevreciler, 2016 yılı boyunca sadece ekolojik kaygılarla değil, aynı zamanda ulusal güvenliğe tehdit oluşturdukları iddiasıyla hedef alınmışlardır. Bu bağlamda, Eirikur Bergmann’ın “üç aşamalı komplocu popülizm modeli” kullanılarak, çevreci hareketin önce “dış mihrakların maşası”, “Alman devşirmesi” olarak yaftalandığı, ardından “terör destekçisi”, “içerideki hainler” olarak damgalandığı ve nihayetinde hükümetin ve liderin milleti bu tehditlerden koruyan kahraman olarak sunulduğu söylemsel süreç analiz edilmiştir. Çalışma, performatif söylem analizi yöntemiyle hükümet yanlısı medya haberlerini (Star, aHaber, Sabah, Yeni Akit, Güneş, Akşam, Takvim) ve sosyal medya anlatılarını inceleyerek Cerattepe hareketinin nasıl kriminalize edildiğinin ve gayrimişrulaştırıldığının izini sürmektedir. Karşılaştırmalı olarak muhalif medya haberleri (Birgün, Diken, Sözcü, Evrensel) ve Yeşil Artvin Derneği gibi sivil toplum aktörlerinden gelen açıklamaları da söylemsel çatışmaların ve karşı anlatıların haritasını çıkarmak için analize dahil edilmiştir. Çalışmanın ampirik verileri, medya arşivlerinde yapılan kapsamlı taramalar, Yeşil Artvin Derneği’nin, maden şirketinin ve hükümetin basın açıklamaları ve dolaylı gözlemler aracılığıyla derlenmiş, 2016 yılı boyunca tekrar eden komplo epizodları sürecinde manşet ve ekranlara yansıyan görsellerden oluşmaktadır. Bulgular, Cerattepe örneğinde komplo teorilerinin sadece retorik araçlar değil, aynı zamanda otoriter-popülist yönetimin stratejik araçları olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Cerattepe örneği, komplo teorilerinin otoriter-popülist yönetim bağlamında krizlerin iktidarı konsolide etmek ve muhalefeti bastırmak için nasıl performatif bir şekilde inşa edildiğini göstermektedir. Toplumsal iktidar ilişkilerine içkin bu komplo anlatıları, dijital linc, itibarsızlaştırma ve muhalif seslerin kamusal alandan dışlanması gibi mekanizmalar aracılığıyla çevresel aktivizmin kriminalize edilmesini meşrulaştırmakta ve demokratik katılımın aşınmasını kolaylaştırmaktadır. Bu örnek olay incelemesi, Türkiye’deki çevresel adalet mücadelesinin, özellikle politik ve ekonomik kriz zamanlarında, koordineli medya operasyonları ve komplocu popülist söylemler üzerinden nasıl çerçevelendiğine ve kriminalize edildiğine dair ampirik ve teorik bir bakış açısı getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Komplo Teorilerinin Silah Olarak Kullanımı, Çevresel Adaletsizlik, Komplocu Popülizm, Kriminalizasyon, Bergmann.

From Headlines and Screens to Minds: The Weaponization of Conspiracy Theories against the Cerattepe Environmental Movement

Abstract

Conspiracy theories are a frequently used weapon, especially in authoritarian populist regimes, to suppress and eliminate social and environmental dissent. This article examines the government and corporate sponsored media practices and discourses conducted against the Cerattepe environmental movement in Artvin in the context of populist and conspiratorial narratives. Environmentalists who oppose mining activities in Cerattepe have been targeted throughout 2016, not only for ecological concerns but also for allegedly posing a threat to national security. In this context, using Eirikur Bergmann's "three-stage model of conspiratorial populism", the discursive process in which the environmental movement is first labelled as "German recruits" then stigmatized as "supporters of terror" and "traitors within", and finally the government and the leader are presented as the heroic figure protecting the nation from these threats is analyzed. The study traces how the Cerattepe movement was criminalized and delegitimized by examining pro-government media news (Star, aHaber, Sabah, Yeni Akit, Güneş, Akşam, Takvim) and social media narratives using the method of performative discourse analysis. Comparatively, opposition media reports (Birgün, Diken, Sözcü, Evrensel) and statements from civil society actors such as the Green Artvin Association were also included in the analysis to map discursive conflicts and counter-narratives. The empirical data of the study; extensive scans of media archives were obtained through press releases of the Green Artvin Association, the mining company and the government, and indirect observations. This data consists of the images reflected on the headlines and screens during the conspiracy episodes that repeated throughout 2016. The findings reveal that in the case of Cerattepe, conspiracy theories are not only rhetorical tools but also function as strategic tools of authoritarian-populist rule. The case of Cerattepe shows how conspiracy theories are constructed, in the context of authoritarian-populist rule, crises are constructed, performatively to consolidate power and suppress dissent. These conspiracy narratives, intrinsic to social power relations, legitimize the criminalization of environmental activism and facilitate the erosion of democratic participation through mechanisms such as digital lynching, discrediting, and the exclusion of dissenting voices from the public sphere. This case study offers an empirical and theoretical perspective on how environmental justice struggles in Turkey are framed and criminalized through coordinated media operations and conspiratorial populist discourses, particularly during periods of political and economic crisis.

Keywords: Weaponizing Conspiracy Theories, Environmental Injustice, Conspiratorial Populism, Criminalization, Bergmann.

Giriş

Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Artvin ilinin yaslandığı yamacın zirvelerinden birinde yer alan Cerattepe, 1990'lardan itibaren doğa koruma ve çevresel adalet mücadelesinin simgesel mekânlarından biri hâline gelmiştir. Bölgede keşfedilen bakır ve altın rezervlerinin işletmeye açılmasına yönelik projeler, yabancı ve yerli şirket girişimleri yerel halk, çevreci sivil toplum kuruluşları (STK'lar) ve bilim insanlarının tepkisini çekmiş; maden faaliyetlerinin orman ekosistemine, içme suyuna ve yerel yaşam alanlarına kalıcı zarar vereceği uyarıları kamuoyunda geniş yankı bulmuştur (Pehlevan ve Şakacı, 2018; Kınık, 2020). 1995 yılında kurulan Yeşil Artvin Derneği öncülüğünde ve yerel 51 STK ortaklığıyla yürütülen, ancak 2016 yılı başlarına kadar kamuoyunda fazla bir görünürlüğü olmayan Cerattepe çevre hareketi, sadece ekolojik duyarlılık temelinde değil, aynı zamanda yerel halkın katılım hakkı, bilgi edinme özgürlüğü ve adil yönetim talebi çerçevesinde şekillenmiştir (Mekânda Adalet Derneği, 2019). Bu yönüyle Türkiye'deki çevre hareketleri içinde hem sürekliliği hem de yerel/toplumsal meşruiyetiyle dikkat çekmektedir.

Hükümetin özel önem verdiği projede (Balcioglu, 2015) Cerattepe hareketi sadece bir çevre meselesi olarak görülmemiş; zaman içinde, özellikle Şubat 2016'dan itibaren hükümet ve medyası tarafından, *"belirli kişiler veya çıkar grupları tarafından yapılan kasıtlı tahrikle", "hem ülke huzurunu bozmak hem de ülke kalkınmasını baltalamakla"* suçlanarak ulusal güvenliği tehdit eden "dış destekli", "marjinal", hatta "terör bağlantılı" bir hareket olarak damgalanmaya çalışılmıştır. Toplumsal tabanını çökertmek üzere çevre hareketinin önemli isimlerini uluslararası güçlerin "casusu", "maşası" ya da "iş birlikçisi" olmakla suçlamak, hedef göstermek maden yanlısı kampın karşı stratejilerinden biri olarak öne çıkmıştır (Kınık, 2020: 115). Bu çerçevede hükümet, şirket ve medya tarafından yürütülen ortak operasyonlar ve kullanılan ortak komplocu söylemler, Artvin halkının çevre koruma mücadelesini itibarsızlaştırmakla kalmamış; aynı zamanda onları birer "iç tehdit" unsuru gibi göstererek kamusal meşruiyetlerini zedelemeyi hedeflemiştir. Bu süreçte, hükümete yakın medya organları ve siyasi aktörler tarafından "Alman casusluğundan" "terör ithamlarına" ve "vatan hainliğine" kadar uzanan komplocu temalar yoğun biçimde kullanılmıştır.

Türkiye'de popüler kültürde çevresel bağlamda da çok yaygın olan komplocu söylemler de dahil (Özler ve Obach, 2019; Özler ve Obach, 2018) Ergenekon, Üst akıl, Soros'un çocukları gibi farklı versiyonlarıyla iç mihraklar, şer odakları ve dış mihraklar söylemleri (Medeiros, 2018; Gürpınar, 2020; Gürpınar ve Nefes, 2020; Aslandaş ve Bıçakçı, 2021; Akçakaya, 2023), 2000'li

yıllarda medyanın dönüşümüyle birlikte iktidarın ihtiyaçlarına göre yeniden şekillenmiştir (Gökner, 2022; Akser ve Baybars, 2022; Karaosmanoğlu, 2021; Ayan, 2019). Yeni dönemde medya, “Havuz Medyası” haline gelerek (Ayan, 2019), haber kılığına sokulmuş komplo teorilerinin kuluçka merkezi, Arsan’ın (2015) ifadesiyle bir “Yeni Türkiye’nin Sistematik Yalan Üretim Merkezi”ne dönüşmüş ve hükümetin medya üzerinden kamuoyunu kontrol etme ve manipülasyon yapma kapasitesini güçlendirmiştir. Komplo teorileri özellikle 2013 Gezi protestoları sonrasında otoriter popülizmin güçlü bir stratejik aracına, Havuz Medyası da talimatlı ve “taklit manşetlerle” ortak bir çabanın icra edildiği komplo tacirlerinin üssüne dönüştürülmüştür (Arar, 2018; Akkuş, 2023).¹

Byford’un (2011) işaret ettiği gibi komploculuk, ayrımcı, anti-demokratik ve popülist politikaların temel bileşeni, baskıcı rejimlerin retorığının alametifarikası olmuştur. Performatif bir siyaset biçimi olarak komplo teorileri, özellikle popülist rejimlerde, alternatif bilgi üretimi ve muhalefeti bastırmak için sıkça başvurulan retorik bir silahtır (Bergmann, 2025). Popülist iktidarlar, genellikle milleti tehdit eden “karanlık güçler”i, “şer odakları”nı, “ihanet şebekeleri”ni ifşa ettiklerini iddia ederek toplum nezdinde meşruiyet kazanırken, aynı zamanda demokratik muhalefeti kriminalize etmenin yollarını yaratırlar (Butter ve Knight, 2020). Bu bağlamda “*Cerattepe provokasyonu*”, “*Alman devşirmeleri*”, “*vatan hainleri*” olarak damgalanan Cerattepe örneği, Türkiye’de komplocu popülist söylemlerin yerel çevre hareketlerine karşı nasıl seferber edildiğini teşhir etmesi açısından özel bir öneme sahiptir.

Eirikur Bergmann’ın (2025) geliştirdiği “üç aşamalı komplocu popülizm modeli”, bu süreci kavramsallaştırmak için yararlı bir araç sunmaktadır. Bu modele göre popülist liderler:

- 1- Milleti tehdit eden dış bir düşman (örneğin, yabancı vakıflar, Batılı güçler, ABD, Almanya) yaratır,
- 2- Bu düşmanla iş birliği yapan yerli elit ya da muhalif grupları (örneğin, STK’lar, çevreciler, akademisyenler) kriminalize eder ve,
- 3- Kendilerini bu tehditlere karşı milletin tek gerçek savunucusu ve koruyucusu olarak inşa ederler.

Bu model, Cerattepe mücadelesine karşı icra edilen söylem örüntüsünün yapısını da büyük ölçüde açıklamaktadır. Örneğin, dönemin hükümet ve şirket yetkilileri ile medya organları, bölgedeki halk hareketini “dış

destekli" göstermek için sıkça Almanya merkezli vakıfları hedef almış, çevre aktivistlerini "*Alman maşası*", "*Alman beslemeleri*", "*Almanya güvencesiyle Türkiye'de kaosa hizmet eden sahte çevreciler*" olmakla suçlamış, hatta bu aktivistlerin "bölücü unsurlarla" bağlantılı olduğu yönünde asılsız iddiaları kamuoyuna servis etmiştir. Bu söylem sadece çevre mücadelesini bastırmaya değil, aynı zamanda muhalefeti itibarsızlaştırmaya ve devletin baskı araçlarını meşrulaştırmaya da hizmet etmiştir.

Cerattepe, Türkiye'de çevresel mücadelenin kriminalizasyonunun başat bir örneği olarak da değerlendirilebilir. Son yıllarda Kazdağları, İkizdere, Akbelen gibi pek çok çevre direnişi de benzer şekilde "kalkınma düşmanı", "devlet karşıtı", "terör bağlantılı" gibi etiketlerle hedef alınmıştır (Özen, 2023). Bu etiketleme süreci, sadece devletin baskı mekanizmalarını değil, aynı zamanda medya ve dijital alanlarda yürütülen itibarsızlaştırma kampanyalarını da içermektedir (Korkmaz vd., 2018; Doğu, 2019a). Komplolar teorileri bu noktada, muhalefetin meşruiyetini sorgulatmanın ve kamuoyu nezdindeki desteklerini aşındırmanın etkili bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan, çevre hareketleri artık sadece yaşamsal ve ekolojik kaygılarla değil; aynı zamanda rejimle ideolojik bir çatışma alanında konumlandırılmakta, bu da onları hedef hâline getirmektedir. Cerattepe'de de benzer bir süreç işletilmiş; 1990'ların başından bu yana bilimsel raporlar ve hukuki kazanımlara rağmen, çevre mücadelesi özellikle 2015 sonrasında hükümet ve şirket tarafından ve medya eliyle kamuoyunda kriminalize edilmiştir. Hükümet medyası tarafından servis edilen içeriklerde, aktivistler "sahte çevreciler", "Alman devşirmeleri", "Yavru Gezi'ciler" "ihanet grupları" "kent dışından gelen provokatörler", "yabancıların çıkarlarına hizmet eden sabotajcılar" olarak sunulmuştur.

Bu çalışma, Cerattepe çevre hareketine karşı geliştirilen söylemleri, popülist komplocu stratejiler bağlamında çözümlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda makale şu temel sorulara yanıt aramaktadır:

- Cerattepe çevre mücadelesi nasıl kriminalize edilmiştir?
- Bu kriminalizasyon sürecinde hangi komplocu temalar öne çıkmıştır?
- Popülist komplocu söylemler yerel çevre hareketlerini bastırmada nasıl işlev görmektedir?

Makale, bu sorulara yanıt üretmek amacıyla dört ana bölümde yapılandırılmıştır. İkinci bölümde, popülizm ve komplo teorileri arasındaki ilişkiler teorik boyutuyla ele alınmış; Bergmann'ın üç aşamalı komplocu

popülizm modeli temel teorik çerçeve olarak sunulmuş, üçüncü bölümde yöntemsel yaklaşım açıklanmış, performatif söylem analizi yöntemiyle hangi medya ve politik kaynakların incelendiği detaylandırılmıştır. Dördüncü bölümde, Cerattepe çevre hareketine yönelik dış mihrak anlatısı, yerli hain söylemi ve liderin koruyucu olarak konumlanması gibi üç temel söylemsel adımı manşetlerdeki, ekranlardaki (ve twitlerdeki) zihinlere işleyen görsel örneklerle verilmiştir. Beşinci bölümde, veriler Bergmann'ın üç aşamalı söylem modeli çerçevesinde analiz edilmiştir. Son bölümde ise bu bulgular tartışılarak, Türkiye'de çevresel muhalefetin komplocu popülist otoriterlik bağlamında nasıl bastırıldığına dair daha genel çıkarımlar yapılmıştır.

Bu çalışma, sadece Cerattepe özelinde değil; Türkiye'de çevre mücadelesi yürüten aktörlerin karşılaştığı sistematik söylemsel saldırıları ve bunların ideolojik işlevlerini deşifre etmeyi hedeflemektedir. Komplo teorileri, artık marjinal anlatılar değil; hükümet, sektör ve şirket söylemi ve medya dili aracılığıyla kurumsallaşan, muhalefeti bastırmaya yarayan stratejik araçlardır. Bu makale, bu stratejinin nasıl işlediğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Teorik Arka Plan: Popülizm Komplo Teorileri ve Otoriter Komplocu Popülizmin Çevresel Dili

Komplo teorileri, otoriter popülizmin söylemsel repertuarında hem ideolojik hem de stratejik bir araç olarak merkezi bir konuma sahiptir. Bu teoriler, toplumsal ve siyasal sorunları görünmez sinsi düşmanlara atfederek karmaşık süreçleri basitleştirir, halkın öfkesini belirli hedeflere yönlendirir ve liderin meşruiyetini pekiştirir. Otoriter popülist rejimler, bu repertuarı yalnızca muhalefeti gayrimeşru kılmak için değil, aynı zamanda kriz anlarında iktidarlarını tahkim etmek amacıyla da kullanır. Bu bağlamda, popülizm ile komplo teorileri arasındaki yakın ilişki, komplocu popülizm, çevre hareketleri gibi demokratik katılım biçimlerine yönelik sistematik saldırıların anlaşılmasında kritik bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Popülizm ve Komplo Teorileri Arasındaki Bağ: Komplocu Popülizm

Popülizm literatürü, kavramın tanımı ve kapsamı konusunda süregelen tartışmalara rağmen, son otuz yılda önemli ölçüde gelişmiştir. Bu literatürde iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır: Laclau'nun (2005) popülizmi dışlanmış toplumsal kesimlerin temsil edilmesi üzerinden hegemonya kurma süreci olarak kavramsallaştıran söylemsel yaklaşımı ile Mudde ve Rovira Kaltwasser'in (2017) halk ile yozlaşmış elitler arasındaki karşıtlığa dayanan ince-merkezli ideoloji yaklaşımı. Bu iki yaklaşım farklı teorik öncüllerden hareket etse de her ikisi de siyasal alanın antagonistik bir mantık üzerinden

kurulduğu varsayımını paylaşır. Woods (2014) Stanley'den (2008) hareketle popülizmin dört temel unsurdan oluştuğunu belirtir: 1) halk ve seçkinlerden oluşan iki grubun varlığı, 2) bu iki grup arasındaki husumet, 3) halk egemenliğinin kutsanması ve 4) halkın ahlaki yüceltilmesi ile seçkinlerin eleştirisi. Bu çerçevede popülizmin geleneksel ve yinelenen üç unsuru öne çıkar: halk, düzen karşıtı duruşlar ve elit karşıtı duygular. Popülizm, kendi siyasi tahayyülünü yaratmak için söylemsel açıdan siyasi anlamda iktidarın kutsal ve meşru yegâne kaynağı olarak halkın egemenliğine ve güçlü ile güçsüz arasındaki çatışmaya başvuran herhangi bir siyasi aktörün "özdeşleşme tarzıdır" (Annovi, 2024). Bu antagonistik yapı, popülizm ile komplo teorileri arasındaki yapısal yakınlığın da temelini oluşturur. Nitekim her iki olgu da siyasal ve toplumsal gerçekliği Maniheist bir ikilik üzerinden anlamlandırır: erdemli ve homojen bir "halk" ile yozlaşmış, kötü niyetli bir "öteki" (Butter, 2025; Bergmann, 2018). Her iki olguyu da tanımlayan ortak insan merkezcilik ve anti-elitizmin yanı sıra, üç benzer özellik daha bunların bağlantı noktasına ışık tutabilir: doğasında var olan çoğunlukçuluk, yararlandıkları aciliyet ve kriz duygusu ve gizli bir çoğulculuk karşıtlığı (Annovi, 2024). Popülist söylem bu karşıtlığı siyasal temsil iddiasının temeline yerleştirirken, komplo teorileri aynı karşıtlığı gizli planlar ve kasıtlı eylemler üzerinden açıklayarak derinleştirir. Böylece karmaşık yapısal süreçler kişiselleştirilir, siyasal çatışma ise ahlaki bir mücadele olarak yeniden çerçevelenir.

Komplo teorileri bu noktada popülist söylem için güçlü bir epistemolojik ve stratejik kaynaktır. Bir komplo teorisi, bir grup kötülüğün, komplocuların, sinsi hedeflere ulaşmak için olayları gizlice manipüle ettiğine dair genellikle temelsiz varsayımdır. Barkun'un (2013) ortaya koyduğu üzere komplo düşüncesi üç temel aksiyoma dayanır: hiçbir şey tesadüf değildir, hiçbir şey görüldüğü gibi değildir ve her şey birbiriyle bağlantılıdır. Bu aksiyomlar, toplumsal gerçekliği basitleştiren ve her olayın ardında bilinçli bir fail arayan monist bir açıklama modeli üretir. Bu model, popülist söylemin ihtiyaç duyduğu düşman figürlerini üretmek ve siyasal çatışmayı kişiselleştirmek açısından son derece işlevseldir. Benzer şekilde Hofstadter'in (1965) "paranoyak siyasi tarz" kavramsallaştırması, komplo teorilerinin siyasal işlevini anlamak açısından önemli bir çerçeve sunar. Bu tarzda siyaset, rasyonel rekabetten ziyade varoluşsal bir mücadele olarak kurgulanır ve muhalif aktörler yalnızca rakip değil, aynı zamanda tehdit olarak sunulur. Moffitt'in (2015) kriz performansı yaklaşımıyla birlikte düşünüldüğünde, popülizmin krizleri dramatize eden ve sürekli yeniden üreten performatif bir siyaset biçimi olduğu görülür. Bu çerçevede komplo teorileri, kriz anlatılarını yoğunlaştıran ve meşrulaştıran söylemsel araçlar olarak işlev görür.

Bu teorik arka plan, “komplocu popülizm”in özgül niteliğini ortaya koymaktadır. Komplocu popülizm, halk-elit karşıtlığını açıklamakla yetinmeyip, bu karşıtlığı gizli ve kasıtlı düşman figürleriyle dramatize eden, böylece siyasal meşruiyeti sürekli kriz üretimi üzerinden yeniden kuran bir söylemsel iktidar formu olarak tanımlanabilir (Annovi, 2024; Bergmann, 2018). Bu bağlamda komplocu popülizm üç temel mekanizma üzerinden işler: 1) siyasal ve toplumsal sorunların kişiselleştirilmesi ve faillere indirgenmesi, 2) bu faillerin ahlaki ve varoluşsal düşmanlar olarak inşası ve 3) liderin bu tehdide karşı tek meşru temsilci ve kurtarıcı olarak konumlandırılması. Komplo teorileri bu süreçte hem ideolojik hem de stratejik işlevler üstlenir. Muhalefetteyken “bozuk düzen” olarak adlandırdığı sistemi gayrimeşru göstermek ve destek mobilize etmek için kullanılırken, seçim başarısızlıklarında bu başarısızlıklar manipülasyon ve komplo iddialarıyla açıklanır; iktidarda ise mevcut düzeni sürdürmek, eleştirileri bastırmak ve siyasal gücü tahkim etmek amacıyla devreye sokulur (Müller, 2022; Bergmann ve Butter, 2020). Bu yönüyle komplo teorileri, yalnızca bir inanç biçimi değil, aynı zamanda iktidarın yeniden üretimini sağlayan bir yönetim tekniğine dönüşür.

Annovi’nin (2024) belirttiği gibi komplocu popülizmin işleyişi, komplo teorilerinin hedef aldığı gruplar (kim), kullanım koşulları (ne zaman), işlevsel faydaları (neden) ve araçlar ile yöntemler (nasıl) üzerinden analiz edilebilir. Komplocu popülizmin hedef grupları iç ve dış düşmanlar olarak ikiye ayrılır (Pirro ve Taggart, 2022). İç gruplar arasında muhalefet, medya ve sivil toplum yer alırken, dış gruplar yabancı devletler ve uluslararası kuruluşları kapsar. Komplo teorilerinin işlevi ise destek mobilizasyonu, rakipleri itibarsızlaştırma ve kriz algısı yaratma olarak özetlenebilir. İç düşmanlar ve dış düşmanlar üzerinden kurulan bu söylem, toplumsal kutuplaşmayı derinleştirirken aynı zamanda siyasal meşruiyet üretir. Bu süreçte krizler dramatize edilir, medya aracılığıyla yaygınlaştırılır ve lider çözümün yegâne adresi olarak sunulur (Moffitt, 2015). Türkiye örneği, bu dinamiklerin somutlaştığı bir bağlam sunmaktadır. Türkiye’de iktidarın 2013 Gezi Parkı protestoları sonrası söylemleri buna örnek gösterilebilir (Nefes, 2017; Arar, 2018; Balta vd., 2021; Yılmaz ve Albayrak, 2021). Aynı durum 2023 seçimleri için geçerlidir (Elçi, 2024). Popülist söylem bu bağlamda krizleri yalnızca siyasal fırsatlar olarak kullanmakla kalmaz, aynı zamanda onları söylemsel olarak inşa eder ve derinleştirir. Krizlerin bu şekilde üretimi, siyasal alanın yeniden yapılandırılmasına ve toplumsal çatışmaların ahlaki bir mücadele olarak çerçevelenmesine olanak tanır. Dolayısıyla Türkiye örneği, komplocu popülizmin reaktif bir siyaset biçimi olmanın ötesinde, krizleri üreten ve bu

krizler üzerinden siyasal meşruiyet inşa eden proaktif bir iktidar stratejisi olarak işlediğini göstermektedir.

Özetle, popülizm ile komplo teorileri arasındaki ilişki yüzeysel bir retorik benzerlikten ibaret değildir; aksine bu iki olgu, ortak bir söylemsel ve epistemolojik mantık üzerinden birbirini besleyen yapılar olarak işlev görür. Komplocu popülizm, bu ilişkinin kurumsallaşmış biçimi olarak, demokratik çoğulculuğun epistemolojik ve kurumsal temellerini aşındıran, siyaseti sürekli kriz ve düşmanlık üzerinden performe eden bir iktidar formuna işaret eder. Bu nedenle komplo teorileri, irrasyonel inançlar olmanın ötesinde, çağdaş popülist siyasetin merkezinde yer alan stratejik söylemsel araçlar olarak görülmelidir.

Üç Aşamalı Söylemsel Model: Komplocu Popülizmin Retoriği

Komplo teorileri, otoriter popülizmin söylemsel repertuarında hem ideolojik hem de stratejik bir araç olarak merkezi bir konuma sahiptir. Ancak komplo teorilerinin kullanımı, yalnızca belirli aktörler üzerinde geçici şüphe ve korku yaratmaya yönelik bir söylem stratejisinden ibaret değildir. Bergmann (2025), günümüz dünyasının çok yönlü sosyoekonomik ve politik krizlerinin teşvik ettiği söylemleri analiz ederken popülist liderlerin komplo teorilerini nasıl stratejik biçimde kullandığını açıklamak üzere geliştirdiği modelde üç temel retorik adımı tanımlar: Birinci adımda, söylemsel düzeyde millete yönelik bir “yabancı tehdit” inşa edilmektedir. İkinci adımda, yerli seçkinler bu tehdide karşı milleti korumak yerine, onlara ihanet etmekle ve hatta çoğu zaman dış güçlerin safında yer almakla suçlanmaktadır. Üçüncü adımda ise, popülist aktörler kendilerini hem bu zalim “hain” seçkinlere hem de “kötü niyetli yabancılara” karşı mazlum “saf halkın gerçek savunucuları” olarak konumlandırmaktadır. Bu model, komplocu popülizmin işleyiş mantığını açık biçimde ortaya koyarken her bir adım hem halkın kolektif öfkesini yönlendirmeye hem de politik muhalefeti gayrimeşru kılmaya hizmet eder.

- 1- Dış Tehditlerin İnşası ya da “Tehlikeli Öteki”nin Kurgusu: Bergmann’a (2025) göre, ilk adımda popülist lider, “milletin” karşı karşıya olduğu dışsal bir tehdidi gündeme getirir. Bu tehdit, genellikle yabancı devletler, uluslararası örgütler ya da Batılı vakıflar gibi aktörler etrafında inşa edilir. Bu söylem biçimi hem millî birlik hissini pekiştirir hem de içerideki sorunları dışsal düşmanlara havale ederek iktidarın sorumluluktan kaçmasına olanak sağlar. Avrupa’da bu tür komplolar genellikle “Eurabia” ya da “Büyük Yerdeğiştirme” (İslamcı sızma)

teorileri etrafında şekillenirken; ABD’de “derin devlet”, Rusya’da Batı karşıtı anlatılar (Bergmann, 2025; 2018) “küresel elitler” gibi anlatılar öne çıkar (Uscinski vd., 2019). Türkiye’de ise “büyük oyun”, “üst akıl”, “Sorosçu vakıflar”, “Haçlı zihniyeti” gibi yerli karşılıklar bu işlevi görür (Gökner, 2022; Medeiros, 2018; Gürpınar, 2020; Karaosmanoğlu, 2021).

- 2- Yerli Elitlerin Hainleştirilmesi ve “İç Düşman”ın Teşhiri: İkinci adımda, dış tehditle iş birliği yaptığı iddia edilen yerli aktörler hedef alınır. Burada komplo teorileri, ana akım siyasi muhalifleri/seçkinleri söylemsel olarak hainlere ve dolayısıyla millet düşmanlarına dönüştürmek için tatbik edilir. Bu aktörler genellikle muhalefet partileri, gazeteciler, akademisyenler, sivil toplum örgütleri ya da çevreci aktivistlerdir. Popülist lider ve rejim, bu aktörleri dış mihraklarla iş tutan “ihanet şebekesi”, “millet düşmanı”, “hain”, “ajan” gibi etiketlerle yaftalayarak kriminalize eder, mücrimleştirerek düşmanlaştırır (Mudde, 2004). Bu söylem biçimi, sadece bu grupların kamusal meşruiyetini zedelemekle kalmaz aynı zamanda devletin baskı aygıtlarının devreye sokulması için zemin hazırlar (Stanley, 2018).
- 3- Koruyucu/Kurtarıcı Figür olarak Liderin Yüceltilmesi: Son adımda lider hem dış tehdide hem de iç hainlere karşı milleti koruyan yegâne kişi olarak inşa edilir. Burada “biz bu milletin ta kendisiyiz” diyen lider hem dış tehditlere hem de iç hainlere karşı kendisini milletle özdeşleştirir. Söylemsel olarak, halk ve liderleri tek bir varlık haline gelir. Komployu gören ve milleti ikaz eden bu kişi, sadece siyasi bir aktör değil; aynı zamanda “milletin hakiki temsilcisi”, milletin kaderini omuzlarında taşıyan koruyucu ve kurtarıcıdır. “Lider giderse ülke bölünür”, “Biz gidersek ülke batır” gibi söylemler bu kurgunun tipik ifadeleridir. Böylelikle kendisini halkın tek savunucusu olarak konumlandıran lider, kriz söylemini de kullanarak radikal politikaları ve tedbirleri meşrulaştırır ve iktidarını pekiştirir. Moffitt’in (2016) tanımıyla bu durum, “krizi performe eden” ve krizden beslenen popülist lider figürünün ta kendisidir.

Bergmann’ın bu modeli, Cerattepe çevre hareketine karşı icra edilen komplocu popülist söylemin yapısını analiz etmek için güçlü bir teorik çerçeve sağlar. Bu çerçeve, bir yandan hükümetin ve medya aktörlerinin söylemlerini sınıflandırmaya olanak verirken, öte yandan popülizmin çevre mücadeleleriyle neden sistematik biçimde çatıştığını da açıklar.

Türkiye’de Komplocu Otoriter Popülizmin Çevre Hareketlerine Karşı Dili

2010’lu yıllardan itibaren Türkiye’de popülizm, giderek artan otoriterleşme eğilimleriyle iç içe geçmiştir (Taşkın, 2022; İnal, 2022; Esen ve Gümüşçü, 2016). Elçi’nin (2024) işaret ettiği üzere, özellikle 2013 sonrasında iktidar söyleminin üç temel popülist özelliği belirgin biçimde öne çıkmıştır: Yerli-millicilik, elit karşıtlığı ve Maniheizt bir dünya görüşü. Çevresel bağlamda Özler ve Obach’ın (2019) vurguladığı gibi Türkiye’de anti-çevrecilik otoriter popülizmin ekonomik kalkınma arzusu ve dış güçlerin her zaman ülkenin yükselişini baltalamanın yollarını aradığı inancından beslenmektedir. Çevreciliği iktidarın hasımlarına dönüştüren ve devlet düşmanı haline getiren bu tür komplocu popülist çerçeve, demokratik rekabet normlarını aşındırmış; muhalif aktörleri meşru rakipler olmaktan çıkararak gayrimeşru hasımlara dönüştürmüştür. Üstelik Türkiye’de yabancı güçlerin hain ve sinsi tezgahlarına ilişkin komplo teorileri çok yaygındır ve Türk kültürü ve popüler siyasi sözlüğü, dış güçlere ve onların iç meseleleri etkileme çabalarına karşı derin ve güçlü bir şüpheyile doludur (Ignatow, 2005; Knudsen, 2016). Nitekim köklü bir geleneğe yaslanan otoriter popülist siyaset anlayışı ve komplocu söylem, Türkiye’de sağ-muhafazakâr partilerin tarihsel envanterinde yer alan Batı karşıtlığı, yerlililik, özellikle anti-komünist biçimleriyle milliyetçilik ve çoğu zaman anti-semitik tonlarıyla dindarlık unsurlarıyla yakın ilişki içindedir (Taşkın, 2022). Bu sağ/İslamcı popülist söylem, muhalefeti hem “yerli olmayan” hem de “milli olmayan” kategorilerle ayırırken gündelik siyaseti de ahlakileştirerek politik çekişmeleri varoluşsal mücadelelere, iktidarın beka sorununu ülkenin beka sorununa dönüştürmektedir (Türk, 2014; Kerestecioğlu ve Öztan, 2016, Parlak, 2015). Bu bağlamda AKP iktidarı, özellikle 2013 Gezi Parkı olayları sonrasında çevre hareketlerini sadece ekolojik duyarlılıklara dayanan yerel sivil inisiyatifler olarak değil, rejime yönelik “sistematik bir tehdit” olarak göstermeye başlamıştır (Nefes, 2017). Bu hedef gösterme ve bertaraf sürecinde sağ komplocu zihniyetin ürettiği söylem belirleyici bir rol oynamıştır (Gökner, 2022; Arar, 2018). Çevre hareketleri özelinde bu dil, yerel çevre mücadelelerini itibarsızlaştırmak, kriminalize etmek ve bastırmak için araçsallaştırılmıştır. Bu bağlamda kullanılan bazı tipik anlatılar şunlardır: “Bu insanlar bu milletin evlatları değil, dışardan gelen provokatörler.”, “Bunlar yabancı vakıflardan fon alıyor.”, “Maden karşıtlığı, Türkiye düşmanlarının bir projesidir.”, “Ülkenin kalkınmasına karşı çıkanlar haindir”.

Bu tür anti-çevreci söylemler, bir yandan yerel halkı “marjinal unsurlarla” özdeşleştirerek yalnızlaştırmakta, diğer yandan kamuoyunu manipüle ederek çevresel talepleri ulusal güvenlik tehdidi gibi göstermektedir (Özen, 2022).

Bu dil, sadece medyada değil, resmi söylemlerde, mahkeme salonlarında ve kolluk güçlerinin operasyonlarında da etkili olmaktadır. Ayrıca bu komplocu dil, halkın kalkınma hakkı, doğa koruma, katılım gibi demokratik taleplerini “manipülasyona açık” ya da “devlete düşman” olarak sunmakta ve böylelikle meşru muhalefeti yıpratmak ve bastırmak için zemin yaratmaktadır (İnal, 2022). Komplo teorileri, bu süreçte epistemolojik bir silah işlevi görmektedir; bilgiye, uzmanlığa ve hak temelli taleplere karşı alternatif gerçeklikler üretmektedir (Bergmann, 2018).

Yöntem

Nitel bir araştırma tasarımına dayanan bu çalışmada eleştirel söylem analizinin (Fairclough, 2010) spesifik bir versiyonu, “performatif söylem analizi” adını verebileceğimiz metodolojik bir çerçeve kullanılmıştır. Bu yaklaşım, Potter ve Wetherell’in (1987) söylemi toplumsal eylem olarak okuma anlayışına dayanır. Yaklaşımı derinleştiren Wood ve Kroger (2012), söylemi temsil edici bir yapıdan ziyade toplumsal eylem olarak ele alarak, söylemin gerçekliği betimlemekten çok onu kuran bir pratik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yöntemde söylem yalnızca anlam taşıyan bir yapı, bir anlatı veya fikir aktarımı olarak değil, aynı zamanda icra edilen ve toplumsal gerçekliği kuran, toplumsal ve politik eylem üreten performatif bir pratik olarak görülür. Bu doğrultuda söylem, toplumsal gerçekliğin üretiminde etkin rol oynayan ve iktidar ilişkileriyle iç içe geçmiş bir anlamlandırma rejimi olarak ele alınır. Söylem, yalnızca dünyayı tanımlamaz; dünyada bir şeyler yapar. Söylem, suçlar, savunur, meşrulaştırır ve reddeder; olayları belirli şekilde kurar, alternatif yorumları dışlar; sorumluluktan kaçma, otorite kurma ve ikna etme işlevi görür. Bu pratikler, toplumsal kimliklerin kurulmasında, kolektif aidiyetlerin inşasında ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretiminde merkezi bir rol oynar. Bu çalışma, söz konusu yaklaşımı popülizm ve komplo teorilerini söylemsel performanslar olarak kavrayan bir perspektifle genişletmektedir. Bu bağlamda popülizm ve komplo teorileri, yalnızca belirli fikirler ya da ideolojik içerikler olarak değil; belirli tarihsel ve siyasal bağlamlarda icra edilen, sahnelenen ve etkileri üzerinden anlam kazanan performatif pratikler olarak değerlendirilmelidir. Performatif söylem analizi yaklaşımı, söylemi eylem olarak ele alarak, popülizm ve komplo teorilerinin yalnızca içerik düzeyinde değil; işlevsel ve pratik düzeyde analiz edilmesine olanak sağlar. Bu yönüyle yöntem, özellikle kalkınma ve çevre yönetimi bağlamında iktidar ilişkilerinin söylemsel olarak nasıl sahnelendiğini anlamak açısından önemli bir analitik araç sunar.

Bu çalışmada özellikle Bergmann’ın (2025) geliştirdiği “üç aşamalı komplocu popülist söylem modeli” çerçevesinde, söylemlerin nasıl icra edildiği analiz

edilmiştir: Dış tehdit inşası, iç hain figürünün kurulması, liderin/hükümetin koruyucu/kurtarıcı olarak sunulması.

Analiz edilen veriler, üç temel söylem alanına ayrılmıştır:

- 1- Hükümet söylemleri,
- 2- Ana akım medya içerikleri,
- 3- Karşıt/alternatif medya ve sivil toplum söylemleri.

Bu üç söylem alanı, birbiriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve her biri içinde farklı örnekler seçilerek söylemsel örüntü çözümlenmiştir.

Hükümet yetkililerinin Cerattepe çevre mücadelesine ilişkin açıklamaları, çalışmanın birincil kaynaklarından biridir. Bu kapsamda, Cumhurbaşkanlığı ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Orman ve Su İşleri Bakanlığı gibi ilgili aktörlerin konuya ilişkin beyanları taranmıştır. Bu açıklamalarda çevre hareketinin nasıl temsil edildiği, “kalkınma karşıtları”, “provokatörler”, “dış destekli yapı” gibi hangi anahtar kelimelerle tanımlandığına bakılmıştır. Özellikle 2016 yılı boyunca yaşanan toplumsal gerilimler esnasında yapılan resmî açıklamalar, komplocu popülist söylemin nasıl kurumsallaştığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

İkinci olarak, hükümete ve şirkete yakınlığıyla bilinen medya kuruluşlarına odaklanılmıştır: Star, Sabah, aHaber, Güneş, Akşam, Yeni Akit ve Takvim. Maden yanlısı iki yerel gazete: Artvin Çoruh Postası ve Artvin Arena Haber. Bu medya mecralarının 2015–2017 yılları arasında yayımladığı Cerattepe odaklı haber, röportaj, köşe yazısı ve video içerikleri taranmış, temsiliyet stratejileri incelenmiştir. Bu incelemede şu sorular yönlendirici olmuştur: *Çevre hareketi hangi söylemlerle çerçevelenmektedir? Hareketin aktörleri hangi sıfatlarla anılmakta, meşruiyetleri nasıl sorgulanmaktadır? Komploteorileri (dış güçler, yabancı fonlar, Gezi veya PKK bağlantısı vb.) ne şekilde inşa edilmektedir?* Bu tür haber içerikleri genellikle Cerattepe mücadelesini “kalkınmanın önündeki engel”, “Türkiye’nin ekonomik ve siyasi bağımsızlığına sabotaj girişimi” ya da “dış kaynaklı kışkırtma” gibi çerçeveler içinde sunmuştur. Bu çerçeveler, Bergmann’ın modelinde tanımlanan söylemsel adımlarla yüksek düzeyde örtüşmektedir.

Üçüncü olarak, Cerattepe protestolarının yoğunlaştığı dönemlerdeki muhalif medya haberleri ve STK açıklamaları ile sosyal medyada üretilen söylemler taranmıştır. Özellikle Twitter üzerinden, #Cerattepe, #ArtvinDireniyor, #CerattepeGeçilmez, #ArtvindeMadeneHayır #DirenArtvin #DefolCengiz

etiketleriyle paylaşılan içerikler taranmış; bu paylaşımlar içinde iktidar yanlısı hesapların kullandığı söylemlerle, çevre hareketi yanlısı hesapların geliştirdiği karşı söylemlerin analizinden faydalanılmıştır (Doğu, 2019b; Korkmaz vd., 2018). Bu içerikler, dijital çağda komplo teorilerinin nasıl dolaşıma sokulduğu ve hızla kamuoyunda nasıl yankılandığı konusunda önemli ip uçları sunmaktadır. Aynı zamanda partizan trol ağları, bot hesaplar ve organize bilgi manipülasyonunun çevre hareketlerine karşı nasıl kullanıldığını da bu içerikler göstermektedir.

Bu çalışmada kullanılan tüm veriler kamuya açık kaynaklarda yayımlanmış belgelerden elde edilmiştir. Kişisel bilgi içeren veri bulunmamaktadır. Bu nedenle etik kurul izni gerekmemektedir. Ancak sosyal medya içeriklerinin manipülasyon olasılığı ve hükümet söylemlerinin doğrudan otosansür etkisi altında üretilmiş olması, veri güvenilirliği açısından dikkatle değerlendirilmiştir. Ayrıca, analiz edilen içerikler belirli bir dönemi kapsadığından, söylemsel değişim ve süreklilikler sadece bu zaman aralığı bağlamında yorumlanmıştır.

Verilerdeki Komplo Mühimmatı: Komplo Mecralarında Haber Kılığına Sokulmuş Komplo Teorileri ya da Komplocu Popülist Anlatının Kurgusal Yapı Taşları

1980’li yıllardan itibaren Türkiye’de doğal kaynak siyasetinin şekillenışı, kalkınma ve çevre koruma politikaları arasında süregelen çatışmada iki ana blokun ortaya çıkmasına neden olmuştur (Orhan, 2019). Bir tarafta şirketler, hükümet yetkilileri, iş dünyası, sektör kuruluşları ve bunların desteklediği ana akım medya yer alırken; diğer tarafta yerel çevre hareketleri, meslek örgütleri, alternatif medya ve sosyal medya destekçileri konumlanmaktadır. Bu iki blok arasında zaman zaman yoğun ve kıran kırana mücadeleler yaşanmakta; söylemsel, hukuksal ve fiziksel alanlarda karşı karşıya gelinmektedir. Yine Türkiye’de gelişen yerel çevre hareketlerinin neredeyse tamamı, dış mihraklar söylemiyle “foncu”, “casus”, “maşa”; iç mihraklar söylemiyle ise “hain”, “terörist” ya da “kalkınma düşmanı” olarak damgalanmıştır. Bu eğilim, özellikle Bergama hareketinden itibaren belirginleşmiş, sonraki Cerattepe, Kazdağları ve Akbelen gibi tüm büyük çevre mücadelelerinin çekirdek kadroları bir biçimde bu tür yaftalarla hedef alınmıştır (Akdemir, 2016; Cangı, 2016). Bu tür suçlamalar büyük ölçüde hükümet yetkilileri, sektör sözcüleri, madencilik profesyonelleri-danışmanlık şirketleri ya da projeyi hayata geçirmek isteyen şirket temsilcileri tarafından dolaşıma sokulmuştur. Hükümet medyası ve şirket bülteni gibi çıkan maden yanlısı yerel gazeteler tarafından parlatılmıştır.

Aşağıdaki resimlerde görüldüğü gibi Cerattepe örneğinde, hükümet, sektör ve şirket medya aracılığıyla Yeşil Artvin Derneği'ne yönelik oldukça geniş mühimmatın kullanıldığı kapsamlı bir söylemsel komplo saldırısı icra etmiştir. Dış mihrak komplosu söyleminin baş aktörü Almanya olarak belirlenmiş; Alman vakıflarının Artvin'deki çevre örgütlerine eğitim verdiği, çevrecilerin Almanya'da eğitilip gönderildiği, protestocuların Almanya çıkarlarına hizmet eden ajanlar olduğu iddia edilmiştir. Bu operasyon dünya çevre hareketleri için ikisi de yasal, meşru ve etkili iki temel manipölasyon eksenini üzerinden yürütülmüştür: Birincisi, Türkiye'nin AB'ye katılım sürecinde yürütülen Sivil Toplum Diyaloğu Programı kapsamında 2010 yılında tasarlanan ve 143 bin avro hibe ile desteklenen Ankara merkezli Dünya Kitle İletişim Araştırma Vakfı ile Almanya'daki proje paydaşı Kultur und Art Initiative Detmold e.V. tarafından 2014-2016 Medya Programı çerçevesinde uygulanan "Çevre İçin Medya ve İletişim Ağı" (TR2010/0135.01-02/032) projesiydi. Bu proje, 2015 yılında Artvin dahil Karadeniz bölgesindeki beş ildeki yerel gazeteciler ile çevre aktivistlerini bir araya getiren beş çalıştay ve Almanya'ya yapılan yenilenebilir enerji konulu bir yurtdışı ziyaretini içermekteydi; Yeşil Artvin Derneği'nin bu sivil toplum projesine katılımı, iktidar ve şirket medyasında istismar edilmiştir (Akdemir, 2016; Öncel, 2016; Serhadartvin, 2016). İkinci olay ise, protestolar esnasında Mayıs 2016'da Alman bankalarına ihracat kredisi başvurusunda bulunduğu öğrenilen maden şirketine finansman sağlanmasını engellemek amacıyla 51 yerel STK'dan oluşan Yeşil Artvin Derneği bileşenlerinin ilgili Alman bankalarına ve kurumlarına söz konusu kredi verilmesin diye gönderdiği, yine dünya çevre hareketlerinde yaygın bir uygulama olan yatırımdan caydırma (divestment) mektuplarının, kanunsuz biçimde ele geçirilerek Sabah ve Güneş gazetelerinde manşetten manipölasyonu (Yeşil Artvin Derneği, 2016a ve 2016b). Bu iki eylem, çevre hareketini hem ulusal hem de ulusötesi bağlamda itibarsızlaştırmayı ve kamuoyunda güven kaybı yaratmayı hedefleyen stratejik bir medya saldırısına dönüştürülmüştür.

Komplo teorileri yaklaşık bir yıl boyunca hükümetin ve şirketin ulusda ve yerelde kamuoyu algısını biçimlendirme ihtiyacına göre versiyon değiştirerek ve güncellenerek devreye sokulmuştur. Özellikle Şubat 2016'da maden şirketi şantiye kurmak için maden sahasına çıkarken ve Eylül 2016'daki büyük Cerattepe davası öncesinde. Bu strateji hem ulusal hem yerel medya hem de sosyal medya kanalları aracılığıyla manşetler, ana haber bültenleri, tartışma programları ve sosyal medya paylaşımlarını kapsayacak biçimde icra edilmiştir. Star, Sabah, Güneş, Akşam, Takvim ve Yeni Akit gazetelerinin yanı sıra yerelde Artvin Çoruh Postası ve Artvin Arena Haber; televizyon

cephesinde ise aHaber, Star TV, ATV, Kanal 24 ve yerelde Rize merkezli Çay TV bu kampanyada başat rol üstlenmiştir.

2016 Şubat'ında yaklaşık bir yıl önce Türkiye ve AB iş birliğinde hibe programıyla gerçekleştirilen Karadeniz bölgesindeki yerel gazeteciler ve çevre aktivistlerini bir araya getiren yasal eğitim ve yurtdışı ziyaret programı, şirket tarafından "Alman casusluğu" olarak yaftalanmış (Öncel, 2016); böylece çevre hareketi kriminalize edilmeye başlanmıştır. 25 Şubat 2016'da Star gazetesi bu durumu "*Çevreci değil Alman Devşirmesi*" manşetiyle sunmuş, söz konusu iddialar projeyi yürüten Dünya Kitle İletişim Vakfının web sayfasından derlenen fotoğraflar ve çarpıtılmış belgelerle desteklenerek medya kampanyası derinleştirilmiştir. Performatif söylem yaklaşımında temsil pratikleri, sadece mevcut gerçekliği yansıtmaz; aynı zamanda öznelere üreterek yeni bir gerçekliği inşa eder (Wood ve Kroger, 2012). Cerattepe hareketine yönelik aşağıdaki görseller de hükümet-şirket-medya ittifakının inşa etmeye çalıştığı "tehdit algısı", "ajan" ve "terörist" yaftalarını pekiştirecek şekilde kurgulanmıştır. Yeşil Artvin Derneği başkanı ve önde gelen çevre aktivistleri "*Çevreci Değil Alman Devşirmesi*" manşeti altında "*Alman Maşası Poz verdi-İhanetin Fotoromanı*" başlığıyla kullanılan toplu fotoğraf görselinde yuvarlak içine alınarak oklarla hedef gösterilmiştir. Hareket "*Türkiye karşıtı ahtapotun kolları*"na benzetilmiştir. Bu görseller ilaveten hükümet ve şirketin trol ağları üzerinden Twitter ve Facebook gibi sosyal medya mecralarında operasyonel olarak kullanılmıştır (Doğu, 2019a). Cerattepe'deki altınların çıkarılması 26 Şubat 2016'da "*Almanya'nın rahatsızlığının sebebi*" olarak üst manşete taşınmıştır. Çevre hareketi, manşetlerde ve haber bültenlerinde üç yıl önceki Gezi olaylarıyla ilişkilendirilmiş ve "2. Gezi Kalkışması" olarak çerçevelenmiştir. Böylelikle Cerattepe çevre hareketine yönelik söylemsel ve politik saldırılar, Gezi protestolarının ardından hükümetin ve hükümet yanlısı medyanın geliştirdiği sistematik karşı-mobilizasyon stratejilerinin bir parçasına dönüştürülmüştür (Doğu, 2019b; Özen ve Doğu, 2020). Bu süreçte, ana muhalefet partisi CHP ve laik-Kemalist kesim hedef haline getirilmiş, Alman vakıfları eliyle yürütülen yatırım karşıtı kampanyaların hamisi olmakla suçlanmış, HDP ile birlikte terör örgütü PKK'nın da protestoların arkasında olduğu öne sürülmüştür. Star gazetesi CHP'yi doğrudan dönemin terör operasyonlarıyla ilişkilendiren bir manşet atmıştır: "*Cerattepe Hendek Provası*" - "*Aynı Zihniyet: PKK/HDP-CHP ittifakı, Artvin Cerattepe'deki bakır madeni işletmesine karşı oluşan halk tepkisinin, yeni bir Gezi hareketine dönüşmesi ve Türkiye geneline yayılması için kolları sıvadı*" (Star, 18 Şubat 2016). aHaber ise "*Artvin protestolarını devlete karşı bir sokak kavgasına dönüştürmek*" amacıyla "*PKK bazı*

teröristlerini bölgeye göndermiştir” iddiasında bulunmuştur (aHaber, 2016). Artvin Valiliği, bu söylemleri temel alarak şirketin özel güvenlik personelinin silahlandırılmasına dahi izin vermiştir.

Tüm komplo mecralarında arka planda aktif olarak yer alan proje sahibi şirket, çevre hareketini “Almanlarla iş birliği yapan STK’ların militanları” ve “Alman mağaları” olmakla suçlamıştır:

...Uzun zamandır hepimiz biliyoruz ki, Türkiye’deki yatırımları engellemek adına ciddi bir Alman çabası var. Üçüncü havalimanı, enerji yatırımları gibi birçok konuda Alman oyunları ile karşı karşıyayız. Artvin’de bu oyunlardan nasibini alıyor. Almanya, Türkiye’nin kendi kendine yeten bir ülke olmasının önüne geçmek ve kendisiyle süren ticari ilişkilerin azalacağı kaygısı ile, karışıklık çıkarmak istediği yerlerdeki, bazı STK ve grupları kullanarak, çeşitli yardımlarda bulunarak eylemler yaptırmaktadır. Herkes Artvin’deki bu grupların ve STK’nın kim olduğunu çok iyi biliyor... ETİ Bakır olarak, biz güzel Artvinimizi Alman mağalarını bırakmayacağız... Biz milli bir şirketiz, yatırımlarımızı ülkemizin topraklarına yapmaya devam edeceğiz. Herkes çok yakında meselenin maden meselesi olmadığını çok daha iyi anlayacaktır. (Milliyet, 11 Haziran 2016)

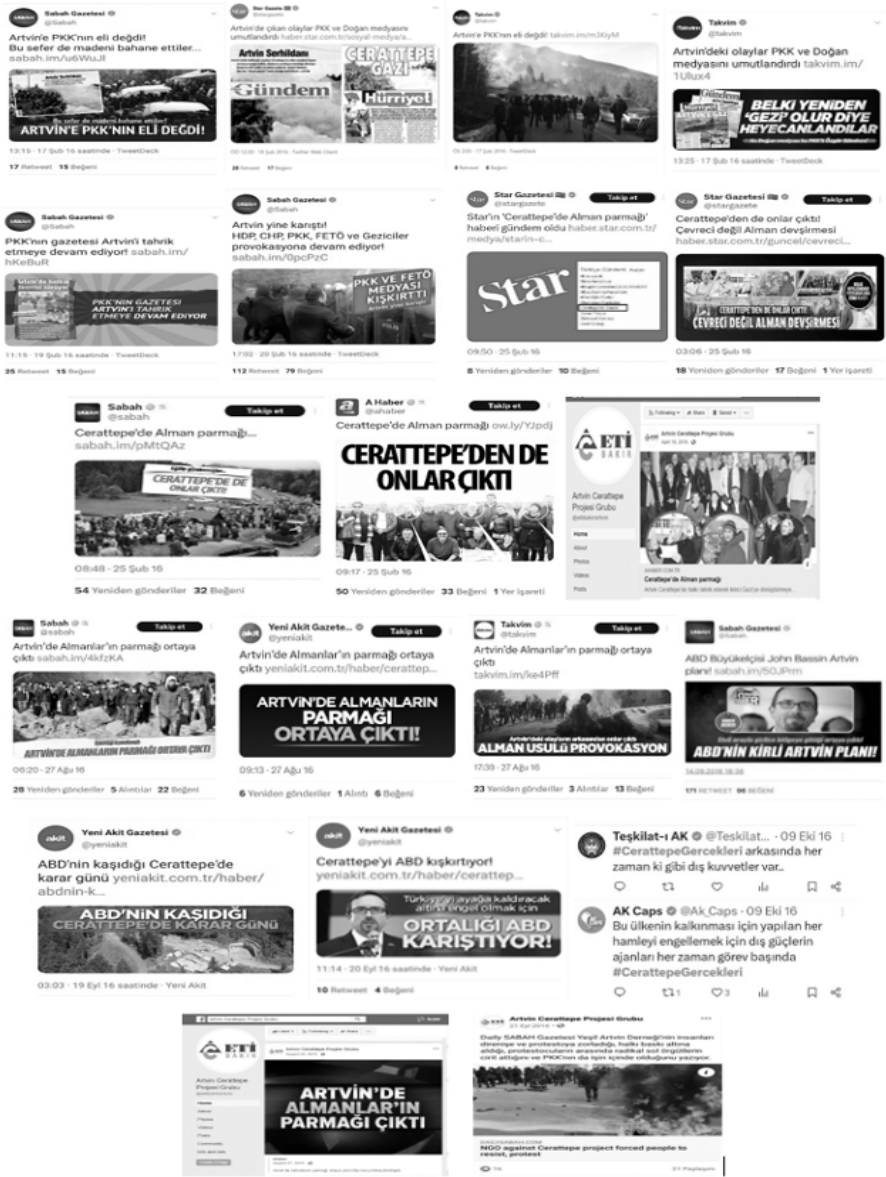
Ardından maden şirketine Almanya’nın kredi vermesini engellemek amacıyla Yeşil Artvin Derneği’nin Mayıs 2016 başında bazı Alman devlet kurumlarına ve bankalarına gönderdiği yatırımdan caydırma amaçlı mektupları birinci dalga operasyondan yaklaşık altı ay sonra 2016 Ağustos sonunda Sabah ve Güneş gazetelerinde “*Artvin’de Almanlar’ın Parmağı Ortaya Çıktı*”, “*Merkel Kendine Gel: Çevre Bahane Hedef Türkiye*” başlıklarıyla manşetten saldırı aracı olarak kullanılmıştır (Yeşil Artvin Derneği, 2016a ve b). Bu saldırılar, çevre mücadelesini gayrimeşru ve kriminal bir faaliyet olarak göstererek, hükümet-şirket-medya üçgeninde kurulan hegemonik söylemle toplumsal muhalefeti bastırmak için seferber edilmiştir. Bu organize stratejik komplo saldırıları muhalif medyada “*Yandaş medyadan Cerattepe’ye taarruz*” olarak karşılanmıştır (BirGün, 2016). Manşetleri ve ekranları yansıtan aşağıdaki görseller bu kapsamlı komplo taarruzunun sadece bir kısmını göstermektedir.

Görsel 1. Kompo Cephaneliği: Gazete Cephesi. (Görseller yazar tarafından derlenmiştir)

Görsel 2. Kompo Cephaneliği: Televizyon Cephesi. (Görseller yazar tarafından derlenmiştir)

Görsel 3. Komplö Cephaneliği: Sosyal Medya Cephesi. (Görseller yazar tarafından derlenmiştir)

Cerattepe vakasında, hükümet aktörleri, maden şirketleri ve sektör dernekleri öncülüğünde madencilik yanlısı bir koalisyon oluşturulmuş (Balcioglu, 2015); hükümet medyası bu süreçte çok önemli bir rol oynamış,

özellikle Star, aHaber ve Sabah grupları ile genel olarak “Havuz Medyası” üzerinden sosyal medya kampanyalarıyla desteklenen komplocu popülist söylemin neredeyse tüm tipik unsurlarını barındıran üç ayaklı sistematik bir dezenformasyon kampanyasına dayalı koordineli bir algı operasyonu yürütülmüştür.

Bu operasyonun dayandığı stratejinin birbirini tamamlayan üç temel sütunu şunlardı:

- 1- *Uluslararası komplo söylemi*: Hareket, Türkiye’nin yeraltı zenginliklerinin çıkarılmasını engellemek ve kalkınmasını baltalamak isteyen dış güçlerin komplosu olarak sunulmuş,
- 2- *Gezi benzetmesi*: Cerattepe çevre hareketi, ülkeyi istikrarsızlaştırmayı ve nihayetinde meşru hükümeti devirmeyi amaçlayan “yeni bir Gezi” veya “ikinci bir Gezi kalkışması” olarak çerçevelenmiş,
- 3- *Terör bağlantısı iddiası*: Hareket, kasten CHP, HDP ve terör örgütü PKK ile ilişkilendirilerek AKP hükümetine karşı bir “terör eylemi” olarak damgalanmıştır.

Bu tür iddialar, görsellerde açıkça görüldüğü üzere çapraz sahte haber üretimi temelinde geniş çapta yayılmıştır. Böylece, haber kılığına sokulmuş komplo teorileriyle medya üzerinden yürütülen bu koordineli kara propaganda, madencilik karşıtı toplumsal muhalefetin meşruiyetini sorgulatan ve onu “dış mihraklarla” ilişkilendiren bir çerçeveye yaratmıştır. Bu üç ayaklı stratejiyle amaç, çevre hareketinin meşruiyetini kırmak, AKP seçmeninin gözünde protestoları “ülkeyi kaosa sürükleyen bir dış ve iç düşman ittifakı” olarak sunmaktır. Özen ve Doğu’nun (2020) belirttiği gibi, bu stratejik çerçeveleme, hareketin sadece bir maden projesi karşıtı değil, aynı zamanda muhafazakâr kitlelerin değerlerine düşman bir kalkışma gibi algılatılmasına yol açmıştır. Bu medya operasyonu sadece kamuoyunu yönlendirmekle kalmamış, doğrudan hükümetin söylemleriyle de bütünleşmiştir.

Cerattepe Hareketine Karşı Komplocu Popülist Söylem: Bergmann’ın Üç Aşamalı Modeli Çerçevesinde Bir Analiz

Bu bölümde, Cerattepe çevre hareketine karşı icra edilen komplocu popülist söylemler, Bergmann’ın üç aşamalı modeli çerçevesinde ayrıntılandırılmıştır. Hükümet yetkilileri, iktidar ve şirket medyası ile sosyal medya platformlarında üretilen bu söylemler, çevre hareketini düşmanlaştırmak, mücrimleştirmek, gayrimeşrulaştırmak, itibarsızlaştırmak ve bertaraf etmek amacıyla organize biçimde kullanılmıştır. Belirtildiği gibi analiz, 2015–2017 yılları arasında öne

çıkan medya içerikleri, resmî açıklamalar ve sosyal medya paylaşımlarına dayanmaktadır. Cerattepe çevre hareketi, Türkiye’de ekolojik temelli yerel hareketlerin nasıl kriminalize edilebildiğini, medya ve politik söylemler aracılığıyla nasıl “tehdit” çerçevesine oturtulduğunu anlamak açısından önemli bir örnektir. 1995’te Yeşil Artvin Derneği’nin kurulmasıyla başlayan, ancak otoriter hükümetin ve saldırgan şirketin taarruzuyla 2015–2017 arasında yoğunlaşan bu mücadele, iktidar medyası, hükümet yetkilileri ve sosyal medyada örgütlü trol ağları tarafından Bergmann’ın (2025) tanımladığı üç aşamalı komplocu popülist stratejiyle koordineli bir biçimde hedef alınmıştır. Cerattepe vakasında bu adımların her biri, manşetlerden televizyon alt yazılarından, tartışma programlarına (Toplumsal Hafıza, 2016) sosyal medya kampanyalarından ilgili ilgisiz bakan açıklamalarına kadar geniş bir yelpazede gözlemlenmiştir.

Adım-1. Dış Tehditlerin İnşası: “Çevre Bahane Hedef Türkiye”

Cerattepe çevre hareketine yönelik medya söylemleri, Bergmann’ın (2025) tanımladığı komplocu popülist stratejinin ilk ayağı olan “dış tehdit inşası” çerçevesinde güçlü biçimde şekillenmiştir. Maden şirketinin 2015 Mart-Haziran döneminden itibaren yerel basında attırdığı “*Madencilik Artvin’e zenginlik getirecek*”, “*Artvinliler rahat olsun*” ve “*Dış kaynaklı akıl madenler çıkmasını, diyor*” gibi başlıklarla başlayan süreç şirketin iş makinalarıyla sahaya girip şantiye kurmayı zorladığı 2016 Şubat’ında protestoların meşruiyetini sorgulatmanın ötesinde, çevre mücadelesini yabancı müdahalelerin bir uzantısı olarak konumlandırmıştır. Tüm iktidar havuz ve şirket medyası mecralarında Alman vakıflarının “provokatörleri eğiterek” Türkiye’ye karşı “sahaya sürdüğü” iddia edilmiştir. Çevrecileri “*Çevreci değil Alman devşirmesi*” olarak damgalayan bu çerçevede, protestoların arkasında “Alman parmağı” olduğu yönündeki uydurma manşetler atılmış, Almanya’nın Artvin’deki maden karşıtlığının “ekolojik” değil “jeopolitik” bir hamle olduğu algısı yaratılmıştır. Star gazetesinin 25 Şubat 2016 tarihli komplo teorisi kılığına sokulmuş sahte haberine göre “*Artvin bölgesinde milyarlarca dolarlık maden rezervi var ama Almanya güdümlü çevrecilerin yaptığı eylemler ve açtığı davalar nedeniyle bunlar ekonomiye kazandırılmıyor.*” Teoriye göre Almanya, Türkiye’den aktivist devşirerek Türkiye’nin her yıl 100 milyar doları aşan enerji, maden ve metal ithalatına deva olacak mega projelerine karşı çıkma teknikleri içerikli özel eğitimler yoluyla Türkiye’nin üretmesini değil ithalatla kendine bağımlı kalmasını istiyordu. Kökleri 1990’ların sonunda Necip Hablemitoğlu’nun *Alman Vakıfları ve Bergama Dosyası* (2001) isimli kitabındaki fabrikasyon iddialara dayanan (Akdemir, 2011) şu komplocu söylem özetleniyordu: “*Alman Vakıfları, Bergama’da olduğu gibi Türkiye’de*

her türlü madenin çıkarılmasına karşı çıkarken, Türkiye de her yıl bu ülkeden milyarlarca dolar değerinde maden almak zorunda kalıyor.” Takvim gazetesi aynı gün tarihli uydurma haberinde *“İşte Cerattepe’deki Alman oyunu (mega projeleri engellemek için ajan yetiştiriyorlar): Artvin Cerattepe’de halkı tahrik edici ikinci Gezi’ye dönüştürmeye çalışanların gerçek yüzleri ortaya çıktı. Almanya, Türkiye’nin mega projelerine karşı çıkması için Türk provokatörlere eğitim vererek sahaya sürüyor”* (Takvim, 2016). Kanal 24 *“Artvin’de Alman oyunu: Alman güdümlü provokatörler halkı kışkırtıyor”* derken benzer uydurma çapraz haberlerin Havuz Medyası’ndaki diğer versiyonları şöyleydi:

Cerattepe’de Alman parmağı: Artvin Cerattepe’de halkı tahrik ederek ikinci Gezi’ye dönüştürmeye çalışanların gerçek yüzünü ortaya koyan belge niteliğindeki fotoğraflara Star ulaştı” (Star, 2016a).

“İşte Artvin’deki altın gerçeği: Kendisi altın çıkarmadığı halde dünya altın rezervinin büyük kısmını elinde tutan Almanya’nın sözde ‘çevreci’ maşalarını Cerattepe’de neden sahaya sürdüğünü MTA raporları ortaya koydu. Bölgede önemli miktarda altın rezervi bulunuyor. (Star, 2016b)

Cerattepe’de Alman parmağı: Artvin Cerattepe’de halkı tahrik ederek ikinci Gezi’ye dönüştürmeye çalışanların gerçek yüzü ortaya çıktı. Eğitim göndermişler. Cerattepe’de de onlar çıktı. (Sabah, 2016a)

Almanya’nın Artvin’deki kirli oyunu: Almanya’nın sözde ‘çevreci’ maşalarını Cerattepe’de neden sahaya sürdüğünü MTA raporları ortaya koydu. Bölgede altın rezervi bulunuyor. (Sabah, 2016b)

Cerattepe’de Alman parmağı: Artvin Cerattepe’de halkı tahrik ederek ikinci Gezi’ye dönüştürmeye çalışanların gerçek yüzünü ortaya koyan belge niteliğindeki fotoğraflara ulaşıldı. (aHaber, 2016)

Star gazetesi *“Alman rahatsızlığının sebebi Cerattepe’de altın var”* manşetiyle saldırırken Akşam ve Yeni Akit aynı tarihlerde ABD Büyükelçisi John Bass’ın Artvin tatilini, *“Karadeniz’de kaos Bass’kını” “Cerattepe’yi ABD kışkırtıyor”* gibi manşetlerle uluslararası komplonun kişiselleştirilmiş bir simgesine dönüştürmüştür. *“John Bass’ın Artvin ziyaretinin sırrı çözüldü: Geçtiğimiz hafta Artvin’e yapmış olduğu ‘sır’ ziyaretlerle gündeme gelen ABD Ankara Büyükelçisi John Bass’ın bu hamlesinin perde arkasındaki tarih detayı ortaya çıktı. Bölge halkını HES’ler üzerine provoke etmeye kalkışan Bass’ın bu tarihi seçmesindeki en önemli etkenin bugün yürütülecek Cerattepe karar duruşması olduğu görüldü.”* Hatta Akit’e göre *“Artvin ziyaretlerinin ortaya*

çıkmasının ardından Bass, bölgede çektiği selfie'yi yayınlamak zorunda kaldı" (Yeni Akit, 2016b). Bu söylem, Bergmann'ın tanımında olduğu gibi, dış düşman figürünün somutlaştırılması ve medyada sembolik düşmanlar yaratılması yoluyla güç kazanmıştır.

18-25 Şubat 2016'daki protestoların hemen ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan "Yavru Geziciler" benzetmesiyle Cerattepe hareketini doğrudan "içerisi ve dışarısının beraber çok ince planlanmış bir provokasyonu" olarak nitelediği Gezi Parkı eylemleriyle özdeşleştirmiştir. Liderin protestoların "dışarıda tezgâhlandığını" iddia etmesi, Artvin'deki protestocuları "Yavru Geziciler" olarak etiketlemesi ve onları dış güçlerin maşası olarak tanımlaması hareketi hedef tahtasına oturtmuştur. Türkiye ve Güneş gazeteleri "Yavru Geziciler" ifadesini 28 Şubat'ta ortak manşetlere taşımıştır. Dönemin Enerji Bakanı hatıratında, resmi komplo söylemi doğrultusunda "yer altı kaynaklarının değerlendirilmesini" stratejik ve jeopolitik bir mücadele alanı olarak çerçevelemiştir: "Altın meselesinde çok ciddi bir yabancı lobinin dezenformasyonu ile karşı karşıya kaldık. Zaten maden ve enerji meselesinde ne zaman ülkemiz faydasına olacak bir adım atsak belli amaçlar doğrultusunda fonlanan kuruluşları karşımızda gördük" (Övür, 2024).

Yaklaşık altı ay sonra, ağustos sonunda bu sefer Yeşil Artvin Derneği'nin, şirketin kredi başvurusunu engellemek üzere mayıs ayı başında Almanya'daki bankalara ve ilgili resmî kurumlara gönderdiği mektup zarflarından dördünün fotoğraflarını yayınlayan Sabah gazetesi 27 Ağustos 2016'da ve yavrusu Güneş gazetesi 28 Ağustos 2016'da mektuplarla bağlantılı komplo teorisinin yeni versiyonunu uydurmuştur. Sabah 32. sayfadan haber kılığına sokulmuş şöyle bir komplo icra etmiştir: "ARTVİN'DE ALMANLAR'IN PARMAĞI ORTAYA ÇIKTI, İşte Almanya'ya giden mektuplar: Almanlar'ın Cerattepe'de derneklerle iş birliği yaptığı kanıtlandı. Yeşil Artvin Derneği'nin Almanya ile birçok kez yazıştığı ve toplantılar yaptığı ortaya çıktı. Almanya'da birçok kamu ve özel kuruma dernek tarafından birçok mektup ve evrak gönderildi. Bunlar arasında en dikkat çekenleri ise Alman kamu kurumları. Almanya'da bakanlıklarla yazışan derneğin, irtibat halinde olduğu kurumlardan altısı bakanlık düzeyinde..." (Sabah 2016c). [Olayın aslı: Sahada şirket komplosunun bir parçası olan, Yeşil Artvin Derneği'nin Artvin postanesine teslim ettiği bu mektup zarflarının muhabirin eline nasıl geçtiği ayrı bir konu olmakla birlikte, gazetenin bu fiili Türk Ceza Kanunu m.132/3.2 kapsamında Kişiler Arasındaki Haberleşmenin Basın ve Yayın Yoluyla Yayınlanması Suçunu teşkil ediyordu, ancak o hengamede kimse bunu fark etmemişti]. Güneş gazetesinin ertesi gün attığı manşet, "MERKEL KENDİNE GEL" Sabah'taki komplo teorisini tekrarlıyordu:

ÇEVRE BAHANE HEDEF TÜRKİYE. HEP ALMAN OYUNU. Türkiye karşıtı ne kadar terör örgütü varsa hepsine kucak açan Almanya Artvin Cerattepe'deki kaos girişiminde suçüstü yakalandı... Türkiye'nin yükselişini durdurmaya çalışan Almanya'nın bu provokasyon çabalarında parmağı olduğu net bir şekilde belgelendi... GEÇTİĞİMİZ Şubat ayında Artvin'de ortaya çıkan sözde çevreciler, Cerattepe'deki bir madeni bahane ederek Gezi benzeri provokasyonlara imza atmıştı. BAKANLIKLARA MEKTUP Tamamen bağımsız ve çevreci olduğu iddia edilen derneğin mektuplarını gönderdiği bakanlıklar Almanya Dışişleri, Maliye, İçişleri, Kalkınma, Enerji ve Çevre bakanlıkları. Bu bakanlıklar dışında yazılı olarak görüşülen kurumlar arasında bankalar da var. Artvin'de bir çevreci derneğin Almanya'daki bankalar ile irtibat halinde olması da daha önce derneğin Almanya tarafından fonlandığı yönündeki iddiaları güçlendirdi. Dernek üyelerinin birçok kez Almanya'ya gitmesi orada kamu ve sivil toplum kuruluşları ile bir araya gelmesi de dikkat çekti. Ayrıca derneğin Almanya'da birçok toplantı yaptığı ortaya çıktı. AMAÇ: MADEN ÇIKARILMASIN Çevreci kılıfına bürünmüş, Alman beslemesi bu derneklerin asıl amaçlarının, Türkiye'deki maden rezervlerinin açığa çıkarılmasını engellemek ve dışa bağımlılığı sürekli hale getirmek. Türkiye'nin madenlerini çıkarmasına engel olmak isteyen Alman vakıflar, daha önce de benzer bir tiyatroyu Bergama'da da sergilemişti. Şimdi de aynı senaryonun Cerattepe'de gerçekleştirildiği ortaya çıktı...

Elbette bu komplo dalgasının da medya ayağı Yeni Akit olmadan eksik kalacaktı (Yeni Akit, 2016a). Haber kılıfına sokulmuş bu komplo teorilerinin her iki dalgası da ayrıca şirketin yerelle yönelik sosyal medyada icra ettiği gerçek algı operasyonlarının bir parçası olarak Facebook'taki Etibakır Artvin Cerattepe Proje Grubu sayfasında da kendine yer bulmuştu. Yerel Artvin Arena Haber gazetesi 20 Eylül 2016'da şirketin attırdığı *"Bu Eylemlerin Arkasında Kimler Var? Artvin halkı olarak soruyoruz: Yeşil Artvin Derneği Almanya'da nasıl bir güçle sahip ki bir şirketin kredi başvurusunu engellemeye çalışıyor?"* manşetiyle bu dalgaya destek veriyordu. Böylece, Cerattepe protestoları bir çevre hareketi olmaktan çıkarılıp, AKP hükümetini devirmeye yönelik dış kaynaklı bir komplo olarak yeniden çerçevelenmiştir. Twitterda *#CerattepeGerçekleri* hashtagı altında 30-35 bin takipçili trol hesapların söylemi aynıydı: *"Bu ülkenin kalkınması için yapılan her hamleyi engellemek için dış güçlerin ajanları her zaman görev başında."* *"#CerattepeGerçekleri arkasında her zamanki gibi dış kuvvetler var."* *"Haçlı ile hilalin savaşına Cerattepeyi kullanmak istiyorlar."* 2016 yılı Kasım'ında bile şirket komplo operasyonunu hala yerel medyada, Artvin Arena Haber gazetesinde attırdığı *"Aktivistler Almanya'da: Her taşın altından Almanya çıkıyor"* manşetiyle devam ettirirken; Yeşil Artvin Derneği'nin mektup zarflarının diğer dördü üç

yıl sonra, 19 Ağustos 2019'da komplo teorilerinin kuluçka merkezlerinden biri Yeni Şafak gazetesinde *"Maden ve enerji yatırımlarını hedef alan psikolojik bir savaş: Kazdağları Puzzlein PARÇASI"* başlıklı yeni bir komplo teorisinde kurşun olarak kullanılıyordu.

Bu dış tehdit çerçevesi, sadece uluslararası aktörlere değil, aynı zamanda "Batı"nın kolektif olarak Türkiye'nin kalkınmasını engellemeye çalıştığına yönelik daha geniş bir anlatıya yaslanmıştır. *"Türkiye karşıtı ahtapotun kolları"* (Star) *"kirli ve karanlık ittifak"* (Sabah; aHaber); sosyal medyadaki *"Haç ile Hilalin savaşı"* gibi metaforlar, komplonun çok başlı ve derin olduğuna dair algıyı beslemiş; protestoların ardındaki motivasyonun yerel ekoloji değil, Türkiye'nin stratejik zayıflatılması olduğu söylemini yaymıştır. Bu tür söylemler, Moffitt'in (2016) belirttiği şekilde, kriz atmosferi yaratarak liderin ve hükümetin güvenlik merkezli politikalarını meşrulaştırmıştır. Ayrıca, yerel düzeyde halkın bir bölümünün hareketle empati kurmasını zorlaştırmış, çevresel talepler "küresel casusluk" anlatısı içinde görünmezleşmiştir. Sonuçta dış tehdit söylemi hem protestoların meşruiyetini zedelemiş hem de onları devletin bekası ekseninde tartışılan bir güvenlik meselesine indirgemıştır. Almanya'yı dış tehdit rolüne büründüren ve iç protestocuların iç hain ve dış düşmanlar adına çalışan casuslar olarak gösterildiği hem dış tehdidin hem de iç hainlerin söylemsel olarak yaratıldığı, popülist rejimin siyasi muarızlarının çoğunu devlet düşmanı haline getirmesine izin veren bu durum, Bergmann'ın (2025) modelinde ilk aşamanın temel işlevi olan "tehdidin ulusal sınırların dışına atfedilmesi"nin birebir örneğidir.

Adım-2. İç Düşmanların Hainleştirilmesi: "Çevreci mi Terörist mi?"

Bergmann'ın ikinci aşamasına göre, dış tehdit inşasından sonra hedef, bu tehdidin içerideki "uzantılarını" işaret etmektir. *"Türkiye kendi kaynaklarını kullanmak zorundadır"* ve *"madenler milli meseledir"* söylemleri madencilik karşıtlığını dolaylı olarak "devlet düşmanlığı" ve "kalkınma düşmanlığı" ile eşleştirmiştir. Cerattepe örneğinde bu süreç, protestocuların "iç karışıklık çıkarma gayreti" olarak kriminalize edilmesiyle şekillenmiştir. Maden şirketinin *"Yeşil Artvin Derneği Artvin'i temsil etmiyor"*, *"Dernek halka baskı yapıyor"*, *"Yerli ve milli değil, dış mihrakların maşası"* gibi söylemleriyle başlatılan kara propaganda faaliyetleri birinci başlıktaki *"Alman casusluğu"* algısına ilaveten *"Yavru Geziciler"* (Türkiye; Güneş), *"Cerattepe Hendek Provası"*, *"Hendekçi HDP'liler Artvin'e sokulmadı"* (Star) ve *"Artvin'e PKK'nın eli değdi"* (Sabah) gibi manşetler, çevre aktivistlerini sadece karşıt görüşlü yurttaşlar değil, aynı zamanda "terör örgütlerinin iş birlikçileri" olarak sunmuştur. Bu söylem, Gezi Parkı protestolarında kullanılan "çapulcu",

“marjinal” ve “provokatör” “faiz-Cerattepe lobisi” çerçevelerinin birebir yeniden üretimi olmuştur. Bu komplo teorilerinin kuluçka merkezlerinin üssü, aHaber, 24 Şubat 2016’da komplo silahını şöyle ateşliyordu: *“Gezi Parkı üzerinden ülkeyi karıştırmaya çalışan karanlık lobi yine sahneye çıktı ve Artvin Cerattepe’de yapılması planlanan madeni bahane ederek yeni bir Gezi olayı çıkarmaya çalıştı. Medyayı da yanına alan kaos lobisi medya üzerinden ortalığı karıştırmak için tüm imkanlarını kullandı. Aslında amaç çok farklıydı. Hem ülke huzurunu bozmak hem de ülke ekonomisine katkıda bulunacak bir girişimi baltalamaktı.”* Altı ay sonra bir diğer kuluçka merkezi Sabah ve Güneş gazeteleri 27-28 Ağustos 2016 tarihli *“Artvin’de bölücü örgüt propagandası yaptılar”* başlıklı sahte haberlerle çevrecilerin uydurma bir ortak suç listesini yayınlıyordu: *“ÇEVRECI Mİ TERÖRİST Mİ? Doğasever olarak görünen aktivistlerin suç dosyası oldukça kabarık. Almanya güvencesiyle Türkiye’de kaosa hizmet eden sahte çevrecilerin, Terör, kasten yaralama, mala zarar verme, Cumhurbaşkanına hakaret, hükümete hakaret, memura mukavemet, kamu malına zarar, örgüt üyeliği gibi suçlardan dosyaları bulunuyor”.* İktidar medyası yaptığı kokteyle (Diken, 2016a), çevre savunucularını PKK, FETÖ, HDP ve “Doğan Medya sistemi” gibi “iç düşman” kategorileriyle aynı çerçevede anarak meşruiyetlerini hedef alıyordu. Terör yaftası ilk olarak ATV tarafından ortaya atılırken, aHaber, *“Artvin’e PKK eli değdi”*; Sabah gazetesi *“Kirli ittifaktan çirkin provokasyon”* manşetleriyle bu kampanyayı köpürtüyordu. Hareketle hiçbir ilgisi olmayan Özgür Gündem gazetesinin *“Artvin İsyanı”* başlıklı yazısında protestoları belirtmek için kullandığı Kürtçe *“Serhildan”* kelimesi üzerine atlayan iktidar ve şirket medyası fırsattan istifade terör örgütünün Artvin’deki halkı isyana kışkırttığı iddialarını manşetlere taşımıştı. Sabah gazetesi 19 Şubat 2016 tarihinde, *“PKK’nın gazetesi Artvin’i Tahrik etmeye devam ediyor”, “Artvin’e PKK’nın eli değdi” “PKK da Karadeniz’de bir hendek açmak istiyor; İlk hendek kazıldı”* diyordu. Sahada Yeşil Artvin Derneği’ni *“Artvin’e teröristleri getirmekle”* suçlayan maden şirketi, projeye özel kurduğu Etibakır Artvin Cerattepe Proje Grubu sayfasında yaptığı 21 Eylül 2016 tarihli paylaşımda operasyonun yurtdışı ayağının bir mecrası Daily Sabah’ın bir gün önceki *“Türkiye’nin madencilik bölgelerine Alman ilgisi sorun çıkarıyor”* başlıklı sahte haberindeki *“Yeşil Artvin Derneğinin insanları direnişe ve protestoya zorladığı, halkı baskı altına aldığı, protestocular arasında radikal sol örgütlerin cirit attığı ve PKK’nın da işin içinde olduğu”* manipölasyonunu aktarıyordu. Bu durum, Bergmann’ın modelindeki ikinci adımı, yani *“içerideki hainlerin teşhiri”*ni doğrudan karşılamaktadır. Bu alakasız söylemlerle çevre hareketi, ulusal güvenlik tehdidi olarak gösterilmiş ve “milli kalkınma” ile “ülke menfaatleri”ne karşı konumlandırılmıştır.

Farklı tehdit algılarını bir araya getirerek “vatansever/hain” ikilemini köpürten bu psikolojik harp düzeyindeki kriminalizasyonun etkileri (Özgür, 2020) hem toplumsal hem de hukuki düzlemde belirgindir. Dönemin Orman ve Su İşleri Bakanı, “*Bergama Altın madenini Almanlar engellemeye çalıştı*” “*Cerattepe dışarıdan engelleniyor!*” imasıyla eylemlerin “bölge halkıyla ilgisi olmadığını” ve “terör örgütleriyle ilişkili yapılar tarafından organize edildiğini” açıklamış, böylece dönemin İçişleri Bakanının “*Vurun Geçin!*” talimatında ifadesini bulan sert güvenlik müdahaleleri kamuoyu nezdinde meşru gösterilmiştir. Sosyal medyada “*Artvin’e PKK’nın eli değdi*” (Sabah) gibi paylaşımlar, yerel halkın bir kısmını pasifize etmiş, protestolara katılmanın “terörist damgası” yeme riski taşıması, katılımı düşürmüş ve hareketin yalnızlaşmasına yol açmıştır. İktidar medyası ve şirket tarafından karalama, itibarsızlaştırma ve gözdağı operasyonu olarak performe edilen bu komplocu söylemler, sadece çevresel itirazların meşruiyetini ortadan kaldırmayı hedeflememiş, aynı zamanda komplo zihniyetini besleyen “yerli” ve “milli” olan ile “yabancı” ve “tehlikeli” olan arasındaki keskin ayrımın yeniden üretilmesine de hizmet etmiştir. Protestocuları ayrıca “Ağaç kesen/yakan sahte çevreciler” olarak lanse eden ve asılsız birçok şiddet olayından sorumlu olmakla suçlayan bu strateji sadece hedef grubu şeytanlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda diğer toplumsal kesimlerin de korku ve şüpheyle geri çekilmesini sağlamıştır. Cerattepe örneği, Bergmann’ın bu mekanizmasının Türkiye’de çevre hareketleri üzerinde nasıl işlediğini açıkça göstermektedir.

Adım-3. Liderin ve Hükümetin Koruyucu Kahraman Olarak Sunulması: “Oyunu boz Türkiye!”

Üçüncü aşama, yaratılan kriz atmosferinde liderin ve hükümetin “yegâne meşru koruyucu/kurtarıcı” olarak sunulmasıdır. Komplocu zihniyet, bir dış tehdit üretmenin ve içerideki protestocuları hain olarak manipüle etmenin yanı sıra, iktidarın beka sorununu ülkenin beka sorununa tevیل ederek, kendisini söylemsel olarak yerli halkın zihninde yarattığı dış tehdide karşı milletin koruyucusu, içerideki iyi insanların gerçek savunucusu olarak konumlandırır. Bu strateji, toplumda yaratılan korkuların üzerine inşa edilir ve liderlerin dünyayı ikili bir karşıtlıkla sunmalarına olanak tanır. Bu anlatı içinde muhalif sesler ne halkla ne de ulusal çıkarla özdeşleşen bir konumda görülerek daha geniş bir mücadelenin düşmanı olarak damgalanır. Böylelikle lider, sembolik düzeyde halkla bütünleşir; dış düşmanlara ve içerideki hainlere karşı birleşik bir “iç cephe” yaratılır. Bu söylem sadece desteği artırmakla kalmaz, aynı zamanda muhalefetin bastırılmasını da meşrulaştırır; zira lider halkın iradesinin ve çıkarlarının vücut bulmuş hâli olarak sunulur. Cerattepe bağlamında, bu söylem madencilik faaliyetlerinin “milli servet” ve “kalkınma

hamlesi" olarak çerçevesiyle kendini göstermiştir. "*Artvinliler rahat olsun*" ve "*Madencilik Artvin'e zenginlik getirecek*" (Çoruh Postası) gibi ifadeler, hükümetin sadece ekonomik kalkınmanın değil, aynı zamanda ulusal bağımsızlığın garantörü olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Bu yaklaşım, ekolojik kaygıların "ekonomik gerçekler" karşısında tali bir meseleye dönüştürülmesini sağlamış, böylece protestoların meşruiyet alanı daraltılmıştır. Koruyucu figürü, özellikle 2010'ların başlarından itibaren iktidarın kişiselleştiği dönemde partizan taban için Türkiye'nin kaderiyle özdeşleştirilmiş liderin fotoğrafları manşetlerde ve ekranlarda güçlü, tavır koyan, muktedir ve dünyaya meydan okuyan dirayetli bir imajla Cerattepe protestoları bağlamına yerleştirilerek verilmiştir. Bergmann'ın (2025) modelinde bu adım, dış ve iç düşman inşasıyla oluşturulan kriz ortamında kuşatma altındaki masum ve dış ve iç kötülöklere karşı mücadele eden ahlaki aktör olarak görölen liderin "milletin koruyucusu" namı diğeri "milletin adamı" figürüyle sahneye çıkmasını ifade eder. Türkiye ve Güneş gazetelerinin taklit manşetlerinde "*Yavru Gezi'ciler*" söylemi bağlamında komployu gören ve milleti uyaran lider kendini şöyle ifade etmiştir: "*Son 3 yılda, 2013 yılı baharından beri yaşadıklarımızı şöyle bir gözünüzün önüne getirmenizi rica ediyorum. Önce İstanbul'da Gezi Olayları denilen park, ağaç bahanesiyle başlatılan ve çok ince planlanmış bir provokasyonla karşımıza çıktılar. Zannetmeyin ki bu İstanbul'da planlandı. Zannetmeyin ki bu Türkiye'de planlandı. Hayır, içerisi dışarı bu işi beraber planladılar ve birçok yerlerde bunu gördük. O kadar enteresan ki yurt dışı seyahatlerimizde bunun ipuçlarını bulduk. Nereden planlandı bunlar, bunu gördük. İşte bakın şimdi de Artvin'de Cerattepe olayı çıktı. Bu Gezi'ciler neyse bunlar da yavru Gezi'cilerdir, bunu böyle bilin.*" Böylece Cerattepe protestoları, yerel bir çevresel adalet mücadelesi niteliğinden çıkartılarak "büyük resmin", ölkeye yönelik planlı ve uluslararası boyutlu bir saldırının parçası olarak sunulmuş, iktidarın kuşatma söylemi içinde sadece liderin baş edebileceği bir ulusal beka sorununa dönüştürölmüştür: "*...milletimizin karşısında kim varsa hepsine birden 'hodri meydan' diyoruz.*" Bu söylemsel kurguda lider, benzersiz sezgi ve üstün ferasetiyle herkesin görmediğini gören, komployu ilk fark eden ve milleti zamanında uyaran kişi olarak konumlanmıştır.

Bu strateji, sadece ekonomik söylemlerle değil, aynı zamanda ulusal onur ve bağımsızlık temalarıyla da pekiştirilmiştir. Öztürk'ün (2023) işaret ettiğı gibi ekonomik başarı ve kahramanlık anlatıları, otoriter rejimlerin halk desteğini pekiştirmede kritik rol oynamakta ve bu anlatıların duygusal boyutu lider etrafında sloganlarda özlü ifadesini bulan kenetlenme güdüsü üretmektedir: "*Dik dur eğilme, bu millet seninle*". Protestolar, Erdoğan

hükümetini hedef alan bir girişim olarak çerçevelenmiş; taban nazarında geniş kabul gören mağduriyet ve öfke anlatılarından “*Rabbim başımızdan eksik etmesin*” temennilerine uzanan milliyetçilik ve İslamcılıkla terkip edilmiş altlık söylemlerle bu çerçeve içinde milleti hedef aldığı vehmedilen iç ve dış hasımlara karşı cesurca karşı koyan, yalnızca kendisinin üstesinden gelebileceği bir tehditler dizisiyle mücadele eden lider, dava adamı odaklı millî birlik söylemi (“*devletinin yanında ol*”) yeniden üretilmiş ve kitlenin “*devletimin yanındayım*” “*liderimin arkasındayım*” “*yedirmeyeceğiz*” motivasyonu, çevresel muhalefeti gayrimeşru kılan hegemonik bir sadakat çağrısına dönüştürülmüştür. Böylece iç hain ve devlet düşmanı muamelesi gören çevre mücadelesi, politika tartışmasından çıkartılarak “devlet ile düşmanları arasındaki mücadele”ye indirgenmiş; “*OYUNU BOZ TÜRKİYE!*” şiarıyla iktidar ve liderin koruyucu figürü etrafında hegemonik bir söylem inşa edilmiştir (Moffitt, 2015 ve 2016). Nihayet, protestolara katılanların talepleri sadece çevre politikaları ekseninde değil, ulusal güvenlik söyleminin gölgesinde bırakılmış; bu durum gerçekte hem Almanya’yla hem de PKK’yla hiçbir alakası olmayan çevresel adalet mücadelesinin kamusal algısını derinden etkilemiştir. Yabancı düşmanla mücadele etmek için destek kotarmaya hizmet eden dış ve iç komploların bu söylemsel yaratımları, Bergmann’ın modelinin nihai amacını, yani kriz yaratarak koruyucu lider figürünün güçlendirilmesini, Cerattepe özelinde net biçimde ortaya koymaktadır.

Karşı Adım- Karşıt/Alternatif Medya ve Sivil Toplum Söylemleri: “Bize Terörist Diyen Teröristtir”

Cerattepe çevre hareketine ilişkin iktidar medyası tarafından üretilen komplocu popülist çerçevelere karşı, bağımsız medya organları ve sivil toplum aktörleri tarafından geliştirilen söylemler hem savunma hem de karşı-hikâye inşa etme işlevi görmüştür. Bu bağlamda Yeşil Artvin Derneği’nin resmî açıklamaları, BirGün, Diken, Sözcü, Evrensel gibi bağımsız haber portalları ve ekoloji örgütlerinin basın metinleri önemli veri kaynaklarıdır. Bu aktörler, çoğunlukla iktidar medyasının Cerattepe protestocularına yönelttiği “dış güç bağlantısı”, “terör örgütü ile iş birliği” ve “kalkınma karşıtlığı” suçlamalarını açıkça reddeden, belgelerle karşı argümanlar üreten bir söylem stratejisi benimsemiştir: “*HAVUZ MEDYASI YALAN HABERDE SINIR TANIMIYOR!*” (Yeşil Artvin Derneği, 2016a ve b; Ekoloji Birliği, 2020). Özellikle “*yalan ve iftiradan siyaset malzemesi üretmek yerine gerçeğe ve sağduyuya değer verilsin*” başlıklı açıklamada, yerel halkın direnişinin sadece yaşam alanlarının savunulması amacı taşıdığı, herhangi bir siyasi ya da dış kaynaklı ajandayla ilişkisi olmadığı vurgulanmıştır. Böylece, Bergmann’ın (2025) modelinde

tanımlanan “iç hain figürünün kurulması” aşamasına doğrudan karşı çıkan bir söylem inşa edilmiştir. Yeşil Artvin Derneği iktidar ve şirket medyasının topyekûn komplo taarruzuna ayrıca yargı cephesinde de karşı koymuştur. Ancak Alman casusluğu ve terör söylemine yaslanan medya saldırısı sadece hareketi baskılamakla kalmayıp yargıyı da etkilemiş, hareket yerelde şirket ve siyasi partilerle ulusalda Havuz Medyası’nın psikolojik harbine karşı yargı tarafından da korunamamıştır. Çevre davalarında mahkeme heyetinin hedef gösterildiği ve sürgün edildiği, bilirkişilerin şirket tarafından tayin edildiği bu dönemde, 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu kapsamında çok sayıda kişi cezalandırılmıştır. Bu süreçte Yeşil Artvin Derneği, Star gazetesi ve Kanal 24’e hakaret ve terörist benzetmeleri içeren yayınlara karşı dernek başkanı ve derneğin “şeref ve itibar hakkını ihlal ettiği iddiasıyla” suç duyurusunda bulunmuş, ancak Artvin Cumhuriyet Başsavcılığı kovuşturmaya yer olmadığı kararı vermiştir. Kararda “basın özgürlüğü” ve “sert eleştiri hakkı” gerekçe gösterilmiştir. Dernek itiraz etmiş, ancak itiraz da reddedilmiş; ardından Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru yapılmıştır (AYM, 2016). Anayasa Mahkemesi başvuruyu incelemiş, gazetecilerin ağır suçlamalar yönelttiğini ancak bunların nefret söylemi kapsamına girmediğine hükmetmiştir. Mahkeme çevreci eylemlere yönelik olumsuz tutumları ve gazetecilerin yayınlarında dile getirdiği Almanya bağlantıları gibi iddiaları da değerlendirmiş, ama başvuru sahiplerinin çevreci olmaları sebebiyle doğrudan saldırıya uğramadıklarını, ifade özgürlüğü kapsamında yapılan eleştirilerin kabul edilebilir olduğunu karara bağlamış ve başvuruyu usulden reddetmiştir.

Terör yaftası ve Alman ajanlığı suçlamasına hem ulusal hem de muhalif yerel basından da sert tepkiler gelmiştir. Alternatif medya, hükümet medyasında dolaşıma sokulan komplocu temsilleri ifşa etme ve deşifre etme görevini üstlenmiştir. BirGün’ün “*Yandaş medyadan Cerattepe’ye taarruz: PKK hendekleri*” başlıklı haberi, iktidar yanlısı gazetelerdeki “Cerattepe = terör provası” çerçevesini eleştirerek, bu tür benzetmelerin somut kanıtlardan yoksun olduğunu ortaya koymuştur (BirGün, 2016). Sözcü gazetesi 61 yaşındaki yaşlı bir Artvinli kadının isyankâr sözlerini manşete taşımıştır: “*BİZE TERÖRİST DİYEN TERÖRİSTTİR*” (Sözcü, 2016). Kafkasör Doğasını Koruma ve Yaşatma Derneği Başkanı ise “*Esas teröristler bize bunu yapanlardır*” diye itiraz etmiştir (Mekânda Adalet Derneği, 2019: 122). Benzer şekilde Diken’in “*Bu da Sabah’ın ‘kokteyli’: HDP, CHP, PKK, FETÖ ve Geziciler Cerattepe’de*” başlıklı haberi, iktidar medyasının farklı muhalif grupları tek bir düşman imgesi içinde harmanlayarak “iç düşman” söylemini güçlendirdiğini ironik bir dille ifşa etmiştir (Diken, 2016a). Bu karşı söylemler, sadece savunma

amaçlı değil, aynı zamanda yalan ve manipülatif haber üretim süreçlerini görünür kılarak kamuoyunu medya okuryazarlığı açısından güçlendirme işlevi de taşımaktadır.

Karşıt söylemler, Bergmann'ın "dış tehdit inşası" adımına da eleştirel bir perspektiften yaklaşmıştır. Yeşil Artvin Derneği'nin "*Bakır üretiminin artırılmasının önündeki tüm engellerin kafasını koparacağız*" tehdidinde bulunan Trabzon valisi ve iktidar medyasına yönelik cevap metninde, "yabancı fon" ya da "Alman parmağı" iddialarının temelsiz olduğu, hareketin yerel halkın öz kaynaklarıyla sürdürüldüğü vurgulanmıştır (Yeşil Artvin Derneği, 2016a ve b). Asılsız ihbarlar yüzünden hakkında "Casusluk Soruşturması" açılan ve sonrasında "Kovuşturmaya Gerek Yok" kararı verilen (Mekânda Adalet Derneği, 2019) Yeşil Artvin Derneği başkanı "*Bunlar her pisliği yaparlar. Şirketten temiz bir şeyler beklemiyoruz zaten. Artvin halkının direnişini kıramayacaklarını anlayınca başka şeylerle yaftalamaya çalışıyorlar. Ama Artvin halkı bunlara gülüyor artık*" demiştir (Akdemir, 2016). Dernek başkanının bir diğer beyanı şöyleydi: "*Maden Şirketi, Cerattepe'ye girmek için her türlü algı operasyonları yapıyor. Ne yazık ki bunu bizim insanımızı, medyamızı kullanarak yapıyor. Hiçbir şekilde Artvin Halkı'nın birliğini bozamayınca, yalan haberlerle Artvin Halkı'nın mücadelesini kırmak istiyor. En son iddiaları Alman ajanlığı, Almanya'dan para aldığımız yalanı*" (Serhadartvin, 2016). Bu metinlerde, çevre hareketinin kökeninin bölgenin ekolojik bütünlüğünü ve yaşam hakkını savunma gerekliliğine dayandığı ifade edilerek, "dış güç" söyleminin ideolojik bir manipülasyon olduğu savunulmuştur. Aynı şekilde Cerattepe'deki maden projesinin 25 yıl önce planlandığını, Yeşil Artvin Derneği'nin ise 20 yıl önce kurulduğunu hatırlatan hareketin avukatı, verdikleri yaşam alanı mücadelesinin "Yavru Gezici" olarak damgalanmasına "*Biz yavru değiliz, 20 yıllık bir mücadeleyiz*" diye itiraz etmiştir. Komplocu popülizmin kullanımına ilişkin sahadan bir gözlemle: "*Cumhurbaşkanı bir takım hak ve demokratik mücadeleleri bazı etiketlemelerle yaftalamayı çok seven birisi. Ama bizim üzerimize yapıştırmaya çalıştığı şeyler bize uymaz. Cerattepe mücadelesi Yeşil Artvin Derneği öncülüğünde yapılan ve bütün Artvin halkına mal olmuş bir mücadeledir. Asla bu söylemlerle kirletilecek bir mücadele değildir*" (Diken, 2016b). Ayrıca muhalif medyada komplo teorileri hükümet, madencilik sektörü ve şirketin kurduğu bir komplo olarak tersine çevrilmiştir: "*Artvin'de Bergama oyunu!*" (Akdemir, 2016). Evrensel'de yayımlanan "*Havuz medyası, ekoloji mücadelelerine gözdağı verme peşinde*" başlıklı haber ise, sadece Cerattepe değil, Bergama ve Kazdağları gibi diğer çevre mücadelelerinde de benzer komplocu popülist kalıpların tekrarlandığını göstermiştir (Evrensel,

2016a ve 2016b). Böylece, alternatif medya ve sivil toplum aktörleri sadece spesifik bir olayın değil, Türkiye’de çevre hareketlerinin genel olarak kriminalize edilmesinin sistematik mantığına dikkat çekmiştir.

Bu söylemler, Bergmann’ın modelinde yer alan “liderin/hükümetin koruyucu olarak sunulması” adımına karşı da bir meydan okuma üretmiştir. Alternatif medya ve sivil toplum, maden projelerinin “milli kalkınma hamlesi” olarak değil, ekolojik yıkım ve yerel halkın haklarının gaspı olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Böylece popülist iktidarın anti-çevreci söyleminin “*halk için, halk adına*” iddiası tersine çevrilmiş; gerçek “halkın yararı”nın ekosistem bütünlüğünün korunmasında yattığı argümanı öne çıkarılmıştır. Bu yaklaşım, komplocu popülist söylemin hegemonik etkisine karşı, tabandan üretilen eleştirel karşı-hikâyelerin önemini göstermektedir.

Tartışma: Komplo Teorileri ve Otoriter Popülizmin Ekolojik İşlevi

Bu çalışmanın bulguları, Türkiye örneğinde popülist komplo söylemlerinin irrasyonel inanç kümeleri veya marjinal retorik olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, aksine iktidarın meşruiyetini tahkim eden, toplumsal muhalefeti etkisizleştiren ve siyasal alanı yeniden yapılandıran performatif bir iktidar mühendisliği stratejisi hâline geldiğini göstermektedir. Türkiye’de özellikle 2010’lu yıllardan itibaren belirginleşen komplocu popülizm, yalnızca siyasal rekabetin bir unsuru değil, aynı zamanda kriz yönetimi ve iktidar konsolidasyonunun temel araçlarından birine dönüşmüştür (Gökner, 2022; Türk, 2014). Taşkın’ın (2022) belirttiği üzere bu strateji birbirini besleyen dört temel mekanizma üzerinden işlemektedir. İlk olarak, milletin sürekli saldırı altında olduğu iddiası üzerinden dış güçler ve onların içerideki uzantıları olarak tanımlanan “yerli işbirlikçiler” üretilmekte; böylece siyasal çatışmalar ulusal varoluş mücadelesi biçiminde yeniden çerçevelenmektedir. İkinci olarak, ekonomik krizler, kurumsal başarısızlıklar ve yönetim sorunları “küresel operasyonlar” ya da “uluslararası komplolar” söylemiyle dışsallaştırılmakta; siyasal sorumluluk görünmez hale getirilmektedir. Üçüncü olarak, tehdit söylemi milli birlik çağrısıyla birleştirilerek siyasal sadakat ahlaki bir yükümlülüğe dönüştürülmekte; lider ile kitle arasında duygusal bir özdeşleşme kurulmaktadır. Son olarak ise eleştiri ya da itiraz “*düşmanla iş tutma*” olarak damgalanarak kriminalize edilmekte; akademi, medya ve sivil toplum sadakat testine tabi tutulmaktadır. Bu mekanizmalar birlikte değerlendirildiğinde komplocu popülizmin Moffitt’in (2016) belirttiği şekilde, yalnızca krizlerden beslenmediği, aynı zamanda krizleri sürekli yeniden üreterek otoriterleşmeyi kurumsallaştırdığı görülmektedir.

Türkiye’de tarihsel olarak kriz dönemleri, özellikle sağ-popülist iktidarlar tarafından kültürel kutuplaşmanın siyasal meşruiyet üretiminde araçsallaştırdığı dönemler olmuştur. Toplumsal sorunlar çoğunlukla “milletin tarihsel düşmanları”na atfedilmiş; böylece ekonomik, siyasal ve kurumsal sorunların yapısal nedenleri görünmez kılınmıştır. Bu mağduriyet anlatısı hem seçmen mobilizasyonunu hem de lider etrafında duygusal özdeşleşmeyi güçlendiren merkezi bir ideolojik çerçeve üretmiştir (Öztürk, 2023; Türk, 2014). Özellikle 2010 sonrasında hükümet, ekonomik sıkıntılar, yönetim krizleri ve artan toplumsal muhalefet karşısında “karanlıkta faaliyet gösteren sinsi güçler” anlatısına giderek daha fazla başvurmuştur (Sağlam, 2022). Bu bağlamda çevresel muhalefet de aynı söylemsel rejim içine dâhil edilmiştir. Bu süreçte mega projelere, enerji yatırımlarına ve madencilik faaliyetlerine yönelik itirazlar sıklıkla “Türkiye’nin yükselişini engellemek isteyen dış güçlerin oyunu”, “Batılı düşmanların maşalığı” ya da “milli iradeye karşı organize saldırılar” biçiminde sunulmuştur (İnal, 2022). Bu durum, sadece çevre aktivistlerini değil, onların temsil ettiği sivil muhalefeti de hedef alarak, otoriter komplocu popülizmin sistematik bir sindirme aracı haline dönüşmüştür. Cerattepe vakası tam da bu ortamda ortaya çıkmıştır.

Bergmann’ın (2025) üç aşamalı söylem modeli çerçevesinde incelediğimiz Cerattepe vakası, komplocu popülizmin nasıl performe edildiğini açıkça göstermektedir. İlk aşamada dış tehdit olarak sunulan “Alman vakıfları”, “dış destekli STK’lar” gibi figürler, milliyetçi-muhafazakâr reflekslerle harmanlanarak yerel halkın ulusal kalkınmaya karşı kışkırtıldığı iddiasıyla birleştirilmiştir. Bu dış tehditler, doğrudan çevresel mücadeleleri gayrimeşrulaştırmak için işlevselleştirilmiştir. İkinci aşamada, iç düşmanların hainleştirilmesi stratejisi, çevre aktivistlerinin terörle ilişkilendirilmesi, “*Cerattepe provokasyonu*”, “*Artvinli olmayan marjinal gruplar*” gibi ifadelerle desteklenmiştir. Üçüncü aşamada ise hükümetin ve liderin “koruyucu kahraman” olarak öne çıkarılması, krizin otoriterleşme yönünde bir fırsata dönüştürülmesini sağlamıştır. Hükümet ve şirket açıklamaları, maden projelerini “milli servetin değerlendirilmesi” olarak tanımlarken, çevre hareketlerini devlet düşmanlığıyla eşitlemiştir. Bu yaklaşım, halkın yaşam alanlarını savunma hakkını bastırırken, hükümetin tek meşru aktör olduğu bir politik tahayyül üretmiştir. Dış tehditlerin icat edilerek abartılması, güvenlik kaygılarının sürekli yeniden üretilmesi ve içerideki muhaliflerin bu tehditlerle özdeşleştirilmesi, popülist otoriterleşme pratiğinin temel stratejilerini ortaya koymaktadır.

Cerattepe örneği, ayrıca otoriter komplocu popülizmin sadece siyasi iktidarın korunması için değil, ekolojik kaynakların sermayeye tahsisi sürecinde de

ideolojik bir zemin oluşturduğunu göstermektedir ( zen, 2023). Bu zeminde uydurma komplocu anlatılar iktidar ve şirket medyası eliyle hem yerel halkın muhalefetini kırmak hem de hoyrat  evre ve kalkınma politikaları üzerinden sermaye birikimine sınırsız meşruiyet sağlamak amacıyla devreye sokulmuştur. Araştırmanın en önemli bulgusu, bu komplo teorilerinin hükümet, şirket ve sektör açısından oldukça işlevsel bir silah olduğudur. Hükümet açısından komplo söylemleri, çevresel muhalefeti ulusal güvenlik ve millî birlik eksenine taşıyarak otoriter yönetim tekniklerini meşrulaştıran bir araç işlevi görmektedir. Çevresel itirazların “dış güçlerin oyunu” olarak sunulması, muhalefetin demokratik meşruiyetini aşındırmakta ve güvenlikleştirme politikalarını kolaylaştırmaktadır. şirketler açısından komplo teorileri, yerel direnci kıran ve sorumluluğu maskeleyen bir koruma kalkanı üretmektedir. Çevresel zararlar, riskler ve olası hukuki sorumluluklar yerine tartışmanın odağı çevrecilerin sözde bağlantılarına kaydırılmakta; böylece şirket faaliyetleri kamuoyu denetiminden uzaklaştırılmaktadır. Madencilik sektörü açısından ise komplo anlatıları sektörel çıkarları “millî kalkınma”, ve “yerli üretim” dili içerisinde yeniden paketleyen bir işlev üstlenmektedir. Bu nedenle komplo teorileri yalnızca söylemsel araçlar değil; devlet, sermaye ve medya arasındaki ilişkileri düzenleyen iktidar teknikleri olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye’de 2010’lu yıllardan itibaren gözlenen politik dönüşümle birlikte, kamusal alan önemli  l de daralmış; sivil toplumun çevresel talepleri kamusal görünürlükten uzaklaştırılmıştır. Cerattepe  rneğinde bu süreç, sadece fiziksel alanlarda değil, dijital ortamlarda da somutlaşmıştır. Sosyal medya hem  evre hareketlerinin örgütlenme aracı hem de dijital lin erinin, itibarsızlaştırma kampanyalarının mecrası haline gelmiştir (Korkmaz vd., 2018; Doğu, 2019a ve b). Özellikle Twitter ve Facebook gibi platformlarda, organize partizan trol hesaplar aracılığıyla aktivistler hedef gösterilmiş; “fitneci”, “foncu”, “vatan haini”, “bölücü”, “terör destekçisi” gibi etiketlerle dijital infazlara maruz kalmışlardır. İktidar trolleri tarafından farklı kampanyalarla ve haştaglerle gerçekleştirilen dijital infazlar, sadece hareketlerin önde gelen kişilerinin itibarsızlaştırılmasına değil, kolektif hareketin bastırılmasına da hizmet etmiştir. Çevreci STK’lar, dernekler ve yerel inisiyatifler, dijital ortamda “ajan”, “paralı örgüt” “provokatör” gibi söylemlerle hedef alınmış, böylece kurumsal kimlikleri ve güvenilirlikleri zedelenmiştir. Komplo teorileri, aynı dijital ortamda hem yayılma hem de hedef gösterme aracı olarak iktidar söyleminin yeniden üretiminde kilit rol oynamıştır.

Bu çerçevede diğer önemli bir bulgu, popülist komplo teorilerinin medya üzerinden çevre hareketlerine karşı yürütülen psikolojik harp (Özgür, 2020) unsurları içeren taarruzların ayrılmaz bileşenleri olduğudur (BirGün, 2016). Cerattepe örneği, otoriter popülist bir rejimin çevresel muhalefeti etkisizleştirmek için nasıl sistematik biçimde medya manipülasyonu, suç atfetme, günah keçisi yaratma, yargı mühendisliği ve güvenlikleştirme repertuarına başvurduğunu açıkça göstermektedir. Günümüz Türkiye'sinde bu mekanizmalar, bir "komplo rejimi" olarak iç içe geçmiş durumdadır. Komplo teorileri meşru muhalefet aktörlerine karşı birer politik silaha dönüştürülmekte; muhalefet figürleri "suçlu", "terörist" "casus" ya da "dış güçlerin ajanı" olarak damgalanarak kriminalize edilmekte ve itibarsızlaştırılmaktadır. Cerattepe örneğinde bu durum, "Alman devşirmeliği", "dış güçlerin maşalı", "vatan hainliği", "kalkınma düşmanlığı", "devlet karşıtlığı", "terörle bağlantı" gibi söylemlerle açık biçimde gözlemlenmiştir. Bu söylemler, sadece medya üzerinden değil, aynı zamanda güvenlik aygıtları ve yargısal mekanizmalar aracılığıyla da işletilmiştir. 2016 yılı boyunca gittikçe otoriterleşen siyasi ortamda Artvin'de miting ve eylemler tamamen yasaklanmış, kentte 15 defa toplantı ve gösteri yürüyüşü yasağı ilan edilmiştir (Arslanalp ve Erkmen, 2020). Çevre eylemlerine katılan yurttaşlara yönelik fiziksel şiddet, gözaltılar ve idari cezalar gibi uygulamalar, söz konusu kriminalizasyonun pratik yansımalarıdır (Ulu, 2016). Bu uygulamalar, sadece eylemcilerin cezalandırılmasına değil, aynı zamanda topluma gözdağı verilmesine de hizmet etmiştir (Evrensel, 2016a). Komplo teorileri burada hem siyasi hem de hukuki meşruiyet üretiminde belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Son olarak teorik modelimizi ampirik bulgularımızla kısaca değerlendirecek olursak, Bergmann'ın (2025) üç aşamalı komplocu popülist söylem modeli, Cerattepe'deki iktidar pratiklerini anlamada açıklayıcı bir temel sunsa da belirli sınırlılıklar taşımaktadır. Bergmann'ın yaklaşımı, komplocu popülizmi öncelikle söylemsel bir olgu olarak ele almakta; bu nedenle komplo teorilerinin ekonomik çıkar ilişkileri, devlet aygıtlarının kurumsal yapısı ve doğal kaynak tahsisi üzerindeki maddi etkilerini yeterince görünür kılamamaktadır. Popülizmin "dış tehdit", "iç düşman" ve "koruyucu lider" etrafında kurulan üç aşamalı anlatısına odaklanırken, bu söylemlerin iktidarın maddi yeniden üretimi, devlet şiddetinin meşrulaştırılması ve kaynak dağılımı politikalarıyla ilişkisini geri plana atmaktadır. Bu durum, komplo anlatılarını yalnızca retorik bir stratejiymiş gibi göstermekte ve yapısal iktidar ilişkilerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bergmann'ın modeli ayrıca, popülizmi homojenleştirme eğilimindedir. Farklı tarihsel

bağlamlarda gelişen sağ ve sol popülizmlerin komplo teorilerini aynı kalıba yerleştirme riski taşımaktadır. Oysa örneğimizde öne çıkan sağ popülizmdeki milliyetçi, dini ve güvenlikçi tonlar sol popülizmdeki anti-kapitalist veya küreselleşme karşıtı eğilimlerden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Bu noktada Butter ve Knight (2020), Bergmann'ın modelinin özellikle sağ popülizme özgü söylem biçimlerini genelleştirme eğiliminde olduğunu belirtirler. Ayrıca Bergmann'ın çerçevesi, komplocu popülizmin iktidar üretimindeki rolünü açıklamakta başarılı olsa da bu söylemlere karşı geliştirilen karşı-hegemonik stratejileri, yerel direniş biçimlerini ve sivil toplum tepkilerini yeterince analiz etmez. Oysa Cerattepe ya da Kazdağları gibi çevre mücadeleleri, bu komplocu söylemlere yalnızca maruz kalan değil, aynı zamanda onları yeniden çerçeveleyen ve karşı-söylem üreten kolektif hareketlerdir. Son olarak Bergmann, komplo teorilerini genellikle liberal-demokratik düzenin patolojik uzantısı olarak konumlandırır; yani "normal" siyasetin bozulmuş biçimleri olarak görür. Oysa politik ekoloji ve eleştirel medya kuramları, komplo düşüncesini modern siyasetin içkin bir unsuru, hatta iktidarın yeniden üretiminde yapısal bir mekanizma olarak kavrar (İnal, 2022; Fairclough, 2010). Bu nedenle Bergmann'ın modeli, otoriter popülizmin söylemsel mekanizmalarını anlamak açısından değerli bir çerçeve sunsa da iktidarın maddi temelleri, ekolojik yönetim biçimleri ve direniş pratikleri dikkate alınarak daha geniş bir politik ekoloji perspektifiyle tamamlanmalıdır.

Yeşil Artvin Derneği'ne karşı icra edilen tüm bu komplo saldırılarıyla hükümet destekli şirket maden sahasına girdi ve 2017 başlarında faaliyetine başladı. Ancak Cerattepe hareketi on yıllar süren mücadelesini bırakmadı. Rize İdare Mahkemesi'nin 19 Eylül 2016 tarihindeki büyük Cerattepe davasında hükümet baskısıyla verdiği "madencilik yapılabilir" yönündeki kararının Danıştay tarafından onanmasının ardından hukuksal mücadeleyi Anayasa Mahkemesi'ne taşıdı. Hareketin yaptığı bireysel başvuru üzerine yedi yıl sonra, 21 Mayıs 2024'te Anayasa Mahkemesi özel hayata saygı hakkının ihlal edildiğine karar verdi. Ardından Rize İdare Mahkemesi projeye bakanlık tarafından verilen "ÇED olumlu" kararını iptal etti ve valilik de madencilik faaliyetlerini durdurdu. Şimdi, şirket Çevre Bakanlığı'ndan yeni ÇED raporu almanın yollarını deniyor ve hareket şirket, hükümet ve havuz medyasından yeni komplo teorisi saldırıları bekliyor. Ama artık medya aynı medya iktidar aynı iktidar olsa da çevre hareketine atılacak ne Alman casusluğu ne de terör örgütü komploları kaldı: Komplo mühimmatı bitti mi?

Sonuç

Neticede, maden şirketinin sahaya girme çabalarının yükseldiği 2015 ortalarında yerel bir gazeteye parayla attığı ilk manşetteki “*Madencilik Artvin’e zenginlik getirecek*” iddiasının aksine aradan geçen on yılda madencilik kente zenginlik getirmedi, ama yığınla komplo teorisi getirdi. Cerattepe çevre mücadelesi örneği, haber kılığına sokulmuş komplo teorileriyle Türkiye’de çevresel muhalefetin nasıl sistematik biçimde hedef alındığına, kriminalize edildiğine ve bastırıldığına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Cerattepe vakası, bu yönüyle Türkiye’de çevre hareketlerine karşı icra edilen otoriter komplocu popülist tatbikatın tipik bir örneğidir. Özellikle medyada talimatlı ve taklit manşetler, sosyal medyada koordineli trol hesaplar üzerinden yürütülen itibarsızlaştırma operasyonları, dijital infazlar, çevre aktivistlerinin kişisel olarak hedef alınması ve sivil toplum örgütlerinin ajanlaştırılması, kamusal alanın nasıl sistematik biçimde daraltıldığını da göstermektedir.

Bu çalışma Türkiye’de medya üzerinden yürütülen çevrecilik karşıtı hükümet, şirket ve sektör güdümlü kampanyaların tarihsel olarak nasıl performe edildiğinin önemli bir örneğini ortaya koymaktadır. Ancak daha özgün tarafı kamuoyu ile çevreciler arasında söylemsel bir karşıtlığın nasıl inşa edildiğini ve özel olarak popülist hegemonya üretiminin nasıl işlediğini göstermesidir. Çalışmanın bulguları Türkiye’deki çevre mücadelelerinin sadece ekolojik değil, politik hegemonya ve söylem çatışmaları bağlamında anlaşılmasına katkı sağlamakta ve komplocu otoriter bir rejimin çevre karşıtı politikalarını, sadece projelerle değil, halkı çevrecilere karşı mobilize eden söylemlerle nasıl meşrulaştırdığına işaret etmektedir. Popülist komplo teorileri, hükümet, şirket ve sektör için farklı ama birbirini tamamlayan işlevler görmektedir: Hükümet için, otoriter yönetim tekniklerini meşrulaştırma; şirket için, yerel direnci kırma ve sorumluluklarını maskeleyme ve sektör için, kuralsızlığı olağanlaştırma ve çıkarlarını “milli kalkınma”ya tercüme etme.

Cerattepe örneği, özellikle kriz dönemlerinde çevreci muhalefetin nasıl bir “ulusal güvenlik tehdidi” olarak gösterildiğini örneklemektedir. Yine bulgular kasıtlı ve yanıltıcı medya operasyonlarının ve aleni uydurma ve sahte haberlerin sivil çevre hareketini “ulusal güvenlik” eksenine nasıl yerleştirdiğini, “çevrecilerin” bir tür iç düşman olarak nasıl inşa edildiğini ve popülist otoritelerin kendilerini “vatansever kalkınma yanlısı milletin temsilcisi” olarak nasıl sunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Komplocu popülist rejimin toplumsal desteğini korumak ve muhalefeti zayıflatmak için kullandığı söylemlerle çevre ve hak savunuculuğu, kamu yararını gözetin

bir vatandaşlık pratiğinden, devletin bekasına kasteden bir tehdit imgesine dönüştürülmektedir.

Son tahlilde Cerattepe örneği, sadece Artvin özelinde yaşanan bir çevre mücadelesi olarak değil, Türkiye'deki otoriter komplocu popülizmin ekolojik meselelerle kurduğu çatışmalı ilişkinin bir izdüşümü olarak ele alınmalıdır. Cerattepe çevre hareketine karşı seferber edilen komplocu popülist pratikler, manşetlerde ve ekranlarda icra edilen sistematik linç kampanyaları Türkiye'de çevresel muhalefeti bastırmanın kronik bir yönetim tekniğine dönüştüğünü göstermektedir. Bu teknik, sadece mevcut çevre mücadelelerini değil, gelecekteki ekolojik hak taleplerini de baskı altına alacak bir modelin inşa edildiğine işaret etmektedir. Bu nedenle, çalışmanın sunduğu analiz çerçevesi Kazdağları, İkizdere, Akbelen gibi Türkiye'nin diğer çevre mücadelelerine de uygulanarak, komplocu popülist yönetimin çevresel adalet talepleri üzerindeki etkilerinin daha geniş ölçekte değerlendirilmesini önermektedir. Gelecek araştırmaların çevresel ihtilafları karşılaştırmalı biçimde incelemesi; medya, devlet ve sermaye ilişkileri arasındaki bağlantıları daha ayrıntılı biçimde analiz etmesi önem taşımaktadır. Ayrıca Cerattepe özelinde tartıştığımız, otoriter popülizmin komplo teorilerini bir siyasal silah olarak seferber etme pratiği, benzer tarihsel dönemlerde de gözlemlenebilen ve yalnızca çevresel muhalefete değil, tüm toplumsal itiraz biçimlerine yönelen yaygın bir iktidar stratejisi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu pratik, özelde Cerattepe ve genelde çevre hareketlerinin ötesine geçen daha geniş bir iktidar tatbikatı şeklinde incelenmeye açıktır. Gezi Protestoları gibi kentsel muhalefet, kadın hareketi, işçi direnişleri, barınma hakkı ve akademik özerklik mücadeleleri gibi diğer toplumsal itiraz alanları, komplocu popülizmin farklı tezahürlerinin karşılaştırmalı olarak incelenebileceği potansiyel araştırma sahaları sunmaktadır.

Sonnotlar

1- Havuz Medyası (Arşan, 2015) gazete ayağı Sabah, Star, Güneş, Türkiye, Yeni Şafak, Yeni Akit, Takvim, Akşam, Milliyet, Vatan, Zaman, Milat, Karar, Haber Türk, Diriliş Postası, Vahdet, Yeni Söz, İstiklal adlı gazetelerden, otuz civarı ulusal gazetenin on sekiz tanesinden oluşan hükümet destekli ve güdümlü medya bloku. Sayısız cemaat, tarikat ve şirket kanalı dahil televizyon kanalları ve ajanslardan öne çıkanlar ise aHaber, ATV, Star, İhlas Haber Ajansıdır.

Kaynakça

aHaber (2016) "Cerattepe'de Alman parmağı", 25 Şubat, <https://www.ahaber.com.tr/gundem/2016/02/25/cerattepede-alman-parmagi>. (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

- Akçakaya, N. (2023) "Türkiye’de Komplo Teorileri: Temalar, Kökenler ve Kaynaklar Üzerine Bütüncül Bir Soruşturma", *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1191-1224.
- Akdemir, Ö. (2016) "Artvin’e de Bergama oyunu!", 25 Şubat, <https://www.evrensel.net/haber/273495/artvine-de-bergama-oyunu>. (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).
- Akdemir, Ö. (2011) *Kuyudaki Taş-Alman Vakıfları ve Bergama Gerçeği*, İstanbul: Evrensel.
- Akkuş, A. (2023) "The parable of copycat headlines under Erdogan regime in Turkey", *Cogent Social Sciences*, 9(2), 2243723, DOI:10.1080/23311886.2023.2243723.
- Akser, M. ve B. Baybars (2022) "Repressed media and illiberal politics in Turkey: the persistence of fear", *Southeast European and Black Sea Studies*, 23(1), 159-177.
- Annovi, C. (2024) "Exploring Conspiracist Populism in Power: The Case of Kais Saied in Tunisia", *Genealogy*, 8(2), 43. <https://doi.org/10.3390/genealogy8020043>
- Arar, Y.B. (2018) "Komplo Zihniyetinin Dilsel Stratejileri: Muhafazakâr Basının Gezi Parkı Haberlerindeki Komplo Söylemi Üzerine Bir Analiz", *Toplum ve Bilim*, 143, 174-209.
- Arsan, E. (2015) "Yeni Türkiye’nin sistematik yalan üretim merkezi: Havuz medyası", (Der.) K. İnal, U.B. Gezin ve N. Sancar, *Marka, Takva, Tuğra: AKP Döneminde Kültür Kitabı*, İstanbul: Evrensel, 373-391.
- Arslanalp, M.ve T.D. Erkmen (2020) "Repression without Exception: A Study of Protest Bans during Turkey’s State of Emergency (2016-2018)", *South European Society and Politics*, 25 (1), 99-125.
- Aslandaş, A.S. ve B. Bıçakçı (2021) *Popüler Siyasî Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İletişim.
- Ayan, M.V. (2019) *Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye Medyası ve Tarihîsel Blokun Dönüşümü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- AYM-(2016) Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Nur Neşe Karahan ve Yeşil Artvin Derneği Başvurusu (Başvuru Numarası: 2016/79283) Karar Tarihi: 17/4/2019.
- Balcıoğlu, R. (2015) "Devlet, Cerattepe için toplandı!", 1 Ağustos, 08 Artvin. <http://www.08artvin.com.tr/devlet-cerattepe-icin-topladi/> (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).
- Balta, E., C. Rovira Kaltwasser ve A.H. Yagcı (2021) "Populist Attitudes and Conspiratorial Thinking", *Party Politics*, 28(4), 625-37.
- Barkun, M. (2013) *A Culture of Conspiracy*, Berkeley: University of California Press.
- Bergmann, E. (2025) *Weaponizing Conspiracy Theories*, London: Routledge
- Bergmann, E. (2018) *Conspiracy & Populism: The Politics of Misinformation*, Cham: Palgrave.

Bergmann, E. ve M. Butter (2020) "Conspiracy Theory and Populism", (Der.) M.Butter ve P.Knight, *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* içinde, London: Routledge, 330-43.

BirGün (2016) "Yandaş medyadan Cerattepe'ye taarruz: PKK hendekleri", 18 Şubat, <https://www.birgun.net/haber/yandas-medyadan-cerattepe-ye-taarruz-pkk-hendekleri-104119> (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Butter, M. (2025) "Introduction", (der.) M.Butter, K.Hatzikidi, C.Jeitler, G.Loperfido ve L.Turza, *Populism and Conspiracy Theory*, (1-11), New York: Routledge.

Butter, M ve P. Knight (Der.) (2020) *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, London: Routledge.

Byford, J. (2011) *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*, New York: Palgrave.

Cangı, A. A. (2016) "Bergama ve Diğer Ekoloji Hareketlerini İtibarsızlaştırma Operasyonu", 26 Eylül, <https://yesilgazete.org/bergama-ve-diger-ekoloji-hareketlerini- itibarsizlastirma-operasyonu-arif-ali-cangi/>. (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Diken (2016a) "Bu da Sabah'ın 'kokteyli': HDP, CHP, PKK, FETÖ ve Geziciler Cerattepe'de", 20 Şubat, <https://www.diken.com.tr/bu-da-sabahin-kokteyli-hdp-chp-pkk-feto-ve-gezciler-cerattepede/>. Son Erişim Tarihi, 17/09/2025.

Diken (2016b) "Erdoğan'ın 'yavru Gezici' dediği Artvinlilerden yanıt geldi: Biz Gezici değil, yerleşik halkız", 29 Şubat, <https://www.diken.com.tr/erdoganin-yavru-gezici-dedigi-artvinlilerden-yanit-geldi-biz-gezici-degil-yerlesik-halkiz/> Son Erişim Tarihi, 17/09/2025.

Doğu, B. (2019a) "Political Use of Twitter in Post-Gezi Environmental Protests", *Middle East Journal of Culture and Communication*, 12(2), 185-204.

Doğu, B. (2019b) "Environment as Politics: Framing the Cerattepe Protest in Twitter", *Environmental Communication*, 13(5), 617-632.

Ekoloji Birliği (2020) "Yeşil Artvin Derneği: Yalan ve iftiradan siyaset malzemesi üretmek yerine, birlik ve dayanışma için gerçeğe ve sağduyuya değer verilsin", 24 Haziran, <https://ekolojibirligi.org/yesil-artvin-dernegi-yanan-ve-iftiradan-siyaset-malzemesi-uretmek-yerine-birlik-ve-dayanisma-icin-gercege-ve-sayduyuya-deger-verilsin/> (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Elçi, E. (2024) "Right-wing populism in Turkey and the 2023 elections", *Southeast European and Black Sea Studies*, 24(2), 297-317.

Esen, B. ve Ş. Gümüşçü (2016) "Rising competitive authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly*, 37(9), 1581-1606.

Evrensel (2016a) "Havuz medyası, ekoloji mücadelelerine gözdağı verme peşinde", 29 Şubat, <https://www.evrensel.net/haber/273789/havuz-medyasi-ekoloji-mucadelelerine-gozdagi-verme-pesinde?ysclid=me5yz42q2k518633767>. (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Evrensel (2016b) "Erdoğan: Cerattepe'dekiler yavru Gezicilerdir", 27 Şubat, <https://www.evrensel.net/haber/273682/erdogan-cerattepedekiler-yavru-gezcilerdir>. Son Erişim Tarihi, 17/09/2025.

Fairclough, N. (2010) *Critical Discourse Analysis*, London: Longman.

Gökner, E. (2022) "The AKP's Rhetoric of Rule in Turkey: Political Melodramas of Conspiracy from "Ergenekon" to "Mastermind", G.M. Tezcür (Der.), *The Oxford Handbook of Turkish Politics* içinde, Oxford: Oxford University Press, 1-23.

Gürpınar, D. (2020) *Conspiracy Theories in Turkey: Conspiracy Nation*, London: Routledge.

Gürpınar, D. ve T.S. Nefes (2020) "Conspiracy theories in Turkey", (Der.) M. Butter ve P. Knight, *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, içinde, New York: Routledge, 610-623.

Hablemitoğlu, N. (2001) *Alman Vakıfları ve Bergama Dosyası*, İstanbul: Otopsi.

Hofstadter, R. (1965) *The Paranoid Style in American Politics*. New York: Alfred Knopf.

Ignatow, G. (2005) "Economic dependency and environmental attitudes in Turkey", *Environmental Politics*, 14(5), 648-666.

İnal, O. (2022) "Authoritarianism, Populism, and the Environment in Turkey", *Environmental History*, 27(4), 634-641.

Karaosmanoğlu, K. (2021) "The discourse of üst akıl: a search for hegemony in the Turkish media", *Southeast European and Black Sea Studies*, 21(1), 77-99.

Kerestecioğlu, İ.Ö ve G.G. Öztan (Der.) (2016) *Türk Sağı: Mitler Fetişler Düşman İmgeleri*. İstanbul: İletişim.

Kınık, B.N.B. (2020) *Political and Social Opposition Represented by Environmental Movements against Neoliberal Politics in Contemporary Turkey*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, The Graduate School of Social Sciences, Middle East Technical University.

Knudsen, S. (2016) "Protests Against Energy Projects in Turkey: Environmental Activism Above Politics?", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43(3), 302-323.

Korkmaz, A., F. Ustakara ve U. Aydın (2018) "Dijital Aktivizm Bağlamında Artvin Cerattepe Olayları Üzerine Bir İçerik Analizi", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (29. Özel Sayısı), 57-76.

Laclau, E. (2005) *On Populist Reason*. London: Verso.

Medeiros, J. (2018) *Conspiracy theory in Turkey*, I.B.Tauris: New York.

Mekânda Adalet Derneği (2019) *Mekânda Adalet İçin Yurttaş Davaları: Cerattepe*. İstanbul: MAD.

Milliyet (2016) "Artvin'de Bu Kez Afis Gerginliği", 11 Haziran, <http://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/artvin/artvin-de-bu-kez-afis-gerginligi-11419987>. (Son Erişim Tarihi, 10/10/2025).

Moffitt, B. (2016) *The Global Rise of Populism*, Redwood: Stanford University Press.

Moffitt, B. (2015) "How to perform crisis: a model for understanding the key role of crisis in contemporary populism", *Government and Opposition*, 50(2), 189-217.

Mudde, C. (2004) "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4), 541-563.

Mudde, C. ve C. Rovira Kaltwasser (2017) *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Müller, J-W. (2022) "What, If Anything, Do Populism and Conspiracy Theories Have to Do with Each Other?", *Social Research*, 89(3), 607-25.

Nefes, T.S. (2017) "The impacts of the Turkish government's conspiratorial framing of the Gezi Park protests", *Social Movement Studies*, 16(5), 610-622.

Övür, M. (2024) "İmamoğlu neden DEM'e sarılmak zorunda kaldı?", 19 Şubat, AHaber. <https://www.ahaber.com.tr/yazarlar/mahmut-ovur/2024/02/19/imamoglu-neden-deme-sarilmak-zorunda-kaldi>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Özler, Ş.İ. ve B. Obach, (2019) "Cultural Barriers to Environmental Mobilization in the Republic of Turkey", *Sociological Perspectives*, 62(5), 773-793.

Özler, Ş.İ. ve B. Obach (2018) "Polarization and the environmental movement in Turkey", *Journal of Civil Society*, DOI:10.1080/17448689.2018.1518773

Orhan, G. (2019) "Barriers to Environmental Movements in Turkey: Strategies of Investors and Public Authorities in Bypassing Environmental Resistance", *SÜDOSTEUROPA Mitteilungen*, 05-06

Öncel, M.R. (2016) "Alman devşirmeleri", 25 Şubat, Arhavizyon. <https://arhavizyon.com/alaman-devsirmeleri>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Özen, H. (2023) "Interpellating 'the people' against environmentalists: The authoritarian populist response to environmental mobilizations in Turkey", *Political Geography*, <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102695>

Özen, H. (2022) "Fashioning anti-environmentalism in Turkey: the campaign against the Bergama movement", (Der.) D. Tindall, M.C.J. Stoddart ve R.E. Dunlap, *Handbook of Anti-Environmentalism*, Cheltenham: Edward Elgar.

Özen, H. ve B. Doğu (2020) "Mobilizing in a hybrid political system: the Artvin case in Turkey", *Democratization*, 27(4), 624-642.

Özgür, B. (2020) "Psikolojik harp, madenciye nasıl rehber oluyor?", 8 Kasım, <https://www.gazeteduvar.com.tr/psikolojik-harp-madenciye-nasil-rehber-oluyor-makale-1,503846>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Öztürk, A. (2023) "Whisper sweet nothings to me Erdoğan: developmentalist propaganda, partisan emotions, and economic evaluations in Turkey", *Democratization*, 30(7), 1357-1379.

Parlak, İ. (Der.) (2015). *Öteki'nin Varolma Sancısı*, Bursa: Dora.

Pehlevan, H. ve B.K. Şakacı (2018) *Cerattepe Çevre Hareketi*, Bursa: Ekin.

Pirro, A. ve P. Taggart (2022) "Populists in Power and Conspiracy Theories", *Party Politics*, 29(3), 413-23.

Potter, J. ve M. Wetherell (1987) *Discourse and Social Psychology*, Newbury Park, CA: Sage

Sabah (2016a) "Cerattepe'de Alman parmağı", 25 Şubat, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/02/25/cerattepede-alman-parmagi-1456383862>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Sabah (2016b) "Almanaya'nın Artvin'deki kirli oyunu", 26 Şubat, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2016/02/26/almanayanin-artvindeki-kirli-oyunu>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Sabah (2016c) "Artvin'de Almanlar'ın parmağı ortaya çıktı", 27 Ağustos, <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2016/08/27/artvinde-almanlarin-parmagi-ortaya-cikti>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Sağlam, E. (2022) "Subjectivity, Mobilization, and Everyday Politics: Insights from Reconfigurations of Conspiracy Theories in Turkey", *Social Research*, 89(3), 831-857

Serhadartvin (2016) "Alman Ajanı İddialarına Son Nokta!", 10 Aralık, <https://www.serhadartvin.com/index.php?page=haber&file=detay&id=5617>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Sözcü (2016) "Bize terörist diyen Teröristtir", 22 Şubat, <https://www.gzt.com/gazeteler/sozcu-gazetesi-22-02-2016>. (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Stanley, J. (2018) *How Fascism Works*, New York: Random House.

Stanley, B. (2008) "The thin ideology of populism", *Journal of Political Ideologies*, 13(1), 95-110.

Star (2016a) "Cerattepe'de Alman parmağı", 25 Şubat, <http://www.star.com.tr/guncel/cevreci-degil-alman-devsirmesi-haber-1091444/>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Star (2016b) "İşte Artvin'deki altın gerçeği", 26 Şubat, <http://www.star.com.tr/guncel/alman-rahatsizliginin-sebebi-cerattepede-altin-var-haber-1091657/>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Takvim (2016) "İşte Cerattepe'deki Alman oyunu", 25 Şubat, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2016/02/25/iste-cerattepedeki-alman-oyunu>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025)

Taşkın, Y. (2022) "Populism in Turkey: Historical and Contemporary Patterns", G.M. Tezcür (Der.), *The Oxford Handbook of Turkish Politics*, (276-293), Oxford: Oxford University Press

Toplumsal Hafıza (2016, 23 Şubat) [Video]. aHaber. <https://www.ahaber.com.tr/video/programlar/toplumsal-hafiza-videolari/toplumsal-hafiza-1456188828>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Türk, H.B. (2014) *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İstanbul: İletişim.

Ulu, G. (2016) "Cerattepe'de çok sert müdahale", 22 Şubat, <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/cerattepede-cok-sert-mudahale-1101572/> (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Uscinski, J.E. (der.) (2019) *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, Oxford: Oxford University Press.

Wood, L.A. ve R.O. Kroger (2012) *Doing Discourse Analysis*, London: Sage.

Woods, D. (2014) "The Many Faces of Populism: Diverse but Not Disparate", (Der.) D.Woods ve B.Wejnert, *The Many Faces of Populism: Current Perspectives*, içinde, Bingley: Emerald, 1-25.

Yeni Akit (2016a) "Cerattepe'de Almanlar'ın parmağı ortaya çıktı", 27 Ağustos, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/cerattepede-almanlari-parmagi-ortaya-cikti-206251.html>, (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Yeni Akit (2016b) "John Bass'ın Artvin ziyaretinin sırrı çözüldü", 19 Eylül, <https://m.yeniakit.com.tr/amp/haber/213291/john-bassin-artvin-ziyaretinin-sirri-cozuldu>

Yeşil Artvin Derneği (2016a) "Yeşil Artvin Derneğinden Havuz Medyası ve Trabzon Valisine cevap", 1 Eylül, <https://yesilartvinderneği.org/yesil-artvin-derneginden-havuz-medyasi-ve-trabzon-valisine-cevap/> (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Yeşil Artvin Derneği (2016b) "Yeşil Artvin Derneği'nden Sabah'ın çarpıtma haberine tepki", 27 Ağustos, <https://yesilartvinderneği.org/yesil-artvin-derneginden-sabahin-carpitma-haberine-tepki/> (Son Erişim Tarihi, 17/09/2025).

Yılmaz, İ. ve İ. Albayrak (2021) "Instrumentalization of Religious Conspiracy Theories in Politics of Victimhood: Narrative of Turkey's Directorate of Religious Affairs", *Religions*, 12(10), 841. <https://doi.org/10.3390/rel1210084>

Yılmaz Erdoğan Filmlerinde Öğretmen Figürünün Güncel Politikalara Göre Dönüşümü

Selami İnce, Şırnak Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi

ORCID: 0000-0002-3676-9044

E-posta: selamiince@gmail.com

Öz

Bu çalışma, yönetmen Yılmaz Erdoğan'ın Türkiye'nin yakın dönem kültürel ve siyasal dönüşümünü filmlerindeki öğretmen temsili üzerinden nasıl analiz ettiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Erdoğan filmlerinde mutlaka bir öğretmen ya da eğitimci karakter yer alır ve bu figürler aracılığıyla Türkiye'nin yakın tarihine dair bir dönem okuması yapılır. Erdoğan'ın filmografisindeki öğretmen karakterleri, geleneksel pedagojik rollerin ötesinde, modernleşmenin taşıyıcısı aydınlar, toplumsal değişime uyum sağlayan pragmatist aktörler ya da siyasal baskılara maruz kalan kırılğan bireyler olarak kurgulanır. Bu figürler, tarihsel bağlamlarının hegemonik söylemleri ve kültürel kırılma noktalarıyla etkileşim içinde inşa edilerek, ideolojik hizalanmaları ve toplumsal gerilimleri yansıtan anlatı merkezlerine dönüşür. Öğretmenin çok boyutlu temsili, Erdoğan sinemasını bireysel hikâyelerin ötesine taşıyarak modernleşme süreci, merkez-taşıra ilişkisi ve kamusal otoriteyle ilişkiler üzerine bir düşünme alanı oluşturur. Taşıra konumlanan öğretmen, devletin modernleşme ideolojisi ile yerel kültür arasındaki uyumsuzluğu görünür kılarken, devlet tarafından yalnız bırakılmasına rağmen aydınlanma mücadelesini sürdürür. Bu ikili konum, karakterlerin dönüşümü potansiyelini daha dramatik ve ideolojik hale getirir. Büyük kentte ise öğretmen temsili, ekonomik krizler ve toplumsal çözülmenin yarattığı baskılar çerçevesinde şekillenir. Temsil kuramı çerçevesinde yapılan bu analiz, öğretmen figürünün yalnızca bir eğitimci olmadığını, kültürel arabulucu, ideolojik aktör ve kimi zaman toplumsal travmaların taşıyıcısı olduğunu ortaya koyar. Bu karakterler aracılığıyla kamusal aklın ve ulusal aidiyetin inşası ile otoriterleşen siyasal yapıların meşrulaştırılması gibi çelişkili süreçler analiz edilebilir. Bu bağlamda öğretmen figürü, toplumsal dönüşüm süreçlerinin sinematik bir yansıması olarak konumlandırılır. Yılmaz Erdoğan, Türkiye'nin siyasal ve kültürel dönüşümlerine paralel olarak öğretmen figürünü yeniden tanımlar. Bu temsiller, hem yönetmenin sinemasal yönelimlerindeki değişimi hem de ülkenin ideolojik evrimini yansıtır. Yönetmen, öğretmen figürüne ideolojik olarak yakın durduğunda eleştirel bir perspektif geliştirirken, uzaklaştığında temsiller, mevcut ekonomik ve ideolojik düzenle daha uyumlu bir söyleme evrilir.

Anahtar Kelimeler: Yılmaz Erdoğan Sineması, Modernleşme, Sinemada Öğretmen, Kültürel Dönüşüm, Siyasal Temsil.

The Transformation of the Teacher Figure in Yılmaz Erdoğan's Films in Accordance with Contemporary Political Discourses

Abstract

This study examines how director Yılmaz Erdoğan analyzes Turkey's recent cultural and political transformations through teacher figures in his films. A teacher or educator character is consistently present, offering a period-based reading of Turkey's recent history. In his filmography, teacher characters are constructed beyond conventional pedagogical roles as intellectual agents of modernization, pragmatic actors adapting to social change, or fragile individuals subjected to political pressures. These figures are shaped through interaction with hegemonic discourses and cultural ruptures, becoming narrative focal points that reflect ideological alignments and social tensions. The multidimensional representation of the teacher moves Erdoğan's cinema beyond individual storytelling, creating a space for reflection on modernization, center-periphery relations, and the teacher's relationship with public authority. In rural settings, the teacher reveals the disjunction between the state's modernization project and local culture, while sustaining an enlightenment struggle despite state neglect. This dual positioning intensifies the transformative and ideological dimension of the characters. In urban contexts, teacher representations are shaped by economic crises and social disintegration. Within representation theory, the teacher figure emerges not only as an educator but also as a cultural mediator, an ideological actor, and a bearer of collective trauma. Through these characters, contradictory processes—such as the construction of public reason and national identity alongside the legitimization of authoritarian structures—become analyzable. The teacher figure is positioned as a cinematic reflection of social transformation. In parallel with Turkey's political and cultural changes, Erdoğan continuously redefines the teacher figure. These representations reflect both shifts in his cinematic orientation and the country's ideological evolution. When ideologically aligned, Erdoğan develops a critical perspective exposing structural problems; when this alignment weakens, representations increasingly conform to the prevailing economic and ideological order.

Keywords: Yılmaz Erdoğan's Movies, Modernization, Teachers in Movies, Cultural Transformation, Political Representation.

Giriş

Sinema, modern toplumların hem kendilerini anlatma hem de anlamlandırma biçimi olarak işlev gören en güçlü kültürel formlardan biridir. Yalnızca estetik bir sanat pratiği olarak değerlendirilemeyecek olan

sinema, toplumsal normların üretildiği, yeniden yapılandırıldığı ve ideolojik olarak dolaşıma sokulduğu söylemsel bir alan niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle sinema, kültürel çalışmaların temel araştırma nesnelerinden biri hâline gelmiştir. Film metinleri, üretildikleri tarihsel koşullarla doğrudan ilişkili olmakla birlikte, bu koşulları yeniden yorumlayan, kimi zaman meşrulaştıran, kimi zaman da sorgulayan yapılar üretir. Bu nedenle sinema, bir yandan toplumsal gerçekliğin yansıması olarak görülürken, diğer yandan bu gerçekliğin yeniden inşasında etkin bir araç olarak değerlendirilmelidir. Özellikle toplumsal belleğin, kimliklerin ve ideolojik yönelimlerin şekillenmesinde sinemanın taşıdığı temsil gücü, onu yalnızca eğlence aracı olmaktan çıkarmaktadır ve kültürel-siyasal bir araç olarak da konumlandırmaktadır.

Türkiye sineması, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren modernleşme, toplumsal dönüşüm, kentleşme, göç, eğitim, sınıf mücadelesi, çalışma hayatı, toplumsal cinsiyet ve kimlik politikaları gibi birçok sosyolojik temanın sinemasal anlatı yoluyla işlendiği bir zemin sunar. Bu anlatıların inşasında belirli karakter tipleri-kamu yöneticisi, asker, imam, köylü, işçi, öğretmen gibi-kültürel sembollere dönüşerek toplumun geçirdiği ideolojik kırılmaların izlenebileceği temsil alanları yaratır. Bu karakterlerin nasıl temsil edildiği, yalnızca bireysel nitelikleriyle değil, içinde yer aldıkları tarihsel ve ideolojik bağlamla birlikte değerlendirilmelidir. Sonuçta öğretmen figürü, Türkiye'nin modernleşme tarihinin en merkezî simgesel aktörlerinden biri olarak öne çıkar. Cumhuriyet'in kurucu ideolojisinin taşıyıcısı, kırsal alana bilgi, bilim ve değer götüren bir aydınlanma neferi olarak kurgulanan öğretmen figürü, sadece pedagojik bir işlev üstlenmekle kalmamış, kültürel hegemonyanın yerel düzlemdeki uygulayıcısı olmuştur. Ancak bu figürün temsili, Türkiye'nin toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümüne bağlı olarak zaman içinde ciddi değişimler geçirmiştir. 1980 askeri darbesi sonrası dönemde yaşanan kültürel kırılma, 1990'lı yıllardaki siyasal kutuplaşma ve 2000 sonrası neoliberal dönüşüm, öğretmen figürünün toplumsal konumunu, kamusal işlevini ve ideolojik yükünü doğrudan etkilemiştir.¹

Yılmaz Erdoğan'ın sineması, bu dönüşüm süreçlerini kavrayabilmek açısından dikkate değer bir örneklem sunar. Her ne kadar Erdoğan sineması biçimsel olarak komediye yaslanan bir anlatı tarzına sahip olsa da bu yüzeysel formun altında yer alan tematik yapı, Türkiye toplumunun tarihsel ve kültürel krizlerini görünür kılan derinlikli bir içerik sunar. Özellikle öğretmen figürünün farklı filmlerdeki temsili, bu figürün sabit bir kimlik olmaktan çok, dönemin siyasal ve kültürel iklimine göre değişkenlik gösterdiğini ortaya

koyar. Erdoğan'ın öğretmen karakterleri, çoğu zaman sadece bireysel bir anlatı ögesi olarak kalmaz, dönemsel kırılmaları bedeninde taşıyan, farklı tarihsel momentlere tanıklık eden simgesel bir özne olarak yapılandırılır. "Günümüzde kültür her şeye benzerlik bulaştırır. Filmler, radyo ve dergiler bir sistem meydana getirir. Bu alanların her biri kendi içinde ve hep birlikte söz birliği içindedir" (Adorno, 2021: 47). Bu noktada sinemanın temsil gücü, yalnızca bireyleri anlatmakla kalmaz, toplumun kendisini nasıl gördüğünü, nasıl görmek istediğini ya da hangi değerlerle yüzleşmekten kaçındığını da açığa çıkarır. Slavoj Žižek'in ifadesiyle "Bir film asla yalnızca bir film değildir" (Diken ve Laustsen, 2016: 15). Filmler, hem dönemin ideolojik mücadelelerini görünür kılar hem de toplumun kolektif bilinçdışına dair kültürel arzuları ve hayalleri yansıtan metinler olarak okunabilir (Kellner, 2013: 34; Jung, 1959). "Dünyayı kabaca benzer şekillerde yorumladığımız için ortak anlamlar kültürü oluşturabiliyor ve böylece bir arada yaşadığımız bir sosyal dünya inşa ediyoruz" (Hall, 2017: 27). Erdoğan'ın sinemasındaki öğretmen figürü de Türkiye'nin kültürel belleğiyle siyasal atmosferi arasındaki dinamik ilişkinin görünür olduğu bir ara yüz işlevi görür. Türkiye sinemasında başından itibaren öğretmenin pedagojik konumu, yalnızca bilgi aktaran bir uzmandan öte, modernleşme ideolojisinin taşıyıcısı, devlet-toplum ilişkilerinin düzenleyicisi ve etik normların temsilcisi bir figür olarak ele alınmıştır. Ancak 2000'li yıllarla birlikte bu figür, neoliberal yeniden yapılanmanın etkisiyle ideolojik olarak işlevsizleştirilen, bireyselleşen, hatta kimi zaman sistemle uyumlu veya edilginleştirilen bir kimliğe bürünmüştür. Erdoğan'ın filmografisinde öğretmen karakteri, bir yandan seyircinin geçmişe dair özlemlerini yansıtan bir nesne olarak işlev görür, diğer yandan çağdaş krizin simgesel göstergesi olarak sunulur.

Sinema kuramı içinde temsil olgusu, bu tür karakter analizlerinin merkezine yerleşir. Stuart Hall'un temsil kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, Erdoğan'ın öğretmen figürü, kültürel temsiller aracılığıyla ideolojik kodların yeniden üretildiği söylemsel bir yapı niteliği taşımaktadır. Bu figür üzerinden Türkiye toplumunun sınıfsal yapısı, kültürel normları, siyasal yönelimleri ve tarihsel belleği hakkında çok katmanlı bir çözümleme yapmak mümkün hâle gelir. Bu çalışma Yılmaz Erdoğan'ın filmlerinde yer alan öğretmen figürünü ideolojik, kültürel ve tarihsel bağlamlar çerçevesinde incelemeyi hedeflemektedir. Temsil kuramı aracılığıyla yürütülen bu çözümleme, sinemasal bir figürün yanında Türkiye'nin son otuz yılına yayılan kültürel dönüşüm sürecinin eleştirel bir okumasını da mümkün kılacaktır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı'da olduğu gibi Türkiye'de de hızlı bir kentleşme ve nüfus artışı gözlemlenmiştir (Tekeli, 2011). Bu demografik

dönüşüm, mekânsal yapıda olduğu kadar toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda da köklü değişimlere yol açmıştır. Özellikle kırdan kente göçün hız kazanmasıyla birlikte sınıfsal ayrışma, ekonomik eşitsizlik ve kültürel kimlik çatışmaları belirginleşmiştir (Boratav, 2012). Bu toplumsal dönüşüm, edebiyat ve sinema alanlarında da güçlü bir yansıma bulmuş, özellikle Toplumsal Gerçekçi akımın Türkiye’deki yükselişini hızlandırmıştır. Toplumsal Gerçekçilik, işçi sınıfı, köylülük, kent yoksulları ve sosyal adaletsizlik gibi temaları merkeze alan, sanatı bir toplumsal eleştirici aracılığıyla konumlandıran bir anlayışı temsil etmektedir (Moran, 1994). Bu akımın yaygınlaşmasında, sınıfsal ve ekonomik eşitsizliklerin yanında dönemin siyasal iklimi de belirleyici olmuştur. Türkiye’de 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askeri darbe, mevcut hükümetin devrilmesi, dönemin başbakanının idamı ve yeni bir anayasa sürecinin başlatılmasıyla sonuçlanmıştır (Ahmad, 2008). Ancak darbeden hemen sonra 1961 yılında halk oylamasıyla kabul edilen 1961 Anayasası, önceki anayasal düzene kıyasla daha özgürlükçü hükümler içermiş ve ifade özgürlüğü, sendikal haklar, örgütlenme özgürlüğü gibi demokratik hakları genişletmiştir (Zürcher, 2004). Bu anayasal dönüşüm, özellikle 1960’lı yıllarda sanatçılara ve aydınlara daha cesur bir toplumsal eleştiri imkânı sunmuş, böylelikle edebiyat ve sinemada Toplumsal Gerçekçi eserlerin üretiminde belirgin bir artış yaşanmıştır (Scognamiglio, 2014). Kısacası, bu süreç, sanatsal üretimi yalnızca estetik bir faaliyet olmaktan çıkararak, toplumsal ve siyasal gerçeklerin ifade edildiği güçlü bir platforma dönüştürmüştür.² 1950’lerde artan sanayileşmeyle köyden kente ilk büyük göç dalgası yaşanmış, buna paralel olarak köy romanı edebiyat sahnesinde öne çıkmaya başlamıştır. Toplumsal Gerçekçi sinema, bu dönemin sosyal ve siyasal sorgulamalarından doğmuş, 1960 darbesi sonrası oluşan siyasal iklim bu anlayışın yükselişini hızlandırmıştır. Demokrat Parti iktidarını eleştiren muhalif aydınlar, 1960’tan itibaren Demokrat Parti’nin temsil ettiği değerlere karşı üretimler vermeye başlamıştır. Tahir Abacı’ya (2014: 230) göre, özellikle köy kökenli yazarlar feodal yapı, geri kalmışlık, eğitimsizlik ve kötü yaşam koşullarını betimlemiş, Kemalizme yakın durarak öğretmen ve aydın figürlerini idealize etmişlerdir. Bu temaları beyaz perdeye aktaran sinema ise modernleşmenin ve modern yaşam pratiklerinin öğrenildiği, şehir hayatının temel bileşeni olarak kendini göstermiştir. Sonuçta aydın öğretmen ve memurların öne çıkarıldığı edebiyat uyarlamaları yapılmaya başlamıştır. Bu dönemde Toplumsal Gerçekçi sinemacılar, sol -Kemalist bir bilinçle hareket etmiş, dönemi “feodal kalıntıların tasfiyesi” ve “ulusal kültür ile kurumların pekiştirilmesi” süreci olarak yorumlamıştır. Oğuz Onaran, hem sinemada hem de hayatta, toplumsal adaletsizliklerin giderilmesi ve gelişmenin sağlanması rolünün öğretmen, kaymakam ve subay gibi devlet görevlilerine atfedildiğini ifade etmektedir (1994: 42–43).

Öğretmenin Roman ve Filmlerde Politik Figür Olarak Ortaya Çıkışı

Türkiye’de sanatta ideolojik bir tutumu yansıtan ilk türün roman olduğu görülmektedir. 1960’lı yıllarda siyasi roman, bir bölümü Köy Enstitüsü mezunu öğretmen olan yazarlarca, devletin yeni tutumuyla da özdeşleşen ve bunu bir ütopya haline getiren ideolojik iklime göre kurgulanmıştır. “Millî Mücadele sonrasında başlayan ve inkılaplara bağlılığı işleyen *Vurun Kahpeye* ve *Yeşil Gece* gibi Cumhuriyet Dönemi romanları ve Mahmut Makal’ın *Bizim Köy* adlı eseriyle birlikte başlayan, köyün ve köylünün sorunlarını işleyen toplumcu gerçekçi köy romanları, ideolojinin şekillendirdiği roman kavramına örnek olmaktadır” (Ercanaslan ve Ogur, 2021: 894). Aydınlanmanın temsilcisi öğretmen figürü, romanlardaki temsilden sonra sinemada da etkili olmaya başlamış ve öğretmen, devletin kültürel hegemonyasını inşa eden, halka modern yaşamı öğretmeye çalışan bir aktör olarak kurgulanmıştır. Hasan Akbulut’un (2012: 33) ifadesiyle, bu filmlerde idealist genç öğretmenler, doktorlar ve kaymakamlar “geri kalmış” Anadolu’da aydınlanmayı yaymaya çalışırken feodalite, ağalık düzeni ve töre gibi engellerle karşılaşmalarına rağmen yılmazlar. Anadolu, “kalkındırılmayı bekleyen” bir mekân olarak tanımlanmış, idealist devlet memurları halkı modernleştirmeye çalışmıştır. Orhan Aksoy’un *Vurun Kahpeye* (1964) filmi olduğu gibi öğretmen gerektiğinde bu uğurda bedeller ödemiştir. Asuman Suner (2006), yeni Türk sinemasında mekânın yalnızca anlatının geçtiği bir arka plan olmadığını, aksine aidiyet, kimlik ve toplumsal belleğin kurulduğu bir anlatı alanı olarak işlev gördüğünü belirtir. Suner’e göre taşra hem gecikmişlik, mahrumiyet ve merkeze uzaklık duygusunu hem de samimiyet, dayanışma ve toplumsal yakınlık hissini içeren ikili bir mekân olarak temsil edilmektedir (Suner, 2006: 85). Bu kapalı, samimi ortam kalkındırılmalı ve aydınlatılmalıdır.

Bu filmler, ülkenin kültürel iklimine dair eleştirel sözü daha çok halkın inanç duygusunun kutsal değerler üzerinden nasıl araçsallaştırıldığına dikkat çekerek üretmekte ve izleyicide sorgulayıcı bir perspektif geliştirmeyi amaçlamaktadır. Öğretmen ve diğer memurlara karşı “din adamları, genellikle Toplumsal Gerçekçi sinemada eleştirilen figürler arasında yer alır ve halkın aydınlanmasını engelleyen, sömürü mekanizmalarının bir parçası olarak temsil edilir” (Karakaya, 2018: 65). Anadolu’yu konu edinen romanlarda ‘dini kötüye kullanan’ din adamına karşı özellikle iki aydın kesim, öğretmen ve subay, direniş sembolü olarak öne çıkmaktadır (Arslantepe, 2014: 127). Bu karakterler, köy ve kasabalarda modernleşme ve aydınlanma süreçlerinin ana temsilcileri olarak tasvir edilirler. Reşat Kasaba (2017), aydınlanmayı Türkiye’de salt Batı’dan alınmış bireysel bir düşünsel süreç olarak değil, devletin toplumu “modernleştirme” ve “medenileştirme”

projesi bağlamında bir araç olarak görür. Aydınlanma, merkezden çevreye yayılan hiyerarşik bir ilişki içinde işler. Batılı ve modern değerler merkezin kontrolündeyken taşra ve kırsal alanlar “medenileştirilecek” ve “aydınlanacak” alanlar olarak kurgulanır. Filmlerdeki taşra modernleşme girişimleri, merkezi ideolojilerin yerel düzeyde uygulanışını ve aydınlanma söyleminin pedagojik işlevini görünür kılar (Kasaba, 2017: 10–30). Böylece öğretmen figürü yalnızca pedagojik bir karakter olmaktan çıkar. Topakoğlu ve Canlı (2022), Türkiye sinemasında, kendi kültürlerinden farklı yerlerde çalışan öğretmenlerin ideolojik misyonlar yüklenmiş olup Cumhuriyet’in kurucu ideolojisinin topluma benimsetilmesi için öncü rol oynayan özneler olmasını “eleştirel pedagoji” ile açıklamaktadır. “Eleştirel pedagojiye göre eğitim bir yandan egemen ideolojinin yeniden üretimini sağlarken diğer taraftan egemen ideolojinin değiştirildiği yerlerdir” (Topakoğlu ve Canlı, 2022: 59).

Bu tür filmlerin ilk örneklerden biri Halide Edip Adıvar’ın *Vurun Kahpeye* isimli romanından uyarlanan filmlerdir. “Milli mücadele yıllarında taşraya tayini çıkan Aliye isimli İstanbullu bir öğretmenin milli mücadele için savaşımını, gittiği kasabada yaşadıklarını anlatan roman ilk olarak 1949 yılında *Lütfi Ö. Akad* tarafından sinemaya uyarlanmıştır” (Akıncı Yüksel, 2015) ve filmin zaman içinde farklı çekimleri yapılmıştır. Akıncı Yüksel, “toplumun şekillenmesinde öğretmenlerin çok önemli bir işlevinin olduğu, öğretmenlerin öğrencilere ve toplumun geri kalanına model oluşturduğunu” (2015: 15) tespit etmiştir. Bu yaklaşımı en iyi yansıtan örneklerden biri, 1981 yapımı *Öğretmen Kemal* filmidir. Eski bir asker olarak Öğretmen Kemal, atandığı köyde ‘devrimci’ bir aydınlanma mücadelesi vermektedir. Radikal bir figür olan Öğretmen Kemal’e kadar aydınlanmacı memur-köy öğretmeni temsili zengin örneklerden oluşan bir geçmişe sahiptir. Örneğin *Fakir Baykurt*’un 1954 tarihli köy romanı *Yılanların Öcü*, 1962’de sinemaya uyarlanmıştır. Filmde devletin en üst temsilcisi olan kaymakam, yoksul köylülerden yana adaletli bir figürdür. Ayrıca *Kemal Tahir*’in senaryosunu yazdığı 1962 yılı yapımı *Yarın Bizimdir* filminde zalim toprak ağası, eşraf, belediye başkanına karşı halkı örgütleyenler arasında bir kadın öğretmen de yer almaktadır. Daha sonra gelen *Çalikuşu* (1966) ve *Hudutların Kanunu* (1966) filmleri öğretmenin aydınlanmacı yanını daha da vurgulamaktadır. Bu eserler, 1961 Anayasası sonrası Toplumsal Gerçekçi edebiyat ve sinemada öncelikli olarak feodal yapıların tasfiyesi ile dinin toplumsal hayatta sömürü aracı olarak kullanılmasının engellenmesi temalarının işlendiğini göstermektedir. Taner Timur’a (2002) göre toplumcu gerçekçi yazarlardan aydınlanmacılık, barışçıl yaklaşım, kitlenin dönüşümü için eğitim gibi

çabalar beklenmektedir. Bu dönüşümün taşıyıcıları ise öğretmen, subay ve kaymakam gibi devlet görevlileridir.

Toplumsal Gerçekçi akım, 1960 darbesinden sonra Türk sinemasında önemli bir dönüm noktası olarak ortaya çıkmış ve teknik olarak melodram anlatı türünün egemenliğine karşı yeni bir sinema anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde çekilen filmler, sinema tarihinde 'sinemacılar kuşağı' olarak adlandırılan yönetmenler tarafından çekilmiş ve kalkınma, eşitsizlik, yoksulluk, aydınlanma, feodal baskı unsurları ve mülkiyetin dağılımındaki adaletsizlik gibi toplumsal konuları gerçekçi bir perspektifle ele almıştır. "Darbe sonrası sinema, sosyal meseleleri ön plana çıkararak, toplumun gerçek yaşantısına odaklanmayı amaçlamış ve pembe hayatların yerini gerçekçi anlatımlara bırakmıştır" (Karakaya, 2018: 54).

27 Mayıs 1960 darbesiyle edebiyat ve sinemada "aydınlanmacı figür" olarak önemli bir yer edinen öğretmenin, 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle birlikte edebiyat ve sinemadaki aydınlanmacı, toplumcu etkisinin azaldığını söylemek mümkündür. Darbeden sonra kapitalizme toplumsal muhalefet engellenmiş, ülkenin küresel piyasa ekonomisiyle bütünleşmesi ve kapitalizmle entegrasyon süreci başlatılmış, halk serbest piyasanın kurallarıyla yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Darbeyle kapitalizme veya feodaliteye karşı örgütlü mücadelenin yasaklanmasıyla toplumcu öğretmen figürünün sahneden inmesi arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. 1980 darbesinin ardından öğretmen filmleri artık kolektif politikaya vurgu yapmaktan ziyade, ülkedeki öğretmenlerin yaşadığı toplumsal ve ekonomik zorluğu birey ekseninde ele almaya başlamıştır. Örneğin *Hakkâri'de Bir Mevsim* (1983) filmindeki öğretmen, toplumsal bir aydınlanma projesinin temsilcisi veya savunucusu olarak sunulmamaktadır. Film, öğretmenin sürüldüğü taşraya gelişiyle başlar ve karakter, bireysel yabancılaşmanın etkisi altında öznelliğe, kişisel algı ve deneyime odaklanır (Oğurlu, 2019). Yoksulluk, ayrımcılık ve geri kalmışlık, film mekânı aracılığıyla somutlaştırılır. Benzer şekilde, *Öğretmen* (1988) filmi, bir öğretmenin kentteki proleterleşme sürecine tanıklık eden "aydından amele" dönüşümünü aktarır. Filmin önemi, bu dönüşüm sürecini belirli bir dönemin ekonomik, politik ve sosyal koşullarını yansıtacak şekilde gerçekçi bir anlatıya dahil edebilmesinde yatmaktadır (Özdemir, 2025). Filmde öğretmenlik mesleğinin itibarsızlaştırılması ve öğretmenlerin geçim kaygısı öne çıkar. Küçük bir köyden üstün başarıları nedeniyle İstanbul'a atanan ilkökul öğretmeni Hüsnü'nün, ekonomik zorluklarla başa çıkma çabası sırasında sağlığını kaybetmesi bu süreci somutlaştırır. Benzer temaları işleyen *Öğretmen Zeynep* (1989) ise ekonomik sıkıntılarla boğuşan

bir öğretmen, özel dersler vererek hayatta kalma çabası ve sonunda suç dünyasıyla karşılaşmasını konu alır. Bu bağlamda film, 1980’li yıllarda öğretmenlerin yaşadığı sorunları ele alırken, toplumun öğretmen mitini sorgulayan bir perspektif sunmaktadır (Barut ve Sever, 2025). Son iki filmde öğretmenin taşradan İstanbul’a, metropole gelmesi de ilginçtir.

Yılmaz Erdoğan, ülkenin güncel politik durumuna ve kültürel değişimine uygun olarak yaklaşık 10 yıl sonra “eski” öğretmeni tekrar sinema sahnesine çıkarmıştır. Erdoğan ilk dönem filmlerinde, öğretmeni, Toplumcu Gerçekçi akımın temsil ettiği biçimiyle “devrimci, ilerici aydının icra ettiği bir meslek” olarak temsil etmiştir. Daha sonraki çalışmalarında ise, yukarıda bahsedilen filmlerdeki gibi, ülke gerçeklerinden etkilenen hatta mağdur olan edilgen bir özne, bazen de sistemin taşıyıcısı bir işbirlikçi olarak temsil edilmektedir. Erdoğan hem hatırlatma yapmakta hem de var olan gerçeklikte öğretmen temsili üzerinden taraf tutmaktadır.

Öğretmen miti veya öğretmen tarafından taşranın aydınlatılması tartışmasında Selahattin Şen ve Barış Ünlü tarafından dile getirilen Türk aydınlanması ve modernleşmesinin dışlayıcı karakteri tartışmasına da değinmek gerekmektedir. Barış Ünlü’ye (2018: 192) göre ise, bu dönemde aslında, Atatürk’ün başlattığı ve yarım kalan bağımsızlıkçı-modernleşmeci/ ilerlemeci devrimin yeniden canlandırılması girişimleri öne çıkmaktadır. Bu kültür devriminin temel hedefi, eğitim aracılığıyla Anadolu halkını “Türk gibi konuşan, düşünen, duygulanan ve davranan bireyler” haline getirmektir. Bu sürecin en önemli aktörleri ise okullarda görev yapan öğretmenlerdir. Onlar, bu zihinsel dönüşümün “askerleri” olarak görülmekteydi. Selahattin Şen (2019), *Gemideki Hayalet: Türk Sinemasında Kürtlüğün ve Türklüğün Kuruluşu* adlı çalışmasında özellikle Kürt çocuklarına eğitim veren taşra öğretmeni figürünü, modernleşme ve aydınlanma söyleminin taşıyıcısı ve kolonyal pedagojinin aracı olarak ele alır. Öğretmen, modern bilgi ve rasyonaliteyi temsil eden özne iken yerel halk, eğitilmesi gereken nesne olarak konumlandırılır. Böylece taşrada kurulan eğitim ilişkisi merkezden çevreye doğru işleyen bir kültürel aktarım ve disiplin mekanizması biçiminde görünür (Şen, 2019: 274–275). Şen, burada da değerlendirilen *Vizontele* ve *Vizontele Tuuba* gibi filmleri kolonyalist temsil bağlamında ele alarak anlatının Kürtlük ile Türklük arasındaki asimetrik ilişkiyi yeniden ürettiğini ileri sürmektedir. Şen’e göre Türkiye sinemasında Kürtlerin temsili uzun süre “medenileştirilmeye muhtaç” bir toplumsallık olarak kurulmuştur. Bu bağlamda Kürtler çoğu zaman “geri kalmış”, “batıl”, “ilkel” ve “çocuk gibiler” şeklinde stereotipleştirilen bir imgeyle temsil edilmiştir (Şen, 2019:

164). Bu temsil rejimi içinde öğretmen, hem modernleşmenin hem de aydınlanma söyleminin taşıyıcısı olarak merkezi bir konuma yerleştirilir. Şen, Türkiye sinemasında öğretmen, hemşire veya mühendis gibi karakterlerin çoğu zaman “uygarlaştırma ve eğitime faaliyeti” yürüten figürler olarak kurgulandığını belirtir (Şen, 2019).

Aslında öğretmenin veya memurların aydınlanmacı figürler olarak konumlandırılmaları bu perspektifin içinde yer almıştır. “Türk sinemasında halkı ‘eğitimle’ aydınlatan ‘sağlıkla ‘iyileştiren’, askerle ‘ıslah’ eden, modern Cumhuriyetin idealist devlet görevlilerinin hikâyelerinde sinematik zemin genellikle köydür” (Şen, 2019: 76). Toplumsal Gerçekçi edebiyatta ve sinemada öğretmen, pedagojik bir süreç içinde öğrenci yetiştirmekle görevli olmayıp okulun araçsallaştırıldığı bir yeni toplum düzeni kurmanın öznesi olarak temsil edilmektedir. Köy ülkenin küçük bir prototipi olarak görülmekte, köyde sağlanacak yarı feodal kapitalizmin tasfiyesi amaçlı devrimci dönüşüm sanki ülkenin tümünün dönüşümü gibi değerlendirilmektedir. “Kapitalizme toplumsal muhalefetin arttığı 1960-1980 yılları arasında yazılan romanlarda, öğretmen bir sosyal tip olarak silinir, konu edildiğindeyse sadece devrimci, ilerici aydının icra ettiği bir meslek olarak temsil edilir” (Bağdatlı, 2021: 174). Bağdatlı, öğretmenlik mesleğinin değil, öğretmenin toplumsal rolünün temsil edildiğini belirtir. Zaten metnin devamında Narin Bağdatlı “son kırk yılda ise öğretmenlik, bir sosyal tipleştirmenin merkezi olmaktan çıkmakla kalmaz, bir meslek olarak romanlarda hemen hiç yer bulmaz” tespitini yapmaktadır. Bağdatlı’nın belirttiği gibi öğretmen sadece romanlardan değil filmlerden de mesleki ya da organik aydın olarak temsil edilmekten silinmiştir.

Yöntem ve Araştırmanın Önemi

Bu çalışmada filmler, yalnızca estetik veya teknik sinematografik özellikleri bakımından değerlendirilen görsel ürünler olarak değil, toplumsal anlamların üretildiği, ideolojik söylemlerin dolaşıma girdiği ve kültürel değerlerin temsil edildiği çok katmanlı metinler olarak ele alınmaktadır. Bu çerçevede çözümleme, filmlerin biçimsel özelliklerinden ziyade anlatsal yapıları, karakter temsilleri ve sembolik anlatım biçimleri üzerinden yürütülmektedir. Olay örgüsünün kuruluşu ve karakterlerin anlatı içerisindeki konumlanışı, çalışmanın temel analitik eksenini oluşturmaktadır. Araştırmanın odak noktası, Yılmaz Erdoğan’ın filmlerinde yer alan öğretmen figürünün temsili olup, bu figür yalnızca pedagojik bir mesleki rolü temsil eden bir karakter olarak değil, toplumsal değerlerin aktarımı, kamusal sorumluluk ve kolektif bilinç gibi alanlarla ilişkili toplumsal bir figür olarak ele alınmaktadır. Çalışma,

öğretmen figürünün film anlatıları içerisinde hangi anlamlarla kurgulandığını ve hangi toplumsal roller üzerinden görünür kılındığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Sinemanın ideolojik üretim süreçleriyle olan ilişkisini analiz edebilmek için, temsillerin toplumsal bağlamda nasıl yapılandırıldığını, ne tür söylemsel stratejilerle sunulduğunu ve hangi kültürel kodlara referans verdiğini çözümlemek gerekir. Stuart Hall'un (2017) temsil kuramı, özellikle kimlik, kültür ve ideoloji arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara kuramsal bir temel sunar. Hall'a göre temsil, nesnelerin ya da bireylerin doğrudan bir "yansıtılması" değil, toplumsal anlamın söylemsel pratikler aracılığıyla üretildiği bir süreçtir. Hangi anlamların görünür kılındığı, hangilerinin bastırıldığı veya dışlandığı bu söylemsel yapı içerisinde belirlendiğinden temsil ideolojik bir işleve sahiptir. "Temsil, zihinlerimizde, dil yoluyla kavramlar için anlam üretmektir. Kavramlar ve diller, 'gerçek' dünyaya ait nesneleri, insanları, olayları veya kurgusal nesnelerin, insanların ve olayların dünyasını *işaret etmemizi* sağlayan bir bağıdır" (Hall, 2017: 25). Bu kuramsal zeminde sinema, toplumsal yapının statik bir aynası değil, kültürel ve ideolojik çatışmaların sahnelendiği bir mücadele alanı olarak değerlendirilmelidir. Göran Therborn'un (2008: 89) belirttiği üzere, ideolojiler bireylerin yalnızca zihinsel dünyalarını değil, gündelik pratiklerini ve toplumsal ilişkilerini de belirleyen yapısal mekanizmalardır. Sinema, bu mekanizmaların hem yeniden üretildiği hem de sorgulandığı bir kültürel mecradır. Yılmaz Erdoğan'ın sinemasında öğretmen figürü, ideolojik süreklilik ve kopuşları temsil eden bir özne olarak işlev görür. Bu figür, özellikle devlet-toplum ilişkisinin kırılma yaşadığı tarihsel momentlerde, ideolojik gerginliklerin ve kültürel çatışmaların taşıyıcısı hâline gelir. Raymond Williams'ın kültürü "tarihsel olarak üretilen anlamlar bütünü" olarak tanımlaması (aktaran Turner, 2016: 71), sinemasal temsillerin sadece bireysel tercihlerle değil, tarihsel olarak biçimlenen söylemsel alanlarla kurduğu ilişki üzerinden çözümlenmesini gerektirir. Erdoğan sinemasında öğretmen figürü, bir yandan kültürel iktidarın taşıyıcısı olarak inşa edilirken, diğer yandan bu iktidarın çözülme anlarına da tanıklık eden bir figürdür.

Araştırma nitel yaklaşım çerçevesinde yürütülmüş, veri kaynağını Yılmaz Erdoğan'ın seçili filmleri oluşturmuştur. Filmler doküman incelemesi yöntemiyle ele alınmış, öğretmen figürünün anlatı içerisindeki konumlanışı, işlevi ve toplumsal temsiliyetini ortaya koymak amacıyla temsil teorisi çerçevesi içinde ve anlatı analizi yöntemi çerçevesinde incelenmiştir. Bu çalışmada filmler, sinematografik teknik unsurların ötesinde, toplumsal

ve ideolojik anlamlar üreten kültürel metinler olarak ele alınmıştır. Analiz, olay örgüsü, karakter temsilleri ve metaforik anlatılar temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem tercih edilerek sinemanın yalnızca estetik ve öznel bir sanat ürünü olmadığı, toplumsal gerçekliği yeniden üreten, ortak anlam dünyasını şekillendiren ve ideolojik işlevler üstlenen bir kültürel araç olduğu ortaya konmuştur. İnceleme, öğretmen temsilleri üzerinden sinemanın inşacı ve ideolojik yönlerine odaklanmıştır. Bu yöntemsel yaklaşım, öğretmen karakterinin film anlatıları içindeki rolünü ve taşıdığı toplumsal anlamları bütüncül bir perspektifle değerlendirmeye imkân sağlamaktadır. John Fiske'e (1996) göre anlam, metnin içinde sabit bir içerik olarak bulunmaz. Medya metinleri izleyici tarafından aktif olarak yorumlandığında ve alımlandığında çeşitli anlamlar üretir, dolayısıyla medya metinlerinin anlamı metinizleyici etkileşimi üzerinden inşa edilir. Bu da bize öğretmen figürünün Hall'un (2017) inşacı yaklaşımı doğrultusunda, öğretmen figürünün sabit değil, tarihsel, ideolojik ve söylemsel bağlamlara göre sürekli yeniden kurulan bir temsil alanı olduğunu göstermektedir ve inşa alımlama ile birlikte oluşturulmaktadır.

Çalışmanın temel sorunsalı, Erdoğan'ın sinemasında öğretmen figürünün Türkiye'nin kültürel ve siyasal dönüşüm süreçleri bağlamında nasıl temsil edildiğidir. Sorunsalın yanıtı, öğretmen figürünün bireysel özelliklerinin yanında onun temsil ettiği tarihsel süreklilik, toplumsal çatışma ve ideolojik kırılmalarda aranmıştır. Filmlerdeki öğretmen figürü kimi zaman sistemin meşruiyetini yeniden üretmeye hizmet eden bir uzantı, kimi zaman ise hegemonik söyleme karşı konumlanan bir muhalif özne olarak yapılandırılmıştır. Bu çözümleme, öğretmen figürü üzerinden Türkiye toplumunun kültürel dönüşümünü, kamusal alanın daralmasını ve neoliberal bireyciliğin yaygınlaşmasını anlamaya yönelik çalışmalara sinema alanından veri üretmeyi amaçlamakta, böylece sinema aracılığıyla toplumsal belleğin nasıl yeniden üretildiğine ve dönüştürüldüğüne dikkat çekilmektedir. Öğretmen figürleri aracılığıyla Erdoğan sineması, tarihsel anlatıları yeniden kurmakla kalmaz, onları ideolojik düzeyde sorgular ve görünür kılar.

Bulgular

Yılmaz Erdoğan sinemasında öğretmen temsilleri, Türkiye'nin farklı tarihsel dönemlerde geçirdiği sosyo-politik ve kültürel dönüşümlerin sinemasal belleğini görünür kılan önemli anlatı unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Filmlerde öğretmen figürü yalnızca pedagojik bir özne ya da bireysel karakter olarak değil, değişen devlet ideolojisinin, modernleşme söylemlerinin, kamusal otorite anlayışının ve toplumsal değer sistemlerinin

taşıyıcısı olarak temsil edilmektedir. Bu bağlamda öğretmen karakterleri, içinde bulundukları tarihsel dönemin hegemonik ideolojileri, kültürel normları ve siyasal atmosferiyle doğrudan ilişkilenen çok katmanlı bir temsil alanı üretmektedir. Çalışmanın bulguları, Erdoğan'ın filmografisinde öğretmen figürlerinin, değişen zaman içinde, değişen siyasal rejimlerin ve kültürel tahayyüllerin izlerini taşıyan simgesel bir karaktere dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda aşağıda, Erdoğan sinemasındaki öğretmen temsilleri kronolojik bir perspektifle ele alınmış, karakterlerin temsil ettikleri dönemin siyasal, ideolojik ve kültürel dinamikleri sinemasal anlatı bağlamında analiz edilmiştir.

Öğretmen Figürünün Aydınlanmacı Temsili: Vizontele ve Vizontele Tuuba
Michel Foucault, Özne ve İktidar içinde yer alan "Siyasi Aklın Bir Eleştirisine Doğru" bölümünde çoban figürünü pastoral iktidarın temel modeli olarak tartışır. Foucault'ya göre bu modelde yönetim, sürünün bütünü olduğu kadar her bir bireyi de kapsar: "Çobanın iktidarı, sürünün her üyesine ayrı bir özen gösterilmesini içerimler" (Foucault, 2016: 31). Bu nedenle pastoral iktidar hem kolektife hem bireye yönelir, Foucault bunu "hem herkese hem de her birine yönelen bir iktidar" olarak ifade eder. Çoban figürü bireylerin sürekli gözetimi ve yönlendirilmesiyle ilişkilidir. Foucault'ya göre bu pastoral yönetme mantığı modern dönemde ortadan kalkmaz, aksine Aydınlanma Çağı ile birlikte gelişen yeni siyasal akıl içinde farklı kurumsal biçimlerde yeniden ortaya çıkar. Dolayısıyla modern kurumlarda ortaya çıkan öğretmen figürü de öğrencileri tek tek izleyen ve yönlendiren bir konumda yer alır. Foucault'ya göre, günümüz toplumlarında bu durum "devlet içinde hukuksal bir birlik çerçevesi olarak işleyen siyasal iktidar ile 'pastoral' diye adlandırabileceğimiz, rolü istisnasız herkesin yaşamını güvence altına almak, devamlılığını ve düzeyinin yükselmesini sağlamak olan bir iktidar arasında arasındaki iktidarı kapsamaktadır" (2016: 36-37).

Böylece çoban ve öğretmen figürleri, farklı tarihsel bağlamlara ait olsalar da bireylerin gözetimi ve yönlendirilmesi yoluyla işleyen iktidar tekniklerinin, pastoral yönetimden modern disiplinler kurumlara uzanan sürekliliğini gösteren söylemsel temsilciler olarak karşılaştırılabilir.

Yılmaz Erdoğan'ın sinema kariyerinin başlangıcını oluşturan *Vizontele* (2001) ve devam filmi *Vizontele Tuuba* (2004), Türkiye'nin taşra-modernleşme ilişkisini sinemasal olarak temsil eden önemli yapıtlar arasında yer almaktadır. Her iki film de öğretmen figürünü sadece bir meslek mensubu ya da pedagojik aktör olarak değil, modernleşme söyleminin kültürel taşıyıcısı,

Cumhuriyetçi aydınlanmacı tahayyülün temsilcisi ve dönemin siyasal gerilimlerinin odağındaki özne olarak kurgulamaktadır. Filmler bu anlamda 1960'lı yıllardaki Toplumsal Gerçekçi örnekleri çağrıştırmaktadır. Haldun Gülalp (2017), Kemalist modernleşme projesini Batılılaşmayı benimseyerek Batı emperyalizmini alt etme girişimi olarak tanımlar. Gülalp'e göre, 1930'lar ile 1970'ler arasındaki egemen ideoloji, ulusalcı ve devletçi kalkınmacılık olarak öne çıkmaktadır. Taşradaki öğretmenlerin modernleşme girişimleri, merkezin kalkınmacı ve Batılılaşmacı ideallerini taşrada sembolik olarak temsil eder. (Gülalp, 2017: 58–65). Öğretmen figürleri, sinemasal anlatının merkezinde yer alarak bireysel olduğu kadar tarihsel ve ideolojik işlevlerle de donatılmıştır. Öğretmen karakterleri, Türkiye'nin modernleşme projesiyle taşra arasındaki kültürel mesafeyi aşma çabasının sinemadaki karşılığı olarak yapılandırılırken, bir yandan halkla evrensel değerler arasında köprü kurmakta, diğer memurlarla işbirliği yaparak modern hegemonya tesis etmektedir. Stuart Hall'un temsil kuramı ışığında öğretmen figürü, sabit ve evrensel bir özne olmayıp söylemsel olarak inşa edilen, bağlama göre farklı anlamlar üstlenen dinamik bir özne olarak değerlendirilir (Hall, 2017). Erdoğan sinemasındaki öğretmen figürleri, Türkiye'nin modernleşme tarihine dair kültürel tahayyüllerle ilgili tartışma zemini sunmaktadır. Özellikle *Vizontele* ve *Vizontele Tuuba* filmlerinde öğretmen karakteri, aydınlanmacı değerleri halkla buluşturmaya çalışan kültürel bir misyoner olarak inşa edilir ancak bu misyon çoğu zaman geleneksel yapılarla, yerel direniş odaklarıyla ve hatta devletin otoriter politikalarıyla çatışmaktadır.

Vizontele, 1970'lerin ortasında bir kasaba gibi tasvir edilen Hakkâri'ye televizyon vericisinin, dolayısıyla televizyonun gelmesini merkeze alarak, Türkiye'nin kültürel modernleşme sürecini taşrada deneyimleyen bireyler üzerinden anlatmaktadır. Filmde öğretmenlik geçmişine sahip belediye başkanı Nazmi Hoca, sempatik bir idari figür olmasının yanında halkı "aydınlatma" görevini üstlenen kültürel bir aracı ve modernleşme aktörü olarak temsil edilir. Kasaba halkının ona hâlen "öğretmenim" diye hitap etmesi, pedagojik kimliğin sadece bireysel değil, toplumsal hafızaya kazınmış kültürel bir temsil olduğunu göstermektedir. Nazmi Hoca'nın "deli" olarak etiketlenen eski öğrencisi Emin ile birlikte yürüttüğü televizyon kurma süreci, modern teknolojinin taşra ile kurduğu problemleri ilişkiyi ve bu sürecin ideolojik yükünü görünür kılmaktadır.

Televizyonun kasabaya gelişi, teknik bir gelişme olmanın ötesinde, modernleşme ile gelenek arasında süregelen kültürel çatışmanın simgesine dönüşür. Televizyon, merkezileşen bilgi rejiminin, modern kültürel

tahakküm arzusunun ve Batılı değerlerin taşıyıcısı olarak anlamlandırılır. Öğretmen figürü ise bu süreçte sadece “bilgi aktarıcısı” olmakla yetinmez, halkla ideolojik modernleşme projesi arasında aracı pozisyonundadır. Ancak bu aracılık, her zaman sorunsuz bir aktarımı beraberinde getirmez. Nazmi Hoca’nın televizyon kurma çabası, teknik engellerin yanı sıra yerel güç odaklarının –imam, muhafazakâr parti başkanı Latif gibi figürlerin– ideolojik direnişiyle karşılaşır. Ayrıca, Nazmi hocayı yetiştiren, Nazmi hoca’nın aydınlanmacı ideolojik donanımına sahip olmasını sağlayan devlet de artık ideolojik ve teknik olarak Nazmi hoca’nın yanında değildir.

Filmlerde öğretmen figürünün işlevi, merkezi iktidarın rızaya dayalı tahakküm biçimlerinin taşıyıcısı olarak yorumlanabilir. Ancak bu hegemonik işlev, taşranın gündelik direniş pratikleriyle sürekli müzakere halindedir. İmam dini otoritenin, Latif ise yükselişte olan yerel kapitalist çıkarların temsilcisidir. Bu figürlerle öğretmen arasında kurulan karşıtlık, modern seküler devlet ile yerel geleneksel yapılar arasındaki tarihsel çatışmanın sinemasal izdüşümü gibi görünmektedir. Televizyon burada sadece bilgi aktaran bir cihaz değil Batı’dan gelen modernliğin, merkezi devletin ve sekülerliğin taşıyıcısıdır. Öğretmen figürü ise bu taşıyıcılığı anlamlandıran, meşrulaştıran ya da sorgulayan bir aracı olarak konumlanmaktadır. Ancak aslında devlet de kabuk değiştirmiş ve Latif’in tarafına geçmiştir. Bu durum *Vizontele Tuuba*’da daha net olarak görülmektedir.

Vizontele Tuuba ise, önceki filmin anlatsını devam ettirirken öğretmen figürünü doğrudan siyasal iktidarın baskıcı yapısıyla karşı karşıya bırakır. Film, 12 Eylül 1980 askeri darbesi öncesinde kütüphanesi olmayan bir kasabaya kütüphane müdürü olarak sürgün gönderilen idealist öğretmen Güner Hoca ile emekli belediye başkanı ve eski öğretmen Nazmi Hoca’yı merkeze alır. Bu iki karakter, bir yandan yerel direniş odaklarıyla diğer yandan devletin baskı politikalarıyla mücadele etmek zorundadır. Güner Hoca’nın Nazmi Hoca ve Deli Emin’in yardımıyla kütüphane kurma çabası, devlete rağmen bir kamusal aydınlanma projesi olarak başlar ve başarılı olur. Ancak kısa süre sonra gerçekleşen askeri darbenin ideolojik şiddetiyle engellenir. Öğretmenler gözaltına alınır, kitaplar imha edilir, kütüphane kapatılır. Böylece aydınlanmacı öğretmen figürü kamusal bir özne olmaktan tamamen çıkar, artık devlete karşı ideolojik bir tehdit olarak kodlanmaya başlar.

Michel Foucault’nun bilgi ve iktidar ilişkisi çerçevesinde, devletin bilgi üretimini ve dolaşımını kontrol etme arzusunun bir yansıması olarak bu

baskı okunabilir (Foucault, 2016). Kütüphane sadece kitapların toplandığı bir mekân değil bilgiye, tarihe ve eleştirel düşünceye açılan kamusal alanın sembolüdür. Bu alanın bastırılması, modernleşme projesinin etik, entelektüel ve kültürel dayanaklarının ortadan kaldırılması anlamına gelir. Burada bahsedilen 1980 askeri darbesi sadece siyasal alanı değil, kültürel üretim alanlarını da hedefleyerek “toplumsal hafızayı” denetim altına almıştır. *Vizontele Tuuba*’da öğretmen figürü “sakıncalı” bir özneye dönüşür. Kamusal aydınlanmanın taşıyıcısı olmaktan çok, devletin şüpheyi yaklaştığı ve potansiyel muhalefetin odağı olarak temsil edilir. Güner Hoca’nın sürgün edilmesi yalnızca bireysel mağduriyet değil modernleşme tahayyülünün bastırılmasıdır. Erdoğan burada öğretmeni “mağdur aydın” olarak konumlandırırken, onu taşranın tarihsel belleğinde yer etmiş bir direnç figürü olarak da kodlamaktadır. Bu anlatı, öğretmenin pedagojik yanı dışında etik, siyasal ve kültürel bir özne olarak yeniden tanımlandığını göstermektedir.

Her iki filmde öğretmen figürü, sistemle kurduğu gerilimli ilişki bağlamında halkla özdeşleşirken, hala varlığına inandığı seküler- kamusal otoritenin kültürel taşıyıcısı olarak da işlev görmekten vazgeçmez. Özellikle *Vizontele Tuuba*’da öğretmen karakterinin sürgün edilmesi ve devlet tarafından tehdit olarak algılanması, ama bunlara rağmen öğretmenin aydınlanmacı tutumunda ısrar etmesi, Erdoğan’ın öğretmeni yalnızca bilgi aktarmakla yetinmez, direnişin taşıyıcısı, hafızanın koruyucusu ve kamusal vicdanın sesi olarak yeniden kurgulanır. Bu, öğretmen figürünün geleneksel öğretim rolünü aşarak kültürel liderlik ve siyasal farkındalık üretme işlevi kazandığı bir temsildir. Bu anlatılar, öğretmen figürünü halkın içinden çıkan, yerel kültürle temas kuran ancak merkezi ideolojiyi temsil eden melez bir karaktere dönüştürür. Böylece Erdoğan sineması, öğretmeni bir “iyi kahraman” olarak inşa etmekle kalmaz onu siyasal baskıların, kültürel direnişlerin ve ideolojik kırılmaların sinemadaki tanığı ve öznesi hâline getirir. *Vizontele* serisi, Türkiye’nin modernleşme tarihine sinemasal bir müdahale niteliği taşıırken, öğretmen figürü üzerinden geçmişin aydınlanmacı tahayyülüne duyulan nostaljik özlemi de görünür kılar.

Organize İşler, Neşeli Hayat ve Organize İşler Sazan Sarmalı: Öğretmen Kimliğinin Ahlaki Çözülmesi ve ‘Kriz Ahlakı’nın Yükselişi

Erdoğan filmlerinde öğretmen figürünün temsili, Türkiye’nin geçirdiği toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümlere paralel olarak önemli bir evrim sürecine tanıklık eder. *Vizontele* ve *Vizontele Tuuba* filmlerinde idealist, aydınlanmacı ve toplumsal öncülük rolüyle resmedilen öğretmen

karakteri, *Organize İşler* (2005) ve *Neşeli Hayat* (2009) filmlerinde neoliberal şehirleşme süreci, piyasa odaklı yaşam biçimleri ve krizlerin tetiklediği etik çözülme bağlamında bireyci, pragmatist ve değerlerinden uzaklaşmış bir kimliğe bürünmüştür. Bu dönüşüm, kimliğin sabit ya da evrensel değil söylemsel olarak üretildiğini, tarihsel bağlama göre yeniden kurgulandığını ortaya koyar. Dolayısıyla Erdoğan'ın öğretmen temsilleri kültürel, siyasal ve ideolojik bir inşa olarak okunabilir.

Organize İşler filminde öğretmen figürü, üniversite öğretim görevlisi Nuran Ocak ve onun geleneksel değerlere bağlı eşi Yusuf Ziya Ocak karakterleri üzerinden temsile kavuşur. Bu iki karakter öğretmen olmasa da eğitimcidir. Film, 2000'li yılların başında İstanbul'da geçen, devletin meşruiyet krizine girdiği, mafyanın sivil alanı düzenleyici aktör hâline geldiği ve adalet sisteminin işlevini yitirdiği bir kent atmosferinde geçer (Akşit, 2014). Bu sosyo-politik zemin, neoliberal yeniden yapılanma süreçlerinin yarattığı kurumsal çözülmenin, birey-toplum-devlet ilişkilerinde neden olduğu etik belirsizliklerin sinematografik bir izdüşümüdür. Nuran karakteri, aydın öğretmen kimliğinden ziyade ekonomik rasyonalite ve bireysel çıkar önceliğiyle hareket eden, piyasa mantığını içselleştirmiş bir figür olarak karşımıza çıkar.

Nuran'ın, araç dolandırıcılığına maruz kaldıktan sonra adli merciler yerine mafyatik aktörlere başvurması, öğretmen figürünün aydınlanmacı kamusal aklın temsilcisi olmaktan çıkarak, sistem dışı yapılar içinde çözüm arayan bir özneye dönüşümünü simgeler. Bu dönüşüm, öğretmen kimliğinin kolektif bir etik referans olmaktan uzaklaşıp, neoliberal bireycilik içinde yeniden tanımlandığını gösterir. Nuran, Türkiye'de eğitilmiş orta sınıfın dahi hukuk devleti ilkelerine olan güvenini kaybettiği bir dönemin sinemasal temsidir. Nuran'ın karakteristik özellikleri –kararlılığı, stratejik zekâsı ve çıkar odaklı hareket biçimi– geleneksel öğretmen figüründeki etik sabiteye aykırı bir nitelik arz eder. Bu figür, toplumun belleğinde idealize edilen fedakâr, halkla bütünleşmiş öğretmen imajını ters yüz eden, bir çözülmenin taşıyıcısıdır. Diğer yandan, Yusuf Ziya karakteri ise başta, idealist ve ilkesel duruşunu sürdüren bir figür olarak çizilse de dönemin ekonomik ve kültürel baskılarına karşı direnç gösteremeyerek pragmatik uyum stratejilerine yönelir. Tanıtım toplantısında gördüğümüz yazdığı *Birlik Duygusu Gelişmemiş Toplamlar ve Avrupa Birliği* adlı eser, etik duruşun ve entelektüel üretimin bir temsiliyken, Nuran'ın yönlendirmesiyle bu duruştan vazgeçmesi, öğretmen figürünün içsel çözülmesini somutlaştırır. Mafya aracılığıyla maddi zararın telafi edilmesi, öğretmenin artık sistem içi çözüm yollarına olan inancını yitirdiğini ve etik değerlerin yerini işlevsellik ilkesine bıraktığını gösterir.

Neşeli Hayat filmi, İstanbul'un çeperlerinde, gecekondu mahallerinde geçen, neoliberal ekonomik dönüşümün emekçi sınıflar üzerindeki yıkıcı etkilerini konu alan bir film olarak, öğretmen figürünü bu kez emekli bir eğitimci olan Duran Hoca karakteri üzerinden temsil eder. Filmdeki saadet zinciri teması, sermayenin demokratikleştiği değil, ahlaki sınırların muğlaklaştığı bir düzlemde kurgulanır. Kendisi de dolandırılan, uzun süredir işsiz olan Rıza Şenyurt karakterinin kurduğu saadet zinciri ağı, mahallenin tamamını kapsayan bir "ekonomik yanılsama düzeni" oluşturur (Marx ve Engels, 2012). Bu düzende Duran Hoca, sistemin mağdurlarından biri olarak öne çıkar ancak öğretmenlik mesleğinin bir zamanlar atfedilen kamusal etik sorumluluğunu temsil etmekten uzaktır.

Saadet zincirinin kırılmasından ve olayın mahkemelik olmasından sonra Duran Hoca, Rıza'ya dava açan ilk kişi olur. Duran Hoca, hukuku savunan ahlaki bir duruş sergiler gibi görünse de, bu duruşun arkasında kamusal sorumluluktan çok kişisel kaygılar yer alır. Rıza'nın kendisine yönelik beslediği saygı, öğretmen figürünün toplumsal hafızadaki ahlaki meşruiyetinin sürdüğünü göstermektedir ancak Duran'ın uzlaşmayı reddetmesi ve Rıza'yı dışlaması, öğretmenin artık dayanışmacı değil bireysel hak arayışı temelinde hareket eden, mesafeli bir yurttaş kimliğine evrildiğini ortaya koyar. Bu durum, kapitalist sistemin önceden "onurlu sayılan ve önünde saygıyla eğilinen tüm meslekleri" (Marx ve Engels, 2012: 43) sıradanlaştırarak bu meslek sahiplerinin emeklerini metalaştırdığına dair analizlerle birebir örtüşür. Duran Hoca, artık kolektif ahlakın öznesi olmanın ötesine geçmektedir ve kentleşmenin atomize ettiği bir yaşamın bireysileştirdiği, sınırlı ilişkiler ağına hapsedilmiş bir karaktere bürünmektedir. Köy ve mahalle kültürünün çözülmesiyle birlikte Duran Hoca'nın temsil ettiği pedagojik figür de kültürel olarak işlevsizleşir. Öğrenci-öğretmen ilişkisi yerini dava dosyalarına, ahlaki önderlik ise bireysel hak taleplerine bırakır. Rıza'nın af dilemek için gittiği Duran Hoca'nın onu evine dahi almaması, öğretmenin artık güvenin ve toplumsal bağın değil, şüphe ve uzaklaşmanın simgesi hâline geldiğini gösterir. Film, taşrada hâlen canlı olan topluluk etiğinin, mafya ekonomisinin hâkim olduğu kentte yerini bireysel çıkarıcılığa ve güven krizine bıraktığını sinematografik bir dille görünür kılar.

Erdoğan'ın *Organize İşler* ve *Neşeli Hayat* filmleri, öğretmen figürünü etik çözüme, kurumsal güvensizlik, ekonomik kriz ve kentsel yabancılaşma bağlamında yeniden kurgulayarak, neoliberal ideolojinin gündelik yaşamdaki izdüşümlerini görünür kılar. Erdoğan, bu iki yapıtında öğretmeni artık halkı dönüştüren karakter olmaktan çıkarır ve dönüşen, çözülmüş,

edilgen bir karakter olarak sunar. Bu dönüşüm, öğretmen figürünün toplumsal rolündeki değişimin yanı sıra, Türkiye'nin geçirdiği kültürel ve ekonomik evrilmenin sinematografik anlatımını da içerir. Öğretmen artık bir "aydınlanmacı kahraman" olmaktan çıkar, kriz ortamında varoluş mücadelesi veren bir birey olarak temsil edilmektedir. Erdoğan'ın öğretmen temsilleri, Türkiye'nin neoliberal dönüşüm sürecine dair eleştirel, çok katmanlı ve derinlikli bir okuma üretmektedir. Örneğin *Organize İşler* filminde öğretmen figürü, Türkiye'nin geçirdiği yapısal dönüşümlerin etkisiyle pedagojik ve ideolojik misyonundan uzaklaşmış, kültürel ve etik anlamda aşınmış bir temsile dönüşür. Geleneksel olarak toplumun vicdanı ve rehberi rolünü üstlenen öğretmen, artık ya sistemin dayattığı bireysel çıkarların yön verdiği bir figür olarak (Nuran), ya da ahlaki değerleri sürdürmeye çalışırken yalnızlaşan bir özne olarak (Yusuf Ziya ve Duran Hoca) resmedilmektedir. Bu temsil biçimi, neoliberal kültürün ve kent merkezli yaşamın öğretmen kimliği üzerindeki yıpratıcı etkilerini hem bireysel hem de yapısal düzeyde sorgulama imkânı sunar. Öğretmen figürünün bu dönüşümü, Erdoğan sinemasında pedagojik öznenin bir karakter çözümlemesi olarak değil, Türkiye'nin geç kapitalistleşme sürecinin, kamusal alanın çözülüşünün ve etik değerlerin piyasa normlarına entegre edilmesinin sinematografik bir alegorisi olarak okunabilir. Bu noktada öğretmen temsilleri, Gramsciye hegemonya kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, artık toplumsal liderlik işlevini yitirmiş, hegemonik dönüşüm sürecine pasif biçimde eklemlenmiş ya da dışlanmış kültürel figürlere evrilmiştir (Gramsci, 1971).

Yılmaz Erdoğan'ın 2018 yapımı *Organize İşler: Sazan Sarmalı*³ filmi ise, 2005 tarihli ilk filminin devamı niteliğinde olup, bireysel dolandırıcılık hikâyesini çok katmanlı, kurumsallaşmış ve örgütlü suç yapıları üzerinden yeniden kurar. Film, yalnızca suçun örgütlenme biçimlerine değil, karakter temsilleri aracılığıyla Türkiye'deki döneme dair sosyo-ekonomik dönüşümleri de yansıtmaktadır. Filmdeki öğretmen figürü, neoliberal dönemde kamusal anlamını yitirmiş, bireyselleşmiş ve piyasa koşulları içinde konumlanmış bir temsil olarak öne çıkar. Bahadır Temizel karakteri, prestijli bir özel okulda görev yapan bir öğretmen olarak anlatıya dâhil olur. Ancak film boyunca öğretmen kimliğinden çok, piyasa ilişkileri içerisinde sınıfsal kırılganlığıyla ön plana çıkar. Önceki Erdoğan filmlerinde ya idealize edilen (Vizontele) ya da kriz bağlamında eleştirilen (*Neşeli Hayat*) öğretmen figürü, bu yapımda yeniden olumlu ama edilgen bir temsille sahneye taşınır. Kamusal bir aydın ya da kültürel rehberden ziyade, bireysel mağduriyetin ve neoliberal yalnızlığın sembolü hâline gelir. Bahadır zaten özel okul öğretmeni olarak da kamudan uzaklaşmıştır. Evlenmek üzereyken bir telefon dolandırıcılığının

kurbanı olur ve parasını geri alabilmek için yetkili mercilere başvurmakta başka yollar dener. Bahadır, telefon dolandırıcılığı çetesinin mağduru olur ancak parasını alma mücadelesi sırasında her türlü dolandırıcılarla karşılaşır.

Film, dolandırıcılık teması etrafında üç farklı oluşumu anlatıya dahil eder: Telefon dolandırıcıları, yasa dışı bahis çetesi ve organize suç örgütleri. Dolandırıcılar, kendilerini savcı ve polis olarak tanıtarak kamu otoritesini taklit eder, insanlar fazla sorgulamadan söyleneni yapar. Filmde özel okul öğretmeni olarak temsil edilen Bahadır'ın "devlet kurumlarından gelen mesajları okumadan siliyorum" şeklindeki sözleri, neoliberal sistemin ürettiği kurumsal güvensizliğin bir dışavurumudur. Devletten gelen mesajları silen Bahadır'ın devlete olan güveninde ciddi bir erozyon yaşandığı görülmektedir. Bahadır karakteri, filmin "en temiz" figürü olarak yapılandırılrsa da bu temizlik, pasifliğin ve çaresizliğin bir göstergesidir. Öğretmenin aşık olduğu kızın babası Asım Noyan'ın kendisine "Bu kadar uyarıya rağmen dolandırıcılara para kaptıran bir salak" demesi, neoliberal bireyciliğin mağdur bireyi nasıl dışladığını göstermektedir. Bu noktada Erdoğan, öğretmeni sadece dolandırıcılığın kurbanı olarak değil, sistemin birey üzerinde yarattığı güvensizlik ve yalnızlık duygusunun simgesi olarak da sunar.

Bu filmde öğretmen figürünün özel okul öğretmeni olarak kurgulanması, filmin yapıldığı dönemin eğitim sistemindeki özelleşme tartışmalarına uygundur. Bahadır'ın çalıştığı okulun özel statüsü, öğretmenin artık kamu yararını önceleyen bir figür değil, piyasanın sunduğu koşullar altında çalışan bir birey olarak konumlandırıldığını gösterir. Aynı şekilde, dolandırıcılık örgütünün başı olan Asım Noyan'ın sahte bir kimlikle özel bir hastanede doktor olarak çalışıyor görünmesi, eğitim ve sağlık gibi temel hizmet alanlarının bile metalaşmasının bir yansıması olarak okunabilir. Öte yandan bu durum medyada sıklıkla görülen kamu kurumlarında sahte diploma ile çalışanları, yükselenleri veya atananları da çağrıştırmaktadır. Böylece öğretmen ve doktor gibi geleneksel olarak yüksek toplumsal itibara sahip meslekler, neoliberal sistemde prestij ve etik bağlamından kopartılarak yalnızca işlevsel konumlara indirgenir. Bahadır'ın yaşadığı mağduriyet karşısında yasal mekanizmaların etkisiz kalması ve çözümün mafyatik yöntemlerle sağlanması, kamusal adalet anlayışının çöküşünü işaret eder. Film, neoliberal toplumda "en dürüst" bireylerin bile hukuk dışı yollara başvurmaya zorlandığını gösterir. Bu durum, hukuk devleti ilkesinin zayıfladığı ve güven duygusunun kırıldığı bir toplumsal ortamın ifadesidir. Filmde bir reklamcı olarak konumlandırılan Ata Demirer'in filmdeki ironik

söylemleri, medya, devlet ve piyasa arasındaki simbiyotik ilişkiyi sorgulayan eleştirel bir zeminde yer alır.

Organize İşler: Sazan Sarmalı, Erdoğan sinemasında öğretmen figürünün neoliberal bağlamda geçirdiği dönüşümün önemli bir halkasını oluşturur. Öğretmen, artık aydınlanmacı bir özne değil, bireysel hayatta kalma mücadelesi veren sıradan bir piyasa aktörüdür. Bahadır Temizel karakteri, Cumhuriyetçi kamusal öğretmen idealinden uzaklaşarak, neoliberal kapitalizmin atomize ettiği bir birey tipolojisinin güçsüz temsilcisine dönüşür. Bu dönüşüm, Türkiye'nin eğitim politikalarındaki özelleştirme süreci ve toplumsal aidiyetin çözülmesiyle de paralellik arz eder. Erdoğan'ın öğretmen figürünü yeniden olumlaması, ancak bu olumlamanın edilgen, savunmasız ve sistem mağduru bir biçimde gerçekleşmesi, neoliberal toplumun öğretmene biçtiği yeni rolü gözler önüne serer.

Kelebeğin Rüyası'nda Aydınlanmacı Geleneğin Nostaljik Temsili

Yılmaz Erdoğan'ın 2013 yapımı filmi *Kelebeğin Rüyası*, *Neşeli Hayat* ve *Organize İşler* filmlerinden sonra öğretmen figürünün sinemadaki temsili açısından hem anlatı düzeyinde hem de ideolojik ve kültürel düzeyde de dikkate değer bir kırılma ve yeniden konumlanma momentini temsil etmektedir. Erdoğan'ın *Neşeli Hayat* ve *Organize İşler* filmlerinde neoliberal dönüşüm, etik çözülme ve kent merkezli bireyselleşmenin etkisiyle pasifleştirilen ya da ideolojik işlevinden soyutlanan öğretmen figürü, bu filmde tarihsel bir sürekliliğin, kamusal sorumluluğun ve aydınlanmacı ethosun taşıyıcısı olarak yeniden inşa edilir. *Kelebeğin Rüyası*, bu yönüyle Erdoğan filmografisi içinde öğretmen imgesinin ideolojik rehabilitasyonunun gerçekleştirildiği anlatsal bir eşik olarak değerlendirilmelidir. Erdoğan bu filmiyle daha önce terk ettiği 'aydınlanmacı saygın öğretmen' figürüne dönmüş, Vizanteleler'de başladığı yola devam etmiştir. Film, II. Dünya Savaşı yıllarının sosyo-ekonomik kriz koşullarında, Türkiye'nin sanayileşen taşra coğrafyalarından biri olan Zonguldak'ta geçmektedir. İki yakın arkadaş olan genç şairler Rüştü Onur ve Muzaffer Tayyip Uslu'nun veremle mücadele ettikleri, yokluklar içinde şiir yazmaya çalıştıkları ve aynı kadına âşık oldukları yaşam öykülerini merkeze alan film, bu bireysel hikâyeyi daha geniş bir kültürel ve tarihsel bağlam içinde ele almaktadır.

Filmde şairlere yardımcı olan lise edebiyat öğretmeni Behçet Necatigil karakteri, öğrencilere edebi ve ahlaki rehberlik yapan, kültürel sermayesi yüksek, modernleşme ideolojisinin kamusal aydın tipolojisini somutlaştıran bir figür olarak yapılandırılmıştır. Öğretmen figürü, Erdoğan'ın kent merkezli

anlatılarında gözlemlenen etik kırılma ve ideolojik erozyonun aksine, burada simgesel bir yeniden inşa süreciyle nostaljik bir idealin temsiline dönüşmektedir. Necatigil karakteri, öğrencileriyle kurduğu ilişki biçimi, onların entelektüel gelişimine verdiği önem, kamusal alandaki tutumu ve bireylerin yaşamına doğrudan dokunan müdahaleleri ile kamusal entelektüel tanımına karşılık gelir. Edward Said'in (2017) kamusal entelektüeli "iktidar yapılarına karşı etik bir duruş geliştiren, bilgi ile sorumluluk arasında bağ kuran figür" olarak tanımlaması, Necatigil'in öğretmenlik pratiğinde cisimleşir. O, yalnızca müfredat aktarıcılığına indirgenemez, öğrencilerinin düşünsel gelişimi için somut riskler alan, kamusal görev bilinciyle hareket eden, bireyleri kültürel olarak dönüştürmeyi hedefleyen bir figürdür. Daktilosunu öğrencisi olan şairlere vermesi, onların verem tedavileri için girişimlerde bulunması ve evini öğrencilerine açması gibi sahneler, öğretmenin salt pedagojik çerçeveye sınırlı olmadığını, ayrıca etik, sosyal ve kültürel bir aktör olarak kurgulandığını gösterir. Raymond Williams'ın "kültürel lider" olarak tanımladığı figür (aktaran Turner, 2016: 71), Necatigil'in temsiliyle somutluk kazanır. Williams'a göre kültürel liderlik, kültürel üretimi yönlendirmenin yanında belirli bir yaşam tarzının, ahlakın ve değer sisteminin de temsilcisi olmaktır. Necatigil'in fötr şapkası, zarif takım elbisesi, entelektüel dili ve sakin tavırları, öğretmen figürünün Cumhuriyet ideolojisi içindeki simgesel ağırlığını, yani habitus'unu Pierre Bourdieu'nün anlamıyla yeniden üretir. Bu habitus, öğretmeni hem estetik hem de etik düzlemde toplumun öncüsü, modernliğin cisimleşmiş hali olarak konumlandırır.

Filmde öğretmen figürünün sahip olduğu kültürel sermaye, yalnızca bireysel özelliklerle sınırlı değildir. Dönemin siyasal ve ideolojik yapısına dayalı bir toplumsal rolün yeniden hatırlatılması biçiminde kurgulanır. Erdoğan'ın bu anlatısı, öğretmenin temsiline nostaljik bir idealizmin yanında bu idealin mevcut toplumda yitirilen değerlerle olan mesafesini de görünür kılar. Film, öğretmenin geçmişteki kültürel statüsünü yeniden üretirken, izleyiciye mevcut zamanın eksikliğini de sezdirir. Bu nedenle Kelebeğin Rüyası, geçmişin romantik bir biçimde yeniden canlandırılmasının yanında asıl bugüne dönük bir eleştiri ve kültürel özlem anlatısıdır.

Öğretmen figürünün ideolojik pozisyonu filmde birden fazla düzlemde yapılandırılır. Bir yandan Cumhuriyet'in erken dönem ideolojisinin taşıyıcısıdır diğer yandan bu ideolojiyle bireysel ilişki kurabilen, empati ve duygudaşlık temelinde öğrencilerine yaklaşan, baskıcı değil rehberlik eden bir aydındır. Bu çift yönlü temsil, öğretmen figürünü hem resmi ideolojik projenin sürdürücüsü hem de bireysel fark yaratabilen etik bir özne

olarak işler. Devletin toplumsal rolü veya sosyal devletin içeriği değiştikçe öğretmenlerin konumlanışı da değişmektedir. Pierre Bourdieu *Devletin Sağ ve Sol Eli* adlı yazısında kamu görevlileri arasındaki farka değinir. “Yardım kuruluşlarının görevlileri, eğitimciler, düşük kademedeki memurlar ve çok daha büyük oranda da ilkokulların ve diğer eğitim kurumlarının öğretmenleri. Onları ‘devletin sol eli’ olarak adlandırıyorum” (Bourdieu, 2017: 12). Bourdieu devletin sağ elini ise “maliye bakanlığının, kamu veya özel bankaların ve bakanlıkların özel kalemlerinde uzmanların” (2017: 12) oluşturduğunu söyler. *Kelebeğin Rüyası*, öğretmen figürünü hem devletin kültürel iktidarının uzantısı hem de dönemin iktidarının Sol Eli olarak temsil etmektedir. Bayram kutlamaları, edebiyat geceleri ve resmi balolar, hegemonik kültürün ritüelistik unsurları olarak değerlendirilirken, öğretmen bu ritüellerin içinden konuşan ve onlara duygusal bir derinlik kazandıran ara aktör olarak konumlandırılır. Bu durum Antonio Gramsci’nin hegemonya kavramıyla açıklanabilecek bir dengeyi sinematografik düzlemde kurarken (Gramsci, 1971) ayrıca yoksulluk ve imkânsızlık yıllarında, kent eşrafıyla devlet protokolünün sürekli kutlama ve eğlence düzenlemesi ama adeta öğrencileri kadar yoksul görünen öğretmenin bu etkinliklere mesafeli durması Devletin Sol Eli nitelemesine örnek oluşturmaktadır.

Filmdeki öğretmen temsili, Erdoğan’ın *Organize İşler* (2005) ve *Neşeli Hayat* (2009) gibi neoliberal kent bağlamında geçen yapıtlarında gözlemlenen etik çözülme ve ideolojik nötralizasyonun tam karşısını temsil eder. Necatigil, piyasa ilişkileriyle bütünleşmemiş, değer üretimini ekonomik faydayla ölçmeyen, bireyleri “vatandaş” olarak değil, “öğrenci” ve “insan” olarak gören bir figürdür. Bu yönüyle film, öğretmen figürünün toplumsal liderlik, kolektif sorumluluk ve etik rehberlik işlevini kaybettiği güncel bağlama karşı simgesel bir direniş olarak okunabilir. Erdoğan’ın bu filmde sunduğu öğretmen imgesi, neoliberal çözülme döneminde unutulmuş kamusal değerlerin hatırlatılması, yeniden düşünülmesi ve sinema düzleminde rehabilite edilmesi anlamına gelir. *Kelebeğin Rüyası*, yüzeyde bireysel bir edebiyat ve aşk hikâyesi gibi görünse de arka planda öğretmen figürü üzerinden kamusal alanın dönüşümüne, aydınlanmacı ethosun gerileyişine ve entelektüel sorumluluğun nostaljik bir temsiline odaklanır. Her ne kadar Vizontelevizyon’daki öğretmenler gibi bir toplumsal devrimci dönüşüm hedefine sahip olmasa da Necatigil karakteri, yaşamı biçimlendiren, bireylerin yönelimlerini etkileyen, toplumsal belleğin şekillenmesinde rol oynayan bir figür olarak inşa edilir. Bu inşa, öğretmenlik mesleğinin yalnızca meslekî değil, etik ve estetik bir temsil alanı olduğunu da ortaya koyar. Filmdeki nostalji, duygusal bir geçmiş özlemi olmasından daha önemlisi, bugünün ideolojik

boşluğunu doldurma çabasıyla işleyen politik bir nostaljidir. Öğretmen figürü, bu politik nostalji içinde hem yitirilen bir ideali temsil eder hem de bugünün bireyci, pragmatist ve piyasa odaklı değerlerine karşı simgesel bir direniş alanı yaratır. Kelebeğin Rüyası, Erdoğan sinemasında öğretmenin yeniden ideolojik ve kültürel bir özne olarak inşa edildiği, geçmişle bugünün diyalektiği üzerinden şekillenen estetik bir dönüm noktasıdır. Öğretmen burada bilgi veren bir teknokrat değildir, yaşamı şekillendiren, etik pusula işlevi gören ve kültürel sürekliliği sağlayan bir figür olarak sinema belleğindeki yerini alır.

Öğretmen Figürünün Temsili Üzerinden ‘Politik ve Kültürel Barometre’

Erdoğan’ın erken dönem sinemasında öğretmen, kamucu, halkçı ve aydınlanmacı modernleşme ideolojisinin taşıyıcısı olarak resmedilir. Bu figür, merkezin ideallerini halka ulaştıran bir köprü işlevi görmektedir, devletin kültürel tahayyülünü toplumsal düzleme aktaran bir temsil aracı olarak konumlandırılmaktadır. Ancak 2000’li yılların ortasından itibaren öğretmen figüründe gözlemlenen kırılma, Türkiye’de yükselen neoliberal hegemonyanın ve piyasa merkezli yeniden yapılanma süreçlerinin sinematografik yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde öğretmen figürü, ya sistemle uyumsuzluk yaşayan ve dışlanan bir özneye ya da kamusal sorumluluklardan arındırılmış, pasifleştirilmiş bir karaktere indirgenir.

Özellikle *Neşeli Hayat* ve *Organize İşler* gibi yapıtlar, öğretmen figürünün kamusal alandaki etik rolünü ve kültürel sermayesini yitirdiği bir momenti temsil eder. Bu dönüşüm, öğretmenin artık kolektif toplumsal değişimin öncü öznesi olmaktan uzaklaşarak, bireyselleşmiş mücadelelerin, toplumsal yalnızlaşmanın ve sosyal çözülmenin simgesine dönüştüğünü göstermektedir. Bu bağlamda öğretmen figürü, Erdoğan sinemasında pedagojik bir karakter olmanın ötesinde, toplumsal ideolojilerin tarihsel seyrini görünür kılan bir temsil alanı işlevi üstlenmektedir. Başka bir ifadeyle öğretmen karakteri, siyasal ve kültürel dönüşümlerin izlerini taşıyan bir “politik ve kültürel barometre” niteliği kazanmaktadır.

Burada ‘politik ve kültürel barometre’ kavramı, öğretmen figürünün temsilinde somutlaşan değişimlerin, Türkiye toplumunun içinde bulunduğu ideolojik iklimin ve kültürel yönelimlerin ölçülebileceği simgesel bir gösterge olduğunu ifade eder. Tıpkı bir barometrenin atmosfer basıncındaki değişimleri ölçerek hava koşullarına dair öngörülerde bulunmaya imkân tanınması gibi, Erdoğan’ın film anlatılarında öğretmen figüründeki dönüşümler de toplumsal yapının ideolojik basıncındaki değişimleri anlamlandırmak

ve Erdoğan'daki politik tutum değişikliğini görmek için bir tür göstergedir. Erdoğan filmlerinde öğretmen figürü aydın, aydınlanmacı, toplumcu bir figür olarak temsil edilirken de mesleki veya politik örgütlenmeler içinde gösterilmez. Öğretmenin toplumculuğu sadece içinde bulunduğu küçük toplumun sorunlarını çözmeye dair çaba göstermekten ibarettir, Erdoğan filmlerinde öğretmen mesleğinin sorunlarından bahsedilmez, örneğin sorunların çözümüne dair öğretmen sendikalarının önerileri görünmez. Toplumda kişisel bir figür olarak yer alan öğretmen aracılığıyla, devlet-toplum ilişkilerindeki yeniden yapılanma, kamusal değerlerin yerini alan piyasa mantığı, pedagojik otoritenin temsili gücündeki aşınma ve kültürel meşruiyet kriterlerinin dönüşümü izlenebilir hâle gelir, ancak örgütlü bir güçle bunlara müdahale etme şansının olmadığı da okunabilir (Gramsci, 1971; Said, 2017). Öğretmen figürünün teknik bilgiye dayalı aktörlerle –örneğin mühendisler, girişimciler ya da mafya düzenleyicileri– yer değiştirdiği *Ekşi Elmalar* ve *Organize İşler: Sazan Sarmalı* gibi filmler, pedagojik meşruiyetin yerini işlevsel ve piyasa odaklı liyakat biçimlerine bıraktığını gözler önüne serer. Bu temsil biçimi, neoliberal yeniden yapılanmanın kültürel temsiller üzerindeki etkisinin en belirgin örneklerinden biridir. Eğitim ve kültür gibi kamusal alanların piyasa ilkeleriyle biçimlendirildiği bu yeni hegemonya düzeninde, öğretmen figürü artık ne kamusal aklın temsilcisidir ne de toplumsal dönüşümün öznesi. Bunun yerine, piyasa dinamikleriyle uyumlu ya da bu dinamikler tarafından dışlanmış birey olarak yer alır.

Türkiye'nin toplumsal ve siyasal dönüşümlerini karakter temsilleri ve anlatı yapıları üzerinden sorgulayan ve belirgin bir aydınlanmacı–sol ideolojik çizgi taşıyan Erdoğan filmlerinde *Vizontele* serisinde öğretmen figürü, seküler aydınlanmacı bir aktör olarak idealize edilirken 2016 yapımı *Ekşi Elmalar* filminde ise bu figür yerini teknik bilgiye dayalı bir kalkınma söyleminin temsilcisi olan mühendis karakterine bırakmıştır. Bu dönüşüm, Erdoğan sinemasında öğretmenin simgelediği kültürel ve ideolojik pozisyonun giderek etkisini yitirdiğini ve teknik rasyonalitenin öncülüğünde şekillenen yeni bir modernlik anlayışının öne çıktığını göstermektedir.

Ekşi Elmalar filminde öğretmen figürü doğrudan yer almasa da ziraat mühendisi Hatip karakteri üzerinden simgesel bir ikame gerçekleşmektedir. Bu karakter, önceki filmlerdeki öğretmen tiplerinin yerini alarak, kültürel kalkınma yerine ekonomik verimliliği önceleyen yeni bir temsil biçimini ortaya koyar. *Vizontele* serisinde belediye başkanı olan emekli öğretmen Nazmi Hoca, halkın kültürel bilinç düzeyini yükseltmeyi amaçlayan bir aydın figürü olarak sunulurken, *Ekşi Elmalar*'da aynı coğrafyada Aziz Özay

karakteri olarak, teknik projelere dayalı bir hizmet siyasetini temsil eden muhafazakâr, projeci bir başkan olarak yapılandırılmıştır. İlk filmlerdeki aydınlanmacı belediye başkanı ve öğretmen temsilleri *Ekşi Elmalar*'da muhafazakâr kalkınmacı belediye başkanı ve teknokrat mühendis biçimini almıştır. Günlük hayatta bu karakterler de birer öğretmen daha doğrusu eğitici rolündedir. Başkanın yanında bu sefer kütüphaneci öğretmen değil, bir mühendis bulunmaktadır. Bu ideolojik kaymanın arka planında, Türkiye'nin 1970'li yıllardan 2000'lere kadar geçirdiği toplumsal ve siyasal dönüşümler yer alır. *Ekşi Elmalar*'da dönemin belediyecilik anlayışında kültürel ve sosyal kalkınmayı önceleyen Cumhuriyet Halk Partisi çizgisinden, altyapı ve hizmet odaklı Adalet Partisi siyaset tarzına geçişin izleri sinema düzlemde açık biçimde takip edilebilir. "Eğitici" rolündeki Aziz Özyay'ın elma ıslah projesi, tarımsal verimlilikle sınırlı bir girişim değildir, aslında teknik bilgiye dayalı iktidar meşruiyetinin simgesidir. Tanıl Bora'nın (2016) "inşaatçılık" olarak adlandırdığı sağ siyasal söylem, modernliği kültürel değil, fiziksel dönüşüm yoluyla tanımlarken, Erdoğan'ın bu söylemin kodlarını sinemada yeniden ürettiği tartışılabilir.

Türk Sinemasında Öğretmen İmajı başlıklı bir yüksek lisans tezi yazan Erdoğan Efendioğlu, 1965- 2009 yılları arasında yapılmış 19 öğretmen filmini analiz etmiştir. Efendioğlu'na göre, son dönemde yapılan filmlerde "Öğretmen, öğretici kimliğinden sıyrılarak köylünün ihtiyaçlarını giderme uğraşı vermektedir. Bu ihtiyaçlar başta eğitim olmak üzere su, ulaşım, ziraat, sağlık vb. temaları etrafında şekillenmektedir" (2013: 104). *Ekşi Elmalar* filmi, tıpkı bir köy öğretmeni gibi konumlandığı ziraat mühendisi ve kasaba belediye başkanına daha önce köy öğretmenin gördüğü işleri yaptırmaktadır. Filmde aydınlanmacı öğretmen figürü sessizce sahneden çekilmiş, yerine tıpkı bir öğretmen gibi yine dışarıdan gelen kalkınmacı, teknokratik bir uzman figürünün ikame edildiği bir anlatı evreni kurulmuştur. Filmde öğretmen yoktur ancak mühendisin hem öğretmenin yerini alması hem de belediye başkanının öğretmenin temsil ettiği kültürel değerlerle karşıtlık içinde olması, bu yokluğun tesadüfi değil, anlam yüklü olduğunu gösterir. Böylece, Erdoğan'ın anlatısında, modernleşmenin bilgi temelli ve kültürel boyutları yerine teknik rasyonalitenin öncelendiği yeni bir iktidar paradigması devreye girer. Nilüfer Göle (1998), Türkiye'de modernleşme deneyiminin Batılı anlamda bir aydınlanmadan ziyade, sanayi medeniyeti ve teknik gelişim üzerinden şekillendiğini belirtir. Göle'nin bu tespiti, *Ekşi Elmalar*'da mühendis karakteri üzerinden Erdoğan sinemasında estetik bir biçime dönüşür. Erdoğan, modernleşmenin kültürel öncüsünü sahneden indirirken "kalkınmacı", "teknik bilgili" ve "pragmatik" aktörlerin yükselişini

dramatize eder. Türkiye'nin taşrada çekilen ilk aydınlanmacı filmlerinden biri olan Yarın Bizimdir (1964) filmindeki ziraatçı Kerim Bey'in "tarım kooperatifi" kurulması için köylüleri "uyandırmaya" çalışması ve *Ekşi Elmalar*'daki ziraatçının toplumla değil, sadece kendi bahçesi ile meşgul olması durumu karşılaştırıldığında yönetmen tercihinin yönü daha iyi anlaşılmaktadır.

Erdoğan filmlerindeki öğretmen veya eğitimci karakteri, hem temsil gücü hem de ideolojik işlevi bakımından bir "kültürel barometre" olarak işlev görerek, Türkiye toplumunun geçirdiği zihinsel, yapısal ve etik dönüşümlerin sinematografik anlatımında merkezî bir rol üstlenir. Dolayısıyla Erdoğan'ın öğretmen temsilleri, pedagojik karakterlerin ötesine geçerek, toplumsal ideolojilerin yeniden üretildiği kültürel göstergeler hâline gelmektedir (Bourdieu, 2023; Turner, 2016).

Sonuç

Yılmaz Erdoğan sinemasında öğretmen figürünün geçirdiği temsili dönüşüm, Türkiye'nin modernleşme tahayyülünde yaşanan kırılmaları, ideolojik hegemonya mücadelelerini ve kültürel yeniden yapılanma süreçlerini analiz etmek açısından özgün bir izlek sunmaktadır. Erdoğan sinemasında öğretmen figürünün temsili, yalnızca mesleki bir kimliğin sunumu olmaktan öte, Türkiye'nin değişen siyasal, ekonomik ve kültürel ikliminin sinemadaki yansıması olarak işlev görmektedir. Erdoğan'ın filmografisi boyunca geleneksel aydın ve öğretmen karakterleri, toplumsal dönüşümlerin izlerini taşıyan, dönemin ruhunu ve kırılma noktalarını görünür kılan figürler olarak yapılandırılmıştır. Bu karakterler aracılığıyla sinema, yalnızca bireysel hikâyeler anlatmakla kalmaz kolektif bellek ve siyasal tahayyül alanında da bir temsil mecrası işlevi görür. Erken dönem filmlerde öğretmen figürü, aydınlanmacı ve kamusal bir misyona sahip idealist bir aktör olarak sunulmuştur. *Vizontele* ve *Vizontele Tuuba* gibi yapımlarda bu figür, kültürel kalkınmanın taşıyıcısı ve toplumsal dönüşümün öncüsü olarak konumlanırken, demokratikleşme sürecine katkı sunan, yerel halkla empati kurabilen bir entelektüel olarak temsil edilmiştir. Bu filmlerin yapıldığı yıllarda ülkede 'darbe hesaplaşması' ruhunun ve Avrupa Birliği perspektifinin canlı olduğunu unutmamak gerek. Ancak ilerleyen dönemlerde ülkede yaşanan siyasal istikrarsızlıklar, ekonomik krizler ve neoliberal politikaların etkisiyle bu idealist öğretmen figürü giderek dönüşmüş, daha kırılgan, bireysel çıkarlarına odaklanan ve toplumsal sorumluluk alanı daralmış bir karaktere evrilmiştir.

Özellikle *Neşeli Hayat* ve *Organize İşler* gibi filmlerde öğretmen figürü, neoliberal dönüşümün mağduru veya pasif izleyicisi olarak sunulmuş,

adaletin işlevsiz kaldığı, kamusal otoritenin sarsıldığı bir dünyada bireysel varoluş mücadelesi veren bir özneye dönüşmüştür. Öğretmenin adalet arayışında hukuka değil, mafyaya ya da gayri resmî yapılara yönelmesi, eğitimcinin kamusal değil özel okullarda varlık göstermesi ve devletle olan bağının zayıflaması, bu dönüşümün simgesel düzeydeki göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda öğretmen, bir meslek figürü olarak değil, toplumsal çözülme ve kültürel dönüşümün vatandaş olarak yansıması işlevi görür. Bu filmler aracılığıyla da ülkenin politik dönem okumasını yapmak mümkündür. Bununla birlikte, Erdoğan sinemasında öğretmen temsili sadece güncel bağlamla sınırlı kalmamış, geçmişe dönük bir kolektif hafızanın da taşıyıcısı olmuştur. Kelebeğin Rüyası filminde Behçet Necatigil'in karakteri üzerinden öğretmen, bir kez daha kamusal ve kültürel sorumluluğun taşıyıcısı olarak idealize edilmiştir. Bu figür, erken Cumhuriyet ideolojisinin entelektüel öncülerinden biri olarak konumlanmakta, estetik, etik ve pedagojik değerleri bütüncül bir biçimde temsil etmektedir. Erdoğan bu karakter aracılığıyla geçmişe dönük bir özlem üretmekte, öğretmenliğin kaybedilen kamusal anlamını izleyiciye hatırlatmaktadır.

Diğer yandan, *Ekşi Elmalar* filminde öğretmen figürünün sahneden çekilmesi ve yerini teknik bilgiye sahip mühendis karakterine bırakması, Erdoğan sinemasında bir paradigma değişimini işaret etmektedir. Bu değişim, öğretmenin kültürel ve kamusal bir aktör olarak artık yeterli görülmediği, teknik rasyonalitenin ve kalkınmacı söylemin ön plana çıktığı yeni bir toplumsal tahayyülün sinemadaki karşılığıdır. Bu temsiller, Türkiye'nin modernleşme serüveninde yaşadığı ideolojik kırılmalarla doğrudan ilişkilendirilebilir. Erdoğan burada teknokratik bir gelişmenin ve kalkınmanın kendiliğinden demokrasiyi getireceğine dair tezlere onay vermektedir ve ülke tarihinde kültür politikaları ile teknik kalkınma politikaları arasındaki iki çizgi mücadelesinde tarafını belli etmektedir.

Bu çalışma, öğretmen figürünün Erdoğan sinemasında nasıl ideolojik, tarihsel ve sınıfsal kodlarla inşa edildiğini gösterdiği gibi, Türkiye'nin son dönem toplumsal dönüşüm süreçlerinin öğretmenlik mesleği üzerindeki kültürel izdüşümlerine de ışık tutmuştur. Öğretmen, devlet-toplum ilişkilerinin, kamusal alanın daralmasının ve neoliberal dönüşümün eleştirel analizine imkân sağlayan simgesel bir aktördür. Erdoğan'ın öğretmen temsilleri, hem Türkiye sineması hem de toplumsal hafıza literatürü açısından yeni tartışmalara kapı aralamakta, öğretmenlik mesleğinin kültürel anlamını sorgulayan bir sinema dili ortaya koymaktadır. Böylece Erdoğan sineması, öğretmen figürü üzerinden sadece bireysel değil, kolektif ve yapısal bir

dönüşümün izini sürmektedir. Erdoğan filmlerinde öğretmenin dönüşümü hem toplumsal ideolojilerin seyrini anlamaya hem de yönetmenin kısa zamanda yaşadığı ideolojik değişimlere yönelik bir araç, yani 'politik ve kültürel barometre' işlevi görmektedir.

Sonnotlar

1- Bu kırılmalar, makalede Yılmaz Erdoğan filmlerinin tek tek analizi sırasında örneklerle gösterilmiştir. Türkiye'nin siyasal ve toplumsal değişimlerinin öğretmenin toplumsal ve kültürel rolünü nasıl değiştirdiği tartışılmıştır.

2- 1961 Anayasası'nın kabulü toplumda ülkenin tamamen yeniden inşa edileceğine dair güçlü bir beklenti yaratmıştır. Faruk Ataay'a (2019: 139-140) göre, bu anayasa devletin temel ilkelerini belirlerken Batı dünyasında geçerli olan insan hakları, hukuk devleti, kuvvetler ayrılığı, çoğulculuk ve sosyal devlet gibi ilkeleri benimsemiş, "insan haklarına dayalı devlet" ilkesini kabul etmiştir. Devlete eğitim, kültür, sağlık, sosyal güvenlik, sosyal yardım ve sosyal hizmet alanlarında aktif görevler yüklemiş ve sosyal devlet anlayışını uygulamaya çalışmıştır.

3- 2018 yılında yapılan Organize İşler: Sazan Sarmalı filminin normalde Kelebeğin Rüyası filminden sonra analiz edilmesi gerekirdi. Ancak bu film 2005 yapımı Organize İşler filminin devamı olduğu için bu bölümde analiz edilmiştir.

Kaynakça

Abacı, T. (2014) "Adana/Çukurova Bereketinde Edebiyat ve Sinema". N. Türkoğlu, M. Öztürk ve G. Aymaz (Ed.), *Kentte sinema, sinemada kent* içinde, İstanbul: Pales Yayıncılık, 232-242.

Adorno, T.W. (2021). *Kültür Endüstrisi: Kültür Yönetimi*. 12. baskı. Çev. N. Ülner, M. Tüzel ve E. Gen. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ahmad, F. (2008) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akad, L. (1966) *Hudutların Kanunu* [Film]. Türkiye: Dadaş Film.

Akbulut, H. (2012) *Yeşilçam'dan Yeni Türk Sinemasına Melodramatik İmgelem*. İstanbul: Hayalperest.

Akıncı Yüksel, N.A. (2015) 'Kültürel Bir Ürün Olarak Türkiye'de Sinema Filmlerinde Okul, Öğretmen ve Öğrenci Temsilleri', *Global Media Journal TR Edition*, 6(11), 1–17.

Aksoy, O. (1964) *Vurun Kahpeye* [Film]. Türkiye: Erman Film.

Akşit, F. (2014) *Cumhuriyet Türkiye'sinde Darbeler ve Siyasal Dönüşüm*. İstanbul: Bilgi.

Arslantepe, M. (2014) "Türk Romanı ve Türk Sineması İlişkileri". *Marmara İletişim Dergisi*, 14(14), 125–142.

Ataay, F. (2019) *Türkiye Demokrasi Tarihi*. Ankara: Nika Yayınevi.

Bağdatlı, N. (2021) "Türk Edebiyatında Sosyal Tıp Olarak Öğretmen". T. Ural ve B. Vural (Der.), *Parlak Yıldızlardık O Zaman: Kültür Çalışmaları – Meral Özbek'e armağan* içinde, İletişim Yayınları, 173-198.

Barut, H. ve Sever, M. (2025) "The Great-Teacher Myth: Turkish Cinema vs. World Cinema", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 58(3), 1033-1096. DOI: 10.30964/auebfd.1599091.

Bora, T. (2016) *İnşaat ya Resulullah: İnşaatçılık ve Türk siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Boratav, K. (2023) *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2015*. Ankara: İmge Yayınevi.

Bourdieu, P. (2017) *Karşı Ateşler: Neoliberal İstilaya Karşı Direnişe Hizmet Edecek Sözler*. Çev. S. Canbolat. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Bourdieu, P. (2023) *Sosyolojiyi Düşünmek: Düşünümselliğe Dönüş*. Çev. A. Sümer. İstanbul: Metis Yayınları.

Diken, B. ve Laustsen, C. B. (2016) *Filmlerle Sosyoloji*. Çev. S. Ertekin. İstanbul: Metis Yayınları.

Efekan, Ü. (1989) *Öğretmen Zeynep* [Film]. Yapımcı: Sezer İnanoğlu.

Efendioğlu, E. (2013) *Türk Sinemasında Öğretmen İmajı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ercanaslan, İ. ve Ogur, E. (2021) "1924-1960 Yılları Arasında Eser Veren Öğretmen Yazarların Eserlerinin Eğitim İdealizmi Yönünden Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(2), 892–922. <https://doi.org/10.19171/uefad.873429>

Erdoğan, Y. (2001) *Vizontele* [Film]. Türkiye: İmaj Film.

Erdoğan, Y. (2004) *Vizontele Tuuba* [Film]. Türkiye: İmaj Film.

Erdoğan, Y. (2005) *Organize İşler* [Film]. Türkiye: BKM Film.

Erdoğan, Y. (2009) *Neşeli Hayat* [Film]. Türkiye: BKM Film.

Erdoğan, Y. (2013) *Kelebeğin Rüyası* [Film]. Türkiye: BKM Film.

Erdoğan, Y. (2016) *Ekşi Elmalar* [Film]. Türkiye: BKM Film.

Erdoğan, Y. (2018) *Organize İşler: Sazan Sarmalı* [Film]. Türkiye: BKM Film.

Erksan, M. (1962). *Yılanların Öcü* [Film]. Türkiye: Nusret İkbâl

Fiske, J. (1996) *İletişim Çalışmalarına Giriş*. Çev. S. İrvan. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Foucault, M. (2016) *Özne ve İktidar*. Çev. I. Ergüden ve O. Akınhay. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Göle, N. (1986). *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gramsci, A. (1971) *Antonio Gramsci'nin Hapishane Defterlerinden Seçmeler*. Çev. V. Yüce, Der. Lawrence & Wishart.
- Gülalp, H. (2017) "Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset". *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, editörler S. Bozdoğan & R. Kasaba, 4. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 54–65.
- Hall, S. (2017). *Temsil: Kültürel Temsiller ve Anlamlandırma Uygulamaları*. Çev. İ. Dünder. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Jöntürk, R. (1981) Öğretmen Kemal [Film].
- Jung, C. G. (2005). *Arketipler ve Kolektif Bilinçdışı*. Çev. N. Ş. Kırmızı, İstanbul: Metis Yayınları
- Karakaya, H. (2018) "Türk Sinemasında Din Adamı Tiplemesi". *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 48–69. <https://doi.org/10.29132/tusbd.418525>
- Kasaba, R. (2017) *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, editörler S. Bozdoğan ve R. Kasaba, 4. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 10–30.
- Kellner, D.(2013) *Sinema Savaşları: Hollywood Filmi ve Politika*. Çev. G. Koca. İstanbul: Metis Yayınları
- Kıral, E. (1983) Hakkârî'de Bir Mevsim. Yapımcılar: İbrahim Kolcu, Ferit Edgü, Kenan Ormanlar, Leyla Özalp.
- Marx, K. ve Engels, F. (2012) *Komünist Manifesto*. Çev. S. H. Beyazıt. İstanbul: Sol Yayınları.
- Moran, B. (1994) *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oğurlu, U.Ş. (2019) 'Her Yerde Yabancı: Gönül Yarası ve Hakkârî'de Bir Mevsim Filmleri Üzerinden Taşra Temsiliinin İnşası ve Taşra/Şehir İlişisinin Değerlendirilmesi', *Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Social Sciences*, 4(2), 189–202. <https://izlik.org/JA86LY98UF>
- Onaran, O. (1994) "Parlak Işıktan Yoksun Alacakaranlığın Filmleri, Türk Filmleri ve Demokrasi", (Der.) O. Oran, N. Abisel, L. Köker ve E. Köker, *Türk Sinemasında Demokrasi Kavramının Gelişmesi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Demokrasi Klasikleri.
- Özdemir, M. (2010) "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323–343. <https://izlik.org/JA58SW87AG>
- Özdemir, Ö.F. (2025) "Öğretmen (1988) filmi ve Türkiye'de öğretmenlerin 'Aydından Ameleye' öyküsünden bir kesit", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi / Journal of Education Science Society*, 23(91), 30–61. <https://izlik.org/JA88LS68UR>

- Özdüzen, Ö. (2016) "Popüler Sinemada Azınlık Nostaljisi: Çağan Irmak Örneği". H. Köse ve Ö. İpek (Der.), *Gözdeki Kıymık: Türk Sinemasında Madun ve Maduniyet İmgeleri* içinde, İstanbul: Metis Yayınları, 123-145.
- Said, E.W. (2017) *Entelektüel: Sürgün, Marjinal*. Çev. T. Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Scognamillo, G. (2014) *Türk Sinema Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Seden, O. F. (1966) *Çalıkuşu* [Film]. Türkiye: Osman F. Seden.
- Suner, A. (2006) *Hayalet Ev: Yeni Türk Sinemasında Aidiyet, Kimlik ve Bellek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şen, S. (2019) *Gemideki Hayalet: Türk Sinemasından Türklüğün ve Kürtlüğün Kuruluşu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Tekeli, İ. (2011) *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Therborn, G. (2008) *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*. Çev. İ. Cüre. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Tibet, K. (1988) Öğretmen. Yapımcı: Memduh Ün.
- Timur, T. 2002, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, 2. bs., İmge Kitabevi, İstanbul.
- Topakoğlu, İ. ve Canlı, S. (2022) "Sinema ve Öğretmen İmaji: Türk Filmlerinin Kadın ve Erkek Öğretmen İmaji Açısından İncelenmesi", *Başkent University Journal of Education*, 9(1), Ankara, 48–63. <https://izlik.org/JA85BN73RB>
- Turner, G. (2016) *İngiliz Kültürel Çalışmaları*. Çev. D. Özçetin ve B. Özçetin. Ankara: Heretik Yayınları.
- Ünlü, B. (2018) *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yılmaz, A. (1964) *Yarın Bizimdir* [Film]. Yapımcı: Orhan Günşiray.
- Zürcher, E. J. (2004) *Modernleşen Türkiye’nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Demokrasi Teorisi ve Ortadoğu: Liberal Teori Çerçevesinde Eleştirel Bir Arap Baharı Okuması

Ahmet Emin Dağ, FSMVÜ Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları ve Uygulama Merkezi

ORCID: 0000-0001-8589-1102

E-Posta: ahmetemindag@gmail.com

Öz

Bu çalışma, 2010 sonrası Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan demokratikleşme girişimlerinin neden sürdürülebilir liberal demokrasilere dönüşemediğini, liberal uluslararası ilişkiler teorisinin temel varsayımları doğrultusunda eleştirel biçimde irdelemektedir. Arap Baharı, başlangıçta halk egemenliği, özgürlük ve adalet taleplerini önceleyen büyük ölçekli toplumsal hareketleri doğurmuş; bu da liberal demokrasinin Ortadoğu’da yayılabileceği yönünde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmisti. Ancak sürecin devamında yaşanan karşıdevrimler, otoriter restorasyonlar, devlet çöküşleri ve iç savaşlar, bu iyimser beklentilerin gerçekleşmediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada; demokratik kurumların zayıflığı, hukukun üstünlüğü ilkesinin yeterince kurumsallaşmaması, özgür ve kapsayıcı bir sivil toplumun inşa edilememesi gibi içsel yapısal sorunlar analiz edilmiştir. Ayrıca, Batılı aktörlerin sunduğu liberal normatif desteğin sınırlılığı ve çelişkili niteliği, dışsal faktörler bağlamında sorgulanmıştır. Tunus, Mısır ve Suriye örnekleri üzerinden gerçekleştirilen karşılaştırmalı vaka analizleri, bu içsel ve dışsal etkenlerin demokratik geçiş süreçlerini nasıl biçimlendirdiğini ampirik düzeyde ortaya koymaktadır. Arap Baharı sürecinde üretilmiş olan sloganlar hem rejim karşıtı bir iradeyi hem de kolektif bir siyasal özne yaratma çabasını temsil ederken bu tür söylemlerin kurumsal karşılık bulamaması, demokratikleşmenin yalnızca niyet ve motivasyonla değil, güçlü yapısal temellerle inşa edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Çalışmada ortaya konan bir diğer temel bulgu, liberal teorisinin evrenselci varsayımlarının, Ortadoğu’nun post-kolonyal, mezhepsel ve otoriter yapıları karşısındaki açıklayıcılığının sınırlıdır. Demokratikleşme yalnızca evrensel normların ithaliyle değil; tarihsel olarak şekillenmiş siyasal kültür, devlet-toplum ilişkileri ve yerel kurumların kapasitesiyle mümkün olabilmektedir. Bunun yanı sıra; ekonomik kırılganlıklar ve yapısal sorunlar, gıda fiyatlarındaki artış ve uluslararası müdahalelerin yol açtığı güvenlik krizleri de demokratikleşme süreçlerinin başarısızlığında önemli rol oynamıştır. Bu bulgular, demokratik kurumların varlığının tek başına istikrarı garanti etmediğini; aksine, bu kurumların sosyoekonomik dayanıklılık ve uluslararası çevreyle olan ilişkilerle birlikte değerlendirildiğinde anlam kazandığını ima etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi Teorisi, Liberal Teori, Ortadoğu, Arap Baharı, Demokratikleşme.

Democratic Theory and the Middle East: A Critical Reading of the Arab Spring within the Framework of Liberal Theory

Abstract

This study critically examines why the democratization initiatives that emerged during the post-2010 Arab Spring failed to evolve into sustainable liberal democracies, in light of the foundational assumptions of liberal international relations theory. Initially, the Arab Spring gave rise to large-scale social movements prioritizing demands for popular sovereignty, freedom, and justice; this was viewed as a turning point suggesting the potential proliferation of liberal democracy in the Middle East. However, the subsequent counter-revolutions, authoritarian restorations, state collapses, and civil wars revealed that these optimistic expectations remained unfulfilled. This study analyzes internal structural issues such as the weakness of democratic institutions, the failure to sufficiently institutionalize the rule of law, and the inability to establish a free and inclusive civil society. Furthermore, the limitations and contradictory nature of the liberal normative support provided by Western actors are interrogated within the context of external factors. Comparative case studies focused on Tunisia, Egypt, and Syria empirically demonstrate how these internal and external factors have shaped democratic transition processes. While the slogans produced during the Arab Spring represented both an anti-regime will and an effort to create a collective political subject, the failure of these discourses to find institutional resonance demonstrates that democratization must be built upon strong structural foundations rather than mere intent and motivation. Another key finding of this study is the limitation of liberal theory's universalist assumptions in explaining the post-colonial, sectarian, and authoritarian structures of the Middle East. Democratization is possible not merely through the importation of universal norms, but rather through historically shaped political culture, state-society relations, and the capacity of local institutions. Additionally, economic vulnerabilities and structural issues, such as spikes in food prices and security crises triggered by international interventions, have played a significant role in the failure of these democratization processes. These findings imply that the mere existence of democratic institutions does not guarantee stability; rather, they gain meaning only when evaluated in conjunction with socioeconomic resilience and relations with the international environment.

Keywords: Democratic Theory, Liberal Theory, Middle East, Arab Spring, Democratization.

Giriş

2010 yılının sonlarında Tunus'ta başlayarak Ortadoğu'ya yayılan ve kısaca Arap Baharı olarak isimlendirilen toplumsal ve siyasal değişim talebi, bölge tarihinin en önemli halk hareketlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Adalet ve özgürlük talebi söylemleriyle şekillenen bu dalga; otoriter rejimlere karşı kitlesel ayaklanmaları tetiklemiş, halk egemenliği ve köklü bir siyasal dönüşüm beklentisi yaratarak liberal demokrasilerin yükselişi açısından bir dönüm noktası olarak yorumlanmıştı (Stepan ve Linz, 2013: 15). Ancak zamanla bu umutların yerini yeniden otoriterleşme, devlet çöküşü, iç savaş ve siyasi istikrarsızlık almıştır. Aradan geçen uzun zaman sonrasında, olayların sıcaklığının görece azalması, normatif tepkilerden arındırılmış daha teorik ve analitik değerlendirmeleri kolaylaştırırken, son yıllarda gelişen yeni akademik tartışmalar da Arap Baharı'nın sürdürülebilir liberal demokrasilere neden dönüşemediğine ilişkin kapsamlı ve kuramsal temelli yeni incelemeleri gerekli kılmıştır.

Bu makalenin temel amacı da Arap Baharı'nın ortaya çıkardığı demokratikleşme girişimlerinin neden başarısız olduğunu liberal uluslararası ilişkiler teorisi çerçevesinde açıklamaktır. Ancak bunu yaparken, liberal kuramsal paradigmanın bölgedeki açıklayıcı gücünü ve ontolojik körlüklerini ortaya koymayı da hedeflemektedir. Liberalizmin evrenselci iddiaları, Arap Baharı tecrübesi üzerinden yeniden değerlendirilecek ve bu başarısızlıktaki tıkanıklıklar akademik bir titizlikle analiz edilecektir. Bu doğrultuda makalenin araştırma sorusu; "Arap Baharı tecrübesi, liberal demokrasi teorisinin evrenselci iddialarındaki hangi temel açmazları ve metodolojik körlükleri ortaya koymuştur?" olacaktır. Bu bağlamda çalışma, devrim denemesi üç farklı şekilde neticelenmiş üç ülke örneği üzerinden yürütülmüştür. Buna göre, görece başarılı demokratik geçişiyile istisnai bir örnek olarak Tunus; askerî müdahale sonrası otoriterliğe dönüş süreciyle Mısır; devlet çöküşü ve iç savaş bağlamında Suriye vakaları değerlendirilerek demokratikleşmenin önündeki yapısal engeller ortaya konulacaktır.

Hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmış olan Arap Baharı ile ilgili böyle bir makalenin bazı sınırlamaları olması kaçınılmazdır. Liberal teorisinin öncülleri; devletin inşası, vatandaşlık kültürü ve demokratik kurumların evrimi gibi süreçlerin çoğunlukla Batı tecrübesine dayanarak genelleştirildiği bir zeminde şekillenmiştir (Chatterjee, 2004; Acharya, 2011). Oysa Arap Baharı'nın yaşandığı coğrafyada, sömürgecilik sonrası kurumsallaşma, yerel otoriter geleneklerin sürekliliği ve bölgesel müdahaleler gibi post-kolonyal bağlamlara özgü tarihsel koşullar belirleyici olmuştur (Bayat, 2013). Dolayısıyla, bölgedeki siyasal dönüşüm süreçlerini ve otoriter direnç mekanizmalarını anlamlandırmak için yalnızca liberal kurumcu yaklaşımlar yetersiz kalmaktadır; iktidar ilişkilerini, normatif dayatmaları ve söylemsel tahakküm biçimlerini de merkeze alan daha kapsayıcı bir okuma

zorunludur. Bu noktada Gramsciye hegemonya kuramı ve post-kolonyal eleştirel yaklaşımlar, çalışmanın sadece tamamlayıcı unsurları değil, liberal paradigmanın izah sınırlarını ifşa eden yardımcı analiz birimleri olarak konumlandırılmıştır. Ancak bu çalışmanın sınırları, söz konusu eleştirel kuramların sistematik biçimde uygulanmasına değil, yalnızca yöntemsel çeşitlilik çerçevesinde yönlendirici birer bakış açısı olarak ele alınmasına imkân tanımıştır. Bu bağlamda, post-kolonyal ve eleştirel yaklaşımlar, çalışmanın liberal teori temelli ana çatısını tamamlayıcı nitelikte, açıklayıcı katkılar sunmaktadır.

Ampirik düzeyde ise çalışmanın temel sınırlılığı, vaka analizlerinin doğası gereği genelleme kapasitesinin sınırlı olmasıdır. Tunus, Mısır ve Suriye gibi örnek ülkelerin Arap Baharı'ndan bir şekilde etkilenmiş tüm ülkeler için geçerli olamayacağı aşikârdır. Bunun yanında otoriterleşen ya da iç savaş yaşayan ülkelerde birincil ve ikincil kaynaklara dair erişim güçlüklerinin, veri güvenilirliği ve temsiliyetiyle ilgili sorunları gündeme getirebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmanın bulguları güncel gelişmelere paralel biçimde değerlendirilmeye çalışılmış olsa da 2020 sonrası dönemde Ortadoğu'da yaşanan bazı dönüşümler (örneğin; Suudi Arabistan-İran yakınlaşması, Filistin-İsrail meselesinin yeniden bölgesel öncelik hâline gelmesi, otoriter rejimlerin dijital gözetim teknolojileriyle güç kazanması gibi) doğrudan analiz kapsamına dâhil edilmemiştir. Bu durum, özellikle demokratikleşme eğilimlerinin teknoloji, bölgesel diplomasi ve yeni güvenlik mimarileri bağlamında yeniden şekillendiği bir dönemde, çalışmanın güncelliğini kısmen sınırlamaktadır.

Bu çalışma; Arap Baharı'nın demokratikleşme dinamiklerini hem liberal uluslararası ilişkiler teorisinin sunduğu çerçeveye hem de yapısal analiz araçlarıyla birlikte değerlendiren çok katmanlı bir yaklaşım sunmayı amaçlamaktadır. Literatürde genellikle normatif yaklaşımlarla ele alınan Arap Baharı süreci, bu çalışmada daha bütüncül ve karşılaştırmalı bir yöntemle incelenerek liberal kuramın evrenselci iddiaları ile bölgenin kendine has tarihsel ve siyasal gerçeklikleri arasındaki epistemik kopuş somutlaştırılacaktır. Çalışma, demokratikleşme süreçlerini yalnızca kurumsal bir dönüşüm süreci olarak değil; güç ilişkileri, yerleşik otoriter direnç mekanizmaları ve bölgesel jeopolitik etkileşimlerin bir bileşkesi olarak ele alarak, literatürdeki 'normatif-gerçekçi' ikilemini aşmayı hedeflemektedir.

Kuramsal Çerçeve

Liberal uluslararası ilişkiler kuramı, devletler arası ilişkilerin analizinde bireysel özgürlüklerin, demokratik yönetim biçimlerinin ve uluslararası

hukukun merkezi rolünü ön plana çıkaran bir yaklaşımdır. Bu kurama göre, birey haklarını güvence altına alan anayasal demokrasiler sadece iç politik istikrarın değil, aynı zamanda uluslararası iş birliğinin ve barışın da temelini oluşturmaktadır (Doyle, 1986: 1151; Moravcsik, 1997: 518). Demokratik rejimlerin, ülke içinde hukukun üstünlüğünü, temel hak ve özgürlükleri güçlendirirken; dış politikada ise uluslararası kurumlar ve karşılıklı bağımlılık aracılığıyla çatışma olasılığını azalttığı varsayılmaktadır (Russett ve Oneal, 2001: 38; Keohane ve Nye, 2012: 25). Bu bağlamda, liberal teori, uluslararası sistemin yalnızca güç dengesiyle değil, aynı zamanda normatif değerlerle ve kurumsal etkileşimlerle şekillendiğini savunmakta (Baylis vd., 2020: 122) ve devletler arası ilişkilerde uluslararası kurumların, hukuki normların ve çok taraflı anlaşmaların düzenleyici ve dönüştürücü işlevini ön plana çıkarmaktadır.

Keohane ve Nye'ye (2012) göre, uluslararası örgütler ve rejimler yalnızca iş birliğini kolaylaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda devlet davranışlarını şekillendirerek çatışma olasılıklarını azaltmaktadır. Bu bağlamda Doyle (1986) ve Moravcsik'in (1997) işaret ettiği gibi, liberal teori, uluslararası düzenin kurumsallaşması ve normatif olarak demokratikleşmesini, küresel istikrarın ön koşulu olarak görmektedir. Bununla birlikte, liberalizmin öngördüğü bu ideal düzenin her coğrafyada eşit ölçüde başarıya ulaşmadığı da bir gerçektir. Zira uluslararası ilişkilerdeki devletlerin tarihsel deneyimleri, siyasal yapı farklılıkları ve kültürel kodları, uluslararası normlara verdikleri tepkileri önemli ölçüde farklılaştırmaktadır (İşgören, 2022: 47). Nitekim Post-kolonyal perspektif temsilcilerinden Chatterjee (2004) ve Acharya'nın (2011) vurguladığı gibi, Ortadoğu'da devlet inşası ve vatandaşlık kavramı Batı tecrübesinden kökten farklı bir tarihsel seyir izlemiştir. Batı'da organik bir toplumsal sözleşme ile evrilen kurumların aksine, bölgedeki "ithal kurumlar" yerel sosyopolitik dokuyla bütünleşmemiş ve kalıcı bir meşruiyet krizi üretmiştir.

Bu durum, ithal kurumların yalnızca teknik bir uyumsuzluktan ziyade, bölgenin tarihsel hafızasında sömürgecilik sonrası travmalarla ve tahakküm ilişkileriyle yüzleşememesinden kaynaklandığını göstermektedir. Post-kolonyal yaklaşım, iktidarı yalnızca devlet aygıtı düzeyinde değil, bilginin ve normların üretildiği epistemik bir alan olarak ele alıp, liberal varsayımların evrensellik iddiasını sorgulamaktadır (Said, 1978: 9-15). Dolayısıyla, post-kolonyal perspektif, çalışmamda liberal teorinin 'demokratikleşme' tanımını yapı-söküme uğratan ve bölgenin kendine has siyasal rasyonalitesini açığa çıkaran kritik bir analiz aracı işlevi görmektedir.

Ortadoğu özelinde liberal uluslararası ilişkiler teorisinin öngördüğü demokrasi, hukukun üstünlüğü ve bireysel özgürlükler gibi normatif değerlerin, bölgedeki yerleşik otoriter ve geleneksel siyasal yapılarla sıklıkla çatışma içinde olduğu çok sayıda örnek bulunabilir (Brownlee vd., 2015: 12; Schlumberger, 2000: 104). Bu yapısal ve kültürel uyumsuzluk, liberal demokrasilerin Ortadoğu'da kurumsallaşmasını ve uzun vadede sürdürülebilirliğini ciddi şekilde zorlaştırmaktadır (Dalacoura, 2010; Diamond, 2010: 94). Üstelik, Acharya'nın (2011) işaret ettiği gibi dışarıdan bölgeye demokratik norm transferinin, yerel siyasi kadrolar tarafından dirençle karşılanması ya da araçsallaştırılması, liberal teorisinin evrensellik iddiasına adeta meydan okur niteliktedir. Bu durum, bölgesel bağlamların ve tarihsel özgünlüklerin, liberal normların içselleştirilmesini sınırlandıran temel değişkenler olduğunu göstermektedir.

Liberal uluslararası ilişkiler teorisinin önemli bir alt dalı olarak konumlandırılan Demokratik Barış Teorisi (*Democratic Peace Theory*), demokratik rejimlerin kendi içinde istikrar sağladığı gibi birbirleriyle savaşmama eğiliminde oldukları varsayımına dayanmaktadır (Russett, 1993: 4; Doyle, 1986: 1151). Bu teoriye göre, demokrasilerde iç politikada yerleşik olan özgürlük, çoğulculuk ve katılımcı temsil mekanizmaları, dış politika alanına da yansımakta ve devletlerarası barışçıl ilişkileri teşvik etmektedir (Maoz ve Russett, 1993: 625). Böylece demokratik liderlerin kamuoyu baskısı, seçim tehdidi ve hesap verebilirlik normlarına tabi olması, dış politikalarını da etkilemekte, savaş ve çatışma gibi yüksek riskli ve maliyetli politik tercihlerini sınırlandırmakta ve devletler arasında karşılıklı güven düzeyini artırmaktadır (Mesquita vd., 1999: 792). Bu yapısal ve normatif unsurlar, demokrasiler arasında istikrarlı bir barış ortamının gelişmesine olanak tanımaktadır. Demokratik Barış Teorisi'nin kurduğu bu ideal düzenin realitesini eleştirenler, demokratik rejimler arasında meydana gelen askeri ve siyasi gerginliklerin göz ardı edildiğini hatırlatarak, demokratik barışın biçimsel seçim mekanizmalarıyla değil, demokrasinin içselleştirilmesi ve kurumların etkin işleyişiyle mümkün olabileceğini savunmaktadır (Rosato, 2003: 599; Gowa, 1999: 45). Ortadoğu'daki örneklerde görüldüğü üzere, kurumsal temelden yoksun sadece liderlerin seçimine dayalı demokratik geçişler istikrar sağlayamamış, bu da Demokratik Barış Teorisi'nin evrensellik iddiasını zayıflatmıştır (Brownlee vd., 2015: 14; Büyükbaş ve Atıcı, 2015: 10; Elçi, 2021: 311, Gündoğdu, 2020: 215; Kakışım, 2017: 27).

Arap Baharı sonrası yaşanan deneyimler, demokratikleşme süreçlerinde yalnızca seçimlerin yapılmasının yeterli olmadığını; siyasi kültür, elit yapılar,

kimlik temelli bölünmeler ve tarihsel-toplumsal dinamiklerin de belirleyici olduğunu ortaya koymuştur (Diamond, 2010: 93). Dolayısıyla Demokratik Barış Teorisi, otoriter geçmişe sahip toplumların dönüşüm süreçlerini açıklamada tek başına yetersiz kalmakta ve yapısal-sosyolojik bağlamı dışlayan indirgemeci bir yaklaşım sunmaktadır. Robert Cox'un (1981) 'eleştirel teori' yaklaşımıyla somutlaşan Gramsciye perspektif, iktidarın yalnızca kaba kuvvetle değil; sivil toplum, eğitim ve medya gibi üstyapı kurumları aracılığıyla üretilen 'rıza' üzerinden konsolide edildiğini ileri sürmektedir. Gramsci'nin (1971) 'konum savaşı' (*war of position*) kavramı, devletin sadece askeri bir aygıt değil, aynı zamanda ideolojik bir hegemonya alanı olduğunu hatırlatmaktadır. Bu kuramsal çerçeve, çalışmamda, liberal kurumların bölgedeki yerel elitler tarafından nasıl araçsallaştırıldığını ve demokrasi söyleminin, otoriter sürekliliği gizlemek için bir maske olarak nasıl kullanıldığını deşifre etmeme olanak tanımaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım, demokratikleşme süreçlerinin teknik bir 'kurum inşası' meselesi değil, sınıfsal ve kültürel bir güç mücadelesi olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, liberalizmin standart şablonları, bölgenin tarihsel özgünlüğünü ve post-kolonyal gerçekliğini önemsizleştirmektedir.

Siyasal liberalizm, birey haklarının korunmasını, hukukun üstünlüğünü ve demokratik kurumların işleyişini esas alan bir kuramsal yaklaşım olarak, demokratikleşme süreçlerinde merkezi bir rol üstlenmektedir (Rawls, 1993: 223; Held, 2006: 95). Buna göre yalnızca seçimlerin gerçekleştirilmesi değil, aynı zamanda kurumsal yapıların işlevselliği ve demokratik normların toplumsal düzeyde içselleştirilmesi, kalıcı ve sürdürülebilir bir demokrasinin inşasında belirleyici faktörler arasında yer almaktadır (Diamond ve Morlino, 2005: xiii; Linz ve Stepan, 1996: 3). Bağımsız bir yargı sistemi ile çoğulcu ve özgür bir medya ortamı, sivil toplumun örgütlü katılımı ve etkin bir hukuk devleti, demokratik kültürün gelişmesinde temel kurumsal araçlar olarak öne çıkmaktadır (Tilly, 2007: 13; Kabasakal Arat, 2002: 145). Bu unsurların varlığı, demokratik rejimlerde yönetsel hesap verebilirliği artırmakta ve demokrasiyi biçimsel olmaktan çıkarıp içeriksel bir rejim niteliğine kavuşturmaktadır (Schedler, 1998: 91).

Bu liberal anlayışın temel aktörlerinden olan özgür ve çoğulcu medya, kamusal alanda bilgi akışını sağlayarak vatandaşların bilinçli siyasi katılımını teşvik ederken; örgütlü ve aktif bir sivil toplum, demokratik taleplerin kurumsal zeminde temsil edilmesini ve devlet politikalarının toplumsal denetim mekanizmalarına tabi tutulmasını mümkün kılmaktadır (Dahl, 1971: 3; Habermas, 2021). Hukuk devleti ilkesi ise keyfiliğe dayalı yönetsel

uygulamaların önüne geçerek, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini anayasal güvenceye bağlamaktadır (O'Donnell, 2004: 34). Siyasal liberalizm, yalnızca demokratik kurumların biçimsel varlığını değil, bu kurumların etkin ve işlevsel biçimde işlemlerini esas alsa da Ortadoğu'daki demokratikleşme arayışları ve süreçleri söz konusu olduğunda, bu temel kurumsal ve normatif öğeler eksik kalmakta ve geçiş süreçlerinin sürdürülebilirliğini ciddi biçimde sınırlandırmaktadır (Brownlee vd., 2015: 14).

Siyasal liberalizmin öngördüğü demokratik kültürün yerleşmesi, bölgedeki kökleşmiş otoriter gelenekler, toplumsal parçalanmalar ve süreklilik arz eden çatışma ortamı nedeniyle kesintiye uğramaktadır (Diamond, 2010: 94). Zira, demokratikleşmeyi biçimsel bir "kurum inşası" süreci olarak ele alan bu yaklaşım, devletlerin tarihsel deneyimlerini, post-kolonyal miraslarını dışarıda bıraktığı için, Acharya'nın (2011) belirttiği gibi, dışarıdan norm transferi ve kurumsal kopyalama girişimlerinin Ortadoğu'da yerleşik otoriter yapılar karşısında başarısızlığını göstermektedir. Liberalizmin "kurumlar olursa istikrar gelir" varsayımı, Arap Baharı'nın ortaya koyduğu ekonomik kırılganlıklar, askeri vesayet, devrimci liderlik sorunu ve sınıfsal kutuplaşmalar karşısında açıklayıcı gücünü yitirmektedir. Bu çalışma, liberal teorinin demokratik barış ve kurumsallaşma iddialarını, bölgenin sosyoekonomik ve siyasi gerçeklikleri üzerinden eleştirel bir bakışla yeniden okumayı amaçlamaktadır.

Araştırma Hipotezi ve Yöntem

Bu çalışmanın temel hipotezi, Arap Baharı sürecindeki demokratikleşme girişimlerinin başarısızlığının, liberal demokratikleşme literatürünün sıklıkla vurguladığı kurumsal noksanlıklardan ziyade; yapısal ekonomik kırılganlıklar, askeri-bürokratik seçkinlerin karşı-devrimci manevraları ve demokratik taleplerin derin ideolojik ve kimlik temelli fay hatlarında kutuplaşmasıyla ilintili olduğu üzerinedir. Çalışma, bu süreci akamete uğratan bir diğer asli faktörün, toplumsal hareketleri kurumsallaştıracak ve somut bir siyasal vizyonla tahkim edilmiş stratejik bir liderliğin yoksunluğu olduğunu öne sürmektedir.

Liberal teori, Arap Baharı sürecini teknik bir 'geçiş' (*transition*) süreci olarak okuyup ortaya çıkan başarısızlığı bir 'kurumsal boşluk' (*institutional void*) problemi olarak tanımlarken; bu çalışma, sorunun kurumsal eksikliklerden ziyade, devrimci sürecin kendi iç çelişkileri ile küresel ve bölgesel güç odaklarının sisteme yönelik müdahalelerinden kaynaklandığını savunmaktadır. Cook'un (2017) kurumsal kapasite eksiklikleri ve hukuki

güvencelerin zayıflığına dair tespitleri, sadece doldurulması gereken 'boşluklar' değil, sistemin yerel yapısal dinamiklerle olan uyumsuzluğunun göstergeleri olarak okunmalıdır. Nitekim Ottaway'ın (2003) Mısır örneğinde ortaya koyduğu gibi, liberal demokratik devletlerin sunduğu dış destekler, bölgenin kendine has otoriter güç dengelerini ve tarihsel gerçekliklerini göz ardı ettiği için etkisiz kalmıştır. Hinnebusch'un (2015: 142) ifade ettiği üzere, bu dış müdahaleler yalnızca işlevsiz olmakla kalmamış; yerel aktörler nezdinde ciddi bir meşruiyet krizi yaratarak, baskıcı rejimlerin kendi otoriter konsolidasyonlarını meşrulaştırmak için kullandıkları 'dış mihrak' söylemlerine ideolojik bir zemin teşkil etmiştir.

Bu çalışma, Tunus ve Mısır'daki devrimci süreçler ile Suriye'nin demokrasi talepleri ile öne çıkan ilk altı ayındaki dinamikleri karşılaştırmalı tarihsel ve siyasal analiz yöntemiyle incelemektedir. Çalışma, liberal teorinin demokratikleşmeye dair "kurumcu" yaklaşımını, karşılaştırmalı vaka analiziyle sınamak ve bu teorinin bölge gerçeklerini açıklamada neden yetersiz kaldığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırmada; ekonomik kırılanlıklar, toplumsal kutuplaşma, devrimci önderlik sorunu, siyasal ve askeri aktörler gibi başlıklar temel analiz birimleri olarak ele alınmaktadır. Post-kolonyal ve eleştirel yaklaşımlardan beslenen bu yöntem, liberal teorinin indirgemeci bakış açısını akademik literatür, raporlar ve tarihsel süreç anlatısıyla eleştirel bir şekilde sorgulamayı amaçlamaktadır.

Bu çok katmanlı yöntem hem nicel hem de nitel veri kaynaklarının entegre edilmesiyle, Arap Baharı sonrası demokratikleşme süreçlerinin karmaşık yapısını kavramayı ve hipotezin geçerliliğini kapsamlı biçimde sınamayı amaçlamaktadır. Böylece çalışma, Arap Baharı sürecinin sadece "ne oldu?" sorusuna değil; aynı zamanda "neden böyle gelişti?" ve "nasıl algılandı?" sorularına da cevap aramaktadır.

Arap Baharı ve Demokrasi Girişimleri: Vaka Analizleri

Tunus: Görece Başarılı Demokratik Geçiş

2011'deki halk ayaklanmasının ardından otoriter rejimin sona ermesiyle birlikte yürürlüğe giren yeni anayasa, özgür seçimlerin yapılabilmesi ve sivil toplumun rolünün güçlendirilmesi, Tunus'un görece demokratikleşme sürecinin temel dinamikleri olmuştur (Bağ vd., 2024). Bağımsız yargı, hukukun üstünlüğü ilkeleri ve demokratik kurumların inşası, ilk beş yıl içinde kademeli olarak yerleşmeye başlamıştır (Bahri ve Völkel, 2021). Bu reformların destekleyici unsurları arasında, Ulusal Diyalog Dörtlüsü (*Tunisian National Dialogue Quartet*) gibi arabuluculuk mekanizmaları ve

güçlü sivil toplum yapıları öne çıkmış ve sivil toplumun geçiş sürecinde oynadığı rol, demokratik dönüşümün toplumsal tabanını güçlendirmiştir (Weilandt, 2019; Hudáková, 2021). Ancak, işlevsel kurumlar ve hukuki normlara yönelik dış destek ve kapasite geliştirme programları, başlangıçta önemli katkı sağlamışsa da sürdürülebilirliği güvence altına almada yeterli olmamıştır (Grewal, 2019).

Tüm kazanımlarına rağmen Tunus'taki demokratikleşme sürecinin kırılganlığı devam etmektedir. Ülke, özellikle ekonomik zorluklar ve sosyal gerilimlerle karşı karşıyadır (IMF, 2012). Üstelik yürütülen siyasi müdahaleler, yargı bağımsızlığını ciddi biçimde zayıflatmış ve devrim öncesindeki uygulamalara benzer oldubittilerin yaşandığı bir zemin oluşmaya başlamıştır (Zouai, 2023). Bu gelişmeler, siyasi istikrarsızlığın ve demokratik konsolidasyonun önündeki önemli engelleri net biçimde ortaya koymaktadır. 2011'deki devrimden sonraki birkaç yıl içinde siyasi haklar ve sivil özgürlükler skoru hızlı bir iyileşme yaşayan ülke 2014–2016 döneminde “Özgür” (*Free*) statüsüne yükselmişken, 2021 yılında Cumhurbaşkanı Kais Said'in parlamentoyu feshederek olağanüstü yetkilerle yönetimi ele geçirmesiyle düşüş başlamış ve 2025'e gelindiğinde ülke “Kısmen Özgür” (*Partly Free*) kategorisine gerilemiş ve Siyasal Haklar (*Political Rights*) puanı 11/40'a, Sivil Özgürlükler (*Civil Liberties*) puanı ise 33/60'a gerilemiştir (Freedom House, 2024).

Tunus'un demokratik dönüşümündeki kurumsal zayıflık ve siyasi elitler arasındaki koordinasyon eksikliği, demokratik güçlenme ve yatay hesap verebilirlik bağlamında ciddi engeller teşkil etmektedir (Bağ vd., 2024). Geçiş dönemi adalet mekanizmalarıyla ilişkili olarak kurulan Hakikat ve Onur Komisyonu'nun (*Truth and Dignity Commission*) kamusal algılamada zayıf bir etki yaratması; demokratik hafıza ve hesap verme süreçlerinde sürdürülebilirliği sınırlı hale getirmiştir (Arab Reform Initiative, 2022). Özellikle 2021 sonrası bariz biçimde hissedilen demokratik siyasi gerileme ile birlikte, demokratik kurumların istikrarını güvence altına alacak toplumsal meşruiyetin zayıflaması söz konusudur (Kılavuz, 2022). Tüm bu faktörler bir arada değerlendirildiğinde, Tunus'un demokrasi yolundaki ilerleyişi hem kurumsal hem toplumsal dinamikler bağlamında ciddi bir sınamadan geçmektedir (Njie ve Özoral, 2022: 37).

Bu toplumsal dinamiklerin derin yapısal bileşenlerinden biri, Tunus'taki ideolojik kutuplaşmanın tarihsel köklerini oluşturan İslamcı-seküler ayrımı ve onun sınıfsal, bölgesel ve kültürel düzeyde yarattığı ayrışmalardır. Ülkenin İslamcı ve seküler kesimleri arasındaki ideolojik ikiliği; ulus-ötesi

ve post-kolonyal bağlamda şekillenen derin sosyoekonomik ayrışmalarla iç içe geçmiştir. Fransız işgali döneminde uygulamaya başlanan seküler modernleşme süreci, özellikle modern Tunus'un kurucusu Habib Burgiba döneminde (1957-1987) "devlet İslamı" yaklaşımıyla birleşerek, dinin kamu alanından geri çekilmesini sağlayan reformlarla sürmüştür ve kimi zaman geleneksel toplum yapısıyla mücadele etme pahasına, yürürlüğe konmuştur (Özcan, 2018: 209). Bu elit yapıya karşı, güney ve kırsal bölgelerdeki topluluklar ve özellikle gençler; ekonomik fırsat yetersizliği, marjinalizasyon ve politik dışlanışlık ekseninde İslamcılığa yönelmiş, Nahda gibi hareketler bu toplumsal boşlukta büyümüştür. Sistem, modernleşmeyi elit merkezli, laik ve Fransız kültürel referanslı bir paradigma içinde inşa ederken, post-kolonyal dönemin alt sınıfları, tüm bölgeleri kapsayan bir ulusal aidiyet tahayyülüne uzak kalmaktan şikayetçi olmuşlardır (Merone, 2014: 74). Burgiba'nın halefi, Zeynel Abidin Bin Ali dönemi (1987–2011), Tunus'un siyasi istikrar görüntüsü altında otoriter modernleşme, gözetim devleti, neoliberal kalkınma modelleri ve sivil toplumun bastırılması ile karakterize edilen bir dönem olmuştur. Bu dönem, Habib Burgiba'nın devlet vizyonunu sürdürmüş, ancak daha teknokratik, otoriter ve neoliberal bir zemine oturtan bir dönüşüm evresi olmuştur (Dursun, 2021). Dolayısıyla Tunus'un İslamcı-seküler ayrımı, ideolojik bir mesele olmanın yanı sıra, aynı zamanda bölgesel eşitsizlikler ve tarihsel kimlik inşa süreçlerine bağlı, post-kolonyal bir gerilim hattında durmaktadır (Pfeifer, 2019: 480).

Arap Baharı sürecinde geçici bir süreliğine kenara bırakılan bu ikilik, Tunus'ta hem halkın hem de siyasal aktörlerin söylemlerine yansıyan uzlaşma mesajları sayesinde bugünkünden çok daha yüksek bir tonda demokratik değerlerle uyumlu görünüyordu. Protestocular, "özgürlük", "adalet" ve "temsil" gibi evrensel hak taleplerini içeren bir söylem benimsemiş, bu da içeride toplumsal uyumu yansıttığı gibi Batılı demokratik normlarla da büyük bir paralellik göstermişti (Al-Sowaidi vd., 2017). Nahda Hareketi gibi İslamcı partiler dahi çoğulculuk, uzlaşma ve anayasal reform vurgusu yapan bir dil kullanmış; bu durum siyasal rekabetin meşru sınırlar içinde sürdürülmesine katkıda bulunmuştu (Chouliarakı, 2006). Direnişe yansıyan sloganlardan en güçlüsü, halkın rejimi doğrudan hedef alarak sistematik bir örgütlenme ve siyasal dönüşüm talebi sunduğu "Halk rejimin düşmesini istiyor" (*eş-Şaab Yurid İskatü'n-Nizam*) çağrısıydı. Bu söylem, sadece bir otoriterliğe başkaldırı değil, aynı zamanda kolektif bir kimlik inşası yoluyla toplumsal meşruiyet üretmişti (Aljazeera, 2013a). Bu ifadelerin, sembolik olarak "hakikat yaratımı" ve kamusal meşruiyet inşası sürecinde merkezi bir rol oynadığına işaret eden Al-Sowaidi vd. (2017), bu ve benzeri sloganların,

her ideolojik kesimden protestocunun ortaklaştığı duyguların yansıması olduğunu belirtmiştir.

İslamcı Nahda Hareketi'nin o dönem sürgündeki lideri Raşid Gannuşî'nin söylemlerinde, hareketin "sivil devlet" fikri çerçevesinde demokratik normların içselleştirilmesine yönelik çabası vurgulanmış (Ghannouchi, 2011), "demokrasi ile İslam arasında çelişki yoktur" vurgusu dikkat çekmiş (Ghannouchi, 2023) ve demokrasi ile İslam'ın uyumlu olduğu, İslam'ın çoğulculuk, özgürlük ve zorlamaya karşı duruş gibi demokratik değerlerle örtüştüğü söylemleri büyük bir güven inşa etmişti (Alisakun, 2020). Bu söylemsel tutum, laik ve dini çevreler arasındaki kutuplaşmayı aşmayı amaçlayan bir "anlam köprüsü" işlevi görmüştür (McCarthy, 2023). Derin bir kuramsal perspektiften bakıldığında, Gannuşî'nin "Müslüman demokrat" kimliğini inşa söylemi hem ideolojik dönüşüm hem de yeniden markalaşma stratejisinin normatif etkisini artırmıştır (Foreign Affairs, 2013). Bu dönüşüm, sadece verili terimleri (İslamcı, liberal, seküler) yeniden tanımlamakla kalmayıp, aynı zamanda demokratik koalisyon ve uzlaşi kültürünü güçlendiren bir çatışma çözme yaklaşımı sunmuştur (Ghannouchi, 2018). Benzer şekilde, "beyaz sekülerizm tuzağı"nı aşan bir uzlaşi söylemi geliştiren Nahda, dini kimlik ile seküler devlet arasında denge oluşturan "hoşgörülü sekülerizm" modelini savunmuş, böylece, laik ve dini gruplar arasında ekonomik ve toplumsal iş birliği zemini yaratmıştır (Mölle, 2025). Ayrıca, Ulusal Diyalog Dörtlüsü'nün "Tunus modeli barışçıl geçişin mümkün olduğunu göstermelidir" şeklindeki ılımlı söylemi liberal normlara dayalı bir siyasi kültür inşa çabasının parçası olurken, uluslararası medya ve AB temsilcilerinin Tunus'u "Arap Baharı'nın umudu" olarak nitelemeleri pozitif bir söylem üretmiş ve bu dil yerel aktörlerin demokratik meşruiyet arayışlarını güçlendirmiştir (Rogers, 2024).

Ancak dışarıdan yapılan bu "liberal" teşviklere rağmen Tunus'un ekonomik göstergeleri incelendiğinde, 2010-2015 döneminde yıllık ortalama gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) büyümesi %1,8 gibi oldukça düşük bir seviyede seyretmişti (IZA, 2021; World Bank, 2021). Makroekonomik istikrarı sağlamak amacıyla 2013 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Stand-by anlaşması imzalanmış ve uygulanan neoliberal politikalar, devrim sonrası toplumun en temel beklentileri olan iş, refah ve sosyal adalet taleplerini karşılamaktan uzak kaldığı gibi kemer sıkma önlemleri toplumsal hoşnutsuzluğu artırmıştır. Uluslararası kurumlarla yapılan programların hem içerdiği politikalar hem de ortaya çıkardığı sonuçlar, liberal teorinin öngördüğü "kurumsal iyileşme → demokratik başarı" zincirini doğrulamaktan oldukça uzak kalmıştır. Bu

politikalar ciddi sosyoekonomik maliyetler üretmiş, büyüme düşerken, işsizlik yükselmeye devam etmiş, KDV artışları ve fiyat düzenlemeleri doğrudan satın alma gücünü düşürdüğü için halkın reel gelirlerinde ciddi aşınma yaşanmış ve 2018'den itibaren ülke genelinde yeniden geniş çaplı protestolar patlak vermiştir (Weipert-Fenner vd., 2026).

Genç işsizliği ile ekonomik kalkınmanın yetersizliğinin tüm şiddetiyle hissedildiği bugün, resmi medya ve değişik ideolojik yapıların söylemleri farklılaşmaya ve önceki iyimserlik, yerini biraz daha sertleşen bir üsluba bırakmış görünmektedir. IMF politikalarına yöneltilen eleştiriler, genç istihdam politikalarının bölgesel istikrarsızlıklarla birlikte neoliberal kısıtlamalara tabi kılındığını ortaya koymaktadır (Prince vd., 2018). Bugün Tunus'ta medya özgürlüğü de 2011 sonrası kazanımlara kıyasla ciddi bir gerileme yaşamaktadır. Cumhurbaşkanlığının birçok kararnamesi başta olmak üzere, gazetecilere yönelik yasal baskılar ve keyfi yargılamalar artmakta ve bu durum, ifade özgürlüğü ortamını zayıflatmakta ve medya çeşitliliğinde daralma yaratmaktadır (Human Rights Watch, 2024; Amnesty International, 2024).

Bu gerilemenin temelinde, özellikle 2022 yılında yürürlüğe giren 54 sayılı Kararname'nin yalan haber ve dezenformasyon ile mücadele gerekçesiyle araçsallaştırılması yer almaktadır. Hukuki açıdan muğlak tanımlar içeren bu düzenleme, gazetecilik faaliyetlerini doğrudan bir güvenlik tehdidi kapsamına sokarak otosansürü tetiklemiş ve uluslararası örgütlerin endekslerinde ülkenin sıralamasında keskin bir düşüşe neden olmuştur (Reporters Without Borders, 2025). 2023-2026 yılları arasında çok sayıda gazeteci, blog yazarı ve yorumcu hakkında 'devletin güvenliğini tehlikeye atma' veya 'kamu görevlilerine hakaret' suçlamalarıyla adli soruşturmalar başlatılmış, bu durum bağımsız medya organları üzerinde yoğun bir baskı iklimi yaratarak kamusal tartışma alanını işlevsizleştirmiştir (Committee to Protect Journalists, 2026).

Mısır: Askerî Müdahale ve Otoriterliğe Geri Dönüş

Aile hanedanlığını sona erdiren 1952'deki askeri darbeyle birlikte kurulan modern Mısır Cumhuriyeti, bağımsızlıktan 2011 Arap Baharı'na kadar geçen sürede ordu merkezli bir siyasal düzenin inşasına sahne olmuştur. Bu süreçte ordu, yalnızca bir güvenlik aygıtı değil, aynı zamanda rejimin kurucu aktörü, siyasi elitin çekirdeği ve ekonomik sermayenin önemli bir taşıyıcısı olmuştur (Joya, 2018). Cemal Abdülnasır döneminde (1952-70) Arap milliyetçiliği ve devletçi kalkınma modeliyle güçlenen ordu, Enver Sedat

(1970-81) ve Hüsnü Mübarek (1981-2011) dönemlerinde ise neoliberal dönüşüme paralel olarak siyasi alan üzerindeki nüfuzunu sürdürmüş; zamanla kendi içinden çıkan teknokratik-bürokratik elit aracılığıyla siyasal karar alma mekanizmalarında belirleyici aktör haline gelmiştir (Abdalla, 1998). Mısır'daki ordu-siyaset ilişkisi, kolonyal dönemin ardından ulusal egemenliği tesis etme arzusunun bir uzantısı olarak şekillendiği için, Batı müdahalesine karşı "ulusal kurtuluşun garantörü" olarak rolü yükseltilmiştir. Mısır'da, ordu himayesinde seküler modernleşme sürecinin devam ettiği bir dönemde, gücünü artırmaya başlayan Müslüman Kardeşler Hareketi'nin İslamcı iktidar olasılığı, askeri elitlerin nüfuzunu artırırken, sivil siyaset aktörlerinin zayıflaması, demokratikleşmenin sınırlandırılması ve militarist kurumsal otoriterliğin pekişmesi kaçınılmaz hale gelmiştir (Roll, 2015).

Mısır'da ordunun, devletin asli kurucu unsuru ve 'ulusal bağımsızlığın koruyucusu' rolü zamanla onu yalnızca bir güvenlik aktörü olmaktan çıkarmış ve devasa bir ekonomik imparatorluğun sahibi konumuna da taşımıştır. Ulusal Hizmet Projeleri Örgütü (*National Service Projects Organization-NSPO*) aracılığıyla inşaat, gıda, enerji ve altyapı sektörlerinde yoğunlaşan askeri işletmeler, ülke ekonomisinin merkezine yerleşmiştir (Sayigh, 2019). Mısır ordusunun ekonomi üzerindeki toplam payı konusunda tam bir şeffaflık bulunmamakla birlikte, bağımsız akademik tahminler ordunun kontrolündeki ekonomik varlıkların GSYH'nin %20'si ile %40'ı arasında değişen bir büyüklüğe ulaştığını ortaya koymaktadır (Marshall ve Stacher, 2012). Bu 'askeri kapitalizm' modeli, serbest piyasa ilkeleri ve demokratik denetlenebilirlik üzerine kurulu liberal bir geçişin önündeki en büyük yapısal bariyeri oluşturmaktadır.

2011 yılı başlarında Hüsnü Mübarek rejiminin halk hareketleri sonucu devrilmesi, Mısır'da demokratikleşmeye yönelik güçlü bir toplumsal beklenti yaratmış ve gerçekleştirilen özgür seçimlerle birlikte demokratik kurumların inşa edilmesi yönünde umutlar yeşermişti (Mustafa, 2014; Barakat ve Fakihi, 2021; Spierings, 2019). Ancak, eski rejim ardından gelen bu yeni değişim arayışlarında, toplumsal düzeyde siyasal aktörler arasında yaşanan ideolojik ayrışmalar, demokratik bir uzlaşma kültürünün oluşmasını engellemiştir. Özellikle İslamcılar ve seküler gruplar arasındaki güvensizlik, demokratik bir rejimin kurumsallaşmasını önleyen bir ortam yaratmıştır (Aljazeera, 2013b; Washington Post, 2013). Tarihsel olarak demokratik kurumların yerleşik olmadığı Mısır'da toplumsal kutuplaşmanın derin, buna karşın sivil siyasetin ise zayıf olması; askeri vesayetlin demokratik süreci bir kere daha kolaylıkla kesintiye uğratabildiğini göstermiştir (Selim, 2015: 221). ABD ve AB başta

olmak üzere Batılı ülkelerin, kısa vadeli istikrarı önceleyen yaklaşımları ve askeri yönetime yönelik açık ya da örtük destekleri de Mısır'daki liberal demokrasiyi teşvik eden normatif söylemlerle çelişmiştir (Dalacoura, 2012). Dolayısıyla, Mısır'daki demokratikleşme süreci yalnızca belli periyotlarda yapılan seçimlere indirgenmiş sınırlı demokrasi anlayışının, aynı zamanda güçlü ve özerk kurumlar, sivil-asker dengesi, toplumsal uzlaş kültürü ve tutarlı uluslararası destek olmadığı sürece kalıcı olamayacağını göstermiştir (Völkel, 2017: 599).

Seçimle 2012 yılı haziran ayında iş başına gelen Muhammed Mursi liderliğindeki sivil yönetimin, güvenlik bürokrasisi ve yargı gibi kurumsal yapılarda etkili olamaması, orduyu yeniden siyasetin merkezine taşımakta gecikmemiş ve bir yıl sonra Temmuz 2013'te gerçekleştirilen askeri müdahale, Mısır'daki demokratik geçiş sürecini radikal biçimde sona erdirmiştir (Hassan vd., 2017; Ahmed ve Capoccia, 2014). Bu müdahalenin gerekçesi, sıklıkla siyasal istikrarsızlık söylemi ve kitlesel protestoların artışı nedeniyle meşrulaştırılmaya çalışılsa da gerçekte, ordunun siyasal ve ekonomik çıkarlarını koruma refleksi bu sürecin belirleyici unsuru olmuştur (Mansfield ve Snyder, 2012; Öztekin, 2021; Al-Anani, 2016).

Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Mısır'daki siyasi söylemde, halk ile iktidar arasında var olan derin meşruiyet krizi, 2011 protestolarının başlangıcında özgürlük, sosyal adalet ve yolsuzlukla mücadele gibi temaların ön plana çıkmasıyla ortadan kalkmış (Telci, 2014), ama devrim sonrası iktidar yarışı sürecinde siyasi kutuplaşmanın derinleştirmesiyle yeniden patlak vermiştir (Abdelrahman, 2013; Öztekin, 2021). Bu süreçte dini ve seküler gruplar arasında ortaya çıkan söylem farklılığı rakip kesimlerde devrimin, karşı tarafça "çalındığı" algısını pekiştirmiş, siyasal elitler arasındaki bu güvensizlik, demokratik bir uzlaş zeminini oluşmasını engellemiş; Mısır'ın kırılğan demokratikleşme süreci sekteye uğramıştır (Dalacoura, 2012).

2013'teki askeri müdahalenin ardından, General Abdülfettah Sisi ve ordu yanlıları, düzen, istikrar ve terörle mücadele kavramlarını ön plana çıkararak otoriter bir yeniden inşa sürecinin söylemsel temelini oluşturmuştur. Askeri yönetim, iktidarını meşrulaştırmak amacıyla "istikrar", "vatan savunusu" ve "terörle mücadele" gibi kavramları ön plana çıkarmıştır (Holmes, 2019; Kandil, 2012: 128). Devlet medyası, demokratikleşme çabalarını "kaos" ve "terör" ile eşleştirerek halk desteğini yönlendirmiş, darbe karşıtlarını "vatan haini" ve "yabancı ajan" gibi etiklerle hedef almıştır (Sisi, 2024; Taşkesen, 2014). Bu strateji, demokratik tartışma ortamını daraltmakla kalmamış,

liberal demokratik değerlerle taban tabana zıt yeni bir otoriter hegemonya anlayışı yaratmıştır (Brownlee vd., 2015; Öztekin, 2021). Böylece, Tahrir Meydanı'nda "özgürlük" "sosyal adalet" ve "onur" kavramları etrafında birleşerek farklı toplum kesimlerince ortak bir demokratik vizyon ortaya konulmuşken, yeni düzen inşası sürecinde İslamcı ve seküler aktörler arasındaki güven erozyonu sebebiyle, demokratik kurumların işlevselliği tükenme noktasına gelmiştir (Bayat, 2013).

Mısır, 2025 itibarıyla "Özgür olmayan ülke" kategorisine gerilerken, ordu ve güvenlik aygıtları siyasi sistem üzerindeki hâkimiyetini daha da pekiştirmiş, liberal, seküler ve İslamcı siyasal yapılar ya güçsüzleştirilmiş ya da tümüyle yasaklanmış olduğu için sivil siyasetin özgürlük alanı daralmıştır. Siyasi haklar puanlamasında 6/40 ve sivil özgürlükler puanlamasında 12/60 gibi dünyanın en düşük düzeylerine gerilemiştir (Freedom House, 2025). Bu tablo, devlet aygıtının toplumsal dinamikleri yöneten değil, aksine onları bir iç tehdit olarak kodlayan bir güvenlik devleti formuna evrilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Ordu, sömürge sonrası dönemde kurumsallaşan 'koruyucu' misyonunu, demokratik katılımı kriminalize eden bir vesayet mekanizmasına dönüştürmüştür. Dolayısıyla, Mısır'da 2013'ten itibaren gözlemlenen bu otoriter konsolidasyon, sadece ordunun siyasi bir güç olmasıyla ilgili değildir; bu durum, ordunun sömürge döneminden kalan askeri-bürokratik yönetim alışkanlıklarını günümüzde de aynı şekilde sürdürmesinin bir sonucudur.

Suriye: Devlet Çöküşü ve İç Savaş

Suriye, Arap Baharı sürecinde demokratikleşme umutlarının iç savaş ve devlet çöküşüne evrildiği kritik bir vakayı temsil etmektedir. Ülkede otoriter rejimin sorgulanması ve halk ayaklanmasıyla başlayan süreç, başlangıçta siyasal dönüşüm için potansiyel taşısa da zayıf kurumsal yapılar, toplumsal bölünmeler ve dış müdahaleler nedeniyle demokratikleşme yönünde ilerleyememiştir (Heydemann, 2013). Suriye'de halk hareketi, başlangıçta "özgürlük", "temel haklar" ve baskıcı rejimin tasfiyesine vurgu yapan söylemlerle yükselmiş, ancak süreç içerisinde bu söylemler yerini şiddet, mezhepçi retorik ve dış müdahale odaklı bir dile bırakmıştır (Aljazeera, 2011; CNN World, 2011; Sadiki, 2012).

2011'deki halk ayaklanması, başlangıçta demokrasi ve özgürlük talepleriyle ortaya çıkmış olsa da bu taleplerin kalıcı bir demokratik dönüşüme dönüşmesini engelleyen tarihsel, toplumsal ve yapısal faktörlerin etkisi büyüktür. Manda idaresi döneminde Fransızlar (1920-46), Suriye'yi dini ve etnik temelde bölerek Sünni, Alevi, Dürzi ve Hristiyan halklar için farklı

bölgeler ve küçük devletçikler oluşturmıştı (Khoury, 1981: 445; Philips, 2014: 363; Demirel, 2019). Bu kolonyal miras, 1946 yılından sonra bağımsız olan modern Suriye’de Alevi azınlığın ordu ve güvenlik kurumlarında avantajlı bir konuma yerleşmesiyle sonuçlanmış; Sünni çoğunlukta ise derinleşen marjinalleşme hissi, toplumsal adaletsizliği pekiştirmiştir (Hinnebusch, 2007). Suriye’nin bağımsızlık sonrası modern siyasi tarihi, sivil siyasetin aşınması ve ordunun devletin kurucu ve koruyucu unsuru haline gelmesi süreciyle şekillenmiştir. Bu dönüşüm başlangıçta “ulusal kurtuluş” retoriği ile meşrulaştırılan bir askeri-bürokratik oligarşinin inşası ile sonuçlanmıştır. Ancak bu süreç, yalnızca ideolojik bir tercih değil, zaman içerisinde ordunun ve devlet aygıtlarının mezhebi (sektaryen) bir temelde yeniden yapılandırıldığı tarihsel dönüşümü ihtiva etmektedir.

Bu dönüşümün ilk aşaması, 1950’lerin sonuna denk gelen süreçte, geleneksel Sünni-şehirli elitlerin siyasal hâkimiyetinin zayıfladığı ve kırsal kökenli azınlık gruplarının ordu içerisinde gizli bir “Askeri Komite” (*Lecne Askeriyye*) aracılığıyla örgütlendiği evredir. Bu yapı, mezhebi ve bölgesel sadakat ağlarını temel alarak, merkezden uzak kırsal bölgelerden gelen subayların iktidarı ele geçirme arayışının merkez üssü haline gelmiştir. 1963 Baas Darbesi ile birlikte bu gizli yapının devletin kurumsal mekanizmalarına nüfuz ettiği dönemde, “parti-ordu” hibriti başlamış ve 1966’da gerçekleşen “iç darbe” ile sistematik biçimde ideolojik ve mezhebî tasfiyeler yaşanmıştır. 1970 yılında Hafız Esad’ın iktidarı tam olarak ele almasıyla gerçekleşen dönemde ise, kritik askeri ve istihbarat birimlerinin tamamıyla Alevi subayların komutasına verilmesi, askeri-bürokratik oligarşide liyakat ve ideolojinin yerini asabiyyeye (mezhebî akrabalık bağı) bıraktığı, otoriter bir kışla devleti yapısına evrilmiştir.

Suriye ordusu ve güvenlik aygıtı, toplumun üzerinde sömürge döneminden kalan “dışlayıcı” refleksleri sürdüren bir yapı haline geldiği için, 2011 Mart ayında başlayan gösteriler, özellikle kırsal kesimdeki Sünni yoksullaşma ile devlet kadrolarındaki azınlık hegemonyası arasındaki uyumsuzluğu iyice dışa vurmuştur. İç savaş sürecinde Beşşar Esed yönetimi, Fransızlara benzer bir yöntemle, rakiplerini bölme stratejisi uygulamış ve güvenlikçi ve mezhepçi bir dil geliştirerek kendi toplumunu rejim yanlısı “azınlıklar” ve isyancı “Sünni çoğunluk” olarak yeniden kutuplaştırmıştır (Zeno, 2022: 1050). Bu strateji, özellikle mezhepçi kimliklerin silahlı çatışmalarda araçsallaştırılmasına yol açmış, kolonyal dönemde kurumsallaşan etnik ve mezhebi bölünmüşlük ile Suriye rejiminin otoriter ve güvenlik merkezli yönetim yaklaşımları birleştğinde çok boyutlu bir vekâlet savaşı kaçınılmaz olmuştur (Hinnebusch,

2017; Phillips, 2016; Abboud, 2016: 57). Siyasi hakların bastırıldığı bir ortamda, muhalefet alanı ideolojik olarak radikalleşmiş; bu durum bölgesel ve küresel güçlerin müdahalesini kolaylaştırarak yerel bir demokratikleşme hareketini, bölgesel bir vekâlet savaşına dönüştürmüştür. 2012 yılı itibarıyla ülkedeki silahlı grupların çoğalması, devletin merkezi kontrolünü yitirmesiyle birleşince, savaş sadece askeri değil, aynı zamanda kimlik eksenli bir “iç çatışma” haline gelmiştir.

Bu süreçte demokratik dönüşüm gündemden tamamen çıkmış, ülke 2024 yılı sonuna kadar geniş çaplı bir insani krizin ve kitlesel göç dalgasının içine düşmüştür (Aldamen, 2025: 1-25). Suriye’de rejimin muhalifleri toptancı bir şekilde “terörist” ve “yabancı ajan” olarak yaftalaması güvenlik söylemini ve demokrasi karşıtı tutumunu meşrulaştırma stratejileri, yıllarca bölgesel ve küresel birçok güç tarafından inandırıcı bulunmuştur (Dümen, 2022: 824). Suriye vakası, demokratik geçişlerin başarısının, kurumsal kapasite, toplumsal uyum ve dış aktörlerin rolü gibi çok katmanlı değişkenlerle belirlendiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Ülkede uluslararası ve bölgesel güçlerin etkisi, demokratikleşme süreçlerinin yalnızca iç dinamiklere bağlı olmadığını; aksine jeopolitik dengeler, güvenlik tehditleri ve dış müdahale biçimlerinin bu süreci doğrudan şekillendirdiğini göstermektedir (Dalacoura, 2012; Brownlee vd., 2015).

Tartışma

2011 yılında Tunus’ta başlayıp Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yı hızla etkisi altına alan Arap Baharı, uluslararası ilişkiler disiplini için, özellikle de liberal teori için büyük bir kırılma noktası ve test alanı olmuştur. Liberal teori, bu süreci başlangıçta evrensel değerlerin, bireysel özgürlüklerin ve demokratikleşme arzusunun, tarihin akışını değiştirdiği üçüncü dalga bir demokratikleşme olarak okumaya meyilli olmuştur (Anderson, 2011; Lynch, 2014). Ancak sürecin zamanla iç savaflara, otoriterleşmeye ve bölgesel istikrarsızlığa evrilmesi, liberal teorinin açıklayıcı kapasitesini ciddi bir sorgulamaya açmıştır (Brownlee vd., 2015). Liberal uluslararası ilişkiler teorisinin Arap Baharı’na yönelik başlangıçtaki iyimser yaklaşımı, büyük ölçüde “demokratik geçiş” paradigmalarına dayanmaktaydı. Bu perspektiften bakıldığında, Tunus’tan Suriye’ye kadar uzanan halk hareketleri, uzun süredir siyasi tikanıklık yaşayan bölge toplumlarının, küreselleşen dünyada bireysel özgürlükler, şeffaflık ve siyasi katılım taleplerini ifade etme biçimi olarak görülmüştür. Liberal kuramcılar için bu süreç, sivil toplumun canlanması ve devletin kurumsal olarak demokratikleşmesi ile tamamlanacak doğrusal bir ilerleme çizgisi olarak tahayyül edilmiştir (Diamond, 2010).

Ancak bu beklentiler, bölgenin kendine has yapısal gerçeklikleriyle çarpıştığında, liberal teori “süreç tıkanıklıkları” olarak adlandırdığı bir dizi yapısal engelle karşılaşmıştır. Liberalizmin evrenselci ve doğrusal okumasına karşı eleştiri getiren post teorik yaklaşımlar ise liberalizmin Arap Baharı’nı analiz ederken bölgenin sömürgecilik tarihini ve bu sürecin yarattığı yapay devlet yapılarını göz ardı ettiğini göstermiştir (Achcar, 2013). Onlara göre, Sykes-Picot gibi anlaşmalarla dayatılan devlet sınırları ve toplum mühendisliği, bölgedeki organik etnik, dini ve aşiret temelli yapıları bastırmış; dolayısıyla liberalizmin ulus devlet modeli, bölge için ithal ve yabancı bir yapı olarak kalmıştır. Post-kolonyal eleştiri, liberal teorinin Arap toplumlarını “demokrasiye henüz hazır olmayan” veya “modernleşmeyi öğrenmesi gereken” pasif özneler olarak konumlandırmasını, örtük bir Oryantalizm olarak nitelendirmiştir (Massad, 2015). Bu yaklaşıma göre, liberalizmin demokrasi ihracı söylemi, aslında Batılı değerlerin evrensel olduğu varsayımına dayanan neo-emperyalist bir müdahale biçimi olarak görülmüştür (Hinnebusch, 2015).

Liberalizmin birey ve kamusal alan varsayımlarını sorgulayarak, Ortadoğu’daki siyasetin doğasını farklı bir epistemolojik zeminde ele alan Post-teorik yaklaşımlara göre, bölgedeki siyaset Habermasçı bir kamusal alan üzerinden değil; güvenlik devletleri, mezhepsel ağlar ve aşiret ilişkilerinin bir bileşimi üzerinden yürümektedir. Dolayısıyla Arap Baharı’ndaki haysiyet, adalet ve ekmek arayışı, liberal bir parlamenter sistem kurma çabasından ziyade, rantıye devletin ekonomik adaletsizliğine ve devlet şiddetine karşı bir başkaldırıdır (Bayat, 2013). Liberal teori, ekonomik kalkınmanın ve piyasa entegrasyonunun demokratikleşmeyi getireceği varsayımını öne sürerken, bölgedeki petrol gelirine dayalı rantıye devlet modelinin bu süreci nasıl imkânsız kıldığını izah etmekte zorlanmaktadır.

Arap Baharı’nı açıklarken kendi evrenselci kabullerine hapsolan liberal teorinin “tarihin sonu” ve “doğrusal demokratikleşme” iddiaları, bölgenin tarihsel, kültürel ve jeopolitik karmaşıklığı karşısında sınırlı kalmıştır. Batılı modernleşme deneyimini bir şablon olarak her coğrafyada kullanma eğilimindeki liberal anlayış, bu kalıba uyduramadığı yerde Ortadoğu’daki yerel dinamikleri süreç sapması veya gerilik olarak etiketlemeye kalkmış ve bu dinamiklerin kendi içsel mantığını ve siyasal ontolojisini görmezden gelmiştir (Challand, 2016). Arap Baharı, uluslararası ilişkiler disiplinine, Batı merkezli teorilerin yerel tarihsel süreçlerle eklemlenmediği sürece, açıklayıcı güçlerini yitireceğini ve her coğrafyanın kendi özgün siyasal gerçekliğine sahip olduğunu gösteren somut bir örnek olmuştur.

Arap Baharı olaylarının yaşandığı ülkelerde, hukukun üstünlüğü ve zengin bir sivil toplum gibi asgari kurumların ya var olmamış ya da sembolik düzeyde kalmış olması, süreç içerisinde derin meşruiyet krizlerini tetiklemiş ve halkın önemli bir bölümünün demokratik sürece olan inancını zedeleyerek şüpheli yaklaşmasına yol açmıştır (Lynch, 2014: 313, Salamey, 2015). Bu durumu daha da derinleştiren ve demokratik geçişin önündeki en büyük engellerden birini oluşturan temel faktör, Ortadoğu toplumlarındaki yapısal kutuplaşmalar ve ideolojik parçalanmadır. Liberal paradigmanın rasyonel ve uzlaşmacı siyasi aktör varsayımı, bölgedeki siyasi aktörlerin ideolojik katmanda kolaylıkla ayrışması ve kurumlar arası bir uzlaşma zeminini inşa edememesi karşısında açıklayıcılığını yitirmiştir (Brownlee vd., 2015; Öztekin, 2021). Dolayısıyla kurumsal ve toplumsal altyapının bu denli zayıf olduğu bir düzlemde, liberalizmin evrensel demokratikleşme reçeteleri yerel gerçekliklerle eklemlenememiş, aksine var olan siyasi boşlukların daha keskin bir kutuplaşma ile dolmasına neden olmuştur.

Liberal teorinin Arap Baharı sürecini “kurumsal boşluk” üzerinden açıklamasına karşılık, sahadaki deneyimler bu sürecin çok daha derin ve çok katmanlı dinamikler tarafından şekillendiğini göstermiştir. Öncelikle devrimci süreçlerin kendi iç çelişkileri belirleyici olmuştur. Devrimlerin ilk aşamasında, liberaller, sol gruplar, İslamcı hareketler ve gençlik inisiyatifleri gibi farklı toplumsal kesimler otoriter rejimlere karşı ortak bir cephe oluşturabilmişlerdi. Ancak rejimlerin devrilmesinden sonra bu heterojen koalisyonlar hızla çözülmüş, yerini keskin ideolojik ve kimliksel kutuplaşmalara bırakmıştır. Devrim sonrasında Mısır’da seküler kesimler ile Müslüman Kardeşler arasında derin bir güvensizlik ortaya çıkmış; Muhammed Mursi döneminde anayasa yapım süreci geniş bir toplumsal uzlaşma üretmekten uzak kalmıştır. Benzer biçimde Tunus Devrimi sonrasında görece daha uzlaşmacı bir siyasal zemin oluşsa da laik aktörlerle Nahda Hareketi arasındaki gerilimler, sürecin sürekli krizler üzerinden ilerlemesine neden olmuştur. Öte yandan Suriye’deki sorun yalnızca kutuplaşma değil, aynı zamanda açık bir liderlik ve program eksikliği olarak ortaya çıkmıştır. Demokratik taleplerin ilk altı aydan sonra iç savaşa evrilmesi, merkezi bir otoritenin yokluğunda, çok sayıda silahlı grubun rekabet ettiği parçalı bir yapı doğurmuş; süreci yönlendirecek bütünlüklü bir siyasi vizyonun yokluğu ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemiştir.

Liberal teori, demokratikleşmenin ancak istikrarlı uluslararası çevreye entegre bir biçimde sürdürülebileceğini savunur (Dalacoura, 2012). Arap Baharı, bu teorik kabulün dış müdahaleler ve bölgesel güç dengeleri

karşısında nasıl kırılğanlaştığını çarpıcı biçimde göstermiştir. Özellikle Suriye örneğindeki gibi, bölgesel güçlerin ve küresel aktörlerin müdahaleleri, demokratik normların tesisi yerine jeopolitik rekabeti ön plana çıkarmış ve bu durum, demokratikleşme çabalarının önünde aşılması güç bir handikaba dönüşmüştür (Maogoto, 2014: 105). Dış aktörlerin bu müdahaleleri, geçiş süreçlerini istikrarsızlaştırmakla kalmamış; başlangıçta vad edilen demokratik destek söylemleri, yerini hızla güvenlikçi politikalara bırakmıştır (Özdemir, 2017: 10). Uluslararası desteğin doğası ve sınırları üzerindeki süregelen tartışmalar, Batılı güçlerin hangi ülkelerde demokrasiyi teşvik ettiği, hangi ülkelerde ise statükonun korunması adına otoriter rejimlere alan açtığı ikilemiyle daha da karmaşıklaşmaktadır (Bieber, 2018; Debre, 2020; Mansfield vd., 2006). Bu tablo, liberal teori tarafından idealize edilen uluslararası kurumların ve normların etkisinin kimi zaman keyfi ve sınırlı kaldığını; devletlerin ulusal çıkarları ile demokratikleşme hedefleri çatıştığında, uluslararası müdahalelerin mevcut krizleri derinleştiren bir güç olduğunu kanıtlamıştır.

Ortadoğu gibi dini, mezhebî ve kültürel çeşitliliğe sahip bir bölgede toplumsal kimlikler, demokratik kültürün zayıflığı ile birleşince, geçiş süreçlerinin başarısızlığında belirleyici olmuştur (Stepan ve Linz, 2013). Bahsi geçen ülkelerdeki yaşanan süreçler göstermiştir ki, demokratik geçişin kalıcı olması, sadece kurumsal değil aynı zamanda toplumsal bir norm dönüşümüne bağlıdır (Taşkesen, 2014). Nitekim, Arap Baharı'ndaki demokratikleşme girişiminin temel aktörü durumundaki sivil toplum ve medya hem kendi arasındaki bölünmeler hem de rejimlerin baskıları nedeniyle kötüye gidişte gönüllü aktörler haline gelmiştir. Devrim sürecinin başlarında halkın sesine güç veren sosyal ağlar, kriz sürecine girildiğinde birdenbire tutum değiştirmeye başlamış ve sektaryan holiganlara dönüşmüştür. Bu bölünmüşlüğü değerlendiren yeni yönetimler de ilgili ağları kontrol altına almakta zorlanmamıştır (Arab Center, 2018; Smidi ve Shahin, 2017). Sivil toplumun önemli bir kısmının ideolojik düzlemde birbirlerine karşı ötekileştirici çizgiye kayması, Arap Baharı'nın başlarındaki uyumun yerini, acımasız bir rekabete bırakmış ve bu ülkelerdeki sivil toplum örgütleri, yeni kısıtlayıcı düzenlemeler ve finansal sorunları nedeniyle ayakta duramaz hale gelmiştir (Ahmed ve Capoccia, 2014).

Liberal teorinin kurumsal ve normatif odaklı açıklamalarına, Arap Baharı sürecindeki başarısızlığı anlamlandırmada göz ardı edilemeyecek bir diğer boyut olarak makroekonomik kırılğanlıklar eşlik etmektedir. Bölgedeki yüksek işsizlik oranları ve literatürde '*youth bulge*' (genç nüfus

patlaması) olarak adlandırılan demografik baskı, sadece mevcut rejimlerin meşruiyetini zayıflatmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal istikrarın sürdürülebilirliğini temelinden sarsmıştır (IMF, 2014). Benzer şekilde, küresel piyasalardaki gıda fiyatı şokları gibi dışsal ekonomik değişkenler, düşük gelirli ülkelerde demokratik kurumların erozyonunu hızlandırmış ve çatışma dinamiklerini tetikleyerek siyasi dönüşüm süreçlerini kesintiye uğratmıştır (Arezki ve Bruckner, 2011). Veriler, demokratik kurumların tek başına istikrarı garantileyemeyeceğini; aksine, ekonomik kırılganlıkların siyasi dönüşüm süreçlerini öngörülemez bir karmaşıklığa sürükleyen ve kurumsal gelişimi engelleyen temel bir faktör olduğunu göstermiştir (Al-Shammari ve Willoughby, 2017).

Araştırma bulgularımız ışığında, Arap Baharı deneyiminin liberal literatürün sunduğu “kurumsal eksiklik” ve “doğrusal demokratik geçiş” paradigmalarıyla açıklanması, bölgenin siyasal ontolojisini anlamada ciddi bir indirgemeciliğe işaret etmektedir. Vaka analizlerimiz, başarısızlığın temelinde teknik bir “kurum inşası” noksanlığından ziyade, sistemin tarihsel olarak içselleştirdiği yapısal kısıtların yattığını doğrulamaktadır. Tunus’un ekonomik kırılganlıklar karşısında yaşadığı gerileme, Mısır’ın ordu merkezli askeri kapitalizm modeli ile demokratik süreçleri kriminalize etmesi ve Suriye’nin kışla devleti yapısının devlet çöküşüne evrilmesi; liberal teorinin öngördüğü kurumların, yerleşik otoriter seçkinlerin ve yapısal eşitsizliklerin bulunduğu bir zeminde demokratikleşmeyi garantileyemeyeceğini göstermiştir. Dolayısıyla, devrimci sürecin karşılaştığı engeller, doldurulması gereken birer “boşluk” değil; sistemin kendi iç çelişkileri ile küresel ve yerel güç odaklarının (askeri vesayet, neoliberal politikalar) bilinçli bir biçimde ürettiği savunma mekanizmalarıdır.

Demokratikleşme girişimlerini akamete uğratan bir diğer asli faktör, devrimci hareketlerin yaşadığı derin ideolojik kutuplaşma ve bu hareketleri kurumsallaştıracak stratejik bir liderlik/vizyon yoksunluğu olmuştur. Tunus’taki İslamcı-seküler ayrışmanın toplumsal hafızayı bölmesi, Mısır’da sivil-asker arasındaki güven krizinin orduya yeniden alan açması ve Suriye’de kimlik temelli fay hatlarının çatışmayı körüklemesi; toplumsal hareketlerin, otoriter devlet aygıtının stratejilerine karşı yeterli direnci gösteremediğini kanıtlamaktadır. Bu bağlamda, demokratik taleplerin ideolojik radikalizme evrilmesi, karşı devrimci askeri bürokratik seçkinlerin “istikrar ve terörle mücadele” söylemlerini meşrulaştırmaları için ihtiyaç duydukları ideolojik zemini bizzat hazırlamıştır. Dolayısıyla Arap Baharı Ortadoğu’da sömürge sonrası modernleşme pratikleri, askeri vesayet kurumları ve neoliberal

kısıtlamaların bir çarpışma alanı olarak şekillenmiştir. Bu da, liberal teorisinin “doğrusal ilerleme” varsayımının akademik bir sınamayla neden temkinle karşılanması gerektiğini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Arap Baharı sürecini ve sonrasında yaşanan toplumsal ve siyasal dönüşümleri, liberal “geçiş” (*transitology*) paradigmasının sunduğu normatif ve kurumsal çerçevelerin ötesine geçerek analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, bu sürecin sadece bir “demokrasi arayışı” olarak değil; post-kolonyal miras, askeri-bürokratik seçkinlerin vesayeti, rantiyeye devlet modelleri ve neoliberal ekonomik politikaların kesişim noktasında şekillenen, çok katmanlı bir kriz alanı olduğunu göstermektedir. Liberal teorisinin, demokratikleşmeyi teknik bir “kurum inşası” süreci olarak okuması, bölgenin kendine has siyasal ontolojisini anlamada metodolojik bir körlüğe yol açmış; bu durum, bölgedeki otoriter direnç mekanizmalarının ve tarihsel yapısal kısıtların göz ardı edilmesine neden olmuştur.

Vaka analizlerimiz, başarısızlığın temelinde teknik bir “kurum noksanlığından” ziyade, sistemin tarihsel olarak içselleştirdiği yapısal engellerin yattığını doğrulamaktadır. Tunus’un ekonomik kırılganlıklar karşısında yaşadığı demokratik gerileme, Mısır’ın ordu merkezli askeri kapitalizm modeli ile demokratik süreçleri kriminalize etmesi ve Suriye’nin kışla devleti yapısının devlet çöküşüne evrilmesi; liberal teorisinin öngördüğü kurumların, güçlü bir yapısal dönüşüm ve toplumsal meşruiyet zemini olmaksızın işlevsiz kaldığını kanıtlamıştır. Devrimci sürecin karşılaştığı engeller, liberal literatürün iddia ettiği gibi doldurulması gereken “kurumsal boşluklar” değil; sistemin kendi iç çelişkileri ile küresel ve yerel güç odaklarının bilinçli bir biçimde ürettiği savunma mekanizmalarıdır.

Araştırma hipotezimizle uyumlu olarak, demokratikleşme girişimlerini akamete uğratan bir diğer asli faktör; toplumsal hareketlerin yaşadığı derin ideolojik kutuplaşma ve bu hareketleri kurumsallaştıracak stratejik bir liderlik vizyonunun yoksunluğudur. Tunus’ta İslamcı-seküler ayrışmasının toplumsal hafızayı bölmesi, Mısır’da sivil-asker arasındaki güven krizinin orduya yeniden alan açması ve Suriye’de kimlik temelli fay hatlarının çatışmayı körüklemesi; halk hareketlerinin otoriter devlet aygıtının stratejilerine karşı yeterli direnci gösteremediğini ortaya koymuştur. Bu ideolojik bölünmüşlük, karşı-devrimci aktörlerin “istikrar”, “terörle mücadele” ve “ulusal güvenlik” söylemlerini araçsallaştırarak demokratik talepleri kriminalize etmelerine zemin hazırlamıştır. Görülmüştür ki; demokratik bir iradeyi stratejik bir

vizyonla tahkim edemeyen kitle hareketleri, otoriter rejimlerin hegemonik yeniden inşa süreçlerine karşı savunmasız kalmaktadır.

Sonuç olarak, Arap Baharı süreci, dış kaynaklı liberal teşviklerin ve neoliberal ekonomik reçetelerin, bölgenin tarihsel ve sınıfsal gerçekliklerini göz ardı ettiği sürece işlevsiz kaldığını, hatta yerel aktörler nezdinde ciddi bir meşruiyet krizi yarattığını tescil etmiştir. Bu çalışma, demokratik konsolidasyonun ancak toplumun geniş kesimlerini kapsayan bir ekonomik adalet vizyonu, güçlü bir toplumsal meşruiyet zemini ve askeri vesayeti dengeleyen sivil bir irade ile mümkün olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, bölgeye dair yapılacak gelecek çalışmaların, liberal demokrasinin evrenselci kabullerine hapsolmak yerine; devlet-toplum ilişkilerini yeniden tanımlayan, post-kolonyal gerilimleri ve siyasal ekonominin yapısal kısıtlarını merkeze alan “geçiş sonrası” (*post-transitology*) bir yaklaşıma ihtiyacı vardır. Arap Baharı, nihayetinde, demokrasinin sadece sandıkta değil, aynı zamanda sömürge sonrası modernleşme pratiklerinin, askeri vesayet kurumlarının ve neoliberal eşitsizliklerin çözümlendiği bir toplumsal sözleşme zemininde inşa edilebileceğini öğretmiştir.

Kaynakça

Abboud, S. N. (2016) Conflict, Governance, and Decentralized Authority in Syria. Beck, M., Jung, D., Seeberg, P. (Der.) *The Levant in Turmoil. The Modern Muslim World* içinde. New York: Palgrave Macmillan, 57-77. https://doi.org/10.1057/9781137526021_4

Abdalla, A. (1988) “The Armed Forces and the Democratic Process in Egypt”, *Third World Quarterly*, 10(4), 1452–1466. <https://doi.org/10.1080/01436598808420121>

Abdelrahman, M. (2013) *Egypt’s Long Revolution: Protest Movements and Uprisings*. London: Routledge.

Acharya, A. (2011) *Whose Ideas Matter? Agency and Power in Asian Regionalism*. New York: Cornell University Press.

Achcar, G. (2013) *The People Want: A Radical Exploration of the Arab Uprising*. Oacland: University of California Press.

Ahmed, A. ve G. Capoccia (2014) “The study of democratization and the Arab Spring”, *Middle East Law and Governance*, 6(1), 1-31.

Al-Anani, K. (2016) *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity and Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Aldamen, Y. (2025) “The Roots, Factors, and Reasons that Made the Syrian Crisis a Protracted Crisis”, *İletişim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1-32. <https://doi.org/10.59534/jcss.1528668>

Alisakun, S. (2020) "Islam and Democracy: A Study on Rachid Ghannouchi's Views", *Tafhim: Ikim Journal of Islam and the Contemporary World*, 13(2), 27-54. <https://doi.org/10.56389/tafhim.vol13no2.2>

Aljazeera (2011) "Outrage follows Syria security crackdown", <https://www.aljazeera.com/news/2011/4/23/outrage-follows-syria-security-crackdown>, (Son Erişim Tarihi, 25/04/2025).

Aljazeera (2013a) "Tunisia protesters urge government to resign", <https://www.aljazeera.com/news/2013/10/24/tunisia-protesters-urge-government-to-resign>, (Son Erişim Tarihi: 22/04/2025).

Aljazeera (2013b) "Can secularism survive in Egypt?", <https://www.aljazeera.com/features/2013/8/9/can-secularism-survive-in-egypt>, (Son Erişim Tarihi, 24/04/2025).

Al-Shammari, N. ve J. Willoughby (2019) "Determinants of political instability across Arab Spring countries", *Mediterranean Politics*, 24(2), 196–217. <https://doi.org/10.1080/13629395.2017.1389349>

Al-Sowaidi, B., vd. (2017) "Doing politics in the recent Arab uprisings: Towards a political discourse analysis of the Arab Spring slogans", *Journal of Peace Research*, 54(3), 315–327. <https://doi.org/10.1177/0021909615600462>

Amnesty International (2024) *Tunisia: Authorities escalate clampdown on media and freedom of expression*. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/05/tunisia-authorities-escalate-clampdown-on-media-freedom-of-expression>, (Son Erişim Tarihi, 22/04/2025).

Anderson, L. (2011) "Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences between Tunisia, Egypt, and Libya", *Foreign Affairs*, 90(3), 2–7.

Arab Center (2018) *The State of Civil Society in MENA after the 2011 Uprisings*. Arab Center for Research and Policy Studies. <https://arabcenterdc.org/resource/the-state-of-civil-society-in-mena-after-the-2011-uprisings>, (Son Erişim Tarihi, 16/03/2025).

Arab Reform Initiative (2022) *Lost in Transition: The Traps of Authoritarian Nostalgia in Tunisia*. Arab Reform Initiative, <https://www.arab-reform.net/publication/lost-in-transition-the-traps-of-authoritarian-nostalgia-in-tunisia>, (Son Erişim Tarihi, 25/04/2025).

Bag vd. (2024) *Tunisia's Struggle for Democratic Consolidation: Obstacles, Opportunities, and Political Culture Post Arab Spring*. (Tshishonga, N. ve Tshabangu, I. eds) *Democratization of Africa and Its Impact on the Global Economy* içinde, Pennsylvania: IGI Global Publish, 156-179.

Bahri, C. ve J. C. Völkel (2021) "A Struggle for Institutionalization: the Tunisian Assemblée des Représentants du Peuple and the Dominance of Consensus-Oriented Politics", *Middle East Law and Governance*, 13(3), 272-293. <https://doi.org/10.1163/18763375-13031234>

Barakat, Z. ve A. Fakih (2021) "Determinants of the Arab Spring Protests in Tunisia, Egypt, and Libya: What Have We Learned?", *Social Sciences*, 10(8), 282. <https://doi.org/10.3390/socsci10080282>

Bayat, A. (2013) *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East* (2. baskı), Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804786331>

Baylis, J. vd. (2020) *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations* (8. Baskı), Oxford: Oxford University Press.

Bieber, F. (2018) "Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans", *East European Politics*, 34(3), 337–354. <https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1490272>

Brownlee, J. vd. (2015) *The Arab Spring: Pathways Of Repression And Reform*. Oxford: Oxford University Press.

Büyükbaş, H. ve N. Atıcı (2015) "Liberal Demokratik Barış Kuramı: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (40), 1-19.

Challand, B. (2016) *Squaring the Circle? Transitology and the Arab Revolts*. Akçali, E. (Der.) *Neoliberal Governmentality and the Future of the State in the Middle East and North Africa* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 15-29. https://doi.org/10.1057/9781137542991_2.

Chatterjee, P. (2004) *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World*, New York: Columbia University Press.

Chouliarakis, L. (2006) "Towards an Analytics of Mediation", *Critical Discourse Studies*, 3(2), 168–182, <https://doi.org/10.1080/17405900600908095>

CNN World (2011) "Regime Backers Express Anger at Other Nations after Arab League Suspends Syria", *CNN International*. <https://edition.cnn.com/2011/11/12/world/meast/syria-unrest/index.html>, (Son Erişim Tarihi, 27/04/2025).

Committee to Protect Journalists (2026) *Attacks on the press: The State of Journalism in North Africa 2025-2026*. <https://cpj.org/reports/2026/tunisia-media-freedom-analysis/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Cook, S. A. (2017) *False Dawn: Protest, Democracy, and Violence in the New Middle East*, Oxford: Oxford University Press.

Cox, R. W. (1981) "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium: Journal of International Studies*, 10(2), 126–155.

Dahl, R. A. (1971) *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.

Dalacoura, K. (2010) "US Foreign Policy and Democracy Promotion in the Middle East: Theoretical Perspectives and Policy Recommendations", *Ortadoğu Etütleri*, 2(3), 57-76.

Dalacoura, K. (2012) "The 2011 Uprisings in the Arab Middle East: Political Change and Geopolitical Implications", *International Affairs*, 88(1), 63–79. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2012.01034.x>

Debre, M. J. (2020) "The Dark Side of Regionalism: How Regional Organizations Help Authoritarian Regimes to Boost Survival", *Democratization*, 28(2), 394–413. <https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1823970>

Demirel, A. (2019) "Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946)", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 69-89.

Diamond, L. (2010) "Why Are There No Arab Democracies?", *Journal of Democracy*, 21(1), 93–104, <https://doi.org/10.1353/jod.0.0145>

Diamond, L. ve L. Morlino (2005) *Assessing the Quality of Democracy*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Doyle, M. W. (1986) "Liberalism and World Politics", *American Political Science Review*, 80(4), 1151–1169. <https://doi.org/10.2307/1960861>

Dursun, R. (2021) "Tunus'ta Bin Ali Otoriteryanizmi ve Uluslararası Faktörler (1987-2008)", *İnsan ve Toplum*, 11(3), 85-111.

Dümen, H. (2022) "Securitization and Identity: The Speech Acts of Bashar al-Assad", *OPUS Journal of Society Research*, 19(50), 824-837. <https://doi.org/10.26466/opusjr.1171798>

Elçi, İ. H. (2021) "Uluslararası Bir Sorun Alanı Olarak Kıbrıs'a İlişkin Tarihsel ve Teorik Öğeler Üzerinden 'Demokratik Barış Teorisi'nin Eleştirisi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 311-328, <https://doi.org/10.18037/ausbd.902621>

Freedom House (2024) *Tunisia*, *Freedom House Country Reports*, <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2025>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2025).

Freedom House (2025) *Egypt*, *Freedom House Country Reports*, <https://freedomhouse.org/country/egypt>, (Son Erişim Tarihi, 22/04/2025).

Ghannouchi, R. (2011) "Interview with Rachid Ghannouchi", <https://www.aljazeera.com/news/2011/2/7/interview-with-rachid-ghannouchi>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2025).

Ghannouchi, R. (2018) "Islam and Democracy in Tunisia", *Journal of Democracy*, 29(3), 5–8. <https://doi.org/10.1353/jod.2018.0040>

Ghannouchi, R. (2023) *On Muslim Democracy: Essays and Dialogues*. Oxford: Oxford University Press.

Gowa, J. (1999) *Ballots and Bullets: The Elusive Democratic Peace*. Princeton: Princeton University Press.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, Çev. Q. Hoare ve G. N. Smith, New York: International Publishers.

Grewal, S. (2019) *Tunisian Democracy at a Crossroads*, Washington: Brookings.

Gündoğdu, E. (2020) "Barışçıl Dış Politika "Evrimsel Kararlı" Mı?: Demokratik Barış Teorisinin Rasyonalist Perspektiften Bir Analizi", *Akademik Hassasiyetler*, 7(14), 215-242.

Habermas, J. (2021) *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, Çev. T. Bora ve M. Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Hassan, M. vd. (2017) "Between Scylla and Charybdis: Religion, the Military and Support for Democracy among Egyptians, 2011–2014", *Democratization*, 25(2), 273–292. <https://doi.org/10.1080/13510347.2017.1352576>

Held, D. (2006) *Models of Democracy*, 3. Baskı, Redwood City: Stanford University Press.

Heydemann, S. (2013) "Tracking the "Arab Spring": Syria and the Future of Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 24(4), 59–73. <http://doi.org/10.1353/jod.2013.0067>

Hinnebusch, R. (2007) "Modern Syrian Politics", *History Compass*, 6(1), 263-285. <https://doi.org/10.1111/j.1478-0542.2007.00487.x>

Hinnebusch, R. (2015) "The Politics of Authoritarian Resilience and Breakdown in Syria". L. Sadiki (Der.), *Routledge Handbook of the Arab Spring* içinde, London: Routledge, 137-149.

Hinnebusch, R. (2017) "The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East", *International Affairs*, 93(1), 223–224, <https://doi.org/10.1093/ia/iw021>

Holmes, A. A. (2019) *Coups and Revolutions: Mass Mobilization, the Egyptian Military, and the United States from Mubarak to Sisi*, Oxford: Oxford University Press.

Hudáková, Z. (2021) "Civil Society in Tunisia: From Islands of Resistance to Tides of Political Change", *The Journal of North African Studies*, 26(3), 498–526. <https://doi.org/10.1080/13629387.2019.1702532>

Human Rights Watch (2024) Tunisia: Authorities escalate clampdown on media, freedom of expression, <https://www.hrw.org/news/2024/05/30/tunisia-authorities-escalate-clampdown-media-freedom-expression>, (Son Erişim Tarihi, 22/04/2025).

Huntington, S. P. (1993) "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, 72(3), 22–49. <https://doi.org/10.2307/20045621>

IMF (International Monetary Fund) (2012) *Tunisia*, International Monetary Fund, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2012/255/article-A001-en.xml>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2025).

IMF (International Monetary Fund) (2014) *Middle East Transitions: A Long, Hard Road*, International Monetary Fund, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2014/135/article-A001-en.xml>, (Son Erişim Tarihi, 10/04/2025).

IZA (Institute of Labor Economics) (2021) *Poverty and Inequality in Tunisia: Recent Trends*, IZA Institute of Labor Economics: Bonn/Gemany, <https://docs.iza.org/dp14597.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

İşgören, P. (2022) "Geçmişten Günümüze Liberalizm Teorisi", N. K. Özsoy (Der.), *Uluslararası İlişkilerde Teoriler ve Yaklaşımlar* içinde, Ankara: Astana Yayıncılık, 47-63.

Joya, A. (2018) "The Military and the State in Egypt: Class Formation in the Post-Arab Uprisings", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 47(5), 681–701. <https://doi.org/10.1080/13530194.2018.1509692>

Kabasakal Arat, Z. F. (2002) *Democracy and Human Rights in Developing Countries*, Colarado: Lynne Rienner Publishers.

Kakışım, C. (2017) "Liberalizm Çağında Barış Çalışmaları ve Demokratik Barış Vizyonu: Teorik Bir İnceleme", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (50), 27-44, <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.368561>

Kandil, H. (2012) *Soldiers, Spies and Statesmen: Egypt's Road to Revolt*. London: Verso Books

Keohane, R. O., ve J. S. Nye (2012) *Power and Interdependence*. London: Pearson Publish.

Khoury, Philip S. (1981) "Factionalism Among Syrian Nationalists During the French Mandate", *International Journal of Middle East Studies*, 13(4), 441–69, <https://doi.org/10.1017/S0020743800055859>

Kılavuz, M. T. (2022) "The Road to July 25: The Problems of Democratic Consolidation in Tunisia", *Al-Sharq Strategic Research*. <https://research.sharqforum.org/2022/03/01/consolidation-in-tunisia>, (Son Erişim Tarihi, 26/04/2025).

Kudlenko, A. (2015) "From Colour Revolutions to the Arab Spring: The Role of Civil Society in Democracy Building and Transition Processes", *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 23(2–3), 167–179, <https://doi.org/10.1080/0965156X.2015.1116790>

Lynch, M. (2014) *The Arab Uprisings Explained: New Contentious Politics in the Middle East*, New York: Columbia University Press.

Mansfield, E. D. ve Pevehouse, J.C. (2006) "Democratization and International Organizations", *International Organization*, 60(1), 137–67, <https://doi.org/10.1017/S002081830606005X>

Mansfield, E. D., ve J. Snyder (2012) "Democratization and the Arab Spring", *International Interactions*, 38(5), 722–733, <https://doi.org/10.1080/03050629.2012.726188>

Maogoto, J.N., ve A. Coleman (2014) "The Arab Spring's Constitutional Indigestion: Has Democracy Failed in the Middle East?", *Liverpool Law Rev* (35), 105–134, <https://doi.org/10.1007/s10991-014-9150-7>

Maoz, Z. ve B. Russett (1993) "Normative and structural causes of democratic peace, 1946–1986", *American Political Science Review*, 87(3), 624–638, <https://doi.org/10.2307/2938740>

Marshall, S. ve J. Stacher (2012) "Egypt's Generals and Transnational Capitalism", *Middle East Report*, (262), 12-18.

Massad, J. A. (2015) *Islam in Liberalism*, Chicago: University of Chicago Press.

McCarthy, R. (2023) "Islamism, Party Change, and Strategic Conciliation: Evidence from Tunisia", *Party Politics*, 30(6), 1064–1074, <https://doi.org/10.1177/13540688231192393>

Merone, F. (2014) "Enduring Class Struggle in Tunisia: The Fight for Identity beyond Political Islam", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(1), 74–87, <https://doi.org/10.1080/13530194.2015.973188>

Mesquita, B. B. vd. (1999) "An Institutional Explanation of the Democratic Peace", *American Political Science Review*, 93(4), 791–807, <https://doi.org/10.2307/2586113>

Moravcsik, A. (1997) "Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics", *International Organization*, 51(4), 513–553, <https://doi.org/10.1162/002081897550447>

Mölle, D. (2025) "Between traps and tolerations: Tunisia's Chance of Democracy under the Aspects of Benevolent Secularism", *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, (1), <https://doi.org/10.1007/s41682-025-00217-7>

Mustafa, D. (2014) "Arab Spring Uprisings: Revolutionary Patterns and Theoretical Explanations", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(2), 41-62.

Njie, Y. H. ve Özoral, B. (2022) "After Math of Arab Spring on Democratic Consolidation in Tunisia and Libya", *Working Paper Series*, 3(2), 32-55, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6652227>

O'Donnell, G. (2004) "Why the Rule of Law Matters", *Journal of Democracy*, 15(4), 32–46, <https://doi.org/10.1353/jod.2004.0076>

Ottaway, M. (2003) *Democracy Challenged: the Rise of Semi-Authoritarianism*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Özcan, S. A. (2018) "The Role of Political Islam in Tunisia's Democratization Process: Towards a New Pattern of Secularization?", *Insight Turkey*, 20(1), 209-225, <https://doi.org/10.25253/99.2018201.12>.

Özdemir, G. (2017) "Demokratikleşme Kavramı Bağlamında Arap Demokratikleşmesine İlişkin Bir Değerlendirme", *TESAM Akademi Dergisi*, 4(1), 9-54.

Öztekin, B. (2021) "Devrimden Darbeye: Mısır'da Demokrasiye Geçiş Çabalarının Analizi", *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 71-84.

Pfeifer, H. (2019) "The Normative Power of Secularism. Tunisian Ennahda's Discourse on Religion, Politics, and the State (2011-2016)", *Politics and Religion*, 12(3), 478-500, <https://doi.org/10.1017/S1755048319000075>

Phillips, C. (2015) "Sectarianism and Conflict in Syria", *Third World Quarterly*, 36(2), 357-376, <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.1015788>

Phillips, C. (2016) *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. New Haven: Yale University Press.

Prince, H. J. vd. (2018) *Economic Growth, Youth Unemployment and Political and Social Instability: A Study of Policies and Outcomes in Post-Arab Spring Egypt, Morocco, Jordan And Tunisia*. United Nations Research Institute for Social Development, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/207008/1/166804417X.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 29/04/2025).

Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.

Reporters Without Borders (2025) *World Press Freedom Index 2025*, <https://rsf.org/en/country/tunisia>, (Son Erişim Tarihi, 15/04/2026).

Rogers, L. (2024) "It's not EU, it's We: Ontological Stress and French Narration of the Uprisings in Tunisia", *European Security*, 34(2), 191-209, <https://doi.org/10.1080/09662839.2024.2383422>

Roll, S. (2015) "Managing change: how Egypt's military leadership shaped the transformation", *Mediterranean Politics*, 21(1), 23-43, <https://doi.org/10.1080/13629395.2015.1081452>

Rosato, S. (2003) "The Flawed Logic of Democratic Peace Theory", *American Political Science Review*, 97(4), 585-602, <https://doi.org/10.1017/S0003055403000893>

Russett, B. (1993) *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World*. Princeton: Princeton University Press.

Russett, B. ve J. R. Oneal (2001) *Triangulating Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations*, New York: W. W. Norton & Company.

Said, E. W. (1978) *Orientalism*, New York: Pantheon Books.

Sadiki, L. (2014) "Libya's Arab Spring: The Long Road from Revolution to Democracy", *International Studies*, 49(3-4), 285-314, <https://doi.org/10.1177/0020881714534035>

Salamey, I. (2015) "Post-Arab Spring Changes and Challenges", *Third World Quarterly*, 36(1), 111–129, <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.976025>

Sayigh, Y. (2019) *Owners of the Republic: An anatomy of Egypt's Military Economy*. Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/research/2019/12/owners-of-the-republic-an-anatomy-of-egypts-military-economy>, (Son Erişim Tarihi, 12/04/2026).

Schedler, A. (1998) What is Democratic Consolidation?", *Journal of Democracy*, 9(2), 91–107, <https://doi.org/10.1353/jod.1998.0020>

Schlumberger, O. (2000) "The Arab Middle East And The Question Of Democratization: Some Critical Remarks", *Democratization*, 7(4), 104–132, <https://doi.org/10.1080/13510340008403686>

Selim, G. M. (2015) "Egypt under SCAF and the Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-Revolution", *Arab Studies Quarterly*, 37(3), 221–243, <https://doi.org/10.13169/arabstudquar.37.2.0177>

Sisi, A. (2024) Speech by President El-Sisi on Occasion of 11th Anniversary of June 30 Revolution, <https://www.presidency.eg/en>, (Son Erişim Tarihi, 26/04/2025).

Smidi, A. ve S. Shahin (2017) "Social Media and Social Mobilisation in the Middle East: A Survey of Research on the Arab Spring", *India Quarterly*, 73(2), 196–209, <https://doi.org/10.1177/0974928417700798>

Spierings, N. (2019) "Democratic Disillusionment? Desire for Democracy After the Arab Uprisings", *International Political Science Review*, 41(4), 522–537, <https://doi.org/10.1177/0192512119867011>

Stepan, A. ve J. J. Linz (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Stepan, A. ve J. J. Linz (2013) "Democratization Theory and the Arab Spring", *Journal of Democracy*, 24(2), 15–30, <https://doi.org/10.1353/jod.2013.0032>

Taşkesen, A. (2014) "Arap Dünyası'nda Demokratikleşme Hareketleri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(2), 259–270.

Telci, İ. (2014) "Positions of Social Actors in the Egyptian Revolution: A Micro Level Analysis", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(2), 171–200.

Tilly, C. (2007) *Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Völkel, J. C. (2017) "Sidelined by Design: Egypt's Parliament in Transition", *The Journal of North African Studies*, 22(4), 595–619, <https://doi.org/10.1080/13629387.2017.1297234>

Washington Post (2013) In Egypt, secular groups and Islamists stage their protests separately, https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/in-egypt-secular-groups-and-islamists-stage-their-protests-separately/2013/12/15/89013f56-6040-11e3-a7b4-4a75ebc432ab_story.html, (Son Erişim Tarihi, 28/04/2025).

Weilandt, R. (2019) "Divisions Within Post-2011 Tunisia's Secular Civil Society", *Democratization*, 26(6), 959–974, <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1576034>

Weipert-Fenner, I. vd. (2026) "The political economy of implementing IMF reforms: evidence from Egypt and Tunisia", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 53(2), 478–495, <https://doi.org/10.1080/13530194.2025.2473880>

WB (World Bank) (2021) *Tunisia: Poverty and Equity Brief*. World Bank Group, https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/poverty/33EF03BB-9722-4AE2-ABC7-AA2972D68AFE/Global_POVEQ_TUN.pdf, (Son Erişim Tarihi, 10/04/2026).

Zeno, B. (2022) "The Making of Sects: Boundary Making and the Sectarianisation of the Syrian Uprising, 2011–2013", *Nations and Nationalism*, 28(3), 1040-1060, <https://doi.org/10.1111/nana.12825>

Zouai, M. (02/08/2023) "The Shrinking of Tunisia's Judicial Independence Since 2021", *Tahrir Institute for Middle East Policy*, <https://timep.org/2023/08/02/the-shrinking-of-tunisia-judicial-independence-since-july-2021/>, (Son Erişim Tarihi, 3/05/2025).

İran Solunun Radikalleşme Sürecinin Türkiye ile Karşılaştırılması

İlkay Yurdal, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Haliç Üniversitesi
İşletme Fakültesi

ORCID: 0000-0001-8209-129X

E-Posta: yurdailkay@gmail.com

Öz

İran, tarihsel gelişim açısından Türkiye ile en sık karşılaştırılan ülkelerden biridir. Bu çalışmada modernleşme sonrası İran solunun radikalleşme süreci, Türkiye ile karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. İran, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sadece iki yıl önce bir Meşrutiyet Devrimi deneyimlemiş, sosyalist düşünce ülkeye ilk kez bu dönemde girerek ilk sol örgütlerin temellerini atmıştır. İlk kitlesel sosyalist parti Tudeh (Kitle), 1941 yılında kurulmuş ve uzun süre İran solunun en güçlü unsuru olmuştur. Türkiye'de Tudeh ile kıyaslanabilecek etkideki ilk parti, Türkiye İşçi Partisi (TİP)'dir. Tudeh ve TİP solun popülerleşmesine yaptıkları katkıları nedeniyle kendilerinden sonra gelen bütün sosyalistleri etkilemiştir. Ancak, her iki parti de 1968 yılındaki yeni bir devrimci dalgayla yerlerini yeni gençlik örgütlerine bırakmışlardır. Farklı ülkelerde farklı sloganların öne çıktığı bu dönemde İran ve Türkiye gençlik hareketi anti-emperyalist bir söylemle iktidarı ele geçirmeyi hedeflemiştir. Silahlı mücadele fikri iki ülkede '60'lı yılların sonlarında mayalanarak '70'lerin başında uygulamaya geçmiştir. İran solunun radikalleşmesi Halkın Fedaileri ve Halkın Mücahitleri örgütlerinin eylemleriyle ortaya çıkarken Türkiye solu THKO, THKP-C, TKP-ML gibi örgütlerin eylemleriyle geleneksel mücadele yöntemlerinin dışına çıkmıştır. Kurulan ilk örgütler lider kadrolarını kısa süre içinde yitirdikten sonra ideolojik çatışmalarla bölünmüş, 1970'li yıllar boyunca azalma eğilimine giren silahlı eylemler İran'da İslam Devrimi'nin Türkiye'de 12 Eylül Askeri Darbesi'nin etkisiyle sönümlenmiştir. Bu gerilemenin ardından İran'da ve Türkiye'de ortak biçimde silahlı mücadele Kürt hareketi tarafından devam ettirilmiş, radikalleşen solun kimi bileşenleri bu harekete verdiği destek oranında varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: İran Solu, Türkiye Solu, 1968, Öğrenci Hareketi, Silahlı Mücadele.

A Comparison of the Radicalization Process of the Iranian Left with Turkey

Abstract

Iran is one of the countries most frequently compared to Turkey in terms of historical development. This study analyzes the radicalization of the Iranian left

in the context of modernization through a comparative framework with Turkey. Iran experienced a Constitutional Revolution only two years prior to the Ottoman Empire, a period during which socialist thought first entered the country and laid the foundations for the emergence of early leftist organizations. Founded in 1941, Tudeh (Party of the Masses) emerged as the first mass socialist party and remained the most influential force within the Iranian left for many years. In Turkey, the Workers' Party of Turkey (TİP) was the first party to achieve an influence comparable to that of Tudeh. Due to their roles in popularizing the socialist ideas, both Tudeh and TİP influenced the development of all subsequent socialist movements. However, following a new revolutionary wave of 1968, both parties were overshadowed by emerging youth organizations. In this era of diverse international revolutionary currents, the Iranian and Turkish youth movements sought to seize power through anti-imperialist discourses. The idea of armed struggle matured in both countries during the late 1960s and was implemented by the early 1970s. While Iranian radicalization manifested through the actions of the People's Fedai and People's Mujahedin, the Turkish left transcended traditional struggle methods through organizations like THKO, THKP-C, and TKP-ML. Following the rapid loss of their leadership cadres, these pioneering organizations fragmented due to ideological conflicts. Armed actions, which declined throughout the 1970s, eventually dissipated under the impact of the Islamic Revolution in Iran and the September 12 Military Coup in Turkey. Following this regression, armed struggle in both nations was sustained by the Kurdish movement, and certain components of the radicalized left maintained their existence to the extent of their support for this movement.

Keywords: The Left in Iran, The left in Turkey, 1968, Student Movements, Armed Struggle.

Giriş

İran'da sol, 1906 Meşrutiyet Devrimi'nden bu yana aktif olarak siyasi mücadele denkleminin içerisinde yer almıştır. Şah Rıza Pehlevi'nin 1925 yılındaki askeri darbesinin ardından 1920'ler ve 1930'lar boyunca hareket, çoğunlukla küçük hücreler halinde ve illegal olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak II. Dünya Savaşı esnasında ülkenin SSCB ve Britanya tarafından işgal edilmesi, yalnızca devlet iktidarının değil, muhalefetin de geleceğini yeniden şekillendirmiştir. Bu kaotik ancak muhalefet için göreceli bir özgürlük anlamına gelen ortamda İran solu, tarihinin en büyük kitle partisi olan Tudeh'i inşa edebilmiştir. 1941'den en iyimser bakış açısıyla 1953 Darbesi'ne kadar uzatılabilecek bu zaman zarfında Tudeh, yaptıkları ve yapmadıklarıyla, kendisinden sonra gelecek tüm sol muhalefeti derinden etkileyecek tartışmaların öznesi olmuştur. Öyle ki, partinin modern İran tarihi açısından düşünsel alandaki kültürel etkisi reel politikadaki gücünden çok daha

yüksektir. 1950’li yılların sonu, Tudeh’in geçmişteki prestijli konumunu kaybettiği ve sol hareketin ciddi bir kabuk değiştirmenin arifesinde olduğu yıllardır. Fakat sol içerisindeki bu doğum sancısı, İran’a özgü bir gelişme olarak ele alınamaz. Zira 60’lar; başta Avrupa ve ABD’nin büyük şehirleri olmak üzere, dünyanın neredeyse tamamında yeni bir devrimci rüzgârın estiği, yepyeni bir politik atmosferin tüm yerküreyi kapladığı bir tarihi dönemeçtir. Her ülke, bu dönemeci kendi tarihsel birikiminin verdiği hız nispetinde arkasında bırakmıştır.

İran özelinde, 1960’lı yılların yerel politik gündeminin esmekte olan devrimci rüzgâr ile temas etmesi, sol hareketin önemli bir kesiminin radikalleşmesine yol açmıştır. Radikallik kavramıyla kastedilen, yirmi yıldır Tudeh’in sürdürdüğü geleneksel mücadele biçimlerine olan inancın sarsılması sonrasında silahlı mücadele fikrinin gündeme gelmesi ve buna bağlı olarak şehir ve kır gerillası türünden faaliyetlerde bulunan yeni birtakım örgütlerin ortaya çıkmasıdır. ‘68 Hareketi’nin bütün dünya için ortak bir genellemesini yapmak mümkün değildir. Fakat, hareketin yalnızca İran’da değil, gelişmiş kapitalist karaktere sahip olmayan pek çok ülkede benzer radikal pratikleri solun gündemine soktuğunu söylemek için yeterli kanıt mevcuttur. Bu nedenle, çalışmanın merkezinde yer alan ülke İran olmakla beraber sınır komşusu olan Türkiye’de gerçekleşen gelişmeler, yeri geldiği noktalarda bir karşılaştırma unsuru olarak kullanılacaktır. Bu bağlamda ilk bölümde İran solunun radikalleşmeden önceki temsilcisi olan Tudeh anlatılırken, kuruluşları arasında yirmi senelik bir fark olmasına karşın benzer bir tarihsel rol oynayan Türkiye İşçi Partisi denkleme dahil edilecektir. Zira gerek İran’da gerek Türkiye’de solun sonradan radikalleşen unsurları, bu iki partinin teori ve pratik bazında ortaya koydukları performans eleştirmek suretiyle kendi pozisyonlarını belirlemiş ve kendi siyasi çizgilerini bu ayrışmanın üzerinden çizmişlerdir. Çalışmanın ikinci bölümünde 1968 yılında dünyayı etkisini altına alan devrimci dönemin gelişmiş kapitalist dünya, sosyalist blok ve az gelişmiş ülkelerdeki yansımalarına yakından bakılacaktır. Bunun ardından İran ve Türkiye’de ‘68 Hareketi’nin etkisiyle kurulan radikal sol örgütlerin kısa bir tarihçesi sunulacak, son bölümde bu örgütlerin ürettikleri teorik metinler üzerinden kendi ülkelerini ve dünyayı nasıl algıladıkları sorusunun yanıtı aranacaktır. Sonuç bölümünde tüm bu anlatının genel bir muhasebesi yapılacak, İran ve Türkiye solunun radikalleşme sürecindeki benzerlikler ve farklılıklar karşılaştırmalı olarak sunulacaktır.

Yükselişten Düşüşe Tudeh ve TİP

Tudeh Partisi (Hizb-i Tudeh-i İran), 1941 yılında kurulmuş ve 1981 yılında İran İslam Cumhuriyeti tarafından tasfiye edilene dek, İran solunun en çok

tartışılan örgütü olmuştur. İran’da sol şemsiyesi altında değerlendirilebilecek, Marksizmden etkilenen sosyalist ve komünist hareketlerin tarihi, 1941 yılından çok daha eskilere gitmektedir (Khandagh, 2016). Ancak Tudeh kurulana kadar faaliyet yürüten örgütlerin hiçbiri, İran’da politik gündemi belirleme ve entelektüel alanı etkisi altına alma kabiliyeti açısından bu parti ile kıyaslanabilir bir nüfuza sahip olmamıştır. Türkiye İşçi Partisi (TİP) de seçim sisteminin getirdiği avantajla görece düşük bir oy oranıyla da olsa, modern Türkiye Cumhuriyeti tarihinde parlamentoda temsil edilen ilk sosyalist parti olarak Türkiye solu açısından benzer bir konumda yer almaktadır. Ancak TİP, 1960 askeri darbesi sonrasında hazırlanan yeni anayasa ile birlikte normalleşmeye başlayan bir siyasi atmosferde kurulurken Tudeh, henüz İkinci Dünya Savaşı’nın sürdüğü bir kaos ortamında siyasi hayata adım atmıştır. Ülkesini yirmi yıla yakın bir süre boyunca demir yumrukla yöneten ve tepeden inme modernleşmenin önemli temsilcilerinden biri olan Şah Rıza Pehlevi, savaş patlak verdikten sonra ülkeyi işgal eden Sovyet ve İngiliz kuvvetleri tarafından, özellikle Nazi Almanyası’yla olan yakın münasebeti gerekçe gösterilerek tahttan indirilmiştir (Ebrahimi ve Yusoff, 2011: 210). Gerçekte savaşın kaderini etkileyebilecek önemdeki Kafkasya bölgesini kontrol altında tutabilmek amacıyla gerçekleşen bu işgalin ardından ülkenin kuzeyi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), güneyi ise İngiltere nüfuzu altına girmiştir.

Devrik Şah’ın yerine tahta oğlu Muhammed Rıza çıkartılarak Pehlevi Hanedanlığı’nın devamı sağlanmışsa da Şah Rıza döneminin politik baskı ortamı bir nebze azalmış ve bu da İran siyasi hayatının yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bu kısmen elverişli ortamda, İran tarihindeki bir başka büyük politik mobilizasyon dönemi olan Meşrutiyet döneminde (1906-1911) de mücadele etmiş olan İrc İskenderi liderliğinde, Tudeh Partisi resmen kurulmuştur. Henüz kuruluş aşamasındayken kurucular arasında yer alan Süleyman Mirza İskenderi, İran’daki Kızılordu temsilcileri ve Sovyet istihbarat servisiyle doğrudan irtibat halinde bulunduğu için parti, bazı kesimler tarafından SSCB’ye tamamen bağımlı hatta onun bir “kuklası” olarak değerlendirilmiştir (Khandagh, 2016: 1). Ancak bu tarihten, İslam Devrimi tarafından tasfiye edilmesine dek Tudeh ve SSCB arasındaki ilişkiyi Tudeh’in Sovyetler’den aldığı direktifleri harfiyen uyguladığı bir hiyerarşik pozisyonda tanımlamak haksızlık olacaktır. Zira iki grup arasındaki ilişkiler karşılıklı olarak birbirini etkilemiş ve birbirlerinin ideolojik pozisyonlarının güçlenmesine zemin hazırlamıştır (Asinovskiy, 2023: 64). Tudeh liderliği; parti programının yayınlanması, gazete yoluyla basın faaliyeti ve daha geniş bir ifadeyle partinin legal bir şekilde örgütlenebilmesi için Sovyetler

Birliği'nin desteğini talep etmiştir (Chaqueri, 1999). Aradaki ilişki bu seviyede kalmamış ve Suleyman Mirza, nasıl bir parti teşkil edilmesi gerektiği hususunda Sovyet temsilcilerinin tavsiyelerine olan ihtiyağını da pek çok kez dile getirmiştir. SSCB ise kuruluş aşamasındaki partiyi kendi uluslararası çıkarlarına uygun bir surette yapılandırmak gayesiyle bu çağrıya olumlu yanıt vermiştir. Böylece Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası ihtiyaclarına uygun olarak, İran'da yalnızca solu değil, diğer demokratik grupları da kapsayacak bir anti-faşist parti kurulması kararlaştırılmıştır (Chaqueri, 1999: 510). Zaten tam da bu nedenle Hizb-i Tudeh (Kitle Partisi) ismi, kurulacak parti için uygun görölmüştür. Türkiye'de kuruluşunda SSCB'nin rolü olan ve tarihsel olarak Komintern'in Türkiye temsilcisi olarak tanınan parti Türkiye Komünist Partisi (TKP)'dir. Ancak TKP, kuruluş yıllarından itibaren geçirdiği operasyonlar ve kadrolarının yurt dışına çıkmak zorunda kalması nedeniyle 1970'li yıllara kadar Türkiye'de kitleselleşebilmiş bir parti değildir. Bu nedenle çalışmada solun ölkede popölerleşmesi açısından Tudeh'in karşısında konumlandırılabilir ilk örnek Türkiye İşçi Partisi'dir. TİP, kuruluşunda eski TKP'lilerin önemli roller oynadığı bir parti olsa da (Aydınöğlu, 2007: 95) SSCB ile Tudeh kadar açık bir ilişki içinde değildir. Partinin içinde SSCB çizgisine yakın bir hizip, Genel Başkan Mehmet Ali Aybar'ı tasfiye ederek partiyi bu çizgiye yaklaştırırsa da TİP'in politikalarını belirlerken SSCB ile Tudeh kadar yakın bir ilişkide olduğunu söylemek mümkün değildir.

SSCB yetkilileri Tudeh'in kurucularına "başlangıç aşamasında sosyalist ve Sovyet yanlısı sloganları kullanmaktan kaçınarak söylemlerini demokratik çerçeve içinde tutmalarını" salık vermiştir (Mather, 2011: 614). Zira parti ikinci Dünya Savaşı'nın en şiddetli döneminde kurulmuştur ve SSCB bu dönemde ittifak halinde olduğu İngiltere ve ABD'yi karşısına almayacak geniş bir cephe siyasetini, etki edebileceği diğer ölkede komünist hareketlerinin tümüne empoze etmiştir. Tudeh'in parti programı da kendisine biçilen faşizme karşı birleşik cephe oluşturma rolüne uygun biçimde Marksist eğilimler içermeyen ve sosyalist devrim hedefi gütmeyen bir siyasal metindir. İlan edilen programda ana hatlarıyla "İran'ın bağımsızlığının tesisi", "despotik rejimlere karşı demokratik bir rejimin inşası", "bireysel ve sosyal hakların güvence altına alınması" ve "eğitim, sağlık, ekonomi gibi alanlarda kapsamlı reformlar yapılması" gibi sınıfsal karakteri olmayan talepler ileri sürölmüştür (Chaqueri, 1999: 518). Belki bu karaktere en yaklaşan taleplerden biri olarak "şah'ın ve taraftarlarının mülklerine İran halkının yararına el konulması" söylemi örnek gösterilebilir. Ancak burada da "İran halkı" gibi oldukça muğlak ve sınırları belli olmayan bir tabir kullanılmıştır.

Tudeh'in stratejik olarak benimsediği bu tavır belli oranda TİP tüzüğünde de gözlemlenebilir. 1968 yılındaki ikinci kongresine kadar TİP de kendisini "sosyalist" olarak tanımlamaktan kaçınmıştır. Ancak Tudeh'in sınıfsız kitle söylemine karşın TİP, tüzüğünün ikinci maddesine "*emekçi sınıf ve tabakalar işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğü etrafında toplanmıştır*" ibaresini ekleyerek bir işçi sınıfı partisi olduğunu dönemin şartları elverdiği ölçüde deklare etmiştir (Varuy, 2010: 35).

Öte yandan Tudeh'in işçi sınıfından ve onun gündelik mücadelesinden uzak bir parti olduğunu söylemek kesinlikle mümkün değildir. Zira parti, İran Birleşik İşçi ve Emekçi Sendikaları Merkez Konseyi'ni önderliği altına alarak sanayi işçilerinin yüzde 75'ini örgütlemiş durumdadır (Abrahamian, 1988: 353 aktaran Behrooz, 2007). Tudeh'in işçi sınıfı üstündeki bu nüfuzu, partinin grev gibi mühim bir ekonomi-politik silahı elinde bulundurduğu anlamına gelmektedir. Bu da Tudeh'in 1950'lerin ortasına kadar yalnızca sol hareket içerisinde değil, bütün İran siyaseti içerisinde ne kadar güçlü olduğunu kanıtlayan bir başka veridir. Nitekim Merkez Konsey bu gücünü 1946 yılında gerçekleştirilen ve petrol sektörünün tümünü içine alan büyük bir grevle sergilemiştir (Abrahamian, 2018: 145). Öte yandan sendika-parti ilişkisi TİP için de büyük anlam ifade etmektedir. Her şeyden evvel TİP, 40'ı aşkın sendikacının bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Parti, 1967 yılında sol tandanslı ilk sendika olan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)'nin kuruluşunda da önemli rol oynamıştır. Ancak, örgütlü işçi mücadelesine önderlik etme hususunda TİP, hiçbir zaman Tudeh'in 1940'lı yıllardaki gücüne erişememiştir.

Kuruluşunu takip eden on yıl içerisinde Tudeh'in geniş kesimleri kapsayıcı söylemi, işçi sınıfının yanı sıra orta sınıflar ve entelektüeller arasında da yankı bulmuştur. Sadık Hidayet, Bozorg Alevi gibi öykücüler, Ahmed Şamlu ve Said Nefisi gibi şairlerin yanında modern tiyatronun kurucuları Nuşin, Loreta ve Hüseyin Hayırha; oyun yazarı Gulam Hüseyin ve İran'ın ilk sinema yönetmenleri Gülistan ve Perviz Hanlari bu listeye dahil edilebilecek tanınmış simalardan birkaçıdır (Abrahamian, 2018: 146). Benzer şekilde TİP de kurulduğu günden itibaren yalnızca sol çevrelerde değil tüm ülkede ismi bilinen pek çok aydını bünyesine katmıştır. Öyle ki partinin devlet radyosunda (TRT) yayınlanan seçim propagandası konuşmalarının birini modern şiirin önemli temsilcilerinden, babası da uzun süreler Cumhuriyet Halk Partisi'nde Millî Eğitim Bakanlığı yapmış olan Can Yücel¹, bir başkasını çağdaş romancılığın en büyük isimlerinden Yaşar Kemal² yapmıştır. Her iki partinin de tarih sahnesinde gerilemelerine rağmen izlerinin kendilerinden

sonra gelen istisnasız tüm sol hareketleri etkilemesinde işte bu aydınların ve onların ülkenin bütününe yayılan popülaritesinin payı büyüktür.

Tudeh yalnızca işçi sınıfı, orta sınıf ve aydınların değil aynı zamanda İran'da yaşayan ulusal hareketlerin de sözcüsü olma iddiasında bulunmuştur. Ancak bu tavrı, SSCB'nin çıkarları doğrultusunda hareket etme yorumlarıyla birlikte değerlendirildiği için aynı zamanda partinin büyüyen dalgasını kıran ilk kriz olarak su yüzüne çıkmaktadır (Behrooz, 2007: 27). Bilindiği üzere İran tıpkı Osmanlı gibi imparatorluk geleneğinden gelen bir ülke olarak sınırları içerisinde farklı dilleri konuşan pek çok etnisiteyi barındırmaktadır. Ancak Şah Rıza döneminden itibaren bu farklı kimliklerin Fars kültürü içinde eritilmesine yönelik bir milli kimlik inşasına başlanmıştır. Bu durum İran'ın Kuzeybatısında yer alan Azerbaycan ve Kürdistan bölgelerinde ciddi huzursuzluklar yaratmış ve İkinci Dünya Savaşı esnasındaki fiili Sovyet işgali ile birlikte bahsedilen bölgeler neredeyse kendi kendini yönetir bir noktaya gelmiştir. Özellikle İran Azerbaycanı bölgesi Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP) ismiyle Sovyet Azerbaycanı ile doğrudan ilişkili bir grubun denetimine girmiş ve bu bölgedeki Tudeh örgütleri de tabandaki ve Tahran'daki güçlü muhalefete rağmen liderlerinin kararıyla kendilerini lağvederek ADP'ye katılmıştır (Raine, 2010: 12). Ancak 1946 yılında Sovyet ordularının İran'dan çekilmesini takiben ADP'nin özerk yönetimi, İran kamuoyunda SSCB'nin İran topraklarını parçaladığı yorumlarına neden olmuştur. Tudeh bir yandan enternasyonalist dayanışma adına Azeri ve Kürt hareketlerini desteklerken diğer yandan bu hareketlerin ayrılıkçı değil kültürel özerklik yanlısı girişimler olduğunu açıklamaya girişerek milliyetçiler ile arasının açılmasının önünü almak istemiş ancak bunda başarılı olamamıştır (Abrahamian, 2018: 148). Yalnızca on iki ay süren özerk yönetim pratiği, gücünü toparlayan İran ordusunun bu bölgeleri yeniden ele geçirmesi ile sonlanmıştır. Tudeh hem ADP ile kurduğu ilişkiyle bu bölgedeki örgütlenme gücünü kaybetmiş hem de milliyetçi reflekslerle hareket eden önemli bir kitlenin de desteğini yitirmiştir.

Ulusal sorun, Türkiye için de çözüme kavuşmamış meselelerden biridir. Millî Mücadele'nin ardından ülkedeki Ermeni ve Rum nüfus büyük oranda sınırların dışına itilmiş ve daha homojen bir kimlik inşa edilmesi sürecine başlanmıştır. Ancak, yeni kurulan Cumhuriyet, Kürtlerin kültürel ve siyasi taleplerini karşılamaktan uzak kalmış ve daha 1925 yılından itibaren Güneydoğu bölgesinde ciddi ayaklanmalar baş göstermiştir. TİP, Türkiye'de Kürt meselesini ekonomik geri kalmışlıktan öte bir kimlik meselesi olarak gündeme getiren büyük çaplı ilk siyasi parti olmuştur. 1970

yılında gerçekleştirilen parti kongresinde yapılan tespitler bu meseleye bakışlarını özetler niteliktedir. “Kongre sırasında Türkiye’nin Doğu’sunda “Kürt halkı”nın yaşadığı ve bu halk üzerinde zaman zaman “baskı, terör ve asimilasyon” politikaları uygulandığı söylenmiş, “Doğu Sorunu”nun sadece bir bölgesel kalkınma sorunu olmadığı vurgulanmıştı” (Toprak, 2013: 58). Öyle ki, 12 Mart 1971’de Türkiye’de bir askeri darbe gerçekleşmiş bunun ardından partiye açılan kapatma davasının gerekçesi, bu kongrede sarf edilen cümlelerin ülke bütünlüğünü tehdit ettiği iddiası olmuştur. Anayasa Mahkemesi tarafından yapılan yargılama sonucu, TİP’in kapatılmasına ve parti liderleriyle üst düzey yöneticilerin 12 yıla varan hapis cezalarına çarptırılmasına karar verilmiştir (Toprak, 2013: 60). Yani ulusal hareketlere verilen destek, İran’da Tudeh’in kitlesel desteğinin bir kısmını kaybetmesine yol açarken Türkiye’de TİP’in hukuk eliyle tasfiye edilmesinin aracı olmuştur.

Tudeh’in yükselişine ket vurmak için İran’da alınan hukuki karar ise 1949 yılında Şah’a karşı düzenlenen bir suikast girişimiyle beraber gelmiştir. Gerçekte karşılıklı olmasa da suikast girişiminden parti sorumlu tutulmuş ve Tudeh şubat ayındaki girişimin ardından yasa dışı ilan edilmiştir (Daemi, 2020: 4). Bu büyük darbeye rağmen, Tudeh’i İran siyasetinde gerçek anlamda gerileten sebepler farklıdır. Zira yeraltına çekilmek zorunda kalan örgüt kısa bir süre sonra toparlanmış ve tekrar yasal olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak 1950’li yıllara gelinirken İran’ı meşgul eden en büyük mesele olan petrolün millileştirilmesi konusunda takınılan tutarsız tavır partinin itibarını geri dönülmesi zor biçimde sarsmıştır.

Başlangıçta yabancı devletlere verilen petrol imtiyazına karşı çıkan Tudeh, 1944 yılında SSCB’nin imtiyaz talebi karşısında ağız değiştirerek İran petrolünün tamamının millileştirilmesi ve ayrıcalıkların kaldırılması yerine İngilizlere verilen imtiyaz kadar kuzey petrollerinde SSCB’ye de pay verilmesi tezini savunmaya başlamıştır. “Bu tutumuyla Tude(h), kuruluşundan bu yana ilk kez, İran’ın ulusal çıkarları söz konusu olduğunda bile Sovyet planlarını ön planda tuttuğunu açıkça göstermişti” (Behrooz, 2007: 30). Partinin Muhammed Musaddık yönetiminde hükümetin başına geçen milliyetçi-liberal Ulusal Cephe’ye bakışı da büyük dalgalanmalar göstermiştir. Musaddık yönetimi 1950 yılının başlarında aldığı petrolün millileştirilmesi kararını 1951 yılında uygulamaya koyacağını ilan etmiştir (Ebrahimi ve Yusoff, 2011: 217). Bu mesele etrafında senelerce çatışan iki taraf, birbirini İran dışı güçlere hizmet etmekle suçlamıştır. Tudeh kendisine yöneltilen SSCB yanlılığı suçlamasına karşı Ulusal Cephe’yi Amerikan emperyalizmine hizmet etmekle itham etmiştir. Ne var ki Musaddık, Şah

ile yaşadığı anlaşmazlıklar sonucu önce istifa etmiş ardından büyük bir halk desteğiyle 1952 yılında yeniden Başbakanlık makamına dönmüştür. Yaşanan bu gelişmenin ardından Tudeh de politika değişikliğine giderek 1953 yılında gerçekleşen askeri darbeye kadar Musaddık yönetimini desteklemiştir.

Ancak ABD tarafından planlandığı çoğunluk tarafından kabul edilen 1953 darbesine karşı parti gerek ordu içerisindeki subay yapılanmasını gerek sendikalar yoluyla harekete geçirebileceği işçi sınıfı kitlelerini seferber etmemiş, sokaktan çekilme çağrısına uyarak herhangi bir direniş göstermemiştir. Darbe sonrasında dahi yönetim kademesindeki stratejik noktalardaki varlığı ayakta kalmasına rağmen tereddüde düşen parti yönetimi, kadrolarının darbeciler elinde yok edilmesine seyirci kalmıştır (Ahmadzadeh, 2017: 25). Bu eylemsizlik, Ulusal Cephe'nin yarattığı milliyetçi dalgaya kapılmış kitleler üzerinde Tudeh'in itibarını bir kez daha ve bu kez çok daha güçlü şekilde zedelemiş ve 1958 yılına dek parti, kitlesel tabanını, ordu içerisindeki yapılanmasını ve işçi sınıfı üzerindeki etkisini yitirmiştir (Behrooz, 2007: 36). 1960'lı yıllar ise dünya çapında yepyeni bir devrimci dalga yaratmış, Avrupa ve Amerika'dan dünyanın geri kalanına büyük farklılıklar göstererek taşınsa da bu küresel hareket İran ve Türkiye'de sosyalist solu bir kez daha benzer mecralara yöneltmiştir. Ancak, Tudeh ve TİP sonrası tartışabilmek için öncelikle '68 Hareketi'nin bu ülkeler için ne ifade ettiğini incelemek gereklidir.

'68 Hareketi ve Sol

Tarihte iktidarı elde etme konusunda nihai olarak başarılı olamadığı hâlde devrim diye adlandırılan hareketler vardır. Bunlar esasında yalnızca bir devletin sınırları içinde kalmayıp dünyanın çeşitli bölgelerine yayılan bir dizi politik aksiyonun meydana getirdiği devrimci dönemler olarak tanımlanabilir. 1830 ve 1848 Devrimleri buna en güzel örneklerdir. Bu tarihlerde, çoğu kez birbiri ile fiziksel bağlantısı dahi olmayan bölgelerde ardı ardına isyanlar patlak vermiş ve devrim ateşi tüm Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Devrimciler, 1815 Viyana Kongresi ile oluşturulan statükoyu tam olarak yıkamamışlardır ancak toplumsal ve siyasi olarak o denli büyük dönüşümlere neden olmuşlardır ki 1830 ve 1848 yıllarındaki olaylar, devrim kavramıyla anılmayı hak eder konuma gelmiştir. İşte '68 Hareketi de mevcut kapitalist ekonomi sistemi üzerinde yükselen ulus-devlet yapısını ortadan kaldırmadığı halde etkisi dünyanın her bir köşesine yayılmış bir devrimci dip dalga olarak tanımlanabilir. Ancak dar anlamda siyasi iktidarı ele geçirmekten ziyade, hayatın her alanında ve bireyin kendi yaşam tarzında topyekûn bir değişim isteyen '68 Hareketi; 1830 ve 1848 Devrimleri'nden,

bunları takip eden Anayasal Devrimler'den ve son olarak Ekim Devrimi'nden ayrılmaktadır (Laçiner, 1998). '68 Hareketi, her ne kadar patlak veren öğrenci hareketleri neticesinde döneme adını veren yıl olsa da 1968 yılı ile sınırlı değildir. Bu hareketle, kabaca '60'ların ortasından 1971 yılına kadar devam eden bir süreçten söz etmek mümkündür. Öte yandan söz konusu hareket, Soğuk Savaş'ın tüm hızıyla devam ettiği, çift kutuplu bir dünyada meydana gelmiştir. Ancak, her iki kutup ve onun dışında kalan dünya da esmekte olan devrimci rüzgârdan payına düşen kıpırdanmayı bir ölçüde almıştır.

'68 Hareketinin genel bir tanımını yapmak oldukça zordur. Zira harekete damgasını vuran kavram "özgünlük" olmuştur. Öyle ki her ülke, kendi tarihsel gelişiminin getirdiği sosyo-ekonomik birikim sınırları içerisinde kendine has '68 deneyimleri yaşamıştır (Çubukçu, 2014: 29). Ancak yine de bu çalışmanın sınırları dahilinde söz konusu dönemi; Batılı gelişmiş kapitalist devletler, sosyalist devletler ve bunların dışında kalan ülkelerdeki pratiklere göre tasnif etmek belirli ölçüde mümkündür. Her ne kadar her coğrafyada farklı şekilde vücut bulsa da '68 Hareketi'nin genel ruhu dendiği zaman akla ilk gelenler; Batı Avrupa, ABD, Kanada gibi dünya kapitalist sisteminin kalbini oluşturan bölgelerdeki pratiklerdir. İkinci Dünya Savaşı yaşlı kıtayı yerle bir etmiş ve Avrupa'nın devleri Fransa, Almanya ve İngiltere ciddi bir ekonomik yıkıma uğramıştır. Yüzyılın başından itibaren yavaş yavaş gerileyen Britanya İmparatorluğu bu son darbe ile beraber uluslararası ekonomik sistemi organize etme ayrıcalığı ve misyonunu ABD'ye devretmek zorunda kalmıştır.

Savaş sonrası kapitalist piyasa ekonomisini dünya çapında yeniden ayağa kaldırma görevini üzerine alan ABD, ekonomileri savaştan ağır hasar alan ülkeler başta olmak üzere, piyasa sisteminin çarklarını döndürmek için acil paraya ihtiyacı olan ülkelere krediler vermek suretiyle bu ülkelere uluslararası üretimde belirli roller biçerek hızlı ve küresel bir üretim sürecini teşvik etmiştir. Marshall Yardımları ve Bretton Woods sistemi "tam istihdamın sağladığı kitlesel tüketimi ve işgücünün hem daha iyi korunmasını hem de ona giderek daha iyi para ödenmesini" temel alan Keynesçi model (Hobsbawm, 1996: 327) ile birleşince, alım gücündeki artış neticesinde büyük bir tüketim çılgınlığının pompalandığı bir "sosyal refah" dönemine girilmiştir. Sistem iktisadi olarak hala son derece dinamik gözükmele birlikte '60'ların ortalarına gelindiğinde anılan ülkelerin her birinde bir "sosyal durgunluk" söz konusudur (Erten, 2008: 834). Bu durum genel olarak, izlenen iktisadi politikalarla belirli bir refah düzeyine kavuşan işçi sınıfının elde ettiği kazanımları korumak adına kabuğuna çekilmesine bağlanabilir. Uluslararası ortam da İkinci Dünya Savaşı ertesinde, Kore Savaşı istisnası

dışında sıcak çatışma ekseninden uzaklaşmış ve kitlelerin mobilizasyonunu tetikleyebilecek bir araç işlevi görmemiştir.

Fakat 1965 yılı itibarıyla bu çizilen tabloyu değiştirecek olaylar oldukça hızlı bir şekilde patlak vermiştir. Birincisi işçi sınıfının ağzına bir parmak bal çalınarak ehlileştirildiği bu ortamda, devrimci dinamizmi üstlenmeye başta üniversite öğrencileri olmak üzere gençler aday olmuştur. Refah döneminin çocukları arasında yükseköğrenim görenlerin oranı eğitim imkânlarının artışına paralel olarak muazzam şekilde yükselmiş ve üniversiteler düşünen, tartışan ve eyleme geçmekten çekinmeyen heyecanlı gençlerin karargâhlarına dönüşmüştür. Batı'nın seçkin üniversitelerinde, aldıkları eğitim dolayısıyla ciddi paralar kazanma ya da önemli mevkilere gelme ihtimalleri yüksek bunca genç, kendilerini izleyen eski kuşakları şaşırtacak şekilde *Beatnik*, *Hippi* gibi yeni hayat tarzlarına yönelmiştir. Fakat bu kültürel miraslar dönemin ruhunu nostaljik olarak hatırlamak için yararlı olsa da esasında dünya çapına yayılmış sistem karşıtı bir devrimci dönemin “yan ürünleri”dir (Çubukçu, 2014: 30). Savaş döneminin kıtlık günlerinin tersine inanılmaz bir tüketim propagandasının içinde büyüyen çocuklar, kapitalizmin “Amerikan hayat tarzı” olarak bilinen tek tip bir yaşam şeklini nasıl dayattığına bizzat şahit olmuşlardır. İşte bu çocuklar yetişkinliğe adım attıkları 1960’lı yıllarda tüketim toplumunun insan yaratıcılığını engelleyen ve toplumu alengirli metalleriyle uyuşturan kalıplarına karşı kendi alternatif dünyalarını inşa etmeye girişmiştir. Ancak gençlik bu yeni yaşam biçimini tarikatvârî şekilde içine kapanarak değil, toplumun ve devletin her kademesinde karşısına çıkan tüm iktidar biçimleriyle mücadele ederek deneyimlemiştir. Toplumun geri kalan kesimlerini kapitalizmin yarattığı yeni medeniyet hakkında uyarmak, onları uyandırmak için eyleme geçen ’68 Kuşağı adeta yeni bir “aydınlanma ve aydınlatma” projesinin temsilcisine dönüşmüştür (Laçiner, 1975). Böylelikle Paris üniversitelerindeki kısa süreli bir öğrenci isyanı olarak görülen bu hareket kısa süre içerisinde 19. Yüzyılın sonlarından bu yana Avrupa’daki en büyük devrimci heyecanı yaratmış, ABD’de ise ırkçılık ve her türlü cinsel ayrımcılığa karşı çıkan devasa bir sivil haklar hareketinin fitilini ateşlemiştir.

’68 Hareketi, doğduğu kaynak olan gelişmiş Batılı kapitalist ülkelerde işte bu temel karakteristik özellikleri sergilemiştir. Fakat aynı yıllarda Sosyalist Blok’ta da değişim rüzgarları esmeye başlamıştır. Literatürde Prag Baharı olarak adlandırılan olaylar, bunun en somut göstergesidir. 1968 yılında Prag’da başlatılmak istenen dönüşüm, 1956 Macaristan deneyimiyle birlikte düşünüldüğünde Doğu Avrupa halklarının SSCB’nin demir yumruğundan

kurtularak kendi sosyalist deneyimlerini yaşama özlemini temsil etmektedir. Çekoslovakya’da Alexander Dubček önderliğinde başlatılan reform hareketi, gelişimi itibarıyla kitle eylemlerinin talebiyle meydana gelmemiştir (Uslu, 2008:160). Ancak 20 Ağustos 1968’de SSCB’nin başını çektiği Varşova Paktı güçleri tarafından yapılan askeri müdahaleye karşı gösterilen sivil direniş, dönemin ruhunu Doğu Avrupa sınırları içine sokmuştur. Ocak 1969’da bir üniversite öğrencisi olan Jan Palach, sansür ve ifade özgürlüğü kısıtlamalarına tepki olarak Václav Meydanı’nda kendini ateşe vererek ‘68 Hareketi’nin sembollerinden birine dönüşmüştür. Uygulamada, 1968’in özgürlükçü ruhuna taban tabana zıt şekilde gerçekleşse de Çin Halk Cumhuriyeti’nin başlattığı “Kültür Devrimi” de alternatif dünya arayışındaki gençleri etkileyen bir gelişme olarak ‘68 Hareketi’nin gündemine Sosyalist Blok’tan giren gelişmelerden biri olarak sayılabilir (Johansson, 2017).

Bu iki bloğun dışında kalan ülkelerde ise ‘68 Hareketi’nin ana gövdesini anti-emperyalizm söylemi oluşturmuştur. Bu ülkelerin bir kısmı gerçekten de sömürge statüsünde tanımlanmaya müsait olsa da örneğin Türkiye ve İran gibi sömürge olmayan ancak kapitalist sistemle dezavantajlı şekilde eklemlendiği ölçüde emperyalizmin olumsuz etkilerini hisseden ülkelerde de anti-emperyalizm söylemi birincil niteliğini korumaktadır. Bu açıdan Küba Devrimi ve Vietnam Savaşı’nın etkileri, çok büyük boyutlardadır (Mohendesi, 2023). Özellikle Küba’da bir grup idealist devrimcinin bir araya gelerek kendi ülkelerinde iktidarı ele geçirmesi ve tüm Latin Amerika’da ABD’ye kafa tutmaya başlaması, bu ülkelerin gençleri için önemli bir ilham kaynağıdır. Öte yandan bu coğrafyalarda, refah toplumunun getirdiği tüketim temelli uyushukluğa karşı tepki gösterilmesinden çok kırdı ve kentte süregiden yoksulluğu ortadan kaldırmak için mücadele etme teması belirleyicidir. Hal böyle olunca, Avrupa’daki çağdaşları, geleneksel komünist partilerin hantal yapısına karşı söylemler geliştirmekle meşgulken bu toprakların gençlerinin gündemine Stalinizm dahi yeni keşfedilen bir olgu olarak girmektedir. Örneğin temel Marksist klasikler dahi Türkçeye ilk defa 1960’lı yılların ortalarında çevrilebilmiştir (Şener, 2015: 13). İki akım arasındaki bu farklılık, söz konusu ülkelerde devlet gücünün sorgulanmasından ziyade bu gücün kimin elinde olduğu sorusuna yoğunlaşılmasına neden olmuştur (Erten, 2008: 840). Bunun mantıksal sonucu ise devrimci faaliyetin siyasal iktidarı ele geçirme taktiklerine indirgenmesidir. İşte bu yüzden ki İran ve Türkiye’de gençler, kendilerinden ileri bir tarihsel aşamada olduklarını düşündükleri gelişmiş kapitalist devletlerdeki muhalefet pratiklerinden çok Küba-Vietnam-Çin örneklerini inceleyerek kampüslerde gelişen toplumsal hareketi silahlı mücadele kanalına aktarmışlardır.

Radikalleşme ve Silahlı Mücadele

İran’da gerilla hareketinin ortaya çıkışı yukarıda özetlendiği şekliyle, çok daha geniş bir manzaranın küçük bir parçası olarak düşünülmelidir. Ancak başından beri altı çizildiği üzere ‘68 Hareketi, her ülkede, o coğrafyanın tarihsel belleğine dokunan özgün farklılıklar gösterir. Bu noktadan bakıldığında İran gençlerini silahlı mücadeleye iten gelişmelerin başında Haziran 1963 Ayaklanması gelmektedir. 1963 yazında Şah Muhammed Rıza, “Beyaz Devrim” olarak bilinen geniş kapsamlı bir reform programının yürürlüğe gireceğini ilan etmiştir. Program, sınırlı bir toprak reformu ve petrol gelirlerinin artışına dayanan bir takım popülist politikalarla, kır ve kent yoksullarının durumunu göreceli olarak iyileştiren bir karaktere sahiptir. Ancak temel amacı Şah yönetimine kitlesel bir destek ve meşruiyet kazandırmaktır (Ansari, 2001: 3). Diğer yandan Şah’ın iktidarını tehdit etme potansiyeli bulunan güçlerin belini kırmak üzere tasarlandığı da rahatlıkla söylenebilir. Bu güçlerin bir kısmı ulema, toprak sahipleri, aşiret reisleri gibi geleneksel unsurlardan oluşmaktaysa da başlatılan hamleyle esas olarak İran’ı bir “kızıl devrim”e götürme niyetindeki solun devrimci unsurları hedef alınmıştır. Dolayısıyla Beyaz Devrim ilan edilir edilmez, toplumsal muhalefetin her kesiminden binlerce insan meydanlara akın etmiş ve hükümetin bu eylemlere müdahalesi çıplak şiddet olarak kendini göstermiştir. Onlarca eylemcinin hayatını kaybetmesi ile sonuçlanan protestolar sol muhalefet içinde geleneksel mücadele biçimleri olan boykot, sokak gösterileri, genel grev gibi eylemlerden umudun kesilmesi eğilimini güçlendirmiştir (Abrahamian, 1980: 4). Bu kanaatin yaygınlaşmasında yirmi yıllık Tudeh deneyiminin solda yarattığı büyük hayal kırıklığının etkisi oldukça fazladır.

Her ne şekilde olursa olsun, ‘60’lı yılların ortalarından itibaren İran ve yurt dışında örgütlü sol hareketler içerisinde yeni bir eşik aşılmış ve özellikle üniversite gençliği tarafından silahlı mücadele tartışmaları yapılmaya başlamıştır. 1962 yılında daha önce Avrupa ve Amerika’da kurulmuş farklı öğrenci örgütleri bir araya gelerek İranlı Öğrenciler Konfederasyonu-Ulusal Birlik isminde bir çatı örgütü kurmuş, Tahran Üniversitesi Öğrenci Örgütü de bu birliği tanıyarak uluslararası temsil yetkisini kabul etmiştir (Matin-Asgari, 1993: 157). Bu platform, gençlik hareketinin yeni mücadele biçimlerine dair yaptığı tartışmalarda bir çatı oluşum olarak hizmet etmiştir. Konfederasyon; Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, Avusturya ve İsviçre’de okuyan İranlı öğrencilerin bir araya gelmesiyle kurulmuş ve kısa zamanda Avrupa’daki devrimci dalganın etkisiyle radikalleşmiştir (Asgari, 1993: 120-122 aktaran Vaghefi, 2017: 62).

'60'lı yıllar, Türkiye'de de üniversite gençlerinin Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) türünden öğrenci örgütleri oluşturarak teorik tartışmalar yürütmeye başladıkları zamanlardır. FKF, Türkiye solunun önemli tartışmalarından biri olan Sosyalist Devrim (SD)–Milli Demokratik Devrim (MDD) tartışmasının yürütüldüğü bir zemin olarak daha sonra Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) adını almış ve Türkiye'deki sol gerilla hareketinin önderleri bu oluşumun içerisinde çıkmıştır. TİP'in irtifa kaybettiği esnada Dev-Genç, solun en önemli ideolojik ve örgütsel odağı olmuştur (Bora, 2016: 52) Öyleyse, her iki ülkede de silahlı mücadele fikrinin '68 Hareketi'nin öğrenci eylemciliğinden doğduğu varsayımı, bu örneklerle de kanıtlanmış görünmektedir. Dolayısıyla 1960'lar her iki ülke için de gençlik hareketlerinin silahlı eylemlere geçişinin hazırlık evresi olarak tespit edilebilir.

Ancak, İran'da gerilla hareketi, Marksist unsurlarla sınırlı değildir. Hareket kabaca Marksizm eğilimli İran Halkın Fedaileri Gerilla Örgütü (Sazıman-e Çerik-ha-yi Feda'i-yi Halk-i İran) ile İslami eğilimli İran Halkın Mücahitleri Örgütü (Sazıman-e Mucahidin-i Halk-i İran) ve bu iki gruptan ayrılarak kurulan diğer küçük örgütler şeklinde şematize edilebilir. Dünya görüşleri ve sınıfsal pozisyonları ne olursa olsun bahsedilen yapılanmaları teşkil eden gençler, İran ekonomisinin yukarı doğru ivme kazandığı, işsizlik oranının azalma eğilimine girdiği ve maaşların yüksek seyrettiği bir dönemde bir araya gelmişlerdir. Dolayısıyla İran gerilla hareketi de tıpkı Avrupa '68 hareketi gibi, doğrudan ekonomik sebeplerle açıklanamaz. Üstelik hayatlarından vazgeçme pahasına eyleme geçen bu gençler, İran'ın Tebriz, Tahran gibi büyük şehirlerindeki yüksek prestijli üniversitelerinde eğitim görmüş ve kariyer imkânı hayli yüksek öğrencilerdir. Türkiye öğrenci hareketinin de lider kadrosu orta sınıf kökenli ailelere mensup; İstanbul, Ankara ve İzmir'in en iyi üniversitelerini kazanmış gençlerden oluşmaktadır. Bu gençler, silahlı mücadeleyi işçi ve köylü kitlelerini devrim için harekete geçirecek bir öncü savaşı olarak gören ve bu yolda hayatlarını kaybetmeyi göze alan bir grup idealistten oluşmaktadır.

İran'da Şah rejimine karşı ilk silahlı eylem 1971 yılında Halkın Fedaileri örgütü tarafından Siyahkel isimli küçük bir kasabanın karakoluna yapılan baskın neticesinde gerçekleşmiştir. Halkın Fedaileri, İran'da gerçek devrimci öncünün ancak askeri-siyasi mücadele ile ortaya çıkabileceğini savunmuş ve kitlelerin kendiliğinden uyanışının mümkün olmadığına inanarak silahlı mücadeleyi bu eylemiyle başlatmıştır (Ahmadzadeh, 2017: 75). Halkın Fedaileri, '60'lı yıllarda üç farklı hücrenin bir araya gelmesiyle kurulmuş bir örgüttür (Alaolmolki, 1987: 22). Birinci grup bir süre cezaevinde kaldıktan

sonra Lübnan'da askeri eğitim almış eski bir Tudeh'li olan Bezhan Cezeni liderliğinde, Tahran Üniversitesi'nde örgütlenmiştir. İkinci grup, Meşhed'den Tahran'a öğrenim için gelen iki öğrenci, Mesud Ahmedzade ve Emir Perviz Puyan'dan oluşurken, üçüncü kanadı Behruz Dehgani çevresindeki bir grup Tebrizli öğretmen oluşturmaktadır. Halkın Fedaileri'nin politik söylemini büyük ölçüde Tudeh'e yönelttiği eleştiriler belirlemiştir. Fedailer, Tudeh'i körü körüne SSCB'nin peşinden gitmek, Azerbaycan ve Kürdistan'daki ulusal soruna duyarsız kalmak ve parlamentarizm temelinde pasif bir siyaset yürütmek ile itham etmektedir (Abrahamian, 1980). Türkiye'deki gerilla hareketinin öncüleri olacak öğrencilerin de bu dönemde yoğun bir TİP eleştirisi yürüttüklerini tekrar hatırlatmak elzemdir. Halkın Fedaileri, kurucu kadrosunu Siyahkel baskınının ardından geçirdiği SAVAK operasyonları ile büyük ölçüde kaybetse de '70'li yıllar boyunca yeni üye devşirebilmiş ve 1979 Devrimi'ne dek varlığını korumuştur.

Örgüt, özellikle 1971 ve 1975 arasında karakol baskınları, banka soygunları ABD konsolosluklarına bombalı saldırılar, üst düzey bürokratlara ve sanayicilere suikastlar gibi sansasyonel eylemlere imza atmıştır (Vaghefi, 2017: 77). 1975 yılından sonra, Fedailer ve devlet arasındaki çatışma bir kısır döngü halini almış ve örgüt silahlı mücadeleyi bırakarak işçi sınıfını örgütlemeyi savunan bir grup militanın Tudeh çizgisine geçiş yapmasıyla ikiye bölünmüştür.

Türkiye'de de 1970'lerin başında Deniz Gezmiş ve arkadaşları tarafından Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Mahir Çayan tarafından Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C) ve İbrahim Kaypakkaya tarafından ise Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist (TKP-ML) isimli silahlı mücadele örgütleri kurulmuştur. Öğrenci hareketinin içinde yükselen bu gençlik liderlerinin pek çoğu Filistin'deki gerilla kamplarında aldıkları eğitimi Türkiye topraklarına taşımışlardır (Köse, 2018: 28). Bilhassa THKO ve THKP-C, İran'daki örneklerine benzer şekilde örgüt finansmanı için yaptıkları banka soygunlarının yanında, özellikle NATO bünyesinde faaliyet gösteren yabancı asker ve teknisyenlerin kaçırılması türünden eylemlere imza atmışlardır. Bu tür faaliyetler, söz konusu dönemde, İran ve Türkiye solunun anti-empyralist mücadele yöntemi konusundaki algıları hakkında ipuçları vermesi açısından değerlidir.

Gerilla hareketinin diğer kanadı ise bir tür İslami sosyalizm sentezini şiar edinen İran Halkın Mücahitleri Örgütü (Kısaca Halkın Mücahitleri)'dür. Halkın Mücahitleri, Ulusal Cephe içinde faaliyet gösteren ve Fransa'da

eğitim almış bir mühendis olan Mehdi Bazergan ve Ayetullah Talegani önderliğindeki dini kanattan koparak radikalleşen unsurlar tarafından inşa edilmiştir. Muhammed Hanifnejad öncülüğündeki bir öğrenci grubu Tahran Üniversitesi'nde bir araya gelerek örgütün temellerini atmıştır. Halkın Mücahitleri, düşünce bazında büyük oranda Ali Şeriatî'nin fikirlerinden etkilenmiş ve 60'lı yıllarda Şeriatî'nin verdiği bir dizi konferans organize ederek kendisine önemli bir taban yaratabilmiştir. Öyle ki bu dersler, yeni üyeler çekmek adına sesli kayıt altına alınıp çoğaltılarak İran'ın çeşitli bölgelerine dağıtılmıştır (Abrahamian, 1980: 10). Halkın Mücahitleri ideolojik olarak Şiiliğin dini inanç olmanın ötesinde bir eşitlik ve isyan hareketi olduğunu savunmuştur. Onlara göre Şii İslam'ı bu özü itibarıyla kapitalizm, emperyalizm, toprak ağalığı ve her türlü muhafazakâr ruhban sınıfına karşıdır. Örgüt İran'ın geleneksel mirasına da hitap eden bu ideolojik yaklaşımıyla '60'lı yıllar boyunca çok sayıda taraftar elde etmiş ve Halkın Fedaileri tarafından gerçekleştirilen beklenmedik Siyahkel eyleminin ardından planlanandan daha erken bir tarihte, yine 1971 yılında, ilk silahlı eylemini gerçekleştirmiştir. Zira Fedailerin eylemi İran gençliği üzerinde önemli bir etki yaratmış, Halkın Mücahitleri liderleri de geniş çaplı bir eylem yapma konusunda ciddi bir baskı altına girmiştir (Tabaar, 2025: 8).

İran Şahlığı'nın 2500. yılı kutlamalarında ana elektrik şebekesine saldırı gerçekleştiren örgütün kaderi de Fedailer ile benzer seyretmiş, takip eden birkaç ay içinde kurucu kadronun tamamına yakını hükümet güçleri tarafından öldürülmüştür. Halkın Fedaileri, 1975 yılında eylem pratiği üzerinden bir bölünme yaşarken Halkın Mücahitleri ise teorik yaklaşımını revize etmiş ve örgüt liderliği bu tarihte rehber olarak İslam'ı değil Marksizmi seçtiklerini ilan etmiştir. Bu radikal hamle, hareketin Müslüman Mücahitler ve Marksist Mücahitler (1979'dan sonra PEYKAR) olarak ikiye ayrılmasına neden olmuştur (Alaolmolki, 1987: 226). Özetle 1979 öncesine gelindiğinde Halkın Fedaileri, Müslüman Mücahitler ve PEYKAR (Mücadele) olmak üzere üç ana örgüt varlığını korumaktadır. Ancak bu üç örgüt içinden yalnızca Halkın Fedaileri'nin bir kanadı devrim anına dek tutarlı bir şekilde silahlı mücadele yöntemini savunmaya devam etmiş, kalan ikisi silahlarını tamamen bırakmasalar da alternatif eylem biçimlerine yönelmişlerdir. Türkiye'de ise THKO, THKP-C ve TKP-ML'nin başını çektiği şehir ve kır gerilla hareketi, eylem biçimi olarak benzerlik gösterse de İran'dan daha kısa ömürlü olmuş ve 1972 yılında sönmülmüştür (Aydınoglu, 2007: 260).

İran gerilla hareketinin Türkiye pratiğinden ayrılan bir diğer özelliği de toplumsal bir devrime tanıklık etmesidir. 1979'a gelindiğinde hareketin

büyük ölçüde parçalanarak silahlı eylemlerden uzaklaştığı doğruysa da bilhassa Halkın Fedaileri, devrimin ilk günlerinde Şah güçleriyle çatışarak, kritik noktaların ele geçirilmesinde (ve dolaylı olarak devrimin kaderinde) aktif rol oynamıştır. Ancak, İslam Cumhuriyeti'ne karşı tutarlı bir tavır takınılamaması, devrim ertesinde radikal solun hızlı şekilde tasfiye edilmesine neden olmuştur. Bunda, silahlar kendine dönene dek İslam Cumhuriyeti'ne destek vermeyi sürdüren Tudeh'in de rolü yadsınamaz. Ne var ki İran'da solun kitleselleşmesini sağlayan partiyi bu politikası da kurtaramamış ve rejim, en radikal unsurlarla işini bitirdikten sonra parti liderlerinden işkence altında aldığı "SSCB ajanlığı" yönündeki itirafları kullanarak Tudeh'i de tarih sahnesinden silmiştir (Jahanpour, 84: 157).

Gerek İran'da gerek Türkiye'de 1980 sonrası gerilla hareketi, Kürt bölgelerine kaymıştır. İran'da İslami rejimle kurulduğu andan itibaren çatışmaya giren İran Kürdistan Demokratik Partisi (Hizb-i Demokrat-i Kürdistan-i İran) ve Marksist kökenli Komalah, gerilla mücadelesini sürdüren istisnai gruplar olmuşlardır (Alaolmolki, 1987: 229). Solun darbe yiyip tasfiye olan unsurlarının bazıları İran Kürdistanı'na sığınarak bu mücadeleye katılmıştır. Türkiye'de de 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından Marksizm ile Kürt milliyetçiliğini harmanlayan PKK kurulmuş ve gerilla savaşının Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı illere taşınmasıyla çatışma '70'lerin başındaki deneyimle kıyaslanamayacak bir büyüklüğe ulaşmıştır.

İran ve Türkiye'deki Silahlı Mücadele Örgütlerinin Teorik Perspektifleri

Buraya kadar İran ve Türkiye'de solun radikalleşme süreci ilk silahlı örgütlerin kuruluş dinamiklerinin genel bir özeti sunularak ele alındı. Bunun için yoğun olarak literatürdeki ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu bölümde ise İran ve Türkiye'de faaliyet gösteren bu örgütlerin ülkelerine ve dünyaya dair teorik bakışları ayrıntılarıyla analiz edilecektir. Söz konusu karşılaştırmaya bir çerçeve çizmesi adına her örgüt önceden belirlenen birtakım alt başlıklar üzerinden değerlendirilecektir. İlk olarak sol hareketlerin kendi ülkelerindeki toplumsal yapıyı nasıl tahlil ettikleri, mevcut devlet ve iktidar yapısına karşı nasıl bir devrim stratejisi öngördükleri sorusuna odaklanılacak ardından bu örgütlerin birbirleriyle ve toplumun etkili diğer kesimleriyle ilişkilerine ışık tutulacaktır. 1970'li yıllarda ortaya çıkan ilk hareketlerin zamanla yaşadıkları örgütsel bölünmeler ve çöküş dinamikleri kısaca özetlenecek ve son olarak İran ve Türkiye'deki radikal solun SSCB ve Çin başta olmak üzere sosyalist dünyaya karşı bakışı kıyaslanacaktır.

1970'li yıllarda silahlı mücadele fikrini savunarak kurulan radikal örgütlerin derinlemesine inceleneceği bu bölümde İran için Halkın Fedaileri, Halkın

Mücahitleri ve PEYKAR örgütleri seçilirken Türkiye için THKO, THKP-C ve TKP-ML örgütleri ele alınmıştır. Çalışmanın önceki bölümlerinin aksine bu bölümde adı geçen örgütlerin kurucu liderlerinin kaleme aldığı birincil kaynaklara ağırlık verilecek, ikincil kaynaklar bu metinlerde bulunmayan olgusal değerlendirmeler için bir bağlantı unsuru olarak kullanılacaktır. İran'da 1970'lerdeki ilk silahlı eylemi Halkın Fedaileri gerçekleştirdiğinden değerlendirmeye bu örgütle başlanması yerinde olacaktır.

Halkın Fedaileri

Halkın Fedaileri'nin görüş ve eylemlerini anlayabilmek için başvurulacak birincil kaynaklar örgütün kurucu liderlerinin yazdığı temel metinlerden oluşmaktadır. Bunların ilki Mesud Ahmedzade tarafından kaleme alınan "Silahlı Mücadele; Hem Strateji Hem Taktik" (Mobâreze-i Moselhâne: Hem Strateji ve Hem Taktik) iken ikincisi Emir Perviz Puyan'ın yazdığı "Silahlı Mücadelenin Gerekliliği ve "Hayatta Kalma" Teorisinin Reddi" (Zarûret-i Mobâreze-i Moselhâne ve Redd-i Teori-i Bekâ)'dır. Bir diğer temel metin ise silahlı mücadelenin bir senelik muhasebesi olan Hamid Eşref tarafından yazılmış "Şehirde ve Dağlarda Bir Yıllık Gerilla Mücadelesinin Tahlili" (Tahlil-i Yek Sâl-ı Mobâreze Çeriki Der Şehr Vukûh) adlı eserdir. Örgütün İran toplumsal yapısına ve Şah rejimine karşı bakışını bu metinlerde yapılan değerlendirmelerde bulmak mümkündür. Bu çalışmada, söz konusu metinlerin yurt dışındaki İranlı öğrenci grupları tarafından yapılan İngilizce çevirileri esas alınmıştır.

Halkın Fedaileri'ne göre Şah Rejimi'nin 1963 yılında Beyaz Devrim kapsamında gerçekleştirdiği toprak reformunun ardından İran'ı "feodal" olarak tanımlamak artık mümkün değildir. Mesud Ahmedzade'ye göre emperyalist tekeller kademeli olarak milli burjuvaziyi tasfiye etmiş böylelikle ülkeye "komprador burjuvazi" hâkim olmuştur. Toprak reformunun amacı yoksul köylünün durumunu iyileştirmek değil, emperyalizme bağımlı bürokratik komprador kapitalizmin kırsal alanlardaki ekonomik, siyasi ve kültürel tahakkümünü genişletmektir. Feodal ekonomi emperyalist çıkarlarla çelişkiye düştüğü anda Şah rejimi, zaten çürümüş olan feodal sistemi tamamen ortadan kaldırmıştır (Ahmadzadeh, 2017: 48). Dolayısıyla gelineen noktada İran'ı "bağımlı kapitalizm" in hâkim olduğu bir tür "yeni sömürge" olarak tanımlanmak gerekmektedir. Örgüt içindeki bir diğer önemli figür olan Cezeni, İran'da feodalizmin çözülmesindeki ana rolü içsel dinamiklere atfetse de 1970'li yıllarda İran'daki hâkim toplumsal yapıyı "bağımlı kapitalizm" olarak tanımlama konusunda diğer liderlerle ortaklaşmaktadır (Behrooz, 2007: 109).

Halkın Fedaileri'nin devlet ve iktidar karşıtı devrimci mücadele stratejisi de bu toplumsal tahlile göre şekillenmiş, emperyalizm destekli baskıcı Şah rejimine karşı pasif bir direnişin mümkün olmadığı tespiti yapılarak silahlı mücadelenin geçerli tek yöntem olduğu ilan edilmiştir. Emir Perviz Puyan, Tudeh başta olmak üzere geçmiş sol grupların izlediği, pasif kalarak sadece varlığını sürdürmeyi temel alan siyaseti "bekâ teorisi" olarak kavramsallaştırıp reddetmiştir (Pouyan, 2026: 1). Puyan bu yaklaşıma karşı "iki mutlak" olarak anılan bir teorik perspektif ortaya koymuştur. Buna göre İran'daki mevcut devrimci güçler iktidara "mutlak bir güç" atfederken kendilerini de "mutlak bir zayıflık" içinde görmektedir. Bu illüzyonu yok etmenin tek yolu rejimin sanıldığı kadar güçlü olmadığını gösterecek bir silahlı ayaklanmadır (Pouyan, 2026: 4).

Silahlı mücadelenin kaçınılmaz olduğuna dair Puyan'dan gelen bu ilk çıkış Mesud Ahmedzade tarafından da desteklenerek geliştirilmiştir. Ahmedzade'ye göre Küba deneyimi, küçük bir silahlı gücün devrim için ayaklanmayı başlatabileceğini ve kitleleri peşinden sürükleyebileceğini göstermiştir (Ahmadzadeh, 2017: 58). İran gibi demokratik alanın tamamen baskılandığı bir ortamda "küçük motor" (öncü grup) ancak silahlı mücadele yoluyla "büyük motor"u (işçi sınıfı-kitleler) harekete geçirebilir. Silahlı mücadele rejimin ordusunu parçalamak için askeri bir taktik olduğu kadar kitleleri seferber etmek için de siyasi bir stratejidir (Ahmedzadeh, 2017: 78). Cezeni ise diğer liderleri sekterlik ve maceracılığa düşmemeleri yönünde uyarmaktadır. Ona göre silahlı mücadele ancak kitleleri politik olarak örgütleyecek bir devrimci faaliyetin propaganda unsuru olarak ele alınmalıdır. Ancak bu şerhe rağmen Cezeni de silahlı eylemin bütün öteki taktik ve stratejilerin eksenini olduğu fikrinde diğer isimlerle ortaklaşmaktadır (Behrooz, 2007: 116). Hareketin operasyonel lideri konumundaki Hamid Eşref ise silahlı mücadele konusunda Ahmedzade'nin şehir gerillasına öncelik verme yaklaşımına karşı çıkarak kırlar ve kentlerde dengeli bir eylem yolu seçilmesi gerektiğini savunmuştur (Ashraf, 2017: 176).

Burada kısa bir parantez açarak örgütün 1979 yılında yaşadığı bölünmeyi özetlemek Halkın Fedaileri'nin bundan sonra ele alınacak hususlardaki konumunu değerlendirebilmek için zorunludur. Daha önce de bahsedildiği üzere örgüt 1971 yılındaki Siyahkel baskınından sonra lider kadrolarının tamamını 1975 yılı itibarıyla kaybetmiş ve gücünü büyük oranda yitirmiştir. Ancak 1979 Devrimi'ne giden süreçte örgüt tekrar bir kitleselleşme dönemine girmiş, bu durum hareket içerisinde ideolojik bir kopuşu tetikleyerek örgütün ikiye ayrılmasına neden olmuştur. Halkın Fedaileri'nin Tudeh'i ve

onun yasal siyaset biçimini destekleyen üyeleri Çoğunluk (Ekseriyyet) adıyla anılır hale gelirken kuruluştaki Tudeh karşıtı silahlı mücadele yöntemini devam ettirmeyi savunan üyeleri Azınlık (Ekalliyet) kanadı olarak varlığını sürdürmüştür (Behrooz, 2007: 194).

Halkın Fedaileri'nin yukarıda sunulan ideolojik yaklaşımı ve bunun üzerinden yaşadığı bölünme diğer devrimci gruplarla ilişkilerini de doğrudan belirlemiştir. Örgüt temelde Tudeh'in yasal siyasetine karşı bir manifesto ile yola çıktığından bu partiyi pasifist ve oportünist olarak değerlendirip ittifak yapılacak bir hareket olarak görmemiştir (Pouyan, 2017: 164). Halkın Mücahitleri ile olan ilişki ise özünde rekabete dayansa da kısmi bir iş birliğini de içermektedir. Halkın Mücahitleri Siyahkel eyleminin hemen ardından silahlı mücadele tekelinin Fedailer'de kalmaması adına harekete geçen bir rakip olarak ortaya çıksa da bu iki örgüt hapishanelerde birbirleriyle dayanışma içinde olmuş, bazı liderleri Şah güçleri tarafından ortak operasyonlarda birlikte öldürülmüştür (Behrooz, 2007: 123). PEYKAR ise Halkın Mücahitleri içinden Marksizmi savunarak doğduğundan, Halkın Fedaileri'nin rakip olarak gördüğü ve gerilimli ilişkiler içerisinde bulunduğu bir gruptur.

Halkın Fedaileri'nin toplumun diğer kesimlerine, özellikle liberaller ve din adamlarına karşı tutumunu ise 1979 Devrimi'ne giden süreç belirlemiştir. Örgüt devrim öncesi dönemde ulusal burjuvazinin büyük oranda çözüldüğünü düşündüğünden liberallere herhangi bir devrimci güç atfetmemektedir. Mehdi Bazergan'ın başında olduğu geçici hükümetin 14 Şubat 1979'da örgütün gerçekleştirdiği (4 Kasım 1979'da Hatt-ı İmam çizgisindeki gençlerin eyleminin öncüsü olacak olan) ABD Büyükelçiliği baskınına müdahale etmesi Halkın Fedaileri ve liberalleri sıcak çatışma noktasına getirmiş ve aralarını iyiden iyiye bozmuştur. Fedailerin din adamları sınıfına bakışı ise kendi içindeki bölünmenin ardından farklı uçlara savrulmuştur. Devrimi takip eden ilk aylarda örgütün hemen her kesimi Humeyni'nin başını çektiği ulema sınıfını Şah karşıtlığında ortak, ilerici bir müttefik olarak görmüştür. Ancak kısa süre içinde Humeyni'nin anti-demokratik eğilimlerinin gün yüzüne çıkmasıyla Fedailer İslam Cumhuriyeti'ni tanıma referandumunu boykot etmiş ve takip eden süreçte örgüt ikiye bölünmüştür (Behrooz, 2007: 187). Bölünmenin ardından Azınlık kanadı İslam Cumhuriyet'ine açık bir savaş ilan ederken Tudeh ile ittifak yapan Çoğunluk kanadı ilerici ve ABD karşıtı gördüğü *Mektebî* hizbine destek vermiştir (Behrooz, 2007: 197, 200). Örgütün sosyalist dünyaya bakışı da bölünme öncesi ve sonrası olarak ayrılarak değerlendirilmelidir. Kuruluş yıllarında Halkın Fedaileri, Tudeh'i

SSCB güdümünde politikalar izlemekle eleştirerek bağımsız bir yol tutulması gerektiğini savunmuştur (Behrooz, 2007: 167). Bölünmenin ardından Tudeh ile ittifak yapan Çoğunluk kanadı ise yoluna SSCB çizgisini kabul ederek devam etmiştir.

Halkın Mücahitleri ve PEYKAR

Halkın Mücahitleri, Şii İslam'ı sol kavramlarla yorumlayan bir örgüt olarak kurulmuş ve Halkın Fedaileri ile beraber İran'daki silahlı mücadelenin ikinci büyük öncüsü olmuştur. Örgütün İslam'ı referans alan ilk dönemine ait kuruluş aşamasında kaleme alınmış metinlerin eksikliğinden bu döneme ait birincil kaynaklar sınırlıdır. Ancak örgüt 1975 yılında büyük bir kırılma yaşayıp hareketin çoğunluğu Marksist ideolojiyi benimsediğinden 1979 sonrasında PEYKAR olarak anılacak grubun ortaya çıkış manifestosu dahil bazı birincil kaynaklara yine Farsça orijinallerinin İngilizce çevirilerinden ulaşmak mümkündür. PEYKAR, Halkın Mücahitleri içerisindeki bir bölünmenin ürünü olduğundan ve Mücahitler ismini ilerleyen yıllarda da kullanmaya devam ettiğinden bu bölümde Müslüman Mücahitler ile Marksist Mücahitlerin İran toplumsal yapısı, devrim stratejisi, diğer kesimlerle ilişkileri ve sosyalist dünyaya bakışları, bahsedilen ideolojik dönüşümün yarattığı kırılmalar gözetilerek tek bir başlık altında sunulacaktır.

Halkın Mücahitleri 1965 yılında, Muhammed Hanifnejad önderliğinde geleneksel İslam anlayışını ve mevcut ideolojileri reddedip İslam'ın Şii yorumunu "sınıf mücadelesi", "sömürü", "tarihsel maddecilik" gibi Marksizmden alınan kavramlarla sentezleyerek kurulan bir silahlı örgüttür. Devrimci önderliğin ulema sınıfında değil eğitimli Müslüman aydınlar arasında olması gerektiğini savunan örgüt diğer tüm radikal gruplar gibi Şah rejiminin mevcut baskı düzeninde legal siyaset yürütmenin mümkün olmadığını öne sürerek silahlı mücadelenin tek geçerli devrim stratejisi olduğunu kabul etmiştir (Behrooz, 2004). Halkın Mücahitleri daha çok eylemleri üzerinden adını duyurmuş ve İslam'ı temel aldıkları bu ilk dönem Siyahkel baskınının ardından gerçekleştirdikleri bir dizi silahlı eylem sonrası örgüt üyelerinin kısa sürede ortadan kaldırılmasıyla hızla son bulmuştur. Dolayısıyla Müslüman Mücahitlerin diğer örgütler, toplumsal kesimler ve dış dünya ile ilişkileri hakkında uzunca bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bu hususta yalnızca örgütün ulema sınıfı ile temasına dair belirli bilgiler mevcuttur.

Halkın Mücahitleri'nin önderleri İslam'ı modern düşünceler ile revize etme girişimleri kapsamında Necef'te sürgünde bulunan Humeyni ile iletişime geçmiştir. Ancak Humeyni örgütün Marksizmden ödünç kavramlar

alması ve silahlı mücadele yöntemini benimsemesi nedeniyle kendilerine destek vermeyi reddetmiştir (Behrooz, 2004). Örgüt 1971 yılındaki ilk eylemlerinden 1975 yılına kadar olan süreçte kurucularının önemli kısmını infazlar ve tutuklamalar yoluyla kaybettikten sonra hareketin liderliğini ele alan Muhammed Taki Şehram Halkın Mücahitleri'nin İslam yerine artık Marksizmi benimsediğini ilan ederek 1979 Devrimi'nden sonra PEYKAR olarak bilinecek örgütün temellerini atmıştır.

Halkın Mücahitleri örgütü liderliği 1975 yılında İslam'ın bir "küçük burjuva idealizmi" olduğunu ve işçi sınıfını kurtuluşa götürecek devrime rehberlik edemeyeceğini ileri sürerek bundan sonrası için Marksizm'i temel alacaklarını yayınladıkları bir manifesto ile açıklamıştır. Bu kararı "ideolojik mücadelede niteliksel bir dönüşüm" olarak tanımlayan Marksist Mücahitler "gerici üstyapılar ve düşüncelerle" ilkesel bir mücadeleye girdiklerini ilan etmiştir (ICSG, 1977: 17). Ancak örgüt oldukça çatışmalı bir sürecin ardından ideolojik pozisyonunu değiştirip Marksizme geçiş yaptığını ilan etse de İran'ın toplumsal yapısı ve devrim stratejisi üzerine çok az özgün düşünce geliştirip paylaşmıştır (Behrooz, 2007: 135). Yine de örgütün zaman içerisinde yayınladığı çeşitli broşür ve kitapçıklarda yürüttükleri bazı polemiklerden bu konulardaki tutumları hakkında çıkarım yapmak mümkündür.

Marksist Mücahitler'e göre İran'ın toplumsal yapısı "bağımlı kapitalizm" üzerinden şekillenmektedir. Buna göre İran'da feodal ilişkiler içsel dinamiklerden ziyade büyük oranda ABD emperyalizminin eliyle tasfiye edilmiş, kapitalist üretim yerleşmiş ve burjuvazi iktidara gelmiştir. Bu kapitalist sistem bağımlılık ilişkisi nedeniyle "bürokratik" ve "çarpık" olarak gelişmiştir (ICSG, 1977: 12, 50). Bu nedenle örgüte göre Şah rejimi, komprador burjuvazi ile beraber tamamen ABD çıkarlarına hizmet eden, geleneksel zor ve şiddet araçlarını da bünyesine katmış bir baskı düzenidir. Demokratik mücadelenin mümkün olmadığı bu diktatörlük ortamında Marksist Mücahitler'e göre geçerli olacak tek eylem yolu silahlı mücadeledir (Marxist.org, 2026a: 26). Ancak tek başına silahlı mücadele yeterli olmadığından örgütün işçi sınıfı içerisinde örgütlenmesi şarttır (Marxist.org, 2026b: 18). Devrimci parti ancak bu ikili mücadele sürecinin içinde kurulabilecektir (ICSG, 1977: 44). Devrim öncesi stratejisi bu şekilde şekillenen Marksist Mücahitler mevcut rejimin bir iç savaş siyaseti izlemeye başladığını, sosyalistlerin görevinin bu iç savaşı devrim ile karşı devrim arasındaki bir savaşa dönüştürmek olduğunu savunmuştur (ICSG, 1977: 18).

Örgütün diğer sosyalist oluşumlarla ilişkilerini dostane olarak tanımlamak mümkün değildir. Bilhassa Tudeh'e karşı çok büyük bir düşmanlık besleyen

Marksist Mücahitler bu partiyi, “revizyonist, reformist ve hain” gibi sıfatlarla anarak “beşinci kol” faaliyeti yürütmekle itham etmişlerdir. Halkın Fedaileri’ne karşı ise böyle bir düşmanlıktan söz etmek mümkün değildir. İki rgt başlarda birleşme yolları dahi aramış ancak hareketlerin dağınık yapısı nedeniyle bunun başarılımadığı vurgulanmıştır (ICSG, 1977: 34). Örgütün diğer toplumsal kesimler ile ilişkileri ise 1979 devrimine giden yolda şekillenmiştir. Marksist Mücahitler için liberal burjuvazi gerçek devrimi almak için mücadele içine sızan, esasında kendi diktatörlüğünü kurmak isteyen oldukça tehlikeli bir gruptur. Geleneksel küçük burjuvaziyi silahlı mücadeleye kazanılacak unsurlar arasında gören rgt, Kürt ulusal hareketinin direnişine de destek vermiştir (ICSG, 1977: 28).

Örgütün devrim öncesi militan dini gruplara karşı tutumu da olumludur. Her ne kadar İslam’ı rehber olarak görmeyi bıraksa da Marksist Mücahitler, Şii İslam’ın içinde barındırdığı devrimci dinamiklere önem atfetmeyi sürdürmüş ve militan dini grupları Şah rejimine karşı mücadelede müttefik olarak görmeye devam etmiştir (ICSG, 1977: 42). Marksist Mücahitler’in dünya soluna bakışı da zaman içerisinde değişmiştir. Örgüt Marksizmi benimseyerek Müslüman Mücahitler ile yaşadıkları ayrışmanın ardındaki ilk dönemde Maocu ideolojiye yaklaşmıştır. SSCB’yi “sosyal emperyalist” olarak tanımlayan grup Mao’nun ölümünün ardından Çin’i de revizyonist bulmuş ve Arnavutluk çizgisine geçiş yapmıştır (Behrooz, 2007: 262).

Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu

THKO, 1970’li yıllarda Türkiye’de silahlı mücadeleyi savunarak eyleme geçen ilk sosyalist örgüt olarak İran’daki Halkın Fedaileri gibi bu konuda öncü bir rol üslenmiştir. Ancak Halkın Fedaileri’nin aksine THKO teoriden çok eylemi önceleyerek harekete geçmiştir. Yine de örgütün kurucu kadrosu, THKO’nun ideolojik pozisyonunu bir lde tanımlamaya imkân veren metinler bıraktığından hareketin görüşlerini birincil kaynaklar üzerinden analiz etmek mümkündür. Örgütün karizmatik lideri, ğrenci hareketi içerisinde yükselen isimlerden Deniz Gezmiş iken teorik lideri yine ‘68 Hareketi’nin nc figürlerinden Hüseyin İnan’dır. THKO’nun geride bıraktığı en kapsamlı politik metin İnan tarafından kaleme alınan *Türkiye Devriminin Yolu* kitapğıdır. Buna ek olarak örgütün kuruluş bildirisi ve kurucuların mahkemede yaptıkları savunmalar da THKO’nun görüşlerini anlamak için kullanılabilecek kaynaklar arasındadır.

THKO’nun Türkiye’nin toplumsal yapısına dair görüşleri büyük lde Hüseyin İnan’ın tahlillerine dayanmaktadır. Buna göre Türkiye; az gelişmiş kapitalizm, feodalizm ve yarı feodalizm gibi farklı üretim biçimlerinin aynı

anda hüküm sürdüğü, emperyalizme “yarı bağımlı” bir ülkedir (İnan, 1991: 5). Kapitalizmin gelişmesi özellikle Doğu illerinde yerleşmiş feodal, yarı-feodal ilişkileri kendiliğinden ortadan kaldırmamış aksine emperyalizmin güdümündeki kapitalistlerle geleneksel feodal unsurlar ittifak kurarak yeni bir egemen sınıf oluşturmuştur. Dolayısıyla örgüte göre Türkiye’deki temel çelişki bu hâkim sınıfın iş birliği içinde olduğu “emperyalizm” ile “halk kitleleri” arasındadır (İnan, 1991: 30). Örgütün devrim stratejisi de doğrudan bu çelişki üzerine kurgulanmıştır. Temel çelişki emperyalizm olduğundan önde duran görev anti-emperyalist ve anti-feodal unsurların bir araya geldiği geniş bir ittifak ile gerçekleştirilecek bir Milli Demokratik Devrim’dir (İnan, 1991: 30). Örgüte göre başta TİP tezleri olmak üzere “barışçıl” yollardan siyaset yaparak “zamanı geldiğinde halk savaşı verileceğini” savunan görüşlerin pratikte hiçbir karşılığı yoktur (İnan, 1991: 50). THKO emperyalizmin tahakkümü altında olan Türkiye’de bağımsızlığın “silahlı mücadele ile kazanılacağına ve bunun tek yol olduğuna” inanmaktadır (THKO, 2026). Örgüte göre emperyalizmin şehirlerdeki kontrolü daha fazla olduğundan silahlı mücadelenin kırsal alanları temel alması bir zorunluluktur. Halk savaşı kırdan başlatıldıktan sonra şehirler ve işçi sınıfı “mücadelenin ve devrimin öncülüğünü” yapacaktır (İnan, 1991: 45).

Örgütün devlete ve orduya karşı tutumunu Türkiye’nin yaşadığı tarihsel kırılmalar belirlemiştir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçerken Kemalizmin yön verdiği ordu ve devlet başlangıçta anti-emperyalist bir karakter taşımaktadır. Ancak bu yolun terk edilmesiyle 1950’lerden itibaren ABD emperyalizminin güdümüne giren bu yapı 12 Mart 1971 Askeri Darbesi’nden sonra ise “kesin olarak gerici ve işbirlikçi politikanın halk yığınlarına karşı baskı aracı haline gelmiştir”. (İnan, 1991: 25). THKO’nun diğer sınıf ve kesimlere bakışı da bu grupların emperyalizmle girdikleri ilişki biçimi üzerinden şekillenmiştir. İşçi sınıfının yanı sıra köylüler, küçük memurlar ve kendini “yurtsever” olarak tanımlayan bütün anti-emperyalist unsurlar THKO’nun “halk savaşı” stratejisinin bileşenleridir (THKO, 2026). Büyük burjuvazi, toprak ağaları, tefeci tüccar sınıfı ve bunların temsilcisi olan bütün sağ siyasetler ise karşı olunan kesimler arasında yer almaktadır.

THKO’nun dönemin diğer büyük silahlı örgütleriyle olan ilişkisi “mesafeye dayalı iş birliği” olarak tanımlanabilir. Kırdan kente devrim stratejisini savunsa da THKO, kendini Maoçu çizgide tanımlayan TKP-ML ile arasına mesafe koymuştur. THKP-C ile ise silahlı mücadelenin şehirleri temel alması yönündeki görüşlerinden dolayı teorik anlaşmazlıklar yaşanmıştır (İnan, 1991: 54). Başlangıçtaki birleşme planları bu nedenle askıya alınsa

da iki örgüt arasındaki ilişki düşmanlıktan çok iş birliğine dayanmış, THKO kurucuları idam cezası ile yargılanırken bu cezanın iptali için iki örgüt ortak bir eylem düzenlemiştir. Öyle ki THKP-C lideri Mahir Çayan ve arkadaşları, bu eylem sonrası Kızıldere’de girdikleri bir silahlı çatışmada hayatlarını kaybetmiştir.

Örgütün yurt dışındaki sosyalist yapılara bakışını zaman içinde yaşadığı çöküş ve yeniden kuruluş dinamikleri belirlemiştir. SSCB ve Çin’den bağımsız bir politika yürütülmesini savunan THKO kurucuları gerçekleştirdikleri bir dizi silahlı eylemin ardından askeri güçler tarafından yakalanarak 1972 yılında idam edilmiştir. Diğer kadroların çoğu 1974 yılına kadar cezaevinde kaldıktan sonra farklı fraksiyonlara ayrılmıştır. Hareketin ana gövdesi Halkın Kurtuluşu adını alarak SSCB çizgisini “sosyal emperyalist” olarak tanımlamış ve önce Çin, daha sonra ise Arnavutluk çizgisinde bir siyaset yürütmüştür. Türkiye Komünist Emek Partisi adını alacak daha küçük bir kanat ise SSCB’yi emperyalist olarak görmeyi reddederek kendi örgütünü inşa etmiştir.

Türkiye Halk Kurtuluş Partisi- Cephesi

THKP-C, Türkiye’deki radikal silahlı mücadeleyi başlatan iki örgütten biri olarak ardıllarıyla beraber 1970’li yılların neredeyse tümünde adından sıklıkla söz ettirmiştir. THKO’nun aksine Mahir Çayan örgütün hem karizmatik hem de ideolojik lideridir. Çayan, ilk gençlik yıllarından itibaren kaleme aldığı yazılarla devrimci hareket içerisinde teorik olarak en üretken figürlerden biri olmuştur. Dolayısıyla THKP-C’nin ideolojik pozisyonunu anlamak için Çayan’ın ortaya koyduğu bu metinlerden yararlanmak gerekmektedir.

THKP-C, diğer sosyalist örgütler gibi mevcut üretim ilişkileri ve emperyalizmin etkisi üzerinden tahlil ettiği Türkiye’yi Amerikan emperyalizminin “gizli işgâli” altında, “oligarşi”nin egemen olduğu bir “yeni sömürge” olarak tanımlamaktadır (Çayan, 2003: 309). Çayan’a göre oligarşi; işbirlikçi burjuvazi, toprak ağaları ve tefeci tüccar sınıfının ittifakına dayanırken Amerikan emperyalizmi bu dikta rejimini istediği şekilde yönlendirebilmektedir. “Sömürge tipi faşizm” olarak da tanımlanabilecek bu sistemde demokrasi ancak göstermeliktir (Çayan, 2003: 275, 309). THKP-C’ye göre İkinci Dünya Savaşı sonrası çarpık şekilde de olsa kapitalizmin gelişmesi üretimde artışa sebep olarak “nispi bir refah” dönemi yaratmış, bu da feodal döneme göre halk kitlelerinin düzene olan tepkisini yumuşatarak oligarşi ve halk arasında bir “suni denge” oluşmasına sebep olmuştur (Çayan 2003: 272). Bu suni dengeyi kırmanın tek yolu ise silahlı propagandadır. Kitleleri içinde bulundukları dikta rejiminin gerçek yüzünü görmeye itebilecek tek güç, öncü parti tarafından şehirlerde başlatılacak bir silahlı mücadeledir.

Çayan'ın bu yaklaşımı "Politikleşmiş Askeri Savaş Stratejisi" (PASS) olarak tanımlanır. Buna göre; "merkezi otoritenin ordusu, polisi, vs. ile "dev" gibi güçlü olarak halk kitlelerine gözüktüğü" ülkelerde bu illüzyonu kırarak sistemin altının ne kadar boş olduğunu ancak "askeri olmaktan çok politik mücadeleye dayanan" silahlı propaganda ifşa edebilir (Çayan, 2003: 281). THKP-C'ye göre şehir gerillası faaliyetiyle önce bu suni denge kırılacak ardından mücadele kırlara doğru yayılarak "halk savaşı" biçimini alıp devrimin gerçekleşmesini sağlayacaktır. THKP-C'nin işçi sınıfı ve köylülük dışında kalan toplumun diğer kesimlerine karşı bakışı oligarşiye karşı ittifak ihtimalleri üzerinden şekillenir. Buna göre memurlar, öğrenciler, zanaatkarlar ve aydınların yanında Kemalizmin ilerici unsurları ile milli burjuvazi de halk savaşına kazanılması gereken gruplar arasındadır. Ancak hareketin önderliği işçi sınıfında bulunmalı, Kemalizm ve milli burjuvazinin kuyruğuna takılma hatasına asla düşülmemelidir.

THKP-C 'nin diğer sosyalist örgütlerle ilişkileri özetlenen ideolojik pozisyonuna göre şekillenmiştir. TİP ve türevleri, devrim için halk savaşının zorunlu olduğunu anlamadıkları gerekçesiyle pasifist olmakla eleştirilmiştir (Çayan, 2003: 262). THKO ile ilişkiler ise yukarıda özetlendiği gibi teoride ayrışmaya pratikte ise iş birliğine dayanmıştır. THKO devrimci partiyi inşa etmeden harekete geçmekle eleştirilirken Kızıldere olayında görüldüğü üzere THKP-C, pratikte bu örgüte kendi lider kadrosunu feda etmeyi göze alacak kadar büyük bir destek vermiştir. Örgütün sosyalist dünya ile ilişkileri, 1970'li yıllar boyunca yaşanan bölünmelere göre farklılıklar göstermiştir. THKP-C kurucu kadrosu "barış içinde bir arada yaşama" ilkesine karşı çıkarak SSCB'yi "modern revizyonist" olarak tanımlasa da Maocu çizgiyi benimsememiştir. 12 Mart darbesinden sonra iki ana gövdeye ayrılan hareketin Devrimci Yol adını alan kanadı SSCB'yi düşman olarak görmeyen bu çizgiyi devam ettirirken Halkın Yolu kanadı doğrudan Çin çizgisine geçiş yapmıştır.

Türkiye Komünist Partisi / Marksist-Leninist

TKP-ML, tıpkı THKO ve THKP-C gibi '68 öğrenci hareketinin içerisinde doğmuş, ideolojik yaklaşımını kurucusu İbrahim Kaypakkaya'nın teorik çalışmalarından almıştır. Kaypakkaya, Deniz Gezmiş ve Mahir Çayan gibi gençlik döneminde Mihri Belli'nin Milli Demokratik Devrim hareketi çevresinde yetişmiş, bu hareketin ikiye ayrılmasının ardından Maocu çizgiyi savunan ekibin içerisinde yer almıştır. Bu grubun da pratik tartışmalar nedeniyle kendi içinde başka bir bölünme yaşamasıyla Kaypakkaya, silahlı mücadeleyi başlatma hedefiyle TKP-ML'yi resmen kurmuştur. Örgütün

Türkiye'nin toplumsal yapısı ve devrimci mücadeleye dair tahlilleri de Kaypakkaya'nın kaleme aldığı teorik metinlere dayanmaktadır. Buna göre Türkiye iktisadi olarak "yarı feodal", siyasi olarak ise ABD emperyalizmine "yarı bağımlı" bir ülkedir (Kaypakkaya, 2016: 584). TKP-ML, Türkiye'de feodal sistemin sanılandan çok daha büyük oranda varlığını koruduğunu öne sürmektedir. Kaypakkaya, birden fazla üretim biçiminin aynı anda hüküm sürdüğünü kabul etmekle beraber, "feodalizm ile halk arasındaki çelişmenin", diğer bütün çelişmelerin gelişimini tayin ettiğini savunmaktadır (Kaypakkaya, 2016: 584). Kırsal alandaki feodal düzen emperyalizm ve komprador burjuvazinin de dayanağı olduğundan TKP-ML'ye göre Türkiye'deki "baş çelişme", feodalizm ve halk yığınları arasındadır.

Örgütün bu toplumsal tahlili devrim stratejisinin de Maocu halk savaşı modeline dayanmasını beraberinde getirmiştir. Kaypakkaya'ya göre Türkiye'de halen belirleyici sınıf köylülük olduğundan, Çin devrimine benzer bir deneyimle, ancak kırlardan başlatılacak bir silahlı ayaklanma yoluyla devrime ulaşmak mümkündür. Bunun için "sağlam bir kitle temeline, beslenme için yeterli kaynaklara ve askerî harekâta uygun araziye sahip köylük bölgeler" tespit edilecek, burada başlatılacak silahlı mücadele içinde "parti ve ordu" inşa edildikten sonra bu bölgelerde "kızıl siyasi iktidarlar" kurulacaktır. Bu kızıl siyasi iktidarlar büyüyerek zaman içinde bütün devrimci sınıf ve tabakaları birleştirecek ve nihayetinde ülke çapında siyasi iktidar ele alınacaktır (Kaypakkaya, 2016: 282). Örgütün diğer sosyalist örgütler ve toplumun farklı kesimleriyle ilişkilerini bu Maocu strateji kadar Kaypakkaya'nın Türkiye tarihine dair bazı özgün değerlendirmeleri de belirlemiştir. İbrahim Kaypakkaya, Kemalizm ve Kürt sorunu gibi konularda dönemine göre en radikal tahlilleri yapan liderlerden biridir. '68 Hareketi içinden gelen diğer sosyalist grupların aksine Kaypakkaya, Kemalizme ilerici bir rol atfetmemiş ve yeni kurulan cumhuriyeti emperyalizm ile iş birliği yaparak feodal ilişkileri pekiştiren "askeri-faşist bir diktatörlük" olarak tanımlamıştır (Kaypakkaya, 2016: 366).

Kürt sorununa "ulusların kaderlerini tayin hakkı" perspektifiyle yaklaşan Kaypakkaya, Kürtlerin ayrılma hakkını tanımakla beraber her türlü milliyetçi akımın karşısında konumlanmak gerektiğinin altını çizmiştir (Kaypakkaya, 2016: 250). Dolayısıyla TKP-ML, diğer grupların aksine Kemalizme yaslanan tabakalara ve "yurtseverlik" söylemi etrafında birleşen gruplara ciddi bir devrimci rol atfetmemiş, "milli demokratik" unsurlarla arasına mesafe koymayı tercih etmiştir. THKO ve THKP-C kadrolarına karşı açık bir düşmanlık gütmese de TKP-ML; "küçük burjuva akımlar" olarak tanımladığı

bu iki grubu, “kitlelerin sınıfsal mücadelesinin yerine bir avuç öfkeli aydının komploculuğunu geçirmek” ile suçlamıştır. Bu nedenle her iki örgütün de “komünist” olarak tanımlanmasından kaçınılmıştır. (Kaypakkaya, 2016: 504). Kaypakkaya’ya göre TKP, kurucusu Mustafa Suphi öldükten sonra “revizyonist” bir yola savrulmuş Mihri Belli ve Hikmet Kıvılcımlı gibi isimler de bu yolu takip etmeyi sürdürmüştür. Parlamento “egemen sınıfların istedikleri zaman kaldırıp bir kenara atabilecekleri bir araç” olduğundan TİP ve benzer oluşumların bu sınırlar içindeki siyasetini kabul etmek de mümkün değildir (Kaypakkaya, 2016: 318).

TKP-ML’nin yurt dışı sosyalist hareketlere olan bakışı kurulduğu andan itibaren oldukça nettir. Maoçu bir parti olarak Çin tezlerini benimseyen örgüte göre SSCB, devrimi takip eden yıllarda yaşadığı dönüşümle “sosyal emperyalist” bir karaktere bürünmüştür. Onun çizgisindeki tüm partiler de ancak “modern revizyonist” olarak tanımlanabilir (Kaypakkaya, 2016: 420). Tıpkı diğer örgütler gibi TKP-ML de kurucu lideri ve kadrosunu kısa süre içerisinde kaybetmiş ve 12 Mart sonrası hareket içerisinde belirli bölünmeler yaşanmıştır. Örgütün ana gövdesi Çin’i referans almayı sürdürmekle beraber, ayrılan bazı küçük gruplar ise Arnavutluk tezlerini benimseyerek yollarına devam etmiştir (Ersan, 2014: 224). İran ve Türkiye’deki radikal sosyalist örgütlerin ülkeleri ve dünya ile ilgili temel teorik değerlendirmeleri işte bu şekildedir. Ele alınan grupların birbirleriyle olan benzerlik ve farklılıkları üzerinden detaylı bir karşılaştırması sonuç bölümünde yapılacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada; genellikle modernleşme süreci, İslam Devrimi ve sonrası üzerine araştırmalara konu olan İran’da devrim öncesi sol muhalefetin radikalleşme süreci Türkiye deneyimiyle karşılaştırılmıştır. Bunun için ilk olarak İran’da solun kitlesele destek bulmasında en büyük paya sahip olan Tudeh’in kuruluşu, yükselişi ve gerileyişi ele alınmıştır. Genellikle geleneksel ve şiddet içermeyen eylem biçimlerini benimseyen Tudeh’in İran siyasi tarihindeki kritik anlarda hareketsiz kalması, İran solunun radikalleşmesindeki içsel dinamiklerin başında gelmektedir. Kuruluşundan 1950’li yılların sonlarına kadar ciddi bir popüler desteğe ulaşan parti, ne Musaddık’ın Şah rejimine karşı giriştiği mücadelede ne de ABD destekli askeri darbede elinde bulundurduğu gücü doğru şekilde kullanabildiği için kendinden sonra gelen sosyalist kuşaklar tarafından pasifist olmakla suçlanmıştır. Benzer şekilde TİP, 1960’lı yılların ortasında Türkiye’de solun Cumhuriyet döneminde ilk kez parlamentoda temsil edilmesini sağlayacak kadar büyük bir kitle desteğine ulaşmıştır. Ancak zamanla parlamento

siyasetini sokak siyasetinin önüne koyan parti, 1968'in devrimci dinamizmi içindeki gençlik hareketi tarafından pasifist bulunmuş ve daha radikal mücadele yöntemlerine meyledilmesine yol açmıştır.

Ancak ele alınan radikalleşme kavramı yalnızca İran ya da Türkiye'ye özgü değildir. Dolayısıyla bu durumu tam anlamıyla ortaya koyabilmek adına çalışmanın bir sonraki bölümünde '68 Hareketi'nin dünyanın farklı gelişmişlik düzeyine sahip bölgelerinde nasıl tezahür ettiği ve İran-Türkiye ikilisinin bu denklemin neresinde yer aldığı sorularına yanıt aranmıştır. '68 Hareketi, iktisadi olarak gelişmiş dünyada tüketim toplumu ve onun getirdiği her türlü iktidar ilişkisine bir başkaldırı anlamına gelirken, sömürge ya da emperyalizme göbekten bağımlı az gelişmiş ülkelerde sol açısından bir siyasi iktidar kavgasına dönüşmüştür. Bu nedenle takip eden bölümde İran ve Türkiye'de iktidarı ele geçirmek üzere gençlik hareketinin liderleri tarafından oluşturulan sol örgütlerin kuruluş süreçleri, üyelerinin sınıfsal geçmişi ve gerçekleştirdikleri belli başlı eylemlerin niteliği hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. İran'da şehir veya kır gerillası eylem biçimlerini benimseyen kabaca iki büyük örgüt, Marksist kökenli Halkın Fedaileri ve İslami-sol tandanslı Halkın Mücahitleri örgütleridir. Halkın Fedaileri, 1971 yılında yaptığı Siyahkel eylemi ile İran'da silahlı mücadeleyi başlatırken Halkın Mücahitleri de kısa süre içerisinde ona katılmış ve birkaç senelik bir süre zarfında her iki örgüt de gerçekleştirdikleri eylemler sonrası kurucu kadrolarını kaybetmiştir. Halkın Fedaileri 1979 yılına gelindiğinde, silahlı mücadelenin bırakılmasını savunan ve çoğunluğu oluşturan bir grubun Tudeh çizgisine geçmesiyle "Çoğunluk" (Ekseriyyet) ve "Azınlık" (Ekalliyet) olarak ikiye bölünmüştür. Halkın Mücahitleri ise örgüt içindeki kırılmasını 1975 gibi erken bir tarihte yaşamış yine hareketin çoğunluğu İslamı reddederek Marksizmi benimsediğini ilan ettikten sonra örgüt Marksist Mücahitler ve Müslüman Mücahitler olarak ikiye ayrılmıştır.

'68 Hareketi Türkiye'de de tıpkı İran gibi üniversite çevresinde bir araya gelen yeni bir gençlik hareketini solun merkezine yerleştirmiştir. 1970'lerin başında öğrenci hareketinin lider figürleri çeşitli teorik anlaşmazlıklar nedeniyle kendi örgütlerini kurarak silahlı mücadeleyi başlatmışlardır. Deniz Gezmiş çevresindeki grup THKO, Mahir Çayan ekibi THKP-C ve İbrahim Kaypakaya'yı takip eden çevre TKP-ML isimli örgütleri kurarak toplamda iki yılı bulan bir sürede şehir ve kır gerillası türünde eylemlere imza atmışlardır. 12 Mart 1971 yılında gerçekleşen askeri darbenin ardından bahsedilen örgütlerin kurucu kadrolarının hemen hepsinin ortadan kaldırılmasıyla kırılma sürecine giren bu örgütler, 1974 yılında ilan edilen

genel affın ardından farklı fraksiyonlara ayrılarak yollarına devam etmiştir. Ne var ki bahsedilen örgütlerin ikincil kaynaklar üzerinden yapılan bu genel değerlendirmesi karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmak için yetersizdir. Dolayısıyla çalışmanın son bölümünde İran ve Türkiye’deki silahlı sol örgütlerin kendi ülkeleri ve dünyaya karşı bakışları, geriye bıraktıkları yayınlar üzerinden detaylı şekilde analiz edilmiştir. Söz konusu örgütler toplumsal yapı tahlilleri, devrim stratejileri, birbirleriyle ve diğer toplumsal kesimlerle ilişkileri ve sosyalist dünyaya bakışları gibi analiz birimleri üzerinden incelenmiştir. Bütün bunlara göre, İran ve Türkiye’deki radikal sol hareketin benzerlik ve farklılıklarının karşılaştırılmasıyla ulaşılan sonuçları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür.

İlk olarak ele alınan örgütlerin kendi ülkelerinin toplumsal yapısını tanımlama yönünden belirgin şekilde ayrıştıklarının altını çizmek gerekmektedir. Buna göre Halkın Fedaileri, Müslüman Mücahitler ve Marksist Mücahitler, 1963 yılında başlatılan Beyaz Devrim’in ardından İran’ın artık feodal bir ülke olarak tanımlanamayacağını, emperyalizme ve komprador burjuvaziye bağımlı olsa da İran’da hâkim üretim biçiminin kapitalizm olduğunu savunmaktadır. Türkiye’de ise genel olarak üç örgüt de ülkede feodal ilişkilerin tam anlamıyla tasfiye edilmediği görüşünde ortaklaşmaktadır. TKP-ML, Maocu çizgisiyle bu konuda en net yaklaşıma sahip örgüt olarak ülkede temel çelişkiyi belirleyen sistemin feodalizm olduğunu öne sürmektedir. THKO ise farklı üretim biçimlerinin ülkede aynı anda var olduğu tespitinden yola çıkarsa da özellikle Doğu illerinde feodal ilişkilerin çözülmediğinden hareketle devrimci stratejinin kırları temel alması gerektiğini iddia etmektedir. THKP-C’ye göre de Türkiye’de feodal unsurlar tam olarak tasfiye edilememiştir. Zira “oligarşi” olarak tanımlanan egemen sınıf ittifakının içinde toprak ağaları hala önemli bir yer kaplamaktadır.

Devrim stratejisi tartışmasında İran ve Türkiye’deki tüm örgütler tek yolun silahlı mücadele olduğu görüşünde uzlaşmaktadır. Mesud Ahmetzade’nin “küçük motor-büyük motor” yaklaşımında ifadesini bulduğu şekilde, öncü bir silahlı grubun mücadelesinin büyük kitleleri harekete geçireceği fikri her örgüt için ortaktır. Özellikle Halkın Fedaileri teorisyenlerinden Emir Perviz Puyan ve THKP-C lideri Mahir Çayan’ın teorik yaklaşımları arasında çok büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Puyan’ın “iki mutlak” metaforu ile Çayan’ın “suni denge” yaklaşımı ortak biçimde, İran ve Türkiye’de devletin halka kendini olduğundan çok daha güçlü göstererek bir yanılsama yarattığını ve bunun altının ne kadar boş olduğunun ancak silahlı mücadele ile gösterilebileceğini öne sürmektedir. Silahlı mücadelenin hangi alanı esas alacağı sorusu ise

devrim stratejilerindeki farklılıkların temelini oluşturmaktadır. Toplumsal yapı tahliliyle uyumlu biçimde THKO ve TKP-ML devrimin kırlardan başlayarak yayılması gerektiğini savunurken THKP-C şehirleri hedef alan stratejisiyle bundan ayrılmaktadır. İran’da ise feodalizmin artık hâkim olmadığı genel bir kabul olduğundan silahlı mücadelenin şehirleri temel alması görüşü daha çok ön plana çıkmaktadır.

İncelenen örgütlerin devlet ve iktidara karşı bakışları ülkelerinin tarihsel gelişimleriyle ilgili tahlilleri üzerinden şekillenmektedir. İranlı örgütlerin hemen tümü kurulduğu andan itibaren Şah rejimini, ülkenin zenginliklerini kendi çevresindeki gruplara ve dış güçlere peşkeş çeken baskıcı ve emperyalizmle iş birliği yapan bir diktatörlük olarak görmektedir. Türkiye’de ise THKO ve THKP-C’nin devlete karşı değerlendirmeleri tarihsel dönemlere göre farklılaşmaktadır. Bu iki grup Millî Mücadele’yi anti-emperyalist bir savaş olarak görerek Cumhuriyet’in kurucu Kemalist kadrosunu “ilerici” bir grup olarak tanımlamaktadır. Her iki örgüt de 1950’li yıllardan itibaren ABD emperyalizminin etkisi altına girilmesiyle devletin gerici bir karaktere büründüğü görüşünü paylaşmaktadır. TKP-ML ise Millî Mücadele’yi feodal sınıflarla ortaklaşa yürütülen bir süreç olarak görerek Kemalist rejimi emperyalizmle işbirliği içindeki bir askeri-faşist diktatörlük olarak tanımlamakta ve devlete ilk andan itibaren olumsuz bir şekilde bakma yönünden İran’daki örgütlere yaklaşmaktadır.

Ele alınan sosyalist örgütlerin toplumun diğer kesimlerine karşı bakışlarını ülkelerinin bazı özgün yanları belirlemiştir. İran’da, nihayetinde devrimin lideri olacak, rejimle mücadele halinde bir din adamları sınıfı mevcutken Türkiye’de 1970’li yıllardaki siyasi mücadelede böyle bir yapının varlığından söz etmek mümkün değildir. İran’da Marksist kökenli Halkın Fedaileri ve PEYKAR dahil hemen tüm örgütler devrim öncesinde bu militan dini grupları Şah’a karşı ittifak yapılacak gruplar arasında görürken burjuvazinin büyük kısmını komprador olarak değerlendirdiklerinden bu sınıfla mücadele içerisinde yer almışlardır. Liberal burjuvazi ise genel olarak etkisiz ve devrimci mücadele için göz ardı edilebilir bir unsur olarak görülmüştür. Yine de Marksist Mücahitler, liberal görünen burjuva unsurların dahi esasen kendi diktatörlüklerini kurma amacıyla olduğunu öne sürerek bu grubu tehdit oluşturan kesimlerden biri olarak işaret etmiştir. Türkiye’de ise THKO ve THKP-C için şehir küçük burjuvazisi, aydınlar, Kemalizm’in ilerici unsurları devrime kazanılması gereken kesimler olarak görülürken Maoocu bir kır devrimi öngören TKP-ML bu gruplara devrimci bir rol atfetmemiş aksine Kemalist grupları ve “millî” olarak tanımlanan burjuvaziye egemen güçlerin arasında tanımlamıştır.

İran ve Türkiye’deki devrimci sosyalist örgütlerin dünya sosyalist hareketine bakışları ise ülke bazlı bir ayrışmadan çok ideolojik yaklaşım farklılıklarına dayanmaktadır. İran’da Halkın Fedaileri ile Türkiye’de THKO ve THKP-C’nin SSCB’ye bakışı büyük ölçüde ortaklık göstermektedir. Bu oluşumlar Tudeh ve TİP’in Moskova yanlısı politikalarına karşı çıkararak bağımsız hareket edilmesi gerektiğini savunmakla beraber SSCB’yi emperyalist olarak tanımlamaktan imtina etmişlerdir. Ancak Marksist Mücahitler ve TKP-ML, SSCB’yi sosyal emperyalist olarak tanımlayarak açıkça Çin yanlısı bir siyaseti benimsemiştir. Her iki ülkede de adı geçen örgütlerin yaşadıkları bölünmeler bu konudaki tutumlarının da zamanla değişmesine neden olmuştur. Buna göre THKO’dan ayrılan Halkın Kurtuluşu ile Marksist Mücahitler’in yaşadığı dönüşüm büyük benzerlik taşımaktadır. Her iki grup da bir süre açıkça Çin çizgisini benimsedikten sonra 1970’lerin sonları itibarıyla Arnavutluk tezlerine geçiş yapmıştır. Diğer yandan THKP-C’den ayrılan Halkın Yolu grubu, SSCB’ye karşı tarafsız olan tutumunu terk ederek doğrudan Çin yanlısı bir politikayı benimsemiştir. Bunun tam zıddı ise Halkın Fedaileri’nin bölünmesi ile yaşanmış, hareketin Tudeh’le iş birliği yapan Çoğunluk kanadı bu ayrılığın ardından SSCB’nin ideolojik rotasına girmiştir.

İran radikal solunun bu çalışmada özetlenen macerası 1979 Devrimi’nin İslam Cumhuriyeti’ne dönüşüm sürecindeki tasfiyelerle sonlanırken Türkiye’deki örgütlerin mücadelesi ise 12 Eylül’de yaşanan askeri darbe ile birlikte sönümlenmiştir. Her iki ülkede silahlı mücadelenin 1980’li yıllardan sonra Kürt hareketi tarafından devralınması da son bir ortak nokta olarak not edilmelidir. İki ülke arasındaki radikal sosyalist hareketin gelişim tarihindeki benzerliklere ve farklılıklara odaklanan bu çalışma, Türkiye sosyalist hareketiyle farklı ülkelerdeki sosyalist örgütlerin deneyimlerinin karşılaştırmalı analizine bir katkı vermeyi amaçlamaktadır. Zira bu tip çalışmalar yalnızca geçmiş olayların dökümünü sunmak için değil güncel tartışmalara katkı vermek için de değerlidir. Örneğin 2025 yılının haziran ayında ABD-İsrail ittifakının İran’a açtığı savaşa karşı bu ülkelerin sosyalist hareketlerinin aldığı tutum, çalışmada sunulan tarihsel arka planla birlikte düşünüldüğünde daha iyi kavranabilir. İran’ın Humeyni sonrası lideri Ayetullah Ali Hamaney’in öldürülmesiyle 2026 Şubat ayında yeniden başlayan çatışmaların ardından İran ve Türkiye sosyalist hareketi savaş karşısındaki pozisyonlarını netleştirmeye başlamıştır. İran’da gerek Tudeh’in günümüzdeki devamcısı olduğu iddiasını taşıyan gruplar, gerekse Komalah gibi sosyalist Kürt örgütleri yaptıkları açıklamalarda İran solunun tarihsel anti-emperyalist söylemini devam ettirmişlerdir. İranlı sosyalistler İslam Cumhuriyeti ve ABD emperyalizmi arasında bir tercih yapmayı

reddedip İran halkının kendi mücadelesiyle kurtuluşa ulaşması gerektiğine dayanan bir üçüncü yol yaklaşımında büyük ölçüde ortaklaşmaktadır. Türkiye sosyalist hareketinin savaş karşısındaki genel tavrını da 1960'lı yıllardan itibaren kök salan anti-emperyalist damarın belirlediğini söylemek mümkündür. Farklı sol geleneklerin hemen hepsi İran'daki İslami rejimin karşısında olmakla beraber haziran ayında başlayan savaşın bir emperyalist saldırganlık olduğu konusunda hemfikirdir. Emperyalizm tanımının dar anlamda ABD ile sınırlanıp sınırlanamayacağı, İran'ın bölgesel emperyalist karakteri vb. konular üzerinde belirli tartışmalar sürse de ABD-İsrail ittifakının "özgürleştirme" söylemini takip eden ana akım bir gruptan söz etmek mümkün değildir. Ancak bahsedilen savaş dahil dünyanın içinden geçtiği bu kaotik dönemin hikâyesi halen yazılmaya devam etmektedir. Sosyalist hareketin bu dönemde verdiği mücadelenin tarihini de ancak bu hikâyeye nokta konulduktan sonra gelecek kuşakların çalışmaları hakkıyla aydınlatacaktır.

Sonnotlar

1- Can Yücel'in Konuşması – 1965. <https://www.tustav.org/gorsel-isitsel/can-yucelin-konusmasi-1965/>. Son Erişim Tarihi, 19/12/2025.

2- Yaşar Kemal'in Konuşması – 1965. <https://www.tustav.org/gorsel-isitsel/yasar-kemalin-konusmasi-1965/>. Son Erişim Tarihi, 19/12/2025.

Kaynakça

Abrahamian, E. (1980) "The Guerrilla Movement in Iran, 1963-1977", *Merip Reports*, 86, 3-15.

Abrahamian, E. (2018) *Modern İran Tarihi*. Çev. D. Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Afshin, M. A. (1993) *A History of the Iranian Student Movement Abroad: The Confederation of Iranian Students/National Union (1960-75)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, California: University of California.

Ahmadzadeh, M. (2017) "Armed Struggle; both a Strategy and a Tactic", C. Kistler (Der.), *Fedai Guerillas Speak On Armed Struggle in Iran* içinde, Collection "Colorful Classics" 12: Foreign Languages Press, 23-144.

Alaolmolki, N. (1987) "The New Iranian Left", *Middle East Journal*, 41(2), 218–233.

Ansari, A. M. (2001) "The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, "Modernization" and the Consolidation of Power", *Middle Eastern Studies*, 37(3), 1–24.

Ashraf, H. (2017) "An Analysis of One Year of Urban and Mountain Guerilla Warfare How Did the Siahkal Insurrection Begin", C. Kistler (Der.), *Fedai Guerrillas Speak On Armed Struggle in Iran* içinde, Collection "Colorful Classics" 12: Foreign Languages Press, 184-205.

Asinovskiy, D. (2024) "Rostislav Ulianovskii, the Tudeh Party of Iran and Soviet Attempts to Set Iran on a Non-Capitalist Path of Development (1979–83)", *Cold War History*, 24(1), 45-65.

Aydinoğlu, E. (2007) *Türkiye Solu, 1960-1980: "Bir Amneziğin Anıları"*. İstanbul: Versus Kitap.

Behrooz, M. (2004) "Iran's Guerrillas The Legacy of Iran's Guerrilla Movement", *iranian.com*, <https://iranian.com/Behrooz/2004/September/Left/index.html>, (Son Erişim Tarihi, 20/02/2026)

Behrooz, M. (2007) *Nasıl Yapılamadı: İran'da Solun Yenilgisi*, Çev. E. Özkaya, Ankara: Epos Yayınları.

Bora, T. (2016) *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Chaqueri, C. (1999) "Did Soviets Play a Role in Founding the Tudeh Party in Iran?", *Cahiers du Monde Russe*, 40(3), 497-508.

Çayan, M. (2003) *Bütün Yazılar*, Eriş Yayınları.

Çubukçu, A. (2014) *Bizim 68*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Ebrahimi, M. ve Yusoff, K. (2011) "The Aftermath of Coup d'Etat Against Mohammad Mosaddeq of Iran in 1953: Reflections from British Documents", *International Journal for Historical Studies*, 2(2), 203-220.

Ersan, V. (2014) *1970'lerde Türkiye Solu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Erten, A. B. (2007) "Türkiye'de 68", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 8 içinde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 834-846.

Hobsbawm, E. (1996) *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, Çev. Y. Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

ICSG (Iranian Communist Student Group) (1977) *Documents from the Iranian Communist Movement*, ICSG.

İnan, H. (1991) *Türkiye Devriminin Yolu*, İstanbul: Ulusal Kültür.

Jahanpour, F. (1984) "Iran: The Rise and Fall of the Tudeh Party", *The World Today*, 40(4), 152–59.

Johansson, P. (2017) "China, Vietnam, And the European 1968: A Note on Chronology and World Revolution", *Monde(s)*, 11(1), 79-94.

Kaypakaya, İ. (2016). *Bütün Eserleri*, İstanbul: Nisan Yayınları.

Khandagh, N. (2016) "The Historical Background Of The Tudeh Party (Mass Party) Of Iran 1941-47", *European Journal of Research and Reflection in Arts and Humanities*, 4(2), 1-25

Köse, A. (2018) "Kadınların Hafızasındaki 68 Gençlik Hareketi", *Birlik Dergisi*, (349-350), 24-32.

Laçiner, Ö. (1998) "Bir Aydınlanma ve Aydın Hareketi Olarak '68", *Birlik Dergisi*, 109, 17-27.

Marxist.org (2026a) "Solidarity Statement of the OMPI with the Justice- seeking Struggle of the Workers", *marxist.org*, <https://www.marxists.org/history/erol/iran/ompi-wc-2.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 20/02/2026).

Marxist.org (2026b) "The Working Class and Iranian Revolutionary Movement", *marxist.org*, <https://www.marxists.org/history/erol/iran/ompi-wc.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 20/02/2026).

Mather, Y. (2011) "Iran's Tudeh Party: A History of Compromises and Betrayals", *Critique: Journal of Socialist Theory*, 39(4), 611-627.

Mohendesi, S. (2023) *Red Internationalism*, Cambridge: Cambridge University Press & Assessment.

Pouyan, A. P. (2017) "The Necessity of Armed Struggle and Refutation of the Theory of "Survival" C. Kistler (Der.), *Fedai Guerillas Speak On Armed Struggle in Iran* içinde, Collection "Colorful Classics" 12: Foreign Languages Press, 160-183.

Pouyan, A. P. (2026) "The Necessity of Armed Struggle and Refutation of the Theory of "Survival", *marxist.org*, <https://www.marxists.org/subject/iran/pouyan/necessity-armed-struggle.pdf>, (Son Erişim Tarihi: 20/02/2026).

Raine, F. (2001) "Stalin and the Creation of the Azerbaijan Democratic Party in Iran, 1945", *Cold War History*, 2(1), 1-38.

Randjbar-Daemi, S. (2020) "The Tudeh Party of Iran and the Peasant Question, 1941-53", *Middle Eastern Studies*, 1-19, <https://doi.org/10.1080/00263206.2020.1781627>

Şener, M. (2015) *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul: Yordam.

Tabaar, M. A. (2025) "Ideological Proximity and Armed Group Competition: The Case of the Iranian Mojahedin. *Perspectives on Politics*", *cambridge.org*, <https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/ideological-proximity-and-armed-group-competition-the-case-of-the-iranian-mojahedin/ADA6B837379504F1C8B4463AF6A286F1>, (Son Erişim Tarihi, 20/02/2026).

Toprak, Z. (2013) "TİP Kongreleri, Kürt Sorunu ve E. J. Hobsbawm", *Toplumsal Tarih*, 236, 56-62

THKO. Wordpress (2026) "Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu Kuruluş Bildirisi (04 Mart 1971)", *thko.wordpress.com*, <https://thko.wordpress.com/1971/03/04/turkiye-halk-kurtulus-ordusu-kurulus-bildirisi-04-mart-1971/> (Son Erişim Tarihi, 20/02/2026).

Uslu, A. (2008) "Prag Darbesi'nden Prag Baharı'na Çekoslovakya'nın Yirmi Yılı (1948-1968)", *Devrimci Marksizm*, 6-7, 150-177.

Vaghefi, S. (2017) *20. Yüzyılda İran'da Sosyalist Hareketler ve Sol Partiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Varuy, N. (2010) *Türkiye İşçi Partisi Olaylar-Belgeler-Yorumlar (1961-1971)*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

DİSK'in Mekânları ve İstanbul-Ankara Sendikacılığı Tartışması (1967-2026)

Aziz Çelik, Kocaeli Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-7088-9090

E-Posta: azizcelik@gmail.com

DİSK genel merkezi Şubat 1967'de kuruluşundan yaklaşık 60 yıl sonra Şubat 2026'da Ankara'ya taşındı. Bu taşınma gerek DİSK içinde gerekse kamuoyunda çeşitli tartışmalara ve eleştirilere yol açtı. DİSK genel merkezinin Ankara'ya taşınması, anatüyük çerçevesinde örgütsel bir mesele olmakla birlikte, salt lojistik ve teknik bir sorun değil; çok katmanlı özelliğiyle doğrudan ilgili bir sendikal politika meselesidir. Bu taşınma süreci, Ankara-İstanbul eksenli tarihsel sendikal anlayışlar arasındaki farklar, konfederasyon-sendika ilişkisi ve sendikal ve konfederal demokrasi açısından farklı düzlemlerde ele alınabilir.

Bu yazıda tarihsel gelişimi içinde DİSK'in genel merkez mekânları ve Ankara'ya taşınma tartışmaları DİSK'in belgelerinden hareketle ele alındıktan sonra tartışmanın esasına ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır. Taşınma tartışmasının, konunun tarihsel gelişimini bilerek yapılmasının yararlı olacağı kanısındayım. Tarihsel, örgütsel ve hukuksal gerçekler göz önüne alındığında daha sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkündür. Meselenin ayrıntılarına vakıf olmadan yapılan acele değerlendirmeler yanıltıcı olabilmektedir. Bir yandan üç ciltlik *DİSK Tarihi* kitabının editörü olarak diğer yandan DİSK-AR'da uzun yıllar koordinatörlük yapmış ve DİSK bünyesinde çalışmış, çalışma hayatı üzerine odaklanmış bir sosyal bilimci olarak konuyu belgeleriyle, örgütsel, tarihsel ve hukuksal bağlamıyla ele almanın ve konudaki görüşlerimi kamuoyuyla paylaşmanın yararlı ve gerekli olduğunu, dahası bir yükümlülük olduğunu düşünüyorum. Bu yazıda bir yandan kurumsal belgelere bir yandan da kişisel deneyim ve tanıklıklarına dayalı değerlendirmeler yer almaktadır.

DİSK'in Ankara'ya Taşınması Üzerine Tartışmalar

DİSK 16. Genel Kurulunda 2020 yılında delegasyonun büyük çoğunluğunun oyuyla alınan Ankara'ya taşınma kararı 6 yıl sonra Şubat 2026'da gerçekleşti. Ankara'ya taşınma kararının netleşmeye başladığı Ekim 2025'ten başlayarak konu, DİSK içinde ve kamuoyunda tartışılmaya başlandı. DİSK Genel Başkan

Yardımcısı ve Birleşik Metal-İş Sendikası Genel Başkanı Özkan Atar'ın bu karara şerh koyduğu bilgisi basında yer aldı (Cumhuriyet, 17 Ekim 2025).¹ Ardından DİSK üyesi 11 sendika, 17 Ekim 2025 tarihinde yaptıkları açıklamayla taşınma kararına karşı çıktı (Birleşik Metal-İş, 17 Ekim 2025). Bu açıklamayı Basın-İş, Birleşik Metal-İş, BTO-Sen, Dev Yapı-İş, Enerji-Sen, Güvenlik-Sen, Limter-İş, Nakliyat-İş, Sine-Sen, Sosyal-İş ve Tümka-İş sendikaları imzaladı. Açıklamada şu görüşlere yer verildi:

Dolayısıyla genel merkezin Ankara'ya taşınması, DİSK'in sınıfın ana gövdesinde, fiili mücadele alanlarından uzaklaşması anlamına gelir. Bu durum aynı zamanda, DİSK'in kuruluş bildirgesinde yer alan amaçlardan uzaklaştırılarak işlevsizleştirileceği bir "operasyon" görünümü taşımaktadır.

Ankara, Türk-İş ve Hak-İş gibi, devletin gözetiminde ve sermayenin icazetiyle var olan sendikal yapılar için elverişli bir merkez olabilir. Ama DİSK, Meclis'e, bürokrasiye, bakanlıklara, devlete, yani aslında "saray"a (sisteme) yakın değil, işçiye yakın olmak zorundadır! Çünkü DİSK, emekçilerin örgütü olarak, devletle "daha yakın" ilişkiler kurmayı değil, işçi sınıfının tabanını daha da güçlendirmeyi hedeflemelidir.

Basında yer alan haberlerde 11 sendikadan sonra 4 sendikanın daha taşınma kararına karşı çıktığı ve böylece 15 sendikanın taşınma kararına itirazı olduğu belirtildi (Nakliyat-İş, 20 Ocak 2026). 11 sendikanın içinde yer almayan bu sendikalardan DİSK üyesi Gıda-İş Sendikası da (Gıda-İş, 17 Ekim 2025) Ankara'ya taşınma kararının yöntem olarak doğru olmadığını belirterek taşınma kararını eleştirdi. Açıklamada "Konfederasyonumuzun genel merkezinin İstanbul dışına taşınması sendikal mücadele ve örgütlenme açısından acil bir ihtiyaç değildir" denildi.

Taşınma kararına itiraz eden sendikaların tutarlı, kararlı ve bütünlüklü davrandıklarını söylemek zordur. Taşınmanın ana tüzüğe ve mevzuata aykırı olduğu yönündeki iddia zayıf kalmış ve meselenin esasının tartışılmasını engellemiştir. Öte yandan karara itiraz eden sendikalar, 16. Genel Kurulda karara destek olan tutumlarının neden değiştiğini kamuoyuna izah etmemişlerdir. Dahası taşınma kararına itiraz gereğince ciddiye alınmamış ve örgütsel kanallar işletilmemiştir. Örneğin, taşınma tartışmalarının ardından 22 Ekim 2025 tarihinde toplanan DİSK Başkanlar Kurulu toplantısında, karara itiraz eden sendikalar çoğunlukta olmalarına, Başkanlar Kurulunun yetkisi olmasına rağmen taşınma kararına ilişkin bir tavsiye kararı alma girişiminde bulunmamıştır.²

Taşınma kararı konusunda daha sonra DİSK'in hayatta olan dört eski genel başkanından üçü, Rıdvan Budak, Süleyman Çelebi ve Erol Ekici 25 Ekim 2025 tarihinde yaptıkları ortak açıklamayla Ankara'ya taşınma kararını doğru bulmadıklarını açıkladı (Sendika.org, 25 Ekim 2025). Açıklamada şu görüşlere yer verildi:

DİSK'i Ankara'ya taşımak toplum nezdinde, işçi sınıfının tarihsel ve mücadeleci örgütünü düzenin bir parçası olarak algılayacaktır. Bu uygulamaya korkarız ki DİSK'i yandaş konfederasyonlar gibi etkisizleştirir, sıradanlaştırır.

DİSK üyesi Nakliyat-İş Sendikası ise Ankara'ya taşınma kararının ana tüzüğe ve mevzuata aykırı olduğu gerekçesiyle karara ilişkin tedbir kararı verilmesi ve iptali için, iş mahkemesinde dava açtı (Nakliyat-İş, 20 Ocak 2026). Bu yazı kaleme alındığında, bu davanın ilk duruşması yapılmıştı. İlk duruşmada mahkeme tedbir talebini reddetti ve duruşmayı ileri bir tarihe erteledi. 20 Ekim 2025'te aralarında ağırlıklı DİSK'li eski sendikacıların olduğu 103 imzalı bir çağrı ile DİSK yönetiminden, genel merkezin Ankara'ya taşınmasından derhal vazgeçilmesi istendi (Sol.org, 20 Ekim 2025). Açıklamada taşınma kararının ana tüzüğe uygun olmadığı iddiasına da yer verildi. Taşınma kararının ana tüzüğe ve mevzuata uygun olmadığı iddiasına katılmak mümkün değildir. Bunu aşağıda ele alacağım. Taşınma kararı kamuoyunda çeşitli değerlendirmelere de konu oldu (BirGün, 2 Kasım 2025; Parlak, 2026).

Bu gelişmelerin ardından DİSK Yönetim Kurulunun karara şerh koyan üyesi Özkan Atar dışında kalan 6 üyesi, 13 Kasım 2025 tarihinde yaptıkları yazılı açıklamada taşınma kararının, genel kurul kararının bir gereği olduğunu belirttiler (DİSK, 13 Kasım 2025). Açıklamada "Konfederasyonumuz DİSK'in Genel Merkezi'nin Ankara'ya taşınması, ilk kez Haziran 1980'de yapılan 7. Olağan Genel Kurul'da gündeme gelmiş, tartışılmış, oylanmış ve delegelerce kabul edilmiştir. Ancak kısa süre sonra gerçekleşen 12 Eylül askeri darbesi nedeniyle taşınma hayata geçirilememiştir" denildi. Açıklamada kararın tüzüğe uygun olduğu ve Yönetim Kurulunun da Genel Kurul kararının gereğini yaptığı belirtilerek şöyle denildi: "Taşınma için gereken imkân ve koşullar olgunlaşmış, uygun hale gelmiştir. Hiç kimse DİSK Yönetim Kurulunun DİSK Tüzüğünü, Genel Kurul karar ve iradesini yok sayarak görevini yapmamasını isteyemez." Hemen belirtmek gerekir ki açıklamada yer alan Ankara'ya taşınma kararının ilk kez Haziran 1980'de gündeme geldiği bilgisi doğru değildir. Ankara'ya taşınma tartışmaları DİSK'in kuruluşundan itibaren gündemdedir. Bu konudaki tarihsel referansları daha sonra ele alacağım.

Kuruluştan 1980'e: Mekân ve Ankara'ya Taşınma Tartışmaları

DİSK Genel Merkezinin mekânı, DİSK'in kuruluşundan itibaren gündemde olan bir konudur. Türk-İş'in aksine³ DİSK'in mülkiyeti kendine ait ve kalıcı bir genel merkez binası hiç olmamıştır. DİSK Genel Merkezi 1967'den itibaren ya üye sendikalara ait binalarda veya kiralanmış binalarda faaliyet göstermiştir. DİSK Genel Merkezi kuruluşundan itibaren altısı İstanbul'da olmak üzere yedi farklı adreste faaliyet göstermiştir (Tablo 1). DİSK'in Ankara'da taşındığı binanın mülkiyeti de DİSK'e ait değildir. Genel-İş sendikası tarafından DİSK'in genel merkezi olarak kullanılmak üzere düzenlenmiş ve DİSK'e tahsis edilmiştir.

Türk-İş'in temsil ettiği "Kamu kesimi sendikacılığı ve Ankara sendikacılığı" karşısında "özel sektör odaklı İstanbul sendikacılığını" temsil eden DİSK'in mekân sorunu DİSK bünyesinde sık sık tartışılmıştır. Genel merkezin bulunacağı şehir ve taşınma yetkisi, DİSK ana tüzüklerinde düzenlenmiş, genel kurullar ile yönetim ve yürütme kurullarında gündeme gelmiştir. DİSK'te mekân sorununun iki boyutu vardır. İlki DİSK'in kendisine ait bir genel merkez binasının yokluğu ve 59 yıl boyunca kirada veya üye sendikalara ait binalarda faaliyet göstermesi ve ikincisi genel merkezin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması.

DİSK Genel Merkezinin hangi ilde olacağı konusu, kuruluşundan itibaren DİSK Ana Tüzüğünde düzenlenmiştir. DİSK'in 1967'de kuruluş sırasındaki ilk ana tüzüğünün 2. maddesi, genel merkezin İstanbul'da olduğunu açıkça belirlemiş ve aynı maddede genel merkezin "Yönetim Kurulu kararı ile Ankara'ya nakledilebilir" hükmüne yer verilmiştir (DİSK, 1967: 31). Bu bilgi *DİSK Tarihi* kitabının 1. cildinde belirtilmektedir (Çelik, 2020: 201). Ana tüzükteki bu hüküm, kuruluş aşamasında bir Ankara tartışması veya ihtimali olduğunu göstermektedir. İlk DİSK Ana Tüzüğü Ankara'ya taşınmanın olası olduğunu kabul etmekle birlikte, bu yetkiyi genel kurula değil yönetim kuruluna bırakmıştır.

DİSK'in kurulduğu tarihte yürürlükte olan mevzuat, konfederasyon adresi ve il dışına taşınma yetkisi konusunda özel bir düzenleme içermiyordu. Bu nedenle genel merkezinin Ankara'ya taşınması yetkisi DİSK'in kuruluştaki ana tüzüğünde yönetim kuruluna verilmişti. 1967'de yürürlükte olan 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda sendikaların genel merkez adresine ve genel merkezinin ilden ile taşınması konusunda özel bir hüküm yoktu. Bu konu sendikaların ana tüzüklerine kalmış bir konuydu. 1983 yılında kabul edilen 2821 sayılı Kanun'un 7. maddesi ile "sendika veya konfederasyonun adı,

merkezi ve adresi" ile ilgili hükümlerin tüzükte yer alması zorunluluğu getirilmiştir. Benzer hüküm 2012'de kabul edilen ve halen yürürlükte olan 6356 sayılı Kanun'da da yer almaktadır.

DİSK, kuruluşunun ardından, Maden-İş'in İstanbul Cağaloğlu'ndaki genel merkez binasının bir bölümünü kullandı. DİSK'in ilk genel merkezi Cağaloğlu Nuruosmaniye Caddesi, Ali Baba Türbe Sokak adresindeydi. DİSK Yürütme Kurulu 28 Şubat 1968 tarihli toplantısında aylık azami kirası bin 500 TL olmak üzere Sultanahmet, Cağaloğlu ve Aksaray civarında en az 3 odalı bir yer kiralanmasına karar verdi. DİSK, kısa bir süre sonra Beyazıt'taki İbrahim Ağa Mahallesi, Yeniçeriler Caddesi adresine taşındı. 15-16 Haziran direnişinin hemen ardından DİSK Yürütme Kurulu, 6 Ağustos 1970'te aldığı bir kararla DİSK Genel Merkezinin Merter'de bulunan Lastik-İş Sendikası'nın binasına taşınmasına ve genel merkezin nakli dolayısıyla ihtiyaç olmayacak demirbaşlarının üye sendikalara dağıtılmasına karar verdi. Ancak daha sonra bu taşınma gerçekleşmedi. DİSK, 1973 yılına kadar Beyazıt Yeniçeriler Caddesi adresinde faaliyetlerini sürdürdü. DİSK Yürütme Kurulu 14 Şubat 1973'te, Yeniçeriler Caddesi'ndeki binada kiracı olarak bulunan DİSK Genel Merkezinin, bu bina yeni çalışmalara elverişli olmadığından, yeni bir binaya taşınmasına karar verdi. Alınan kararla DİSK Genel Merkezi, Beşiktaş'taki Barbaros Bulvarı'nda Uluğ Han binasına taşındı. Yıllığı 50 bin liraya kiralanan yeni genel merkez için gerekli olan yıllık kiranın peşin parası Maden-İş Sendikası'ndan borç olarak talep edildi (Çelik, 2020: 563).

DİSK'in ilk genel merkezinin Maden-İş binasında faaliyet göstermesi ve genel merkez kirası için Maden-İş'ten mali destek istenmesi, Maden-İş Sendikası'nın DİSK üzerindeki etkinliğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir. DİSK'te 1967-1977 arasından Maden-İş Sendikası'nın üye ve mali açısından ciddi bir gücü vardı. Dolayısıyla Maden-İş, DİSK'in faaliyetleri konusunda belirleyici konumdaydı. Geçmişte Maden-İş'e benzer bir durum, 1978 sonrası ve günümüzde Genel-İş Sendikası için söz konusudur. Her iki sendikada açık üye ve mali üstünlükleri nedeniyle DİSK'te dönem dönem baskın ve belirleyici üyeler olmuşlardır. Bu asimetrik durum ciddi bir konfederal demokrasi sorunu yaratmaktadır. Konfederal yapılarda demokrasi sorunu aşağıda ele alınacaktır.

DİSK'in Ankara'ya taşınması konusu somut olarak ilk kez Şubat 1974'te bağımsız sendikaların DİSK'e katılması konusunda Gönen'de yapılan toplantıda imzalanan bir protokol ile gündeme geldi. Bu protokole göre, Gönen Toplantısına katılan bağımsız devrimci sendikalar 1974 yılı içinde

genel kurullarını yaparak, DİSK'e katılma kararı alacaklar ve DİSK yöneticileri de DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya alınmasına çalışacaktır (DİSK, 1975: 131). Gönen Toplantısına katılan 14 bağımsız sendika şunlardı: Sosyal-İş, ASİS, Baysen-İş, Has-İş, Özgür Haber-İş, Tek-İş, Devrimci Toprak-İş, Petkim-İş, Tekstil, Çapa-İş, Ziraat-İş, Yeni Haber-İş, Tek Bank-İş ve Kapfer Genel-İş.⁴ Bu sendikalar daha sonra DİSK üyesi oldu.

DİSK'in Ankara'ya taşınmasına ilişkin ilk somut girişim, DİSK Yönetim Kurulunun 30 Eylül 1974 tarihli toplantısında alınan karardır. Yönetim Kurulu, Yürütme Kurulu'nun⁵ "DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya götürülmesi" önerisini uygun karşılamış ve bir dizi gündem maddesiyle erken genel kurula gidilmesi kararlaştırılmıştır (DİSK, 30 Eylül 1974). 17-18 Haziran 1974 tarihli toplantıda ise Ankara'da bir "Sosyal ve Politik İlişkiler Merkezi" kurulmasına, bu amaçla bina kiralanmasına ya da satın alınmasına karar verilmiştir. Bu kararlar Gönen Protokolü bağlamında şekillenen ve Ankara'ya yönelik ilginin ve taşınma eğiliminin ilk somut adımları olarak ele alınabilir. Öte yandan zaman zaman iddia edilen aksine DİSK'in kurucuları ve ilk yöneticileri de Ankara'ya taşınma konusuna karşı çıkmamıştır. Tersine ilk ana tüzük hükmü, Eylül 1974 tarihli yürütme ve yönetim kurullarının kararı Ankara'ya taşınma eğiliminin güçlü kanıtlarıdır.

Ancak bu girişim sonuç alıcı olmadı. Mayıs 1975'te toplanan 5. Genel Kurulda DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya taşınması önerisi reddedildi. Genel Kurul bununla da yetinmedi ve Ana Tüzükteki "yönetim kurulu kararı ile Ankara'ya taşınabilir" ifadesi 2. maddeden oy birliği ile kaldırıldı (Çelik, 2022: 63). Genel Kurul tutanağında "Yasal açıdan gerekli olduğundan bu madde içindeki "yönetim kurulu kararı ile Ankara'ya taşınabilir" ifadesi oy birliği ile kaldırıldı" açıklamasına yer verildi. Gönen Protokolündeki vaade ve Yönetim Kurulunun eğilimine rağmen 5. Genel Kurul'da Ankara'ya taşınma önerisinin reddedilmesi, DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya taşınması konusunda ciddi bir direnç olarak yorumlanabilir. Ancak Yönetim Kurulunun Ankara'ya taşınma eğilimine rağmen Genel Kurulda ortaya çıkan bu direncin arkasındaki saik tam olarak bilinmemektedir. DİSK'in 1975'te toplanan 5. Genel Kurulu sürecinde DİSK'in politikaları ve yönetimine dair dönemin DİSK yönetimi ile CHP ve sosyalist parti ve örgütler arasında gerilimler yaşandığı bilinmektedir.⁶ Ancak bu tartışmalarda Ankara'ya taşınma konusunda bir değerlendirmeye rastlanamamıştır.

5. Genel Kurulun tamamlanmasının hemen ardından yeni dönemdeki kapsamlı çalışmalar için Beşiktaş'taki yer yetersiz görülmüş ve 30 Mayıs 1975

tarihli Yürütme Kurulu kararıyla Genel Merkezin Beşiktaş'tan Merter'deki Lastik-İş binasının iki katına taşınması kararlaştırılmıştır. Binanın tefrişatı için üye sendikalardan maddî katkı sağlanmıştır. 17 Ocak 1977 tarihli kararla binanın Maden-İş'e ait 4. katı da DİSK tarafından kiralanmış ve Genel Merkezin kapasitesi artırılmıştır. Genel Merkezin Ankara'ya taşınması Genel Kurul engeliyle karşılaşıncı, 10 Haziran 1975 tarihinde "DİSK'in Genel Merkez seviyesinde çalışmalar yapmak üzere Ankara bürosunun kurulması" kararı alınmıştır. Bunun bir ara çözüm olduğu anlaşılmaktadır.

DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya taşınma önerisi Aralık 1977'de toplanan DİSK 6. Genel Kurulunda ikinci kez gündeme geldi. Ancak bu Genel Kurulda da Ankara'ya taşınma önerisi kabul edilmedi. 1977'deki bu taşınma girişiminde Genel-İş'in DİSK üyesi olmasının, Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün DİSK Genel Başkanlığına adaylığının ve sendika merkezinin Ankara'da bulunmasının etkili olduğu söylenebilir. Genel Kurulda ana tüzük değişikliğiyle ilgili komisyon tarafından sunulan öneride ana tüzüğün ikinci maddesine ilişkin olarak "Konfederasyon merkezinin yeri konusunda değişiklik önerisi vardır. Bu konunun genel kurul tarafından kararlaştırılmasını uygun buluyoruz" denilmekteydi. Konuya ilişkin Kemal Akar, Hasan Okyar, Demirhan Tuncay, Mahmut Demirci, Celal Küçük, Rıza Güven, Kemal Yılmaz, Mahmut Gündüzbey, Selahattin Sayın, Tuncer Kocamanoğlu, M. Cengiz Acar, Yaşar Özmen, Mustafa Aktulgalı ve Kenan Budak imzalı bir önerge verildi.⁷ Önergede Genel Merkezin Ankara'ya nakli önerilmekteydi. Önerge üzerinde görüşme açıldı. Sonuçta yapılan oylamada önerenin kabulü yönünde 210 oy, reddi yönünde 118 oy ve 3 çekimser oy kullanıldı. Ancak oylamaya katılan 331 delege üzerinden ana tüzük değişikliği için zorunlu olan 2/3 oy (220) çoğunluk sağlanamadığı için teklif kabul edilmedi. Böylece ana tüzüğün ilgili maddesi hükmü aynen muhafaza edildi (DİSK, 1977). Bu 6. Genel Kurulda DİSK'in kurucu Genel Başkanı ve Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler yerine Genel-İş Genel Başkanı Abdullah Baştürk genel başkanlığa seçildi.

7. Genel Kurulda Ankara'ya Taşınma Kararı, Darbe Engeli ve DİSK Davası

Ankara'ya taşınma konusu 25 Haziran-2 Temmuz 1980 tarihlerinde toplanan DİSK 7. Genel Kurulunda üçüncü kez gündeme geldi. Tüzük Komisyonunun hazırladığı ana tüzük taslağı üzerindeki görüşmelerde Ana Tüzüğün 2. maddesini oy çokluğu ile kabul eden Genel Kurul, DİSK'in kuruluşundan beri İstanbul'da bulunan genel merkezinin Ankara'ya taşınmasını kararlaştırdı (DİSK, 1980). DİSK 7. Genel Kurulu, 1977-1980 döneminde uzun süren iç gerilimin ardından Maden-İş ve Genel-İş arasında sağlanan bir uzlaşmaya

sahne oldu. Ankara'ya taşınma kararının kabul edilmesinde bu uzlaşmanın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak kısa bir süre sonra 12 Eylül 1980 darbesi gerçekleşti ve DİSK ve üye sendikaların faaliyetleri 11 yıl süreyle durduruldu ve DİSK yöneticileri idamla yargılandı. Bu dönemde DİSK ve bağlı sendikaların mal varlığı kayımlarla yönetildi.

Bu dönemde DİSK üyesi Genel-İş'in Ankara Çankaya'da DİSK Genel Merkezine tahsis etmek üzere yaptırmakta olduğu 13 katlı ve içinde bin kişilik konferans salonu bulunan binaya el konuldu. Genel-İş binasına el konuncaya kadar 120 milyon lira harcanmıştı. Anadolu Ajansı, TRT, Basın Yayın Genel Müdürlüğü ve Turizm Bankası Genel-İş binasından yararlanmayı istiyordu. Ancak binanın kamulaştırılma talebi Devlet Planlama Teşkilatından (DPT) geldi. DPT, 6830 sayılı İstimlak Kanunu'na dayanarak Genel-İş binasının kamulaştırılmasını talep etti. Ankara Valiliğinin konuyu belediyeye ilemesiyle belediye imar planını inceledi ve İl İdare Kuruluna sunuldu ve Kurul, kamulaştırma kararı aldı. Genel-İş kayımları bedel takdir komisyonu yazısının kendilerine geç geldiğini ve bu nedenle komisyona katılamadıklarını belirttiler (*Cumhuriyet*, 27 Nisan 1981). DPT'nin kullanımı için kamulaştırılan binanın daha sonra DPT'nin ihtiyaçlarını karşılayamayacağı ortaya çıktı ve İstimlak Kanunu'nda yapılan bir değişiklik uyarınca Anayasa Mahkemesine devredildi. Anayasa Mahkemesi, Genel-İş'e ait binanın kendisine tahsis edilmesi ve yıkılıp yeniden inşa edilmesinin ardından, 25 Şubat 1989'da Genel-İş binasına taşınmaya başladı (*Cumhuriyet*, 26 Şubat 1989). Böylece 12 Eylül darbesi sonucunda bir yandan DİSK'in faaliyetlerinin durdurulması ve 11 yıl süren dava ve öte yandan Ankara'da DİSK Genel Merkezi olarak inşa edilen binaya el konulması nedeniyle 7. Genel Kurulda alınan Ankara'ya taşınma kararı uygulanamadı.

1991 Sonrası: DİSK Yeniden, Mekân Yeniden!

11 yıl süren DİSK Davasında sıkıyönetim mahkemesi tarafından verilen mahkûmiyet ve kapatma kararı Temmuz 1991'de Askeri Yargıtay tarafından bozuldu. Böylece DİSK yöneticileri beraat etti ve DİSK ve bağlı sendikalar hakkındaki kapatma kararı ortadan kalkmış oldu. Beraat kararının ardından DİSK yeniden faaliyetlerine başladı ve yürütülen hukuk mücadelesi sonucunda bir süre sonra mal varlığını da geri aldı. Böylece DİSK yeniden sendikal mücadeleye dönmüş oldu. Ancak 11 yıl aradan sonra DİSK Genel Merkezinin mekân sorunu devam ediyordu. Kayımdan geri alınmasının ardından DİSK, 1980 öncesinde olduğu gibi Merter'deki Lastik-İş'e ait Genel Merkez binasında faaliyetlerini sürdürmeye başladı.

DİSK'in 1991'de yeniden faaliyete geçmesinin ardından 26-28 Ocak 1996 tarihlerinde toplanan Olağanüstü Genel Kurul'da, Tüzüğün 2. maddesinin değiştirilerek Genel Merkezin Ankara'ya nakledilmesi dördüncü kez gündeme geldi. Komisyon raporunda Tüzüğün 2. maddesinin değiştirilerek, Konfederasyon Genel Merkezinin Ankara'ya taşınmasına yönelik değişiklik önerisi üzerine görüş birliği sağlanamadığı ve konunun Genel Kurulun iradesine sunulduğu belirtildi. Dönemin DİSK Genel Başkanı Rıdvan Budak, Ankara'ya taşınma önerisinin aleyhinde söz alarak Genel Merkezin İstanbul'da kalması gerektiğini savundu. Gıda-İş Genel Başkanı Mehmet Mıhlacı ise taşınma lehinde görüş bildirdi. Yapılan oylama sonucunda 82 kabul oyu alan öneri ana tüzük değişikliği için gerekli üçte iki oyu alamadığı için reddedilmiş oldu. Genel Kurulda, tüzük değişikliği tartışmaları sırasında salonda yalnızca 200 delege hazır bulunduğu tespit edildi. Oysa tüzük değişikliği için 345 delegenin 2/3 çoğunluğu olan 230 delege gerekiyordu (DİSK, 1996). Böylece uzun bir süre, 2020 yılına kadar DİSK'in Ankara'ya taşınması konusu genel kurul gündemine gelmedi. Ancak DİSK Genel Merkezinin mekân sorunu devam etti.

1998'de Milli Emlak Genel Müdürlüğü ile yapılan görüşmeler sonucunda Bakırköy Kartaltepe Mahallesinde, 5 bin 250 m²'lik bir hazine arazisi, Konfederasyon hizmet binası yapılmak üzere 49 yıllığına DİSK'e tahsis edildi (DİSK, 1998). Yönetim Kurulu 11 Şubat 1999 tarihli kararla, inşaatın tüm mali sorumluluğunun Tekstil Sendikası tarafından üstlenmesi ve binanın 1.000 m²'lik bölümünün DİSK Genel Merkezi olarak ayrılması konusunda protokol yapılması kararlaştırıldı (DİSK, 1999a). Ancak bu girişim sonuçlanamadı.

1999 yılı sonunda Merter'deki Genel Merkez binasına ilişkin hazırlanan İTÜ raporu doğrultusunda, onarımlar tamamlanıncaya kadar Genel Merkezin Şişli'deki Bank-Sen Sendikasına ait binaya geçici olarak taşınmasına karar verildi (DİSK, 1999b). 17 Ağustos 2000 tarihli Yönetim Kurulu kararıyla Merter'deki binanın 4. ve 5. katlarındaki tadilatın ardından oraya geri dönülmesi kararlaştırıldı (DİSK, 2000). Merter'e geri taşınma kararı 9 Mayıs 2001 tarihinde bir kez daha teyit edildi (DİSK, 2001).

Ancak Merter'deki Rıza Kuas Sendikalar Binasının⁸, mal sahibi olan Lastik-İş Sendikası tarafından satılması nedeniyle Şişli'deki Bank-Sen binasına geri dönüldü. 14 Eylül 2004 tarihli Yönetim Kurulu kararıyla Merter'de bulunan Konfederasyon Genel Merkezinin 12. Genel Kurulda yapılan tüzük değişikliği çerçevesinde Abide-i Hürriyet Caddesi Şişli, İstanbul adresindeki Bank-Sen binasına taşınması ve Bank-Sen Yönetim Kurulu tarafından DİSK

Genel Merkez binası olarak tahsis edilen binanın yönetimi ve kullanımı konusunda bir protokol hazırlanması kararlaştırıldı (DİSK, 2004). Şişli'deki Banksen binası 1 Kasım 2004 itibarıyla resmi genel merkez haline geldi. Binanın yetersiz kalması nedeniyle DİSK Genel Merkezi Nisan 2016'da Beşiktaş Dikilitaş Mahallesinde kiralanan binaya taşınmış ve Şubat 2026'ya kadar 10 yıl süreyle burada faaliyet yürütmüştür.

16. Genel Kurulda Ankara'ya Taşınma Kararı (2020)

Ankara'ya taşınma konusu uzun bir aradan sonra DİSK'in 14-16 Şubat 2020 tarihlerinde toplanan 16. Genel Kurulunda yeniden gündeme geldi. DİSK Yönetim Kurulu üyeleri ve çok sayıda sendika genel başkanının imzasıyla verilen bir önergeyle tüzük değişikliği yapılarak genel merkezin yönetim kurulunca yapılacak hazırlıkları takiben Ankara'ya taşınması kararlaştırıldı. Genel Kurulda taşınma kararına az sayıda delege itiraz etti ve az sayıda delege hayır oyu kullandı. Genel Kurul tutanağına göre, önerge lehinde Remzi Çalışkan, aleyhinde ise Kanber Saygılı ve Mustafa Safvet Yahyaoğlu konuştu. Önerge 5 ret 275 kabul oyuyla ve oy çokluğuyla kabul edildi (DİSK, 2020). Yakından izlediğim, 2020'deki 16. Genel Kurulda DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya taşınma kararına ciddi bir itiraz gösterilmedi. DİSK Yönetim Kurulunun taşınma kararını verdiği 2025 yılında, taşınmaya karşı çıkan sendikaların o dönemki delegelerinin neredeyse tamamı bu karara itiraz etmemişti.

Genel Kurulda taşınma önergesi konusunda bir usul tartışması yaşanmadı. Ayrıca taşınma dâhil Genel Kurul işlemleri konusunda yasal sürede yargıya bir başvuru olmadı ve genel kurul sonuçları kesinleşti. Ancak bu karar 16. Genel Kurulda göreve gelen Yönetim Kurulu tarafından yerine getirilmedi. Bu dönemde Ankara'da yapılması planlanan genel merkez binası gecikti. İstanbul'da bir bina arayışına girildi. Ancak bu da gerçekleşmedi. 17. Genel Kurulda ana tüzüğün tamamı yeniden oylanarak kabul edildi. Sonuç olarak 2020'de alınan taşınma kararının, 6 yıl sonra uygulanmasında yasal bir sorun yoktur. Tıpkı yasalardaki geçici madde düzenlemelerinin bir süresi olmaması gibi, sendika tüzüklerindeki geçici maddelerin uygulamasında da bir sınır yoktur.

17. Genel Kurulun ardından DİSK'in Ankara'ya taşınması çalışmaları 2025 yılında hızlandı. Genel-İş Sendikası tarafından, DİSK Genel Merkezi olarak kullanılmak üzere Ankara'nın Mutlukent Mahallesinde bir bina satın alındı ve Şubat 2026'da DİSK Genel Merkez büroları bu binaya taşındı. Aynı anda İstanbul Taksim'de bir bina satın alınarak DİSK İstanbul Koordinasyon

Merkezi olarak kullanılmaya başlandı. Böylece DİSK Ankara'ya taşınmış olsa da İstanbul Bölge Temsilciliğinden farklı olarak, bir DİSK İstanbul Koordinasyon Merkezi de ihdas edilmiş oldu. Bu durum aslında Ankara'ya taşınma kararındaki tereddüdü de ortaya koyuyor.

İl	Yer	Dönem
İstanbul	Cağaloğlu (Maden-İş binası)	1967
İstanbul	Beyazıt (kira)	1967-1973
İstanbul	Beşiktaş, Barbaros Bulvarı (kira)	1973-1975
İstanbul	Merter, Lastik-İş binası	1975-1980
İstanbul	Merter, Lastik-İş Rıza Kuas Sendikalar Binası	1991-1999
İstanbul	Şişli, Bank-Sen binası	1999-2016
İstanbul	Beşiktaş, Dikilitaş Mahallesi (kira)	2016-2026
Ankara	Ankara, Mutlukent Mahallesi (Genel-İş tarafından satın alınan bina)	2026-

Tablo 1. DİSK Genel Merkezinin Mekânları (1967-2026)

Mekân ve Taşınma Sorununun Esası

DİSK'in Ankara'ya taşınma kararında hukuksal ve teknik bir sorun olduğunu söylemek pek mümkün değildir. İşlem usuli açıdan DİSK Ana Tüzüğüne ve ilgili mevzuata uygundur. Ancak taşınma kararının esası elbette tartışmalıdır. Dolayısıyla mekân ve taşınma konusu sadece hukuki ve teknik bir sorun değil, sendikal ve politik bir sorundur ve doğrusu konuyu bu şekilde tartışmaktır.

Ankara ve İstanbul Sendikacılığı

DİSK Genel Merkezinin 1967'den 2000'li yıllara uzanan mekân ve taşınma serüveni, Türkiye işçi hareketi tarihinin önemli tartışmalarından birini temsil etmektedir. Bu tartışma, salt bir adres tercihinin ötesinde; sendikal kimlik, ideolojik tutum, örgütsel güç ilişkileri, sendikal-konfederal demokrasi ve devlet-sendika ilişkileri gibi çok katmanlı ve esasa dair boyutlar içermektedir. Birden çok katmanlı olan DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya taşınma konusunun hukuki ve teknik açıdan bir sorun taşımadığını yukarıda vurgulamıştım. DİSK Genel Merkezinin nerede olacağı meselesi, örgütün 1967'deki kuruluşundan 2020'lere uzanan dönemde, yalnızca pratik bir lojistik sorun olarak değil Türkiye işçi hareketi içindeki sendikal gelenekler, ideolojik çizgiler ve örgütsel gerçeklikler arasındaki esaslı bir tartışmanın simgesi hâline gelmiştir. DİSK'in Ankara'ya taşınmasında ana tüzüğe ve yasalara aykırılık yoktur ancak örgütsel, sendikal, tarihsel, sınıfsal ve finansal sorunlar olduğu görülmektedir.

Sendikal-Sınıfsal ve Tarihsel Gelenekler

Türkiye'nin iki büyük kentle özdeşleşen iki sendikal yaklaşım (İstanbul ve Ankara sendikacılığı)⁹, DİSK'in Ankara'ya taşınması sürecinde yeniden tartışma gündemine gelmiştir. 1950'lerden itibaren Türkiye sendikal hareketinde var olan bu ayrım, DİSK içindeki taşınma tartışmalarına damgasını vurmuştur. "İstanbul Sendikacılığı" özel sektörde, büyük sanayi tesislerinde örgütlü, fiilî grev ve eylem ağırlıklı ve sınıf sendikacılığını benimseyen bir gelenektir. Bu gelenekte, işçi sınıfının yoğunlaştığı İstanbul, sendikal mücadelenin doğal kalbi olarak görülmektedir. Maden-İş, Lastik-İş, Gıda-İş ve Basın-İş başta olmak üzere DİSK'in kurucu sendikaları ve liderleri bu yaklaşımın temsilcileridir. Nitekim ilginç bir biçimde taşınma kararına Maden-İş'in devamcısı olan Birleşik Metal-İş ile Gıda-İş¹⁰ ve Basın-İş de karşı çıkmaktadır. DİSK'in kurucu sendikalarından sadece Lastik-İş Ankara'ya taşınma kararını desteklemiştir. İstanbul ekolü özel sektörde örgütlü, militan ve bağımsız bir sendikacılık anlayışını temsil ederken Ankara ekolü, kamu sektöründe örgütlü, bürokratik kanalları yoğun biçimde kullanan bir sendikal anlayışı temsil etmektedir. "Ankara sendikacılığı" olarak bilinen yaklaşım Türk-İş'le özdeşleşmiştir. Hatta bu farklılaşmanın DİSK öncesi bir tarihi de vardır. Türk-İş Ankara merkezli bir sendikal anlayışı temsil ederken, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) daha mücadeleci bir hatta sahip olmuştur. 1950'lerdeki İİSB ve Türk-İş gerilimlerinde de bu fark etkilidir.¹¹ Nitekim 1961'deki görkemli Saraçhane Mitingi İİSB tarafından düzenlenmiştir.

DİSK İstanbul'da kurulmuş ve İstanbul ve çevre illerde gerçekleştirdiği eylemlerle özdeşleşmiştir. 15-16 Haziran, DGM direnişi ve 1 Mayıs'lar İstanbul ve çevre illerde gerçekleşmiş direnişlerdir. Ankara DİSK geleneği ve örgütsel gerçeği açısından sönük bir ildir. DİSK geleneği, sanayi işçilerin odağında olduğu İstanbul ve çevre illerde şekillenmiştir. Günümüzde de DİSK Genel Merkezinin Ankara'ya taşınmasını eleştirenler bürokratik yapıya eklenme riskine dikkat çekmektedir. DİSK Genel Merkezinin nerede olacağı sorusu, bir adres değişikliğinin ötesinde, Konfederasyonun örgütsel kimliğini belirleyen temel bir tercih sorunu olarak algılanmaktadır.

DİSK'in İstanbul ile güçlü tarihsel ve sembolik bağları söz konusudur. Yaklaşık 60 yıl İstanbul'da faaliyet gösteren DİSK, İstanbul'un mekânsal hafızası ile de özdeşleşmiştir. Büyük eylemleri, bu eylemlerde yaşamını yitirenler İstanbul'dadır. İstanbul DİSK için bir direniş ve eylem hafızasıdır. Bu anlamda Ankara'da DİSK tarihiyle özdeşleşen bir mekân bulmak mümkün değildir. Özetle, sınıfsal ve tarihsel açıdan DİSK'in İstanbul'dan taşınmasını gerektirecek bir gerekçe yoktur.

Örgütsel Gerçekler

DİSK bir işçi sendikaları konfederasyonudur. Dolayısıyla ancak tüzel kişiliklerin üye olabildiği bir çatı örgütüdür. Doğrudan gerçek kişilerin (işçilerin) üye olduğu sendikalarda basit temsil ve nicelik esas iken, konfederasyonlarda farklı bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Konfederasyonlar basit çoğunluk ile ve sadece nicelik ile hareket edemezler. Üye sendikalar arasındaki denge ve mutabakat önem taşımaktadır. Türkiye gibi sendikal barajların ve antidemokratik bir işkolu yapısının olduğu bir ülkede, farklı işkolu sendikaları arasında sadece niceliğe dayalı bir konfederal birlik ciddi sorunlar yaratabilir. Büyük bir işkolunda veya kamu işyerlerinde örgütlü birkaç sendika kolaylıkla konfederal yapıyı kontrol altına alabilir. Bu ise konfederal birliği zora sokar. Konfederasyonlarda karar ve temsil sorununun sendikalardan farklı olarak ele alınması zorunludur. Nitekim bu çerçevede Türk-İş'te "azalan temsil ilkesi" uygulanmaktadır. 110 bin üyeye kadar kademeli artan delege sayısı 110 binden sonra durmaktadır (Türk-İş, 2019). Üye sayısı 250 bin olan bir sendika da 110 bin üyeli bir sendika gibi temsil edilmektedir. Bu mekanizma bir veya birkaç büyük sendikanın konfederasyonu tek başlarına kontrol altına almalarını engellemektedir. DİSK'te buna benzer bir azalan temsil ilkesi yoktur. Ancak üye sayısı ne olursa olsun her üye sendikanın genel kurulda iki delegeyle temsiline olanak tanımaktadır (DİSK, 2026). Bu düzenlemelerin amacı konfederal yapılarda bir veya birkaç sendikanın kontrolünü engellemektir. Dolayısıyla konfederasyonlarda sadece üye sayısına bağlı temsil ve kararlar teknik olarak mümkün olmakla birlikte ilkesel olarak tartışmalıdır ve konfederal birliği zedeleyebilir.

Bu açıklamalardan sonra DİSK'in örgütsel gerçeğine bakalım. 2020'deki 16. Genel Kurulda taşınma kararı büyük bir çoğunlukla alınmış ve hukuken kesinleşmiştir. Ancak aradan geçen 6 yılda bu konuda önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. 16. Genel Kurulda taşınmaya onay veren sendikaların tutumlarında önemli değişiklikler olduğu görülmüştür. Hayati bir konuda adım atarken sendikal dinamikler dikkate alınmalıdır. Geçmişte alınan kararları donmuş kalıplar yerine, dinamik süreçler olarak ele almak ve değişen koşulları dikkate almak önemlidir.

Dev Emekli-Sen dâhil DİSK üyesi 22 sendikanın sadece 4'ünün genel merkezi Ankara'dadır. Bu sendikalar Genel-İş, Sosyal-İş, Dev Maden-Sen ve Dev Emekli-Sen'dir. Dev Emekli-Sen teknik olarak üye değildir.¹² Genel Kurulda delegesi yoktur. Diğer sendikaların genel merkezlerinin büyük bölümü İstanbul'dadır. Genel Merkezi Ankara'da olan Sosyal-İş de Ankara'ya

taşınmaya karşı olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla bir konfederasyon olarak DİSK'in örgütsel gerçekliği İstanbul'dur. DİSK üyesi 22 sendikanın 15'i çeşitli biçimlerde taşınma kararına itiraz etmiştir. Ancak DİSK yönetimi bu güncel örgütsel gerçek yerine teknik bir gerekçeye (2020 tarihli Genel Kurul kararına) dayanarak taşınmayı gerçekleştirmiştir.

Örgütsel açıdan DİSK'in Ankara'ya taşınmasını gerektirecek bir durum yoktur. Taşınma talebinin Ankara merkezli Genel-İş Sendikası'ndan gelmesi ve üye sendikaların ağırlıklı itirazına rağmen nicel gücü nedeniyle ısrar etmesi sendikal demokrasi açısından önemli bir handikaptır. DİSK tarihinde maalesef iki güçlü sendikanın (Maden-İş ve Genel-İş) DİSK'in yönünü tek başına belirleme eğilimi, her zaman ciddi sorunlar doğurmuştur. Ankara'ya taşınmadaki ısrar da bunun yeni bir örneğidir.

Finansal Boyut

DİSK'in Ankara'ya taşınması lehinde ileri sürülen en önemli gerekçelerden biri, DİSK'in kiradan kurtulması ve bir binaya sahip olmasıdır. Kalıcı bir genel merkez mekânı olmaması ve 59 yıldır kirada veya üye sendikaların binalarında faaliyet göstermesi, DİSK açısından ciddi bir sorun olagelmıştır. Üye sendikaların gelirleri ve mal varlıkları Konfederasyonun bir genel merkez binasına sahip olmasını mümkün kılmasına rağmen DİSK'in kendine ait bir genel merkez binası olamamıştır. Pek çok konfederal örnekte görüldüğü gibi üye sendikalar merkezkaç eğilimlere sahip olmuş ve konfederasyona maddi yükümlülüklerini zamanında ve gerçek üye sayısı üzerinden yerine getirmemiştir. Türkiye'nin etkili konfederasyonlarından birinin 59 yıldır kendine ait bir binaya sahip olmaması ciddi bir örgütsel zaafa işaret etmektedir. DİSK üyesi neredeyse bütün sendikaların kendilerine ait genel merkez binaları varken DİSK'in on yıllar boyunca mekânsız olması konfederal ilişkilerin gerçek durumunu göstermektedir. DİSK'in uzun yıllar kirada oradan oraya taşınmasının sebebi üye sendikaların mali sorumluluklarını yerine getirmemeleridir. İşkolu sendikaları üye aidatlarını *check-off* yoluyla toplarken, Konfederasyon aidatları sendikaların kararıyla ödenmekte ve Konfederasyon yönetimini "cezalandırmak" isteyen üye sendikalar zaman zaman aidat yükümlülüklerini geciktirmekte ve yerine getirmemektedir. Eğer *check-off* söz konusu ise bunun konfederasyonlar için de geçerli olması gerekir.

DİSK'in mekân sorunun çözümü için Ankara'ya taşınmasına gerek olmadığı açıktır. DİSK Ankara'ya taşınırken hem Ankara'da Genel-İş Sendikası tarafından DİSK'in kullanımı için bir genel merkez binası hem de İstanbul'da

DİSK tarafından bir koordinasyon merkezi satın alınmıştır. Bu iki binanın satın alınma ve tefrişat maliyetiyle İstanbul'da bir genel merkez binası satın alınması ve DİSK'in 59 yıldır olduğu gibi faaliyetlerini İstanbul'da sürdürmesi pekala mümkün olabilirdi. Dolayısıyla Ankara'ya taşınma kararının finansal açıdan da bir gereklilik olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bürokrasi ve Devletin Merkezi Gerekeçesi

DİSK'in Ankara'ya taşınmasının tarihsel, sınıfsal, örgütsel ve finansal bir gereklilik olmadığı açıktır. Geriye tek gerekçe kalmaktadır. Ankara'nın başkent olması ve resmi kurumlar ile hükümet ve bürokrasinin Ankara'da olması. Nitekim taşınmanın gayriresmî en önemli gerekçesi olarak bu ileri sürülmektedir. Oysa DİSK bürokrasiyle ve resmi makamlarla ilişkilerini yaklaşık 60 yıl boyunca İstanbul'dan yürütebilmiş ve önemli bir aksama yaşanmamıştır. Çeşitli bürokratik toplantılar ve resmi makamlarla ilişkiler günümüzün ulaşım ve iletişim teknolojisinde başka bir kentten rahatlıkla yürütülebilir niteliktedir. Öte yandan bürokratik işler ve işlemler DİSK faaliyetinin son derece cüzi bir kısmını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bunun için Ankara'ya taşınmak makul bir gerekçe olmasa gerek.

Ankara sendikacılığı (kamu kesimi sendikacılığı) daha çok işverenin devlet olduğu kamu işçi sendikaları ve kamu görevlileri sendikaları için tercih edilmiştir. İşveren devlet ve bürokrasi olunca ona yakın olmak ve sık temas etmek için Ankara tercih edilmektedir. Bunun pratik avantajları olduğu gibi ciddi dezavantajları da söz konusudur. Ancak DİSK açısından merkezi hükümetin işveren olması söz konusu değildir. Çünkü DİSK'in merkezi idareye ait kamu işyerlerinde örgütlülüğü yoktur. Geriye bürokrasiyle ve siyasetle temaslar kalmaktadır ki bunun için Ankara'ya taşınmaya gerek olmadığı açıktır.

Sonuç

DİSK Genel Merkezinin yaklaşık 60 yıldır bulunduğu İstanbul'dan Ankara'ya taşınması, yüzeyden bakıldığında bir adres değişikliği gibi görünse de Türkiye işçi hareketi tarihinin en köklü ve çok katmanlı tartışmalarından birini yeniden gün yüzüne çıkardı. Bu yazıda belgeleriyle ortaya konulduğu üzere, taşınma meselesi DİSK'in kuruluşundan itibaren gündemde olmuş; 1974, 1975, 1977, 1980, 1996 ve 2020 genel kurullarında defalarca tartışılmış ve uzun süre direnç görmüştür. Bu tartışma, salt bir mekân tercihinin değil, Türkiye sendikal hareketindeki iki köklü geleneğin -özel sektörde örgütlü, militan İstanbul sendikacılığı ile kamu kesiminde örgütlü, daha çok bürokratik kanalları kullanan Ankara sendikacılığı- arasındaki gerilimin bir yansımasıdır.

Tarihsel, sınıfsal, örgütsel ve finansal boyutlarıyla ele alındığında, DİSK'in Ankara'ya taşınmasını zorunlu kılan nesnel bir gereklilik bulunmamaktadır. DİSK'in 60 yıllık örgütsel gerçeği İstanbul'dur: büyük eylemleri, tarihsel anıları, üye sendikalarının büyük çoğunluğunun genel merkezi ve sınıf sendikacılığının kalesi olarak İstanbul bu anlamda DİSK için salt bir coğrafi konum değil, bir kimlik ve hafıza mekânıdır. Öte yandan taşınma kararında etkili olan devlet bürokrasisine erişim gerekçesi, günümüz iletişim ve ulaşım koşullarında zayıf bir argümandır; nitekim DİSK bu ilişkileri yaklaşık 60 yıl boyunca İstanbul'dan başarıyla yürütmüştür. Finansal gerekçe ise daha da zayıftır.

Sonuç olarak DİSK örgüt içinden ve dışından gelen itirazlara rağmen 60 yıl sonra merkezini Ankara'ya taşımıştır. Bu taşınma kararı, DİSK tarihi boyunca tekrar eden bir sorunun -büyük ve güçlü üye sendikaların konfederal yapıyı kendi öncelikleri doğrultusunda yönlendirmesi eğiliminin- yeni bir örneğidir. Nitekim 15 üye sendikanın itirazına karşın kararın uygulanmış olması, DİSK'teki konfederal demokrasi açığını bir kez daha gözler önüne sermiştir. DİSK'in önündeki asıl görev, Genel Merkezinin bulunduğu şehirden bağımsız olarak, örgütlenme ve mücadele kapasitesini güçlendirmek, etkili ve mücadeleci bir konfederal güç olmak ve üye sendikalar arasındaki konfederal demokrasiyi ve dayanışmayı yeniden inşa etmektir. Bunlar sağlanamadığı takdirde, Ankara'ya taşınma DİSK'i müesses sendikal anlayışlara yaklaştırmaktan öte bir işlev görmeyecektir. DİSK'in Ankara'ya taşınmasının sadece bir *tebdili mekân* mı yoksa bir *tebdili zihniyet* mi olduğunu zaman gösterecek.

Sonnotlar

1- Özkan Atar'ın Birleşik Metal-İş Sendikası Genel Sekreteri olduğu DİSK 16. Genel Kurul sırasında da taşınma kararına hayır oyu verdiği-ne tanık olmuştum.

2- DİSK Ana Tüzüğüne göre, Başkanlar Kurulu, Konfederasyon Genel Başkanı'nın yönetiminde, Yönetim Kurulu üyeleri, Denetim ve Disiplin Kurulları başkanları ile üye sendikaların genel başkanlarından ya da yerine vekalet edenlerden oluşur. Başkanlar Kurulu sonuçları bir deftere yazılarak Kurul üyelerince imzalanır. Ana tüzüğe göre Başkanlar Kurulu "örgütsel birlik ve dayanışmanın sağlanması gibi konularda Yönetim Kuruluna önerilerde bulunur."

3- Türk-İş Genel Merkezi binası için 1950'li yıllarda işçi ceza paralarından Türk-İş'e kaynak aktarılması söz konusu olmuştur. 1960'larda Türk-İş'in Ankara Kızılay'daki genel merkez binası için önemli miktarda ABD yardımı söz konusudur. Bina yapımı için ABD yardım kuruluşu AID (Agency for International Development) 1964-1966

yıllarında Türk-İş'e 2 milyon TL bağış yapmıştır (Çelik, 2010: 251-441). Binanın yaklaşık 5,3 milyon TL'ye mal edildiği düşünüldüğünde AİD yardımının önemli bir meblağ tuttuğu görülecektir (Türk-İş, 1964).

4- Bu sendikalarla ilgili detaylı bilgiler için şuraya bakınız: Çelik, A, (Ed.) (2022) *DİSK Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: DİSK Yayınları.

5- 1980 öncesi dönemde sendikalarda Yönetim Kurulu ve Yürütme Kurulu ayrı ayrı organlardı.

6- DİSK'in 5. Genel Kurulu sürecinde yaşanan tartışmalara ilişkin değerlendirmeler için bakınız: Koç, C. ve Y. Koç (2008) *DİSK Tarihi Efsane mi Gerçek mi? (1967-1980)*, Ankara: Epos yayınları, 215-228; Algül, S, (2015) *Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi DİSK (1967-1975)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 337-360.

7- Bu sendikaların önemli bir bölümünün Gönen Protokolünde de imzası bulunan 1975 sonrası DİSK'e katılan sendikalar olması ve siyasi olarak farklı geleneklerden gelmeleri de dikkat çekicidir.

8- Malikler arasında Gıda-İş, Maden-İş, Tekstil de bulunmaktaydı. DİSK'in kiracısı olduğu katların maliki de Lastik-İş idi.

9- İstanbul ve Ankara sendikacılığı arasındaki farklar için bakınız: Koçak, H, (2014) "İşçi Hareketinin Örgütsel Kapasitesi ve Ölçeksel Strateji Bağlamında İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Örneği 1948-1962", *Çalışma ve Toplum*, 4(43), 53-102. <https://izlik.org/JA23NX57XB>.

10- Gıda-İş Sendikası Ankara'ya taşınma konusunda "hukuki bir sorun yok ancak taşınmaması iyi olur" şeklinde özetlenebilecek bir yaklaşıma sahiptir.

11- İİSB hakkında bakınız : Koçak, H, (2014) "İşçi Hareketinin Örgütsel Kapasitesi ve Ölçeksel Strateji Bağlamında İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Örneği 1948-1962", *Çalışma ve Toplum*, 4(43), 53-102. <https://izlik.org/JA23NX57XB>.

12- Dev Emekli-Sen'in DİSK üyeliği meşru olmakla birlikte 6356 sayılı Yasa kapsamında işkolu sendikası olmaması nedeniyle genel kurula delege göndermesi mümkün değildir.

Kaynakça

Algül, S, (2015) *Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi DİSK (1967-1975)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

BirGün (2/11/2025) "DİSK'in Ankara'ya taşınması: Kitle siyasetinden bürokratik merkeze." <https://www.birgun.net/haber/diskin-ankaraya-tasinmasi-kitle-siyasetinden-burokratik-merkeze-665545> (Son Erişim Tarihi: 20/04/2026).

Birleşik Metal-İş (17/10/2025) "Sadece taşınma değil, bu bir yön değişimi: DİSK'in Ankara'ya taşınma kararı tüzüksel, tarihsel ve sınıfsal bir çelişkidir!" [Basın açıklaması]. <https://birlesikmetal.org/11-sendikadan-ortak-aciklama-disk-ankaraya-tasinmamali/> (Son Erişim Tarihi: 3/04/2026).

Cumhuriyet (17/10/2025) "DİSK'te Ankara tartışması: Konfederasyona bağlı 11 sendikadan tepki!" <https://www.cumhuriyet.com.tr/ekonomi/disk-te-ankara-tartismasi-konfederasyona-bagli-11-sendikadan-tepki-2444511> (Son Erişim Tarihi: 20/04/2026).

Cumhuriyet (26/02/1989).

Cumhuriyet (27/04/1981).

Cumhuriyet (27/07/1984).

Çelik, A, (2010) *Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çelik, A, (Ed.) (2020) *DİSK Tarihi: Kuruluş, Direniş, Varoluş (1967–1975)*, Gözden geçirilmiş 2. Baskı, Cilt 1, İstanbul: DİSK Yayınları.

Çelik, A, (Ed.) (2022) *DİSK Tarihi: Dayanışma, Direniş, Umut (1975–1980)*, Cilt 2, İstanbul: DİSK Yayınları.

DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (1967) *DİSK Kuruluş Bildirisi, Anatüzüğü*, 2, 31, İstanbul: DİSK Yayınları.

DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (1975) 5. Genel Kurul Çalışma Raporu (1973–1975). DİSK Arşivi.

DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (1977) 6. Genel Kurul Tutanağı. Genel Kurul Kararları Defteri. DİSK Arşivi.

DİSK Dergisi (1980) Mayıs-Haziran-Temmuz 1980, sayı, 65-66-67, s. 23.

DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (1996) Olağanüstü Genel Kurul Tutanağı. Genel Kurul Kararları Defteri. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (11 Şubat 1999) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (14 Eylül 2004) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (17 Ağustos 2000) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (26 Şubat 2004) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (30 Eylül 1974) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (7 Aralık 1998) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (8 Aralık 1999) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK Yönetim Kurulu (9 Mayıs 2001) *Yönetim Kurulu Kararı*. DİSK Arşivi.

DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (2020) 16. Genel Kurul Tutanağı, 14-16 Şubat 2020.

DİSK (13/11/2025) "DİSK Genel Merkezi'nin Ankara'ya taşınması konusunda bilgilendirme" [X/Twitter gönderisi]. <https://x.com/diskinsesi/status/1988924181946220839> (Son Erişim Tarihi: 20/04/2026).

DİSK (2025) DİSK 17. Genel Kurulunda kabul edilen DİSK Anatüzüğü.

Gıda-İş (17/10/2025) "Basına ve kamuoyuna" [X/Twitter gönderisi]. <https://x.com/diskgidais/status/1979196569359401042> (Son Erişim Tarihi: 21/04/2026).

Koç, C. ve Y. Koç (2008) *DİSK Tarihi Efsane mi Gerçek mi? (1967-1980)*, Ankara: Epos Yayınları.

Koçak, H, (2014) "İşçi Hareketinin Örgütsel Kapasitesi ve Ölçeksel Strateji Bağlamında İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Örneği 1948-1962", *Çalışma ve Toplum*, 4(43), 53-102. <https://izlik.org/JA23NX57XB>.

Nakliyat-İş (20/01/2026). "DİSK Genel Merkezi'nin Ankara'ya taşınması kararının aynı zamanda hukuksuz da olduğu gerekçesiyle İstanbul 4. İş Mahkemesi'ne dava açtık" [Basın açıklaması]. <https://www.nakliyatdis.org/disk-genel-merkezinin-ankaraya-tasinmasi-kararinin-ayni-zamanda-hukuksuz-da-oldugu-gerekcesiyle-istanbul-4-is-mahkemesine-dava-actik/> (Son Erişim Tarihi: 20/04/2026).

Parlak, K. (2026) "DİSK'in tabutuna son çivi: Merkezin Ankara'ya taşınması" <https://sendika.org/2026/04/diskin-tabutuna-son-civi-merkezin-ankaraya-tasinmasi-746804> (Son Erişim Tarihi: 26/04/2026)

Sendika.org. (25/10/2025). "Eski DİSK başkanlarından açıklama: 'Emeğin başkenti İstanbul'dur!'" <https://sendika.org/2025/10/eski-disk-genel-baskanlarindan-aciklama-istanbul-emegin-baskenti-ankara-uzlasmaciligini-merkezi-genel-merkez-istanbulda-kalmali-736060> (Son Erişim Tarihi: 21/04/2026).

Sol.org (20/10/2025) "103 isim DİSK'e çağrı bulundu: 'Genel Merkezin Ankara'ya taşınmasından derhal vazgeçiniz'" <https://haber.sol.org.tr/haber/103-isim-diske-cagri-bulundu-genel-merkezin-ankaraya-tasinmasindan-derhal-vazgeciniz-402385> (Son Erişim Tarihi: 25/04/2026).

Türk-İş dergisi (1964), sayı 18, Ağustos 1964.

Türk-İş (2019) 23. Olağan Genel Kurulda kabul edilen Türk-İş Anatüzüğü.

Cumhuriyet ve Yeni Nesillerin Okuma Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme

Murat Turan, Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0002-8908-5199

E-Posta: muratturan1923@hotmail.com

2024 yılında yayımlanan *Ne Okuyacağız? Yeni Nesillere Ne Okutacağız?* adlı eser¹, Necati Tonga tarafından hazırlanmış ve Çolpan Kitap tarafından yayımlanmıştır. Çalışmanın iç kapağında alt başlık olarak “Harf İnkılâbı’nın Gölgesinde Okuma Kültürü Üzerine İki Anket” ifadesine yer verilmiştir. Bu alt başlık, eserin temel amacının iki ayrı anket çalışmasını sunmak olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu anketler, 1930 yılında *Vatan* gazetesinde ve 1932 yılında *Son Posta* gazetesinde yayımlanan metinlerden oluşmaktadır. Bu anketlerin gerçekleştirilmesinin temel nedeni, 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edilen 1353 sayılı “Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun”dur. Bu kanun ile Latin esaslı Türk alfabesi resmî olarak yürürlüğe girmiş, kamu kurumları ve eğitim alanında yeni harflerin kullanımı zorunlu hale gelmiş ve halkın kısa sürede okur-yazar olmasını sağlamak amacıyla Millet Mektepleri açılmıştır.

Latin esaslı Türk alfabesinin resmî olarak kabul edilmesinin ardından, yeni harflerle basılan kitapların sayısının yetersizliği önemli bir sorun olarak gündeme gelmiş ve bu durumun nasıl aşılabileceği tartışılmaya başlanmıştır. Bunun yanında, Arap harfleriyle basılmış eserlerin Latin esaslı Türk alfabesiyle yeniden yayımlanmasının gerekip gerekmediği de tartışma konusu olmuştur. Tartışmalar yalnızca Türk edebiyatına ait eserlerle sınırlı kalmamış, dünya edebiyatından hangi yazar ve eserlerin Türkçeye kazandırılması gerektiği meselesini de kapsamıştır. Bu çerçevede, halkın okuma alışkanlıklarını tespit etmeyi ve ilerleyen yıllarda izlenmesi gereken yolu belirlemeyi amaçlayan iki anket düzenlenmiştir. Anket soruları, dönemin aydınlarına ve yazarlarına yöneltilmiştir.

Bu anketlerden ilki, 1930 yılında “Ne Okuyacağız?” başlığıyla *Vakit* gazetesi öncülüğünde başlatılmıştır. *Vakit* gazetesi yazı işleri müdürü Ahmet Sırrı Uzelli tarafından yürütülen ankette, dönemin okuma durumunun nasıl olduğu, yeni harfleri öğrenen neslin ilerleyen yıllarda okuyacağı kitaplara erişebilmesi için hangi önlemlerin alınması gerektiği, eski harflerle basılmış

eserlerin yeni harflerle yeniden yayımlanmasının gerekli olup olmadığı ve yabancı dillerdeki hangi eserlerin Türkçeye çevrilmesi gerektiği gibi sorular yöneltilmiştir. Ankete katılarak görüş bildirenler arasında Hıfzı Tevfik Gönensay, Sabiha Sertel, Zekeriya Sertel, Mustafa Şekip Tunç, Kâzım Nâmi Duru, Şükûfe Nihal, Abdülfeyyaz Tevfik Bey, Peyami Safa, Nâzım Hikmet, Hüseyin Cahit Yalçın, Mebrure Hurşit Koray, Yusuf Şerif Bey, Suat Derviş, Ali Ekrem Bolayır, Hüseyin Hüsnü Bey, Halid Ziya Uşaklıgil, Ali Kâmi Akyüz, Faik Sabri Bey, Ahmet Halid Bey, Semih Lütfi Bey, İlyas Bey ve Cenap Şahabettin gibi isimler yer almaktadır.

Anket sorularına verilen yanıtlar incelendiğinde, yeni nesil için çeviri çalışmalarının yoğun biçimde yürütülmesinin gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Batı çocuk edebiyatının aktarılmasının önemli olduğu ifade edilmekte, eski harflerle basılmış eserler arasından bazı önemli şair ve yazarların çalışmalarının yeni harflerle yayımlanması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca Batı kaynaklı edebî, sosyal ve düşünsel eserlerin Türkçeye kazandırılması sürecinde planlı ve doğru bir çeviri yaklaşımının benimsenmesi gerektiği dile getirilmektedir. Diğer bir görüş ise okutma meselesi, halk çocuklarının, köylülerin ve esnaf kesiminin çocuklarının okur-yazarlığı üzerinden ele alınmaktadır. Bu doğrultuda seyyar kütüphanelerin kurulması önerilmekte, okulların köylerle ilişkilendirilmesi gerektiği savunulmaktadır. Her köyün bir okulun sorumluluğuna verilmesiyle, görevli kişilerin bu köylerde kurslar açarak halkın eğitime katkı sağlayabileceği ifade edilmektedir. Çeviri faaliyetleri açısından öncelikle Batı klasiklerinin Türkçeye kazandırılması uygun görülmekte, ardından Rus klasiklerinin çevrilmesi gerektiği belirtilmektedir. Daha ileri bir aşamada ise belirli bir düşünce geleneğine mensup filozofların eserlerinin çevrilmesi önerilmektedir. Türk edebiyatı içinde ise bazı önemli yazarların eserlerinin çevrilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşan bir görüşe göre, ilerleyen yıllarda kitap yetersizliği yaşanacağı yönünde bir kaygı taşınmadığı, asıl sorunun bu kitapları okuyacak gençlerin bulunmasında ortaya çıkacağı dile getirilmektedir. Toplumda okuma ihtiyacının zayıf olduğu belirtilmekte ve bu ihtiyacın artırılması gerektiği savunulmaktadır. Eski harflerle basılmış eserlerin yeni harflerle yeniden yayımlanması gerekli görülmemekte, daha önce basılmış felsefe ve tarih kitaplarını okumak isteyenlerin az bir çaba ile eski yazıyı öğrenebileceği ifade edilerek, bu eserlerin yeniden basılmasının doğru olmadığı ileri sürülmektedir. Diğer bir değerlendirme ise Harf İnkılâbı'nın okuma meselesi üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığı

yönündedir. Okuma alışkanlığının zamanla yaygınlaşacağı ve okuyucu sayısının artacağı öngörülmektedir. Eski yazıyla kaleme alınmış eserlerin, yeni yazıya aktarılması bir gereklilik olarak görülmemekte, öncelikle farklı alanlardan yetkin kişilerin bir araya gelmesiyle sistemli bir çeviri kadrosu oluşturulması gerektiği savunulmaktadır. Kitapların çevrilmesi ve yeni eserlerin yayımlanması sürecinde devletin destekleyici bir rol üstlenmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Ankete verilen cevaplar içerisinde, geniş halk kütüphanelerinin kurulması fikri de dile getirilmektedir. Eğitim imkânından yoksun kesimlerin kolaylıkla anlayabileceği nitelikte oluşturulmuş kütüphanelerin, çağdaş devletlerde örnekleri bulunduğu belirtilmekte ve benzer yapıların kurulmasının gerekli olduğu savunulmaktadır. Kütüphanelerin binlerce ciltten oluşması, her alana yönelik eserler içermesi ve farklı ilgi alanlarına hitap etmesi gerektiği ifade edilmektedir. Böyle bir girişimin ancak cemiyetler tarafından gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Eski harflerle basılmış eserlerden, yeni harflere aktarılacak kitapların sayısının fazla olmadığı görüşü dile getirilmektedir. Bunun gerekçesi olarak, geçmişte eğitim ve kültürün daha çok seçkin bir kesime hitap eden bir nitelik taşıdığı ileri sürülmektedir. O dönemde eser yayımlayan yazarların geniş halk kesimini göz önünde bulundurmadığı ifade edilmektedir. Bu nedenle eski harflerle yayımlanmış kitapların yeni harflerle basılmasının halk açısından doğrudan bir karşılığı bulunmadığı düşünülmektedir. Yeni harflerle yeniden yayımlanacak eserlerin yalnızca sınırlı sayıdaki yazar ve araştırmacı için başvuru kaynağı olabileceği belirtilmektedir. Eski yayınların kapsamlı bir değerlendirme ve ayıklama süreci yürütülmeden yeniden yayımlanmasının doğru olmayacağı vurgulanmaktadır.

Vakit gazetesinin düzenlediği anket, 24 Mayıs 1930 tarihinde sona ermiş ve sonuçlar “Anketin Neticesi” başlığı altında yayımlanarak anketin etkileri değerlendirilmiştir. Ankete katılanların ortak kanaati, Türk toplumunda okuma durumunun tarihsel olarak zayıf olduğu yönündedir. Bu zayıflığın nedenleri arasında kitaba karşı ilginin sınırlı kalması, uzun süren savaşlar, ekonomik güçlükler, kitap fiyatlarının yüksekliği ve nitelikli eserlerin azlığı gösterilmiştir. Ankete katılanların büyük bir bölümü, 1928 öncesinde yayımlanmış eserlerin belirli bir kısmının yeni harflerle yeniden basılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda Fuzûlî, Nedim, Nef’î, Bâkî, Namık Kemal ve Tevfik Fikret gibi yazarlara ait edebî eserlerin yeniden yayımlanması önerilmiştir. Dünya edebiyatı alanında ise Amerikan, Rus ve İngiliz edebiyatına mensup yazarların eserlerinin Türkçeye kazandırılması gerektiği belirtilmiştir.

Toplumda okuma alışkanlığını yaygınlaştırmak amacıyla çeşitli öneriler de dile getirilmiştir. Bu öneriler arasında çocuk ve halk kütüphanelerinin kurulması, okulların sosyal merkezler haline getirilmesi, meslekî eserlerin alanında yetkin kişiler tarafından hazırlanmasının teşvik edilmesi, nitelikli çevirmen ve yazarların desteklenmesi, gezici kütüphanelerin açılması, dar gelirli ailelerin çocuklarına eğitim imkânı sağlanması, kitap hediye etme alışkanlığının yaygınlaştırılması ve kitapların tanıtımının yapılması yer almaktadır (Tonga, 2024: 14).

Vakit gazetesi yönetimi, anketin sonuçlarını değerlendirmiş ve bu çerçevede Maarif Vekâleti ile hükûmete yönelik bir öneride bulunmuştur. Harf İnkılâbı'nın uygulamaya konulduğu günün bir kitap bayramı olarak kabul edilmesi ve bu tarihte tüm vatandaşların birbirlerine kitap hediye etmelerinin teşvik edilmesi teklif edilmiştir. Uygulama tarihinin 1929 yılı Ocak ayının birinci günü olması dikkate alındığında, 1 Ocak'ın "Kitap Bayramı" olarak benimsenmesi halinde, kitap armağanının yılbaşı hediyesi yerine geçebileceği görüşü ileri sürülmüştür (Tonga, 2024: 113).

Kitabın ele aldığı ikinci anket, *Son Posta* gazetesinde "Yeni Nesillere Ne Okutacağız?" başlığıyla yayımlanan çalışmadır. Gazetenin 17 Ocak 1932 tarihli sayısında yer alan haberde, yeni nesle okutulacak eserlerin belirlenmesi amacıyla bir anket düzenlendiği ve verilen yanıtlar doğrultusunda bu konuya ilişkin bir tartışma zemini oluşturulmasının hedeflendiği belirtilmiştir. Harf İnkılâbı'nın üzerinden dört yıl geçmiş olmasına rağmen, yeni kuşakların hangi kitapları okuyacağı meselesinin halen belirsizliğini koruduğu ifade edilmiştir. Ankete görüş bildirenler arasında Nebizade Hamdi Bey, Köprülüzade Mehmet Fuat, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Kâzım Nâmi Duru, Ali Canip Yöntem, Selim Sırrı Tarcan, Hasan Âli Yücel, Muallim ve Kitapçı Halid Bey, Nurullah Ataç ve Burhan Ümit gibi isimler bulunmaktadır. 18 Ocak 1932 tarihinde başlayan anket, 27 Ocak 1932 tarihinde sona ermiştir. Anketin tamamlanmasının ardından gazete yönetimi değerlendirme niteliğinde bir sonuç metni yayımlamıştır. Bu değerlendirmede, gelecek nesillere sunulabilecek yeterli sayıda kitabın bulunmadığı, bu sorunun erken dönemde ele alınarak yayın faaliyetlerine ağırlık verilmesi gerektiği, Maarif Vekâleti bütçesinde bu amaçla kaynak ayrılmasının zorunlu olduğu, kitapçıların birleşerek güçlü bir sermaye yapısı oluşturmasının önem taşıdığı ve hükûmetin bu süreçte destek vermesi gerektiği görüşleri dile getirilmiştir.

Ankete verilen yanıtlar incelendiğinde, meselenin öncelikle bir bütçe sorunu olarak ele alındığı görülmektedir. Bu doğrultuda Maarif Vekâleti

bütçesinin yeniden düzenlenmesi ve yayın faaliyetleri için ek ödenek ayrılması gerektiği savunulmaktadır. Devlet bütçesinin tek başına yeterli olmayacağı ifade edilmekte, büyük ölçekli yayınevi girişimlerinin de faaliyete geçirilmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir. Eski harflerle basılmış eserlerden hangilerinin yeni harflerle yeniden yayımlanması gerektiği konusuna açıklık getirilmemekte, öncelikle malî altyapının oluşturulmasının gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Diğer bir değerlendirmede ise mesele iktisadî ve malî yönüyle ele alınmaktadır. Kitapların basılmasının gerekli olduğu vurgulanmakta fakat 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin ortaya çıkardığı olumsuz koşullar nedeniyle yayın faaliyetlerinin güçlükle yürütülebileceği düşünülmektedir. Bu süreçte öncelikle kütüphanelerin donatılması için çözüm yolları aranması gerektiği belirtilmekte, yeni neslin yabancı dil öğrenmesini sağlayacak çalışmaların başlatılması önemli görülmektedir. Hangi tür kitapların yeniden basılması gerektiği sorusuna yanıt vermek gerekli görülmemekte, önceliğin Türkiye'nin iktisadî alanda gelişme göstermesi olduğu savunulmaktadır. Yayın faaliyetlerinin ise bu sürecin ardından gerçekleştirilebileceği ifade edilmektedir.

Diğer bir değerlendirmede ise Türkiye'deki mevcut yayın durumu ile okuyucu kitlesine ilişkin tespitler öne çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde İstanbul'da yaklaşık iki yüz kitapçının bulunduğu, ancak bunların yalnızca dörtte birinin Cumhuriyet dönemine ulaşabildiği belirtilmektedir. Bu durumun okuyucu kitlesinde bir azalmaya işaret ettiği ifade edilmekte, buna karşın ortaya çıkan tablonun kaygı verici olarak görülmemesi gerektiği savunulmaktadır. Bunun temel nedeni olarak, geçmişte okunan eserlerin büyük bir bölümünün Türk okuyucusu için uygun nitelikte olmaması gösterilmektedir. Yeni harflerin kabulünden sonra en sadık okuyucu kitlesinin çocuklar olduğu, en fazla kitap okuyan kesimin ise eski harfleri bilmeyenler arasından çıktığı belirtilmektedir. Buna rağmen bu grubun erişebileceği kitap sayısının oldukça sınırlı olduğu vurgulanmaktadır. Türkiye'de yayın meselesinin çoğunlukla ticarî bir çerçevede ele alındığı, oysa asıl sorunun bu yayınları hazırlayacak nitelikli insan kaynağının eksikliği olduğu ileri sürülmektedir. Kalemîyle geçimini sağlayan yazarların devlet tarafından desteklenmesi gerektiği ifade edilmekte ve yayın faaliyetlerinin devletin sorumluluğunda yürütülmesi gereken bir alan olduğu savunulmaktadır.

Necati Tonga'nın *Ne Okuyacağız? Yeni Nesillere Ne Okutacağız?* adlı çalışması, Harf İnkılâbı sonrasında Türkiye'de okuma kültürünün nasıl şekillendirilmeye çalışıldığını, dönemin zihniyet dünyasını ve kültür politikalarını doğrudan birincil kaynaklar üzerinden izleme imkânı sunan

kapsamlı bir inceleme olarak dikkat çekmektedir. Eser, temelini 1930 yılında *Vakit* gazetesinde yayımlanan “Ne Okuyacağız?” ve 1932 yılında *Son Posta* gazetesinde yayımlanan “Yeni Nesillere Ne Okutacağız?” başlıklı iki anketten almakta, bu anketleri yalnızca aktarmakla yetinmeyip tarihsel, kültürel ve düşünsel bağlamlarıyla birlikte ele alarak anlamlandırmaktadır. Bu yönüyle kitap, Harf İnkılâbı’nın yalnızca bir alfabe değişimi olmadığını aynı zamanda okuma alışkanlıkları, kültürel aktarım, çeviri politikaları ve edebî geleneği inşa etmek süreçleriyle yakından ilişkili bir zihniyet dönüşümünü temsil ettiğini ortaya koymaktadır.

Kitabın genel yapısı incelendiğinde, çalışmanın sistemli ve tutarlı bir kurguya sahip olduğu görülmektedir. Eser, Harf İnkılâbı sonrasındaki tarihsel koşulları özetleyen açıklayıcı bir girişle başlamakta, ardından iki anketi ayrı bölümler halinde ele alarak ankete katılan yazarların görüşlerini kronolojik ve tematik bir düzen içinde sunmaktadır. Tonga’nın yöntemi, gazetelerde yayımlanan metinlerin derlenmesine dayalı bir yaklaşım sergilemekte ve araştırmacının yorumlayıcı müdahalesinin sınırlı tutulmasıyla belirginleşmektedir. Bu tercih, metinlerin özgün yapıları korunarak aktarılmasına olanak tanımakta ve okuyucunun dönemin kültürel atmosferini doğrudan kaynaklar üzerinden izleyebilmesini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca farklı aydın ve yazarların yaklaşımlarının yan yana sunulması, karşılaştırmalı okumalar yapılmasına da elverişli bir zemin hazırlamaktadır. Bununla birlikte, bu yöntem çerçevesinde metinler arasında daha kapsamlı bir değerlendirme, ilişkilendirme veya senteze yer verilmemesi, çalışmanın yöntemine dair tartışmalarda dikkate alınabilecek bir yön olarak değerlendirilebilir. Bu durum, eserin daha çok belge sunumu ve kaynak derlemesi niteliğini öne çıkarırken, yorumlayıcı bütünlük ve analitik derinlik açısından sınırlı bir çerçevede kalmasına yol açmaktadır.

Anket sorularının yöneltildiği yazarların belirlenmesi sürecinde gazetelerin tercihleri, dönemin basın anlayışını ve entelektüel hiyerarşisini yansıtan önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Hem *Vakit* hem de *Son Posta* gazeteleri, sorularını ağırlıklı olarak edebiyat, fikir ve basın dünyasında tanınmış, kamuoyunda görüşlerine değer atfedilen isimlere yöneltmiştir. Bu tercih, bir yandan tartışmanın meşruiyetini ve etkisini artırmayı amaçlarken, diğer yandan okuma kültürü meselesinin aydınlar üzerinden tanımlandığını da göstermektedir. Ankete katılan isimler arasında yazarlar, şairler, gazeteciler, eğitimciler ve devlet görevlilerinin yer alması, meselenin çok boyutlu bir sorun olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Ancak bu durum aynı zamanda halkın doğrudan sesinin bu tartışmalarda yer almamasına

yol açmış, okuma kültürüne ilişkin çözüm önerilerinin daha çok yukarıdan aşağıya bir bakış açısıyla şekillenmesine neden olmuştur.

Vakit ve *Son Posta* gazetelerinin tercihleri incelendiğinde, özellikle dönemin ideolojik ve kültürel tartışmalarında etkili olan isimlerin öne çıkarıldığı görülmektedir. Sabiha Sertel, Nâzım Hikmet, Hüseyin Cahit Yalçın, Halid Ziya Uşaklıgil ve Cenap Şahabettin gibi isimler sadece edebî kimlikleriyle değil, temsil ettikleri düşünce dünyalarıyla da bu tartışmanın merkezinde yer almıştır. Bu durum, anketlerin bir tür fikir platformu işlevi gördüğünü ve gazetelerin, Harf İnkılâbı sonrasında oluşacak kültürel yönelimi şekillendirmede aktif bir rol üstlendiğini göstermektedir. Öte yandan *Son Posta* gazetesinin ikinci ankette eğitim bürokrasisiyle ilişkili isimlere ve Maarif Vekâleti çevresinde yer alan aydınlara daha fazla yer vermesi, 1930'lu yılların başında meselenin giderek daha kurumsal ve devlet merkezli bir çerçevede ele alınmaya başlandığını da düşündürmektedir.

Her iki ankette dile getirilen görüşler birlikte değerlendirildiğinde, dönemin aydınlarının okuma meselesini yalnızca kitap sayısının yetersizliğiyle açıklamadıkları, ekonomik koşullar, çeviri politikaları, okuyucu kitlesi, devletin rolü ve kültürel mirasın nasıl aktarılacağı gibi pek çok faktörü dikkate aldıkları görülmektedir. Eski harflerle basılmış eserlerin yeni harflerle yeniden yayımlanıp yayımlanmaması konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıkları, Harf İnkılâbı'na yüklenen anlamların da farklılaştığını göstermektedir. Kimileri bu eserlerin yeniden basılmasını kültürel sürekliliğin bir gereği olarak görürken, kimileri ise geçmişin seçici bir biçimde ayıklanması gerektiğini savunmuştur. Bu tartışmalar, Cumhuriyet'in erken döneminde edebî ve kültürel birikim oluşturma çabasının ne denli sancılı ve çok yönlü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Metnin genel çerçevesi ve kullandığı kaynaklar dikkate alındığında, çalışmanın en dikkat çekici eksikliği, 1930 ve 1932 yıllarında gerçekleştirilen bu iki anket etrafında şekillenen tartışmaların Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarındaki somut kültür politikalarıyla ilişkilendirilmemiş olmasıdır. Anketlerde dile getirilen çeviri faaliyetlerinin gerekliliği, kütüphane ihtiyacı ve devletin yayın alanındaki rolüne dair görüşler, özellikle 1940'lı yıllarda ivme kazanan tercüme seferberliği, Tercüme Bürosu'nun kuruluşu ve 1930'larda Halkevleri bünyesinde açılan kütüphaneler gibi uygulamalarla doğrudan bağlantılıdır. Ancak eser, bu tartışmaların sonraki yıllarda nasıl kurumsal politikalara dönüştüğünü veya hangi ölçüde hayata geçirildiğini ele almamakta, böylece erken Cumhuriyet döneminde okuma kültürü

tartışmalarının sürekliliğini izleme imkânını sınırlamaktadır. Bu durum, kitabın sunduğu zengin birincil kaynak malzemesine rağmen anketlerin tarihsel etkisini ve uzun vadeli sonuçlarını değerlendirme noktasında bir kopukluk yaratmakta, dolayısıyla tartışmaların yalnızca belirli bir zaman dilimiyle sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

Bu eksikliğin daha somut biçimde anlaşılabilmesi için, erken Cumhuriyet döneminde devletin yayın ve kültür alanındaki uygulamalarına yakından bakmak gerekmektedir. Devletin yayın alanına yönelik müdahaleleri ve yönlendirici rolü, 1932 yılında Halkevleri'nin açılmasıyla daha görünür hale gelmiştir. 1930'ların başına kadar eğitim ve öğretim alanında pek çok çalışma yürütülmüş ve bu süreçte önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise söz konusu faaliyetlerin daha geniş kitlelere ulaştırılmasını sağlayacak, toplumun farklı kesimlerini içine alan kurumsal bir yapıya duyulan gereksinim belirginleşmiştir (Çeçen, 2000: 81). Halkevleri'nin kuruluş gerekçesi, Türk Devrimleri'nin temel unsurlarından biri olan yurttaş yetiştirme projesinin topluma aktarılmasında etkili bir araç olarak kurgulanmasıdır (Halkevleri, 1935: 3). Toplumun geniş kesimlerine yönelik faaliyetler yürütecek olan Halkevleri'nin, kültürel birikimin güçlenmesine ve sosyal yapının gelişimine olumlu katkılar sağlayacağı öngörülmüştür (CHP Broşürü, 1937).

1930'lu yılların başında, toplumun eğitim düzeyinin yükseltilmesinin yalnızca okullar aracılığıyla sağlanmasının güç olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle yetişkinlerin de katılım gösterebileceği bir kurumun hayata geçirilmesine karar verilmiş, Halkevleri bu doğrultuda kurulmuştur (On Yıl, 1933: 12). Halkevleri, dönemin en önemli toplumsal örgütlenmeleri arasında yer almaktadır. Ulusu ortak bir düşünce etrafında bütünleştirmeyi amaçlayan bu kurum, özellikle eğitim alanında Maarif Vekâleti'nin yürüttüğü faaliyetlerle paralellik gösteren çalışmalar yürütmüştür (Millî Eğitim, 1946: 36). Halkevleri'ne kitap temini konusunda Maarif Vekâleti tarafından destek sağlanmıştır. 1930'lu yıllarda başlatılan bu çalışmaların etkisiyle, Halkevleri bünyesinde yer alan kütüphanelerdeki kitap sayısı zaman içinde Türkiye genelinde artış göstermiştir. Buna ek olarak, söz konusu kütüphanelerden yararlanan okuyucu sayısında da belirgin bir yükseliş gözlemlenmiştir (Maarif 1937-1938 İstatistiği, 1939).

Cumhuriyet yönetimi, halkın kitaplara erişimini sağlamaya yönelik girişimlerinin yanı sıra tercüme faaliyetlerine de önem vermiştir. Türkiye'de devlet eliyle yürütülen kapsamlı çalışmalar 1940'lı yıllarda gerçekleştirilmiş

olmakla birlikte, bu alandaki uygulamaların Cumhuriyet'in erken dönemlerinde de örnekleri görülmektedir. 1924 yılında Türkçeye çevrilen eserlerden biri, Émile Durkheim'a ait *De la division du travail social* adlı çalışmadır. Bu eser, toplumsal iş bölümü anlamını karşılayacak biçimde *İctimaî Taksimi-i Amel* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (*İctimaî Taksimi-i Amel*, 1924). Charles Gide ve Charles Rist'in birlikte hazırladığı *Histoire des doctrines économiques depuis les physiocrates jusqu'à nos jours* adlı çalışma, *Fizyokratlardan Günümüze İktisadî Mezhebler Tarihi* adıyla yayımlanmıştır (Gide ve Rist, 1927). Alfred Fouillée'nin çalışması, *Avrupa Milletleri Ruhiyatı* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (Fouillée, 1926). Alfred Rambaud ve Ernest Lavisse tarafından kaleme alınan tarih çalışması, *Tarih-i Umumi: Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar* adıyla yayımlanmıştır (Rambaud ve Lavisse, 1926). Montesquieu'ye ait *De l'esprit des lois* adlı ünlü eser, "kanunların ruhu" anlamını karşılayacak biçimde *Ruh'ül Kavanin* adıyla Türkçeye aktarılmıştır (Montesquieu, 1923). Léon Duguit'nin hukuk alanındaki *Traité de droit constitutionnel* adlı eseri, *Hukuk-ı Esasiyye* adıyla yayımlanmıştır (Duguit, 1924). H. G. Wells'e ait *Equisse de l'histoire universelle* adlı tarih çalışması, Maarif Vekâleti tarafından *Cihan Tarihinin Umûmî Hatları* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (Wells, 1928).

Devletin yayın alanındaki ikinci önemli müdahalesi ve etkisi, Hasan-Âli Yücel'in Maarif Vekilliği döneminde belirginleşmiştir. Yücel, Maarif Vekâleti bünyesinde yetişmiş, kurumun farklı kademelerinde görev üstlenmiş ve mesleki sorunlara hâkimiyetiyle öne çıkan bir isim olmuştur (Unat, 1961: 297). Yücel, günlük konuşma dili ile yazı dili arasındaki ayrımın giderilmesi gerektiğini vurgulamış, büyük eserlerin çevirilerine duyulan ihtiyaca işaret etmiş ve devlet eliyle yürütülen basım faaliyetlerini kültürel meseleler arasında değerlendirmiştir (Çıkar, 1997: 66-69). Yücel, 1938 yılının son günlerinde Maarif Vekilliği'ne atandığında Cumhuriyet Türkiye'sinin ulaştığı birikimin farkındaydı. 1927 yılından itibaren Maarif Vekâleti bünyesinde görev almış olması, bu süreçte gerçekleştirilen çalışmalara doğrudan katkı sunmasını sağlamıştır. 28 Aralık 1938 tarihinde göreve başlamasıyla birlikte, daha kapsamlı ve köklü girişimleri hayata geçirebilecek bir yetki alanına sahip olmuştur. 1927'den itibaren devletin sunduğu imkânları etkin biçimde değerlendirerek kariyerini şekillendirmiş, 1938 sonrasında ise yine devlet desteğiyle çok sayıda önemli çalışmayı hayata geçirmiştir. Bu dönemde *Tebliğler Dergisi* ile *İlköğretim Gazetesi* yayımlanmış, On Yıllık Neşriyat Sergisi açılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kitap ve yayıncılık alanında ulaştığı düzey yeniden değerlendirilmiştir. Serginin ardından Birinci Türk Neşriyat Kongresi düzenlenmiş, bu kongre aracılığıyla yazarlar, yayınevleri, eğitimciler

ve bürokratlar bir araya getirilerek kültürel meseleler tartışmaya açılmıştır. 17-29 Temmuz 1939 tarihleri arasında Birinci Maarif Şûrası gerçekleştirilmiş ve bu toplantıda eğitim sisteminde köklü değişikliklere duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir. 1940 yılında Tercüme Heyeti kurulmuş, Batı ve Şark klasiklerinin Türkçeye kazandırılması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu süreçte *Tercüme Dergisi* yayımlanmış, Köy Enstitüleri, Ankara Devlet Konservatuvarı ile Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü kurulmuş, Coğrafya Kongresi, İkinci Maarif Şûrası ile Dil ve Tarih Kongreleri düzenlenmiş, Yüksek Köy Enstitüsü açılmış ve üniversitelere özerklik tanıyan Üniversiteler Kanunu kabul edilmiştir. Ayrıca *İnönü Ansiklopedisi* ile *Sanat Ansiklopedisi* yayımlanarak, Cumhuriyet döneminin kültür hayatına önemli katkılar sağlanmıştır (Sakaoğlu, 2018).

Tonga'nın eserinde yapısal açıdan dikkat çeken bir diğer eksiklik ise çalışmanın bütününe toparlayan ve elde edilen bulguları yorumlayıcı bir çerçevede değerlendiren müstakil bir sonuç veya genel değerlendirme bölümünün bulunmamasıdır. Kitap boyunca iki anket ayrıntılı biçimde ele alınmakta, dönemin aydınlarının görüşleri tarihsel ve düşünsel bağlamlarıyla birlikte sunulmaktadır. Fakat bu verilerin bir araya getirilerek ortak temalar, temel eğilimler ve ortaya çıkan sonuçlar çerçevesinde sentezlenmemesi, çalışmanın analitik derinliğini sınırlamaktadır. Özellikle okuma kültürü, çeviri politikaları ve devletin kültürel alandaki rolü gibi başlıklarda anketler arasında ortaya çıkan süreklilikler ve kırılmaların bütüncül bir değerlendirmeye tartışılmaması, okuyucunun çalışmadan çıkarabileceği genel sonuçların görünür olmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle sonuç bölümünün yokluğu, eserin güçlü belge sunumuna rağmen değerlendirme boyutunun eksik kalmasına yol açan önemli bir yapısal sorun olarak değerlendirilebilir.

Ne Okuyacağız? Yeni Nesillere Ne Okutacağız? erken Cumhuriyet döneminin okuma kültürüne dair tartışmalarını görünür kılan, basın ile edebiyat dünyası arasındaki etkileşimi belgeleyen ve Harf İnkılâbı'nın kültürel sonuçlarını somut örnekler üzerinden değerlendiren bir çalışmadır. Kitap, iki anketi merkezine alarak dönemin zihniyet haritasını çizerken, günümüz okuru için de geçerliliğini koruyan “ne okumalıyız?” ve “gelecek kuşaklara ne okutmalıyız?” sorularını yeniden düşünmeye davet etmektedir. Tonga'nın çalışması, birincil kaynaklara dayanan yaklaşımı, sistemli kurgusu ve ele aldığı konunun güncelliğini koruması bakımından alanında özgün bir yere sahiptir. Bu yönüyle eser, hem edebiyat ve kültür tarihi araştırmaları için değerli bir eser hem de okuma kültürü üzerine yapılan tartışmalara tarihsel bir derinlik kazandıran farklı bir katkı niteliği taşımaktadır.

Sonnotlar

1- Tonga, N. (2024) *Ne Okuyacağız? Yeni Nesillere Ne Okutacağız?*, Ankara: Çolpan Kitap.

Kaynakça

CHP Broşürü 1937 (1937), Ankara: CHP Genel Sekreterliği.

Çeçen, A. (2000) *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Çıkar, M. (1997) *Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Duguit, L. (1924) *Hukuk-ı Esasiyye*, Çev. M. Edhem. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Fouillée, A. (1926) *Avrupa Milletleri Ruhiyatı*, Çev. M. Rahmi. İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti Yayını, Matbaa-yı Âmire.

Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı (1935), Ankara: CHP Genel Sekreterliği.

Gide, C., Rist C. (1927) *Fizyokratlardan Günümüze İktisadî Mezhebler Tarihi*, Çev. A Muammer, Ş Kaya. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

İctimaî *Taksimi-i Amel* (1924), İstanbul: TBMM Hükümeti Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, Matbaa-i Amire.

Maarif 1937-1938 İstatistiği (1939), İstanbul: Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü, Sühulet Basımevi.

Milli Eğitim Ortaöğretim İstatistikleri 1943-1944 (1946), Ankara: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Pulhan Matbaası.

Montesquieu, (1923) *Ruhü'l Kavanin*, Çev. H Nazım. İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti Yayını, Matbaa-yı Âmire.

On Yıl 1923-1933 (1933), Ankara: Hâkimiyeti Milliye Basımevi.

Rambaud, A. ve Lavis E. (1926) *Tarih-i Umumi, Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar*, İstanbul: Matbaa-i Amire.

Sakaoğlu, N. (2018) *Türkiye Eğitim Tarihi, 11-20 Yüzyıllar*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Unat, F. R. (1961) "Hasan-Âli Yücel", *Belleten*, 25 (98), 291-306.

Wells, H. G. (1928) *Cihan Tarihinin Umûmî Hatları*, İstanbul: Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

DergiPark Üzerinden Değerlendirilmek Üzere Makale Gönderilmesi

Mülkiye Dergisi'ne makale göndermek isteyenler <https://mulkiyedergi.org.tr> adresinden siteye erişerek ana sayfadaki “Makale Gönder” seçeneğini kullanabilirler. Bu aşamayı takiben sistem sizi DergiPark sistemine yönlendirecektir. Dergiye göndereceğiniz yazıların dergi bölümlerinden (araştırma makalesi, kitap incelemesi, vb.) hangisinde yayınlanmak üzere değerlendirilmesini istediğinizi belirtmeniz istenecektir.

Dergiye gönderilen yazıların tümü Editör Kurulu tarafından değerlendirilip yayına uygun olup olmadığına karar verilir. Sadece “makale” bölümünde yayınlanmak üzere gönderilen yazılar editör kararının ardından hakem değerlendirmesine tabi tutulur. Mülkiye Dergisi “Kör Hakemlik” ilkelerini benimsemiş olup her makale en az iki hakemin değerlendirmesine sunulmaktadır.

Başvuruların yazardan bağımsız değerlendirilmesi, yazar ve hakem kimliklerinin taraflara bildirilmemesi sağlanır. Bu amaçla sisteme dosya gönderen yazar, editör ve hakemlerin metin ve dosyalar ile ilgili aşağıdaki hususlara dikkat etmeleri gerekir.

1. Yazar adları ve kurumları (sayfa altı notlar vb. yan metinler dâhil olmak üzere) tüm metinden çıkarılmalıdır.
2. Microsoft belgeleri saklanır iken dosya bilgileri içine kişisel bilgiler de yazılır. Bu nedenle ya bu kişisel bilgiler belge özelliklerinden bulunup silinmeli ya da şu sıra ile belge kişisel bilgi içermeyecek biçimde yeniden kaydedilmelidir: Dosya/File > Farklı Kaydet/Save As > Araçlar/Tools (ya da Mac bir aygıt için Seçenekler/Options) > Güvenlik/Security > Kişisel bilgileri silerek kaydet/Remove personal information from file properties on save > Kaydet/Save.

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisi'ne gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmemiş olması gerekmektedir. Yazıların dergiye <https://mulkiyedergi.org.tr> adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların hukuki ve akademik sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide

yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisi'ne aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Kaynak belirtmek koşuluyla Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan yazılardan alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından beri COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'nin belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin ayrıntılı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

1. Araştırma makaleleri için benzerlik oranı en çok %10 olmalıdır. Tezden üretilen makaleler için bu oran %15'e çıkabilir. Ancak bu makaleler için yazarlardan makaleyi tezden ayırıştırın, özgünleştiren hususların belirtildiği bir yazar notu beklenmektedir.

2. Tez danışmanı ve yazardan oluşan çift yazarlı makaleler için, danışmanın katkısını açıklayan bir bilgi notunun eklenmesi beklenmektedir.

3. Makalelerde aşağıda açıklanan biçimsel düzenlemelere uyulmaması, ret sebebidir.

4. Tüm yazılar (araştırma makalesi, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i ve ORCID numarası da verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

5. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan yazım kuralları benimsenmelidir.

6. Araştırma makaleleri, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

7. Araştırma makaleleri için 200-300 kelimelik Türkçe ve 200-300 kelimelik İngilizce özetler ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, özet ve anahtar sözcükler 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

8. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **XXXXXXXXXXXX** (Her kelimenin ilk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : *XXXXXXXXXXXX* (Her kelimenin ilk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

9. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

10. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil, sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

11. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde başlıklandırılıp sıralanmalıdır.

12. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca “Yazar” ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin ‘Özellikler’ seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının ‘Dosya’ bölümünden ulaşılabilir).

13. Alıntılar için çift tırnak (“ ”), vurgulama için tek tırnak (‘ ’) kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Metin içi referanslar Harvard (Yazar-Tarih) sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre,

1. Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

2. Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

3. Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

4. Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

5. Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

6. Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

7. Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse, bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

8. İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından 171 yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116’den aktaran Aktoprak, 2010: 382)

9. Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

10. Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayınnın adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist, 2012: 16) ...

11. Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar için belgenin yayımlandığı sitenin adı ve varsa yayımlanma tarihi, yayımlanma tarihi yoksa erişim tarihi belirtilmeli.

Örnek: Mülkiyeliler Birliği (2025) ya da (Mülkiyeliler Birliği, 2025)

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

12. Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için parantez içinde üç nokta kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını (...) engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi (...) köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

13. Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır boş bırakılarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını (...) engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını (...) engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

14. Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012) ...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard (Yazar-Tarih) sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki kısaltmalar kullanılacaktır:

tarih yok: t.y.

basım yeri yok: y.y.

yayıncı yok: yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky, M. (2005) *1968: The Year That Rocked The World*, London: Vintage.

Örnek: Marx, K. ve F. Engels (1998) *Komünist Manifesto*, Çev. M. Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran, B. (Der.) (2001) *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Türk, D. ve Z. Yılmaz (Haz.) (2014) *Siyasal'da Bir Ömür: Prof. Dr. Ömür Sezgin'e Armağan*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı.

Örnek: Best, A. vd. (2008) *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*, Çev. T. U. Bilge ve E. Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti, F. (1997) "Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a", F. Mayor ve A. Forti (Der.), *Bilim ve İktidar* içinde, Çev. M. Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu, A. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2001) "Orta Doğu'yla İlişkiler", B. Oran (Der.), *Türk Dış Politikası* içinde, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay, M. O. (2003) "Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke, P. (1988) "Modernity, Postmodernity and the City", *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel, O. (2011) "2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken", *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak, Ö. (2003) *Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek, D. (2012) "Savaş Değil Barış", *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012) "Yüksekova'da bir okul kundaklandı", 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Sevinç M. (2025) "Çiğdem Toker Öğretmenliğe Devam Ediyor", *Diken*, 21 Aralık, <https://www.diken.com.tr/cigdem-toker-ogretmenlige-devam-ediyor/>, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Cumhuriyet* (23/12/2025) "10 Ekim Ankara Gar Katliamı davasında ara karar", <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/son-dakika-10-ekim-ankara-gar-katliami-davasinda-ara-karar-2463875>, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin Yayımlandığı İnternet Sitesi (Yayımlanma Tarihi) "Belgenin başlığı", İnternet Adresi, Varsa cilt-sayı-sayfa numarası, (Son Erişim Tarihi, GG/AA/YYYY).

Örnek: *Mülkiyeliler Birliği* (2025) "Mülkiyeliler Birliği E-Bülten", 2025/2, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih) "Belgenin başlığı", İnternet Sitesinin Adı, İnternet Adresi, (Son Erişim Tarihi, GG/AA/YYYY).

Örnek: Boratav, K. (2025) "Gazze soykırımından sesler", *soL*, <https://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/gazze-soykirimindan-sesler-404224>, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

xi) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır: Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi) Belgenin Başlığı, Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011) *İstatistiklerle Türkiye 2011*, Ankara: TÜİK

xii) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xiii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.